BOSNA I HERCEGOVINA

SABRANA DJELA DR. O. DOMINIKA MANDIĆA

Svezak 3

DRŽAVNA I VJERSKA PRIPADNOST
BOSNE I HERCEGOVINE

Z I R A L
Izvanredna izdanja
Knjiga 3

Urednik
Vinko D. Lasić

Tip. Ed. ESCA - Vicenza. – Tiskanje završeno u veljači 1978.

Dr. DOMINIK MANDIĆ

BOSNA I HERCEGOVINA

Povjesno-kritička istraživanja

Svezak I

DRŽAVNA I VJERSKA PRIPADNOST SREDOVJEČNE BOSNE I HERCEGOVINE

S 11 zemljovidnih crteža

2. izdanje

Z I R A L
ZAJEDNICA IZDANJA RANJENI LABUD
Chicago - Rim 1978

Omot izradio: Roman Forte
Karte izradio: Ing. Ivan Biser
Spisateljstvo i kazalo imena priredio: V. Lasić

SADRŽAJ

II
DRŽAVNA PRIPADNOST SREDOVJEČNE BOSNE I HERCEGOVINE

III

VJERSKA PRIPADNOST SREDOVJEČNE BOSNE I HERCEGOVINE

ZEMLJOVIDNE KARTE

PREDGOVOR

Ima već više godina da se na tržištu nije mogao dobiti prvi svezak povijesne trilogije glavnoga djela Dominika Mandića: *Bosna i Hercegovina - Državna i vjerska pripadnost sredovječne BiH.* Ovim drugim izdanjem, koje je uvršteno u *Sabrana djela D. Mandića,* nadamo se zadovoljiti ne rijetku potražnju ovih povijesnih djela.

S tiskom, doduše, dosta smo okasnili, ali se nadamo da će ostali svesci prvoga niza *Sabranih djela* ubrzo slijediti.

U ovo drugo izdanje nismo mogli unositi nikakve stvarne promjene nakon smrti neumornog povijesnog istraživača D. Mandića, ali smo se poslužili posebnim sveskom prvoga izdanja « Popravci i nadopune », kako je još za života pokojni Dominik zabilježio i tu i tamo unio po koju bilješku, koje se odnose najviše na bibliografsku nadopunu za pojedina povijesna pitanja, koja su raspravljena u novije doba.

Milja = 1609 metara, što treba napomenuti jer je Pisac mjeru udaljenosti izrazio u miljama, a to smo ostavili nepromijenjeno.

Ipak unijeli smo neke čisto tehničke izmjene, koje se odnose na način navođenja djela i raznih spisa u bilješkama. Da ove bilješke budu sažetije, ali u svoj svojoj potpunosti, uveli smo kratice i popis navedenih djela a Kazalo osobnih imena rastavili smo od Kazala mjesnih imena. Nismo htjeli uvoditi stvarno kazalo, jer je Sadržaj u potankosti razveden, te se pojedine stvari i hronološki događaji mogu lako naći od onih kojima će djelo poslužiti u znanstvena istraživanja. Sve drugo ostalo je posve isto kao i u prvome izdanju. Naravski, vanjski format je manji te se nadamo da će sve ove tehničke umješnosti učiniti ovo izdanje još sručnijim.

VINKO D. LASIĆ

Chicago, 23. kolovoza 1977,
na dan smrti pok. D. Mandića.

PREDGOVOR
[PRVOMU IZDANJU]

Prošlost moje uže domovine Bosne i Hercegovine privlačila me je od najranije mladosti. Još kao srednjoškolac s velikom ljubavi čitao sam sve, što su domaći pisci napisali o Bosni i Hercegovini. Za sveučilišnih nauka u Švicarskoj g. 1910 do 1914 upoznao sam se i sa stranom literaturom. I čim sam se uputio u metodu znanstvenoga povjesnog rada, odlučio sam, da ću jednoga dana napisati kritičku povijest Bosne i Hercegovine na osnovu domaćih i stranih izvora, da bih tim utvrdio pravu povjesnu istinu o našoj prošlosti i popravio tolike neispravne tvrdnje, koje sam nalazio, osobito u djelima na stranim jezicima.

S tom sam se odlukom g. 1914 povratio u Domovinu. Međutim potrebe naroda i moje redovničke zajednice nijesu mi dopuštale, da se mirno i sustavno posvetim povjesnim istraživanjima. Sve do g. 1955 bio sam zaokupljen: profesorskom službom, redovničkim upravnim dužnostima te raznim vjerskim i narodnim radom. Uza sve to, nikada nijesam napuštao stvorenu odluku za vrijeme sveučilišnih studija. Kada sam imao slobodnoga vremena, sakupljao sam izvore, čitao stručnu literaturu, razmišljao o pojedinim pitanjima i o tome pravio bilješke. U svrhu sakupljanja povjesnoga gradiva, a i da osobno upoznam mjesne prilike i arheološke ostatke povjesnih zbivanja, proputovao sam više puta, najviše za ljetnih praznika, sve bosansko-herecegovačke krajeve, a dobrim dijelom i druge hrvatske povjesne zemlje od Bojane do Mure i od Trsta do Zemuna i Subotice. God. 1925, 1930 i 1932 putovao sam u Rim, a g. 1929 u Pariz i Beč u znanstvene povjesne svrhe. Za moja povjesna istraživanja nije bio beskoristan ni moj dvanaestgodišnji boravak u Rimu u Vrhovnoj upravi Franjevačkoga Reda od g. 1939 do 1951.

Kada sam početkom g. 1955 bio riješen redovničkih administrativnih dužnosti, pristupio sam konačnom ostvarenju negdašnjih odluka. Ali sređujući sakupljenu građu uvjerio sam se, da bi kritično pisanje opće, sustavne povijesti Bosne i Hercegovine izašlo tako opsežno djelo, da ne bi bilo izgleda, da bih ga mogao dovršiti radi mojih poodmaklih godina, niti naći sredstava, da se u stranom svijetu takvo djelo tiska. Radi toga sam odlučio ograničiti se na tri glavna pitanja iz povijesti Bosne i Hercegovine: na državnu, vjersku i narodnosnu pripadnost ovih zemalja tokom stoljeća. Uz ova osnovna pitanja obradio sam i mnoge druge pojedinosti iz bosansko-hercegovačke povijesti, napose pak ona pitanja, koja dosada nijesu bila riješena ili su prikazivana u krivom svijetlu. Kao osnovni uvod u cijelo bosansko-hercegovačko zbivanje u prvom dijelu obradio sam pitanje zemljišnoga razvoja negdašnje i današnje Bosne i Hercegovine.

U početku namjeravao sam izdati djelo u dva sveska, od kojih bih u prvom prikazao ono, što se odnosi na državnu i vjersku pripadnost sredovječne Bosne, a u drugom narodnu pripadnost Bosne i Hercegovine tokom stoljeća. Međutim, kako sam nastojao, da što potpunije obradim povijest crkve « bosanskih krstjana », koji su bitno utjecali na razvitak bosanske povijesti, taj je odsjek toliko narastao, da sam odlučio izdati ga u posebnom svesku. Tako će djelo izići u tri sveska. Prvi je ovaj. Drugi će nositi naslov: *Bogomilska crkva bosankih krstjana.* U trećemu će biti obrađeno etničko pitanje i narodna pripadnost Bosne i Hercegovine tokom stoljeća. Drugi svezak uglavnom je već složen i izići će početkom slijedeće godine. Od trećega sveska napisan je i već složen prvi dio (Hrvatstvo sredovječne Bosne), a za druge dijelove građa je sređena i neki su odsjeci napisani.

Dajući konačni izražaj i oblik ovomu djelu, koje sam punih pedeset godina u duši nosio i svoja mišljenja o pojedinim pitanjima izrađivao, ponovno sam sakupljenu građu pregledao, izvore pomno proučio na osnovu kritičnih izdanja i sravnio stručnu literaturu, staru i noviju. Samo ondje, gdje nijesam mogao dobiti izvornih djela,

poslužio sam se svojim starim bilješkama. Te su rađene u raznim bibliotekama, gdjegod na osnovu raznih izdanja istoga djela, pa su tako ušle i u moje djelo.

Svima onima, koji su mi pomogli, da sam mogao doći do potrebnih izvora i stručne literature pišući ovo djelo, dugujem i izričem veliku zahvalnost. Napose sam zahvalan upravama knjižnica Čikaškoga sveučilišta: Harper Library, Swift Library, Classic Library i Oriental Library, koje su mi s posebnim pogodnostima olakšavale uporabu svojih bogatih knjižnica. I uredu Inter-Libray Loan izričem zahvalnost, koji mi je spremno pribavljao knjige iz drugih američkih biblioteka, kojih nije bilo u knjižnicama Čikaškoga sveučilišta.

Zahvaljujem se gosp. ing. Ivanu Biseru, koji je prema uputama nacrtao karte na strani 25, 55, 81, 90, 99 e 117 te građ. tehničaru gosp. Iliji Juriću, koji je radio karte na strani 12, 132 e 148. Gosp. Tomislavu Mesiću zahvaljujem na pomoći kod čitanja korektura i izrade Kazala na koncu djela. Napose izričem hvalu gosp. ing. Anti Maltariću, koji je vodio brigu oko prikupljanja prinosnika i sakupljanja novačnih sredstava za ovo izdanje. Na koncu najveća hvala svim onim Hrvatima, koji su svojim doprinosima omogućili tiskanje ovoga djela.

Chicago, na svetkovinu sv. Franje, 4 listopada 1960.

O. D. M.

I

ZEMILJIŠNI RAZVOJ BOSNE I HERCEGOVINE

1. - Bosansko - hercegovačke zemlje u ilirsko i rimsko doba

1) - *Ilirska plemena na području današnje BiH*

Današnja Bosna i Hercegovina u ilirsko i rimsko doba nijesu postojale kao posebna politička i upravna jedinica. Neposredno prije rimskoga zaposjednuća, ratoborno i slobodoljubivo pleme Delmata stanovalo je u jadranskom primorju između rijeke Cetine i Krke te u nutrini do razvođa rijeka Vrbasa i Bosne na Vranici planini. Plemensko i političko središte bilo je u gradu Delminiumu na planini Hlibu (1028 m), u jugoistočnom kutu Duvanjskoga polja. Po svom glavnom gradu Delminiumu (Delmis, Delminion, Delminium, Dalma) Delmati su dobili ime, a po njima se zemlja, u kojoj su stanovli, nazvala Dalmacija (1).

Delmatima na zapad uz more, od Krke do Raše u Istri, živjeli su Liburni. Ovima na sjeveroistok, u današnjoj Lici i sjeverozapadnoj Bosni s glavnim sjedištem kod Bihaća, obitavali su keltsko-ilirski Japudi.

Njima na istok, u današnjem Grahovu, Glamoču i Donjem Vakufu, bila su sjedišta Diciona (Ditiones). Od gornje Sane preko Jajca do Borje-planine širili su se Mezejci. U današnjoj srednjoj Bosni, istočno od razvođa rijeke Vrbasa i Bosne, a sjeverno od Bjelašnice, Ivan-planine i Treskavice, stanovali su Dezitijati. Bosanska

(1) « *Καὶ συνήλασεν ὅμως ἐς πόλιν Δελμίνιον, ὅθεν ἄρα καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῖς ἐς Δελματέας, εἶτα Δαλμάτας ἐτράπη* », Apianus I 430: O Delmatima i Dalmaciji općenito gl. Lucius 54-61; Cons, n. dj.; Mommsen, n. dj.; Marquardt, n. dj.; Šišić, *Povijest Hrvata* I 72-153; Palanque, n. dj. 5-14; Saria, n. dj.; Mandić, *C. Hrvatska* 80-132.

Posavina pripadala je ilirskim Panoncima i živjela je zajedničkim životom sa zemljama panonske nizine sjeverno od Save.

Uz Jadransko more od Cetine prema jugoistoku stanovali su Nesti, a oko donje Neretve Daorsi. Od Stona do Drima u Albaniji obitavali su Ardijejci, koje su Rimljani zvali Vardejima (2). Između Drima i Vojuše stanovali su pravi Iliri, po kojima su Grci i Rimljani svim srodnim plemenima dali ilirsko ime (3). Vardejci su početkom trećega stoljeća prije Kr. osnovali jaku ilirsku državu, koja je g. 229 došla u borbu s Rimljanima (4). Daorsima na sjeveroistoku, od rijeke Neretve do Tare, živjeli su Autarijati u današnjim hercegovačkim kotarima: Stocu, Nevesinju i Gackomu. U srednjem i gornjem poriječju Neretve stanovali su Plirusti (Plereji) (5), koji su za uprave Julija Cezara g. 54 prije Kr. uznemirivali rimske kolonije uz dalmatinsku obalu (6).

(2) O primorskim ilirskim plemenima vrijednih je vijesti zabilježio grčki moreplovac Skilaks oko g. 350 prije Kr. te njegovi kasniji nastavljači (Pseudo Scylax 28-33). Veoma dobru analizu ovoga djela s uspostavom izvornoga teksta dao je M. Suić u *Rad* 306, 121-186. – O Ilirima uopće vidi: MOMMSEN, n. dj.; ZIPPEL, n. dj.; BARTOLI IV 1, 119, 125; THALLÓCZY, *Illyrisch-albanische Forschungen* I-II; PATSCH, *Dalmatae* i *Delminium*, u PAULY-WISSOWA IV 2448-2455; ŠIŠIĆ, *Pov. Hrvata*; SCHUCHHARDT, n. dj.; BORGEAUD, *Les Illyriens*; MANDIĆ, *C. Hrvatska* 80-132.

(3) Ime Ilir nije bilo opće ime svih srodnih plemena, koja su prije rimskoga zaposjednuća živjela od rijeke Pada u Italiji do rijeke Vojuše u Albaniji. U početku se Ilirima zvalo samo najjužnije pleme od Vojuše do rijeke Mata, koje su Grci prvo upoznali i po njemu prozvali Ilirima sva srodna plemena. Dogodilo se slično kao i s albanskim imenom. Albancima se stoljećima zvalo samo malo ilirsko pleme oko današnjega grada Kroje u Albaniji. To plemensko ime prvi su počeli protezati na druga srodna plemena italski Normani pa napuljski Anžuvinci, kada su g. 1081 i daljnih godina počeli osvajati krajeve u današnjoj Albaniji. Gl MANDIĆ, *C. Hrvatska* 182-7.

(4) Gl. POLYBIUS II 2-12; III 16, 18 (123-37. 230 sl. 233-35); BADIAN, n. dj.

(5) « ... εἶθ' ὁ Νάρων ποταμὸς καὶ οἱ περὶ αὐτὸν Δαόριξοι καὶ Ἀρδιαῖοι καὶ Πληραῖοι... ». STRABO VII 5 (55 433).

(6) CAESAR, *De bello gallico* V 1: « ... Ipse [C. J. Caesar] ...

2) - *Ustanovljenje rimske pokrajine Ilirika*

Današnju južnu Hercegovinu Rimljani su zauzeli za borba s ilirskim vladarem Dimitrijem Hvarskim g. 219 prije Kr. Delmate je prvi put pobijedio i grad Delmis razorio rimski konzul Publije Kornelije Scipio Nazika g. 155 prije Kr., kada je slavio triumf « (d)e De(lmateis) ». Ni punih 40 godina poslije toga L. Cecilije Metel morao je voditi dulje borbe s Delmatima, dok nije g. 118/17 zauzeo Salonu, koju su Delmati bili izgradili kao vojno uporište na Jadranu. Novo pokoljenje Delmata, kada je ponaraslo, opet se bunilo i tražilo svoju slobodu. Nakon sretnoga rata u Grčkoj i Makedoniji, Sula je g. 87 do 84 što ratnim pothvatima, što pregovorima podvrgao Rimljanima ilirska plemena Dardana, Skordiska, Mežana i Delmata (7). Da bi svoju vlast na istočnoj obali Jadrana trajno učvrstili, Rimljani su osvojene ilirske zemlje pripojili rimskoj državi i proglasili ih rimskom provincijom pod imenom Ilirika (provincia Illyricum). Najvjerojatnije je, da je to učinio Sula g. 80/79, kada je proveo opću preuredbu rimske države i osnovao više rimskih pokrajina (8).

Ustanovom rimske provincije Ilirika nije u Delmatima uništena ljubav za slobodom. Čim je Sula umro, oni se g. 78 prije Kr. dižu na noge. Ustanci su ponovljeni za rimskih građanskih ratova g. 50/49, zatim g. 35-33, g. 17-15 prije Kr., a posebno g. 6-9 poslije Kr. U ovom ustanku, pod vodstvom Delmata i Dezitijata, sudjelovala su sva ilirska plemena od današnje Albanije do Alpa, te od Jadrana do Dunava na sjeveru i rijeke Kolubare i

in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem provinciae incursionibus vastari audiebat ». Gl. također gore b. 5 i dolje b. 10.

(7) EUTROPIUS V 7: « Interim eo tempore Sulla etiam Dardanos, Scordiscos, Dalmatas et Maedos partim vicit alios in fidem accepit ». – Mišljenje Zippel-ovo (n. dj. 161 sl.), da bi trebalo u tekstu riječ « Dalmatas » popraviti u « Dentheletas », nije opravdano.

(8) Gl. MANDIĆ, *C. Hrvatska* 93 sl.

Ibra na istoku. Rimski povjesničar Suetonij piše, da je to bio najteži rat, što su ga Rimljani vodili poslije punskoga (9). U tom ustanku učestvovalo je oko 800.000 pobunjenih Ilira. Teške borbe vodile su se između Save i Drave, zatim u Dalmaciji između Krke i Cetine, a napose u nutrini današnje Bosne. Car August, koji je prešao iz Rima u Ravenu, organizirao je sve snage carstva, da skrši ilirski ustanak. Vojsku je vodio Augustov posinak, budući car Tiberije. Delmati se nijesu predali, dok nijesu bili potpuno iscrpljeni (10). Pobjedu je iznijela: rimska organizacija, vojna vještina i savršenije oružje.

Da bi onemogućio slične bune, car je August odmah nakon skršenoga ustanka proveo g. 10 po Kr. reorganizaciju uprave u Iliriku. Dotadašnju jedinstvenu rimsku provinciju razdijelio je u dvije nove pokrajine. Nizinske krajeve od bosanskih planina preko Save i Drave do povrh Beča, nazvao je donji Ilirik ili Panonija. Sve druge krajeve BiH s današnjim hrvatskim Primorjem, Dalmacijom, Crnom Gorom i zapadnom Srbijom, dodijelio je gornjem Iliriku ili Dalmaciji (11). Granica između Dalmacije i Panonije tekla je crtom povučenom od planine Snježnika u današnjoj Sloveniji niz rijeku Kupu do Petrove Gore, odakle se povijala na Grmeč-planinu u

(9) SUETONIUS III 16: « Sed nuntiata Illyrici defectione, ad curam novi belli, quod, gravissimum omnium externorum bellorum post Punica, per quindecim legiones paremque auxiliorum copiam triennio gessit, in magnis omnium rerum difficultatibus summaque frumenti inopia ».

(10) PATERCULUS II 115, 4: « ... illa aestas belli consummavit effectus: quippe Perustae et Desidiates Delmatae, situ locorum ac montium, ingeniorum ferocia, mira etiam pugnandi scientia et praecipue angustiis saltuum paene inexpugnabiles ... armis Caesaris tum demum pacati sunt, cum paene funditus eversi forent ». Gl. SWOBODA, n. dj.

(11) PLINIUS II, III 25 (I 292): « Illyricum ... quae pars ad mare Hadriaticum spectat, appellatur *Delmatia* et *Illyricum* supra dictum; ad septentriones *Pannonia* vergit »; ORELLI I, br. 2365; CIL III 1741: « P. Corne(lio) Dolabellae co(n)s(uli) VII viro epul(oni) sodali Titie(nsi) - (L)eg(ato) pro Prae(tore) Divi Au(gusti) et Ti(berii) Caesaris Augusti civitates superioris provinciae Hillurici ».

Bosni, da preko Manjače i Tisovca stigne na Borje-planinu, odakle je prelazila Bosnu u Zavidovićkim vratima i povrh Ukrine spuštala se Konjuhom na rijeku Drinjaču i dalje tekla tokom te rijeke do njezina ušća u Drinu; odavle je prelazila u zapadnu Srbiju ravnom crtom do izvora rijeke Kolubare, koja je do svoga utoka u Savu dijelila Panoniju od Mezije. Prema tome Rimljani su bosansku Posavinu dodijelili donjem Iliriku ili Panoniji, a sve druge zemlje današnje BiH bile su uključene u gornji Ilirik ili Dalmaciju. Ova pokrajina sezala je od rijeke Raše u Istri do rijeke Mata u današnjoj Albaniji, te od Jadranskoga mora do rijeke Kolubare i Ibra u današnjoj Srbiji. Dosljedno tome cijeli tuzlanski okrug i većina bihaćkoga i banjalučkoga bili su dodijeljeni donjem Iliriku ili Panoniji, a sarajevski, travnički i mostarski okrug, s manjim dijelovima bihaćkoga i banjalučkoga, bili su uvršteni u gornji Ilirik ili Dalmaciju.

Za dačkih ratova car je Trajan (98-117 po Kr.) razdijelo donji Ilirik na dvije provincije: Gornju (gorsku) Panoniju i donju (ravničku) Panoniju. Prvoj su dodijeljene zapadne, a drugoj istočne zemlje bivšega donjeg Ilirika. Granica između ove dvije Panonije počinjala je na Dunavu, zapadno od rimskoga grada Brigetio (O-Szöny), koji je ležao na desnoj obali Dunava prema ušću rijeke Vaga; odavle je tekla na Blatno jezero i od njega gotovo ravnom crtom na Dravu prolazeći zapadno od Pečuha (Sopianae). Preko Drave je prelazila nešto istočnije od Donjega Miholjca (Marinianae) (12) i preko Papuka i Dilj-gore spuštala se na Savu i prešavši tu rijeku kod današnjega Kobaša granica se uspinjala na planinu Motajicu, od koje je uz desnu obalu Vrbasa tekla do planine Tisovca, gdje se sastajala s granicom Dalmacije. Današnja Banja Luka (Castrum Novum) (13)

(12) « ... mansio Maurianis intrans Pannoniam superiorem », *Itinerarium Hierosolymitanum*, MILLER, *Itineraria romana* s. LXLX. Drugi nazivi: Marinianis (*It. Ant.*), Marinianus (*Rav.*), Marinana (*Not. dign.*), MILLER, n. dj. 445.

(13) Rimski grad Castra (Tab. Peuting.) treba tražiti u da-

i negdašnji grad Pograničar (Ad fines) ležali su blizu opisane granice, ali u gornjoj Panoniji ([14]).

3) - *Dioklecijanova razdioba zemalja današnje BiH*

Konačnu razdiobu podunavskih i balkanskih zemalja izveo je car Dioklecijan u svojoj velikoj preuredbi rimskoga carstva g. 297 po Kr. ([15]). On je Dalmaciju ograničio na prostor od Raše u Istri do Budve u Boki Kotorskoj, te od Jadranskoga mora do rijeke Drine na istoku. Granicu prema Panonijama ostavio je onako, kako ju je bio odredio car August g. 10 po Kr., kada je Ilirik razdijelio na gornji (Dalmacija) i donji (Panonija). Od istočnoga dijela dotadašnje provincije Dalmacije Dioklecijan je napravio novu pokrajinu pod imenom Prevalitanije (Praevalis). Gornju i donju Panoniju car Dioklecijan razdijelio je rijekom Dravom i Murom tako, da su od svake nastale po dvije nove provincije. Sjeverni dio gornje Panonije između Blatnoga jezera i rijeke Inna prozvao se prva ili gornja Panonija (Pannonia prima, superior); južni dio te pokrajine, od Mure i Drave do dalmatinske granice, prozvan je Savskom pokrajinom (provincia Savia). Sjeverni dio donje Panonije, između Blatnoga jezera i Dunava, car je nazvao pokrajinom Valerijom po svojoj kćeri Valeriji (provincia Valeria). Onaj

našnjoj Banjoj Luci. Tu se našao zavjetni žrtvenik, koji nam govori, da se to mjesto nalazilo u Gornjoj Panoniji do Dioklecijanove razdiobe provincija g. 297. Natpis glasi: « I(ovi) m(axim)o et Genio loci L. Sicinius Macrinus b(eneficiarius) co(n)s(ularis) P(annoniae) S(uperioris) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) », PATSCH, *Archäol.-epigr. Untersuchungen* 228 sl.

([14]) Grad Pograničar (Ad fines) nije ležao na granici Dalmacije i Panonije, nego na granici Gornje i Donje Panonije do g. 297, poslije toga na granici Donje Panonije i Panonije Savije. Radi toga je neopravdano povlačiti granicu Dalmacije do iznad Banje Luke, kao što nastoji dokazati PAŠALIĆ, n. dj.

([15]) Glavni izvori: LATERCULUS VERONENSIS iz g. 297 i *Not. dign.*, u sadašnjem stanju o. g. 420 po Kr. Gl. MOMMSEN V 561-588; JULLIAN 352-54; SEECK, n. dj.

dio donje Panonije, koji je ležao južno od Drave i Dunava, zadržao je staro ime donje Panonije, ali se zvao i druga Panonija (Pannonia inferior, secunda).

Dalmacija u svom ograničenom opsegu do Drine, četiri panonske pokrajine i dvije alpske, koje su nosile ime Norika (Noricus ripensis i N. mediterranea) Dioklecijan je ujedinio u veliku upravnu jedinicu, koju je nazvao Panonska dioceza (diocesis Pannoniarum), ali se ona obično zvala zapadni Ilirik (Illyricum occidentale). Ovu diocezu car je podvrgao prefekturi Italije ([16]). Na taj su način zemlje zapadno od Drine, dakle cijela današnja Bosna i Hercegovina, došle u sastav zapadnih zemalja rimskoga carstva i u tom sklopu ostale stoljećima. Zemlje istočno od Drine do Rodopa, Dioklecijan je ujedinio u posebnu prefekturu Ilirika, koja se prefektura za razliku od dioceze zapadnoga Ilirika obično zvala: istočni Ilirik (Illyricum orientale) ([17]). Pokrajine u jugoistočnom dijelu Balkana, između Rodopa, gorja Balkana i Bospora, te sve rimske pokrajine u Aziji i sjeveroistočnoj Africi, Dioklecijan je ujedinio u veliku prefekturu, koju je nazvao: Istok (praefectura Orientis). Prefektura Ilirika imala je biti po carevoj zamisli neka sredina i spojnica između rimskih zapadnih zemalja (praefectura Italiae i Galliae) i istočnih (praefectura Orientis). Radi toga je car Konstantin Veliki g. 325 doznačio najstarijemu sinu dvije zapadne prefekture, srednjemu Istok, a najmlađemu prefekturu Ilirika ([18]). Ali već g. 437 car Teodozije II stalno je ujedinio prefekturu Ilirika s istočnim carstvom tako, da od toga doba Drina postaje trajno razmeđna rijeka: zemlje istočno od Drine spadaju istočnom rimskom carstvu, a one zapadno od Drine, s cijelom današnjom Bosnom i Hercegovinom, pripadaju zapadnom rimskom carstvu i zapadnoj kulturi ([19]).

([16]) *Not. dign.*, Occid. II 5-34 (108 sl.).
([17]) *Not. dign.*, Orient. I 118-125 3-5), III 4-21 (9 sl.).
([18]) EUSEBIUS, *Vita Constant.* IV 51; VICTOR 41, 20.
([19]) Gl. dolje s. 421-434.

Karta rimsko-bizantskih provincija prije dolaska Hrvata

4) - *Dalmacija i njezini okruzi u rimsko doba*

Rimska pokrajina Dalmacija bila je razdijeljena na tri velika područja: Zbor skradinski (conventus scardonitanus), od rijeke Raše u Istri do rijeke Krke u Dalmaciji; Zbor solinski (conventus salonitanus) od Krke do Cetine te od Jadranskoga mora do panonske granice na sjeveru i planina Vranice i Vlašića na istoku; Zbor naronski (Naronitanus) od Cetine do rijeke Mata u Albaniji, te od Jadrana do panonske granice na sjeveru i rijeke Ibra na istoku ([20]). U Brezi kod Visokoga nađen je rimski natpis poglavara ilirskoga plemena Dezitijata (Daesitiatium) ([21]), a u Prijepolju, na rijeci Limu, natpis, u kojemu se spominju Melcum(ani) ([22]). Oba su ova plemena prema Pliniju Starijemu ([23]) pripadala naronskom okrugu. Kada je car Dioklecijan g. 297 po Kr. povukao granicu Dalmacije na Drinu i crtom potegnutom od te rijeke na Budvu u Boki Kotorskoj, istočna je granica naronskog okruga povučena na spomenutu crtu.

Rimljani su istočnu polovicu današnje srednje Bosne dodijelili naronskom okrugu, jer je zaista najkraći i najzgodniji put iz Jadrana u te krajeve vodio od grada Narone dolinom Neretve preko Ivan-planine u današnje Sarajevsko polje. Tim su pravcem Rimljani zarana izgradili dobru saobraćajnu cestu. U Podorošcu niže Ivan-planine nađena su četiri rimska miljokaza, od kojih jedan

([20]) Plinius II, III 21 sl. (288-290): « Conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIIII ... Salona colonia ab Iadera CXII petunt in eam iura viribus discriptis decurias CCCXLII Delmatae, XXV Deuri, CCXXXVIIII Ditiones, CCLXVIIII Maezei ... Narona colonia tertii conventus a Salona LXXXV (m.)p, ... Cerauni decurii XXIIII, Daversi XVII, Desitiates CIII, Docleatae XXXIII ... Dindari XXXIII, Glinditiones XLIIII, Melcumani XXIIII, Naresii CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIIII, populatoresque quondam Italiae Vardaei non amplius quam XX decuriis ... ».

([21]) Thallóczy, u *Századok* (1904) 752 sl. Čremošnik-Sergejevski 9; Vulić, u GSA 155 (1933) 16.

([22]) Hoernes 14; Budimir 261.

([23]) Gl. gore, b. 20.

potječe iz prvih godina poslije smrti cara Augusta (+ g. 14 po Kr.)([24]), drugi iz doba cara Maksimina I (235-238)([25]), a treći iz vremena cara M. Julija Filipa II (246-49)([26]), dok je četvrti natpis nečitljiv. Prva tri natpisa kažu nam, da je ova cesta podržavana od prvih godina rimskoga osvajanja pa dalje trajno.

Granica između solinskoga i naronskoga okruga tekla je rijekom Cetinom do njezina najistočnijega zavoja, odatle povrh Biokova do planine Matokita (Mons acutus) i Klobuka, sjeverozapadno od Ljubuškoga; tu je skretala k sjeveru i tekla preko sedla Vranića, istočno od Posušja, Dabilom, Poljima između Vrana i Čvrsnice do povrh izvora rijeke Rame, zatim na Vranicu planinu, od koje je zaokretala na Komar i Vlašić planinu, dok nije na planini Borju dosegla razdiobnu granicu između Dalmacije i Panonije. Od Klobuka kod Ljubuškoga ta je, dakle, granica tekla oko prilike istim međama, koje još danas dijele mostarski i ljubuški, te mostarski i duvanjski kotar.

Za rimske dakle uprave, veliki dio današnje sjeverne i sjeverozapadne Bosne pripadao je upravnim jedinicama donjoj ili drugoj Panoniji te savskoj Panoniji. Zapadni dio srednje Bosne sa sjeverozapadnom Hercegovinom pripadao je solinskom okrugu, a sva ostala Hercegovina i Bosna od Vlašića i Vranice planine na istok spadala je naronskom okrugu. Kako se vidi, za duge uprave praktičnih i vrsnih upravnika Rimljana današnje zemlje Bosne i Hercegovine nijesu činile posebnu upravnu

([24]) « Divo Aug(usto) ... », CIL III 10164; PATSCH, *Arhäol.-epigr. Untersuchungen* 263.

([25]) « Imp(eratori) C. Iul(io) Maximino Pio Fel(ici) e(t) C. Iu(lio) Vero Maximo nobilissim(o) Caes(ari) Aug(ustis) », CIL III 10165; PATSCH, n. mj.

([26]) « Imp(eratori) Caes(ari) M. Iulio Philippo P(io) F(elici) Aug(usto) », CIL III 10166; PATSCH, n. mj. – Navedena tri natpisa nijesu nađeni na mjestu, nego zajedno kod hana Viteka blizu Podorošca, uz cestu koja vodi od Konjica preko Ivan-planine, kamo su doneseni, po svoj prilici, za vrijeme gradnje državne ceste iz Konjica u Sarajevo.

cjelinu, nego su trajno bile povezane sa zemljama sjeverno od Save i onima na Jadranskom moru. To nam veli, da BiH u svom današnjem opsegu nemaju naravne geografske osebujnosti ni jedinstva, nego da su geopolitički vezane s prekosavskim i jadranskim zemljama i na njih upućene.

2. - Naseljenje Slavena u Podunavlju i na Balkanu

Pradomovina Slavena, kako je utvrđeno jezičnim i arheološkim istraživanjima, nalazila se sjeverno od Karpata između rijeka Dnjepra i Visle. Tu su Slaveni živjeli već od drugoga tisućljeća prije Krista ([1]).

1) - *Naseljenje Slavena u Potkarpatskoj nizini, na lijevoj strani Dunava*

Noviji češki i poljski arheolozi i povjesničari lužičku kulturu pripisuju Slavenima, i prema tome tvrde, da su se Slaveni od 8- do 5-st. prije Kr. bili raširili na zapad do Sudeta i Alpa, a na jug do Dunava ([2]). P. J. Šafarik i L. Niederle hoće dapače, da su Slaveni prije Kr. prešli i preko Dunava i Drave i doprli do planina današnje srednje Bosne. Kao dokaz za to navađaju imena rijeke Vrbasa u Bosni i Vuke u Slavoniji te grada Servitium (Gradiška) na Savi. To su, vele, čisto slavenska imena, koja su mogla potjecati samo od Slavena, koji su u tim krajevima živjeli u starini ([3]).

Mi se ne bismo mogli složiti s time, da su Slaveni za lužičke kulture prešli na desnu obalu Dunava i doprli do alpskih i bosanskih planina. Istina, arheološke nam iskopine vele, da je lužička kultura uništena u 5-st. prije Kr. provalom nekoga tuđega naroda, Skita s istoka ili Kelta sa zapada ([4]), pa su mogli Slaveni, nosioci te kulture, biti tada uništeni ili potisnuti do iznad Karpata.

([1]) Gl. Niederle, *Slov. starožitnosti* I-IV; Isti, *Manuel de l'antiquité Slave*; Vasmer, *Untersuchungen*; Tretjakov, n. dj; Dvornik, *The Slavs.*

([2]) Kozlowski, *Kultura lużycka*; Isti, *Mapy kultury lużyskiej*; Kostrzewski, n. dj; Jazdrewski, n. dj. Literaturu o protivnom mišljenju vidi kod E. Wahle, *Deutsche Vorzeit* 259 sl., 293.

([3]) Šafarik, *Slov. starožitnosti* I 278 sl.; Niederle, *Slov. starožitnosti* II 102-173.

([4]) Gl. b. 1 i 2.

Ali kod toga valja imati na umu, da u povijesti nije bila nijedna kultura ni narod potpuno uništen, a da se ne bi sačuvao koji njegov dio na starom mjestu, osobito kada je napadnuto pučanstvo živjelo u planinskim krajevima, kao što su Alpe austrijske i slovenske te planine hrvatske i bosanske. Međutim u mnogobrojnim rimskim natpisima i pisanim djelima nema nigdje spomena, da bi koja slavenska skupina, pa i manja, živjela južno od Dunava za sve vrijeme rimske uprave do konca 4-st. K. Ptolemej u svom djelu *Geographia* ([5]), napisanom sredinom drugoga stoljeća po Kr., izričito veli, da su se Slaveni, koje on zove Venedima, u njegovo doba nalazili oko rijeke Visle. Slično govori Plinije Stariji ([6]) i Tacit ([7]).

Rimska imena: « Urpanus » ([8]), današnje rijeke Vrbasa, i grada « Urbate » ([9]), na ušću te rijeke, ne moraju se izvoditi iz slavenske riječi « vrba ». Vrbas je dosta velika rijeka i bilo bi čudno, da za nju nijesu imali ime Iliri i njihovi predšasnici u predhistorijsko doba. Kako moramo zaključiti iz imena: « Urbate » i « Urpanus », staro ime rijeke Vrbasa moralo je imati uz osnovu nastavak *-nt*: « Urpan-*nt*-us », « Urba-*nt*-e », što odaje imena veoma velike starine ([10]).

Ni rimski naziv rijeke « Ulca », današnje Vuke u Slavoniji, ne mora biti izveden od slavenske riječi « vuk ». To ime prvi put spominje Dio Casij (o. g. 150-253 po

([5]) « Οὐενέδαι = Venedae », Ptolemaeus III 5, 7 (I 421).

([6]) « ... quidam haec habitari ad Vistlam usque fluvium a Sarmatis, Venedis, Sciris, Hirris tradunt », Plinius II, IV 13 (I 345).

([7]) Gl. Tacitus (323-25).

([8]) « Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus. Supra influunt Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobiles », Plinius II, III 25 (293).

([9]) « Verbate », *It. Ant.* i *Tab. Peut.* Gl. CIL III 422; Miller, *Itineraria romana* (461 i 477).

([10]) Gl. Kretschmer, *Einleitung*; Isti, *Glotta* XXX 205; Budimir, *Iliri i Prailiri* 7-12. – [Prema latinskom: nostras, -atis; ravennas, -atis, izvod bi bio: « Urbas, atis »; ili prema participu prezenta: cantans, -antis, izvod bi bio: « U^r^pans, -antis ». Izdavač].

Kr.) kao naziv plemena « Ouolkaioi » ([11]), a Aurelije Viktor u 4-st. močvare između Osijeka i Vinkovaca zove: « Hiulca » ([12]). Ta se imena etimološki ne moraju izvoditi iz slavenske riječi vuk.

Još je manje opravdano izvoditi ime grada « Servitium » od imena slavenskoga plemena Srba. Ovi su od najstarijih vremena živjeli na skrajnjem slavenskom zapadu ([13]), a u rimskim izvorima nema nikakva ni najmanjega traga tvrdnji, da bi u rimsko doba oko današnje Gradiške postojala kakva grana Srba, po kojima bi spomenuto mjesto moglo dobiti ime Servitium. Glagol « servire » i svi njegovi izvodi (servus, servitus, servitium, itd.) čisto je latinska riječ, pa ne treba tražiti slavenski korijen za nazive, koji su iz te riječi nastali. Latinska riječ « servitium » znači: poslugu, opskrbu, podmirivanje, pa i mjesto službe. Naziv « Servitium » dobio je rimski grad u blizini današnje Bosanske Gradiške, jer je tu u rimsko doba bila stanica i zapovjedništvo rimske savske flote, gdje je to riječno brodovlje bilo opskrbljivano sa svim, što je bilo potrebno za njegovo djelovanje ([14]).

Što se tiče lijeve obale Dunava, i naše je mišljenje, da su se Slaveni veoma rano naselili na toj obali Dunava. Brzo iza propasti nosilaca lužičke kulture koncem 5-st. prije Kr., kako mislimo, na njihova prazna mjesta spustili su se Slaveni do lijeve obale Dunava, dolazeći iz svoje stare pradomovine ili putem Dukljanskoga klanca preko Karpata ili slijedeći tok rijeka Vaga i Morave. Na Kastorovoj ili Peutingerovoj karti ([15]), iz konca 3-st., koja osnovno potječe iz prve polovine 2-st. po Kr. na

([11]) « Πρὸς τοῖς Οὐολκαίοις ἕλεσι », Dio Cassius LV 32, 2.

([12]) « apud Cibalas iuxta paludem Hiulcam nomine », Victor 41, 5; CIL III (422).

([13]) Gl. Fredegarius IV 68 75 i 87 (II 155 158 165); Porphyr. 32 (152 sl.); Niederle, *Slov. starožitnosti* III 66-93; Dvornik, *The making* 268-97; Mandić, *C. Hrvatska* 153, b. 59.

([14]) « Praefectus classis primae Pannoniae, Servitii », *Not. dign.* Occ. 32, 55 (190).

([15]) Odsječak VIII 1. – O doba postanka Kastorove karte gl. Miller, *Die Weltkarte des Castorius*; Cuntz, n. dj; Niederle, *Slov. starožitnosti* II 123 sl.

lijevoj obali Dunava između gradova « Ad Aquas » i « Apulum » navode se « Venadi Sarmatae », a u Daciji blizu ušća Dunava opet « Venedi » ([16]). Tim su imenima označeni Vindi, kako su stari narodi, osobito Germani, zvali Slavene.

Kastorov navod potvrđuje i pisac *Dialoga*, poznatoga pod imenom Pseudo-Caesarius Nazianzenus, u kojemu se prvi put spominje ime Slavena: « Hoi Sklauenoi ». On piše, da se Slaveni i neki Fizoniti, moguće Ti(bi)-s(c)oniti, stanovnici oko Tise (Tibiscus), zovu « Dunavci » (Danubioi) ([17]). Takvo su ime Slaveni mogli dobiti samo time, da su dulje vremena živjeli u zemljama na obali rijeke Dunava. O. Seeck ([18]) dokazao je, da je taj *Dialog* napisan od nepoznatoga pisca već koncem 4- ili početkom 5-st. po Kr. To nam govori, da su Slaveni došli u područje Dunava, na njegovu lijevu obalu, daleko prije početka 5-st. po Kr.

U drugoj polovini 1-st. po Kr. između Tise i Dunava živjeli su Sarmate Jazyges. Kada su Markomani, Kvadi i Kati navalili na gornju Germaniju i Reciju, njima su se pridružili i Jazyges Sarmati. Car Marko Aurelije (161-180 po Kr.) vodio je 14 godina borbu, dok nije svladao te neprijatelje, pokorio Jazyges i na lijevoj strani Dunava osnovao novu rimsku provinciju Sarmaciju.

Kada su Rimljani napustili provinciju Sarmaciju i pavukli se na desnu obalu Dunava, Jazyges su ostali na svom mjestu, dok se nije jedan narod, njima podložan, oko g. 334 po Kr. pobunio i protjerao ih na desnu obalu Dunava u rimsku državu. Taj narod rimski pisci zovu « servi Sarmatarum » ([19]). Taj naziv nije ništa dru-

([16]) Gl. Niederle, *Slov. starožitnosti* II 123-134.

([17]) « Πῶς δ' ἐν ἑτέρῳ τμήματι ὄντες οἱ Σκλαυηνοὶ καὶ Δανούβιοι προσαγορευόμενοι, οἱ μὲν γυναικομαστοβοροῦσιν ἡδέως... », Pseudo-Caesarius, *Dial.* II 110 (PG 38 985).

([18]) Seeck, u Pauly-Wissowa III 130, 17; F. Barišić 29-51.

([19]) « ... servi Sarmatarum adversus omnes dominos rebbellarunt, quos pulsos Constantinus libenter accepit et amplius trecenta millia hominum mixtae aetatis et sexus per Traciam, Scy-

go nego prijevod tadašnjega narodnoga imena slavenskoga: Slav(en)i, « Sclavi = servi ». Te Slavene, bivše podanike Jazuga, valja istovjetovati s Venedima Sarmatima Kastorove karte. Oni su živjeli u Karpatskoj kotlini između Tise i Dunava, kako je vjerovati, i prije nego su ih pokorili Jazyges, koji se, kako smo gore naveli, prvi put spominju između Tise i Dunava u drugoj polovici prvoga stoljeća. Protjeranih Jazuga oko g. 334 bilo je 300.000, a potkarpatskih Slavena, kako rimski pisci govore, mnogo više.

I stara ruska kronika *Povest' vremennych let* tvrdi, da su Rimljani u Podunavlju našli Slavene, kada su oni koncem 2-st. prije Kr. (g. 119 prije Kr.) počeli osvajati panonske zemlje ([20]).

2) - *Prijelaz Slavena preko Dunava*

Kada su g. 375 mongolski Huni provalili u srednju Evropu, nastao je velik pokret naroda prema rimskom carstvu. Stoljetni rimski pojas na Dunavu (limes Danuvinus) ([21]) popustio je i razni su se narodi, među njima na prvom mjestu Slaveni, koji su stanovali na lijevoj obali Dunava, razlili panonskim ravnicama i noričkim provincijama u Alpama. To nam zorno opisuje sv. Jeronim u svojim poslanicama g. 396 i 409. U prvoj poslanici upravljenoj Heliodoru on piše ([22]): « Već je dvadeset i više godina, da između Bizanta i Julijskih Alpa dnevno teče rimska krv. Got, Sarmat, Kvad, Alan, Hun, Vandal i Markoman pustoši, pljačka i razara Skitiju, Trakiju, Makedoniju, Dardaniju, Daciju, Tesaliju, Ahaju, Epir, Dalmaciju i sve Panonije ». Pod imenom Sarmata Jeronim razumijeva Slavene, slično kao što ih Kastorova karta zove Venedi Sarmatae. Tacit ne zna, da li bi Venede (Slavene) svrstao među Germane ili Sarmate ([23]).

U drugom pismu g. 409 Jeronim piše ([24]): « Kada je probijena dunavska granica, ima trideset godina, ratuje se posred rimskog carstva od Crnoga mora do Julijskih Alpa ».

Kod prve provale barbara u zadnjoj četvrti četvrtoga stoljeća najteže su nastradali ravnički krajevi panonskih provincija. Pisac Jordanes zabilježio je, da je zapadno-gotski kralj Alarik g. 401, kada je prolazio svojim desnim krilom preko Srijema, našao Sirmium, glavni grad donje Panonije, prazan i pust ([25]).

Prvi barbarski narodi, Goti i Slaveni, koji su od g. 376 i dalje prelazili srednji Dunav, imali su namjeru skloniti se pred mongolskim Hunima i nastaniti u sigurnijim i bogatijim rimskim pokrajinama na desnoj strani te rijeke. U početku su se nastanjivali u provincijama Valeriji i gornjoj Panoniji više Drave, a u drugim su pokrajinama pljačkali. Kada su Huni u zimi g. 394/95 prešli na desnu obalu Dunava, Goti i Slaveni, koji su se tu već bili smjestili, priznali su hunsko gospodstvo.

thiam, Macedoniam, Italiamque divisit », ANON. VALESIANUS 31; « coniuratio clandestina servos armavit in facinus atque ... vicerunt dominos ferocia pares set numero praeminentes ... », AMMIANUS MARCELLINUS XVIII 12, 18 sl.; « His consulibus (Opato et Paulino, an. 334) Sarmatae servi universa gens dominos suos in Romaniam expulerunt », *Consularia Constant.*, u MGH AA XI 1, 234.

([20]) « ... Sedjahu bo tu preže Sloveni, i Volohove prijaše sloven'sku », *Povest'* 21; MIKLOSICH, *Chronica Nestoris* 12.

([21]) « limes Danuvinus », SIDONIUS VIII 12 (143). Gl. dolje b. 24.

([22]) « Viginti et eo amplius anni sunt, quod inter Constantinopolim et Alpes Julias, quotidie Romanus sanguis effunditur. Scythiam, Thraciam, Macedoniam, Dardaniam, Daciam, Thessaliam, Achaiam, Epiros, Dalmatiam, cunctasque Pannonias: Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Hunni, Wandali, Marcomanni vastant, trahunt, rapiunt ... », HIERONYMUS, *Ad Heliodorum* (PL 22, 600).

([23]) « Hic Suebiae finis. Peucinorum Venethorumque et Fennorum nationes Germanis an Sarmatis adscribam dubito », TACITUS 46 (323).

([24]) « Olim a mari Pontico usque ad Alpes Julias ... per triginta annos fracto Danubii limite, in mediis Romani imperii regionibus pugnabatur ... », HIERONYMUS, *Ep. 123* (PL 22, 1058).

([25]) « Per Sirmium dextroque latere quasi viris vacuam intravit Italiam », JORDANES 29 (96).

Jordanes je također zabilježio, da je Atila g. 451 pošao na zapad s raznim narodima iz Dacije i Panonije ([26]). On je tu imao pred očima germanske Gote i Gepide, ali također i Slavene iz zapadne Dacije i one na lijevoj i desnoj obali Dunava. Slaveni su na lijevoj obali srednjega Dunava stanovali od starine, prije nego su tamo stigli Goti i Gepidi, a od Atiline vojske činili su znatan dio tako, da se g. 453 na grobu njegovu činilo pogrebne obrede, stravu, po slavenskom običaju ([27]).

God. 537 gotski kralj Vitiges šalje u Dalmaciju gotsku vojsku pod Asinarijem i Uligisalom i naređuje im, da u pokrajini Saviji panonskoj između Save i Drave pojačaju svoju vojsku s mjesnim barbarima, što je Asinarij i učinio ([28]). Pod tim « barbarima » ne mogu se razumijevati Goti, koji su se već bili povukli u Italiju, a ni rimsko-ilirsko pučanstvo savske provincije, koje je pristajalo uz istočnorimsko carstvo. Također pod tim imenom ne možemo brojiti ni Gepide, koji su bili u neprijateljstvu s Gotima, otkada su im ovi g. 504, oteli Srijem ([29]). Pod tim nazivom ne možemo drugi narod razumjeti nego Slavene, koji su za hunske vlade (395-454) prešli Dravu i u pojedinačnim se skupinama naselili u savskoj pokrajini i tu živjeli i za gotske uprave (489-555) kao poljodjelci uz rimsko-ilirsko pučanstvo, koje je još tada činilo većinu naseljenika u toj pokrajini.

Za ovo pitanje osobito je znamenit navod Jordanov (+ o. g. 556) iz g. 551 prema nekom starijem izvoru iz druge polovice 5-st., dakle iz doba hunske vlade u Dunavskoj kotlini. Jordanes piše ([30]): « Od izvora rijeke

([26]) « Igitur ab Dacia et Pannonia provinciis in quibus tunc Hunni cum diversis subditis nationibus insidebant, egrediens Attila ... », JORDANES 43 (116).

([27]) « Postquam talibus lamentis est deflectus, stravam super tumulum eius, quam appellant, ipsi ingenti comessatione concelebrant et contraria invicem sibi copulantes luctu funereo mixto gaudio explicabant », JORDANES 49 (124).

([28]) PROCOPIUS 16 (82).

([29]) Gl. JODRANES 58, 300 (135).

([30]) « ... ab ortu Vistulae fluminis per inmensa spatia Venetharum natio populosa consedit quorum nomina licet nunc per varias familias et loca mutentur, principaliter tamen Sclaveni et Antes nominantur. Sclaveni a civitate Novietunensi et laco qui appellatur Mursiano usque ad Danastrum et in boream Viscla tenus commorantur », JORDANES V 34 sl. (62 sl.).

Visle po neizmjernim prostorima stanuje brojni narod Veneta, kojih imena i ako se danas mijenjaju prema raznim rodovima (plemenima), oni se ipak uglavnom nazivlju Slaveni i Anti. Slaveni stanuju od mjesta Novietunskoga i jezera, koje se nazivlje Mursijsko, do Dnjestra i na sjever do prema Visli ».

Noviodunum spominje Kastorova karta blizu ušća rijeke Dunava, danas mjesto Isakča ([31]). Jezero Mursijsko prostiralo se južno od današnjega Osijeka, gdje je ležala rimska Mursia ([32]), pa preko Vinkovačkih nizina do rijeke Save između današnje Županje i Rače. To je jezero nastalo razlijevanjem rijeke Ulcus (danas Vuka) i Bacuntius (danas Bosut). U rimsko doba postojali su oko tih rijeka nasipi i odvodni kanali, pa se samo za velikih vodostaja stvarale močvare oko njih. Mursijske močvare oko rijeke Ulcus spominje Aurelije Viktor u 4-st. govoreći o gradu Ad Cibalas (Vinkovci) ([33]): « U Cibalama kod močvara zvanih Hiulka ».

([31]) CASTOR VIII 1. Gl. RÖSSLER 86 sl.; NIEDERLE, *Slov. starožitnosti* II 192 sl. – KULAKOVSKIJ 123 sl., pokušao je dokazivati, da bi se lacus Mursianus imao tražiti u blizini Noviodunuma oko utoka Dunava u Crno more, ali bez uvjerljivih dokaza. Kada bi to bilo ispravno, tada bi Slaveni g. 551 stanovali istočno od crte povučene od ušća Dunava na izvor Visle, što znači samo istočno od Karpata. U taj prostor ne bi bili zahvaćeni Slaveni, koje navodi Kastorova karta i drugi izvori, koje smo gore spomenuli niti Dacija, koja po duhu Jordanova teksta spada u slavensko područje. I Niederle izrazuje sumnju u Kulakovskijeve dokaze (gl. *Slov. starožitnosti* II 532).

([32]) Colonia Aelia Mursa, gl. CIL III 3274-3290, 15138-15147; Mursia (*Pt., Vict.*), MILLER, *Itineraria romana* 446.

([33]) Gl. gore s. 30, b. 12. – MOMMSEN, CIL III, Tab. VI, stavlja « Hiulca palus » oko srednjega Bosuta što nije ispravno. Močvare rijeke Ulcus nalazile su se oko današnje rijeke Vuke, a lacus Mursianus je zahvatao područje i rijeke Ulcus (Vuka) i Bacuntius (Bosut).

Kada su za Seobe naroda koncem 4- i početkom 5-st. zapušteni i porušeni nasipi i odvodni kanali, oko spomenutih rijeka nastalo je pravo jezero, koje se protezalo od Osijeka preko Vinkovaca do Save. Tim je kraj, koji se koncem staroga vijeka počeo nazivati Sirmium, postao otok, kojega je Dunav oblijevao sa sjevera i istoka, Sava s juga, a Mursijsko jezero sa zapada. Ovo jezero spominje pjesnik Enodije g. 488 u svom panegiriku o pobjedi Teodorikovoj nad Gepidima tvrdeći, da je rijeka Ulcus zaštićivala Gepide mjesto nasipa i zidina (34). Tu zaštitu Gepidima nije mogla davati mala rijeka Ulcus, koja se danas zove Vuka, nego samo razljeveno jezero na obje njezine strane.

Otočni položaj cijeloga Srijema osobito se jasno razabire iz opisa suvremenoga pisca Menandra (35), koji pripovijeda, kako je g. 579 avarski kagan Bajan s lađama preveo vojsku preko Dunava, pa zatim « sa svom avarskom vojskom prešavši cijeli srijemski otok stiže na rijeku Savu », između grada Srijema i Singidunuma (današnji Beograd), da tu sagradi most preko Save, da bi mogao grad Sirmium odsjeći ob Bizanta s južne strane. Nakon dugih pregovora sa Setom, bizantskim zapovjednikom Singidunuma, nakon što je sagradio namjeravani most na Savi, posla kagan svoga poslanika Solaha u Bizant, koji je caru Tiberiju izjavio, da Bajan « ne će odustati od navale ni na jedan način, dok ne zauzme grad Sirmium i ne zavlada cijelim sirmijskim otokom ».

Iz ovoga se opisa jasno vidi, da se pod « srijemskim otokom » ne smije razumijevati samo mali otok, na kojemu je ležao grad Sirmium, nego cijela pokrajina, koja se prostirala između rijeke Dunava i Save te Mursijskoga jezera zapadno od samoga grada Sirmiuma.

(34) « Vlcus fluvius est tutela Gepidarum, quae vice aggerum munit audaces et in iugorum more latus provinciae quibusdam muris amplectitur, nullo ariete frustrandis ... », Ennodius VII 26 (206).

(35) Menander Protector, *De legationibus* 127, 129 sl. (PG 113, 841-47). Gl. Mandić, *Migrations* 54, b. 32.

Opstanak Mursijskoga jezera koncem rimske vladavine i početkom Srednjega vijeka utvrdili su i hrvatski istraživači (36) proučavajući na licu mjesta geomorfijske depresije oko rijeke Vuke između Osijeka i Vinkovaca, one Biđskoga polja oko gornjega Bosuta te Posavinu i poriječje donjega Bosuta. Toga je jezera nestalo u srednjem i novom vijeku naplavama rijeka Vuke i Bosuta te podizanjem nasipa na obalama tih rijeka.

3) - *Potkarpatski Slaveni - kajkavci*

Iz ovoga, što smo naveli, valja zaključiti, da su Slaveni došli na lijevu obalu Dunava, u njegovu srednjem toku, sjeverno od rijeke Tise, vjerojatno još daleko prije Krista, ali svakako prije trećega stoljeća naše ere. Tamo su se doselili iz stare domovine Slavena preko zapadnih obronaka Karpata između rijeka Morave i Vaga te preko klanca Duklje tražeći kao poljodjelci povoljnije poljoprivredne krajeve, ili ukljanjajući se pritisku germanskih Gota, koji su sa zapada prodirali preko slavenskih izakarpatskih krajeva prema Crnom moru.

Ovi potkarpatski Slaveni, kako su dugo živjeli otrgnuti od drugih Slavena visokim karpatskim gorama, stvorili su svoj posebni govor kajkavski, kojemu nema srodna među zakarpatskim Slavenima. Dunav su prekoračili s Gotima, kada su g. 376 i slijedećih godina Huni vršili pritisak na narode naseljene na lijevoj obali srednjega Dunava (37). Tom prilikom znatan dio potkarpatskih Slavena kajkavaca prešao je na desnu obalu Dunava i sklonio se u rimske pokrajine Valeriju i gornju Panoniju, u kojima su rimske ustanove već otprije bile oslabile i napola razbijene.

Kada su domalo Huni zauzeli pokrajinu Valeriju na desnoj obali Dunava, potkarpatski su Slaveni, koji su priznali hunsku vlast, nastavili seljenje s lijeve na desnu

(36) Spannbauer, n. dj.; Brašić, n. dj.; Kreutzer, n. dj.; Bösendorfer, *Istočna granica* 143-170.

(32) Gl. gore, s. 32-33.

obalu Dunava. Uto je Atila g. 441 zauzeo donju Panoniju, Saviju i Norik, pa su se Slaveni kajkavci počeli i tamo naseljavati, no u znatno manjoj mjeri nego u Valeriji i donjoj Panoniji, jer su se u Saviji i Noriku u to doba bile bolje održale rimske ustanove i staro rimsko i ilirsko romanizirano pučanstvo. Naseljivanje Slavena kajkavaca nastavilo se u Saviji i Noriku i nakon propasti hunske države, za gotske uprave u ovim pokrajinama od g. 489 do 555, jer su Slaveni kajkavci priznali vrhovništvo Gota i s njima suradivali.

Ali najveći i konačni prijelaz potkarpatskih Slavena kajkavaca s lijeve na desnu stranu Dunava dogodio se u drugoj polovici šestoga stoljeća. Za velikoga naime gotskoga rata car Justinijan I g. 546 dozvoli germanskim Longobardima, da nasele Panoniju i Norik kao njegovi saveznici ([38]). Budući da su tada Gepidi držali donju Panoniju istočno od Mursijskoga jezera, to dođe do rata između njih i Longobarda. Kako ih nijesu mogli svladati, Longobardi pozovu u pomoć turansko pleme Avara, koje je tada živjelo na lijevoj obali Dunava do Crnoga mora. Avari se odazovu tom pozivu i g. 567 potpuno razbiju Gepide i zaposjednu njihovu zemlju od rijeke Alute (Oltü) u Rumunjskoj do Mursijskoga jezera ispod današnjega Osijeka ([39]).

Nelagodno se osjećajući uz svoje nove susjede i « prijatelje », Longobardi g. 568 ostave svoje tadašnje sjedište i presele se u sjevernu Italiju prepustivši ugovorom Panoniju i Norik Avarima ([40]). Budući da je Avara bilo malo, po Menandru (+ o. g. 602) samo

([38]) Procopius III 33 (418). Gl. također: *Origo gentis Langobardorum* 5 (4) i Paulus Diaconus I 22 (60).

([39]) Gl. Menander 1-5 9 14 23 sl.; Euagrius V 11; Theophanus Conf. 232-46; Cedrenus I 684; Niederle, *Slov. starožitnosti* II 200 sl.

([40]) « Tunc Alboin sedes proprias, hoc est Pannoniam, amicis suis Hunnis (Avaribus) contribuit ... Igitur Langobardi, relicta Pannonia, cum uxoribus et natis omnique suppelectili Italiam properant possessuri. Habitaverunt autem in Pannonia annis duobus ... », Paulus Diaconus II 7 (76). Gl. n. mj. s. 3 sl. i 9; Gregorius I, *Epistolae* (MGH, Epist. I 328, II 404).

20.000 ([41]), oni nijesu mogli zauzeti nego samo utvrđena mjesta, da tako mognu zemljom vladati kao gospodari. Naseljenje ispražnjene Panonije i noričkih pokrajina Avari prepustiše potkarpatskim Slavenima kajkavcima, onima, što su se već bili preselili na desnu obalu Dunava, i onima, koji su do toga doba još ostali na lijevoj strani te rijeke. I jedni i drugi priznavali su vrhovništvo avarsko i pomagali ih u njihovim ratnim pothvatima. U to doba su potkarpatski Slaveni kajkavci potpuno ispraznili lijevu obalu Dunava i prepustili je svojim sjeverozapadnim slavenskim susjedima, koji su bili istoga roda i jezika, kao negdašnji praroditelji današnjih Slovaka.

Nakon longobardskog ispražnjenja gornje Panonije i Norika, Slaveni kajkavci se brzo raširc do bavarskih granica i do južnih obronaka furlandskih Alpa. God. 595 i slijedeće već vode borbu s bavarskim vojvodom Tasilom ([42]), a tri godine kasnije prodiru u Istru, gdje ih suzbije ravenski egzarh Kalinik ([43]). God. 600 papa Grgur Veliki žali se solinskom biskupu Maksimu radi pogibli, koja prijeti Italiji od panonskih Slavena, koji preko Istre prodiru u Italiju ([44]). God. 602 Slaveni s Avarima i Longobardima ponovno su teško oplijenili Istru ([45]), a slijedeće godine pomažu Longobardima, da

([41]) Menander, *Fragmenta* (48); PG 113, 808. Gl. Mandić, *Migrations* 56, b. 38.

([42]) « His diebus Tassilo a Childeperto rege Francorum aput Baioriam rex ordinatus est. Qui mox in Sclaborum provinciam introiens, patrata victoria, ad solum proprium cum maxima praeda remeavit ... Isdem ipsis diebus Baiorii usque ad duo millia virorum dum super Sclavos inruunt, superveniente cacano omnes interficiuntur », Paulus Diaconus IV 7, 10 (118 i 120).

([43]) « Inter hoc, quod mihi de Sclavis victorias nuntiatis », pismo pape Grgura I u svibnju 599 egzarhu Kaliniku (MGH, Ep. II 154).

([44]) « Et quidem de Sclavorum gente, quae vobis valde imminet, et affligor vehementer et conturbor. Affligor in his quae iam in vobis patior; conturbor, quia per Histriae aditum iam ad Italiam intrare coeperunt », pismo Grgura I salonitanskom nadbiskupu Maksimu u srpnju g. 600 (n. mj. II 249).

([45]) « Inter haec Langobardi cum Avaribus et Sclavis Histro-

osvoje mnoge rimske gradove u današnjoj Lombardiji i Veneciji ([46]). S prvim godinama sedmoga stoljeća dovršeno je naseljenje potkarpatskih Slavena kajkavaca u Panoniji i Noriku, od Dunava do Bavarske i do lombardijskih ravnica u današnjoj Veneciji. Njihovi potomci i danas govore kajkavski u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Sloveniji, istočnoj Austriji i u zapadnoj Ugarskoj (Vindiši).

4) - *Zapadni dački Slaveni - štokavski ikavci*

Posebnu povijest imaju istočni Slaveni, koji su iz negdašnje rimske Dacije prelazili na desnu obalu Dunava i naselili balkanske zemlje. Na lijevu obalu donjega Dunava, kako smo spomenuli, doprli su Slaveni najkasnije početkom 3-st. po Kr. zajedno s Gotima, koji su u to doba bili obvladali mnogim plemenima istočnih Slavena. Goti i Slaveni činili su tako jak pritisak na rimsku provinciju Daciju, da je car Aurelijan (g. 270-275) bio prisiljen preseliti rimske legije i pučanstvo na desnu obalu Dunava i na toj rijeci postaviti granicu rimskoga carstva ([47]).

Slaveni, što su navedenom prigodom stigli s Gotima na lijevu obalu Dunava i tu se naselili, potjecali su iz današnje južne Ukrajine. Jezično su bili štokavci ikavci, kao i njihova braća Ukrajinci, od kojih su se odijelili. Domalo su se Goti sa svojim rođacima Gepidima povukli na zapad uz lijevu obalu Dunava do iza rijeke Alute, svojevoljno ili prisiljeni od ištočnih Slavena, koji

rum fines ingressi, universa ignibus et rapinis vastavere », PAULUS DIACONUS IV 24 (125).

([46]) Gl. n. dj. IV 37 (128 sl.).

([47]) « ... provinciam transdanuvianam Daciam, a Traiano constitutam, sublato exercitu et provincialibus, reliquit, desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesia collocavit appellavitque novam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit », FLAVIUS VOPISCUS 39, 7 (177). Gl. također EUTROPIUS IX 15 (65) te VASILIEV, n. dj; VERNADSKY, n. dj.; ZLATARSKI, *Die Besiedelung*.

nijesu priznavali njihovo vrhovništvo. Goti su se naselili od rijeke Maroša do Vaga, a Gepidi od Maroša do Alute, zaposjednuvši i današnju Bačku južno od crte povučene s ušća rijeke Maroša preko brežuljaka iznad Subotice na Dunav. U svojoj novoj postojbini Goti su našli potkarpatske Slavene kajkavce i pokorili ih. S Gepidima pak su išli oni Slaveni, što su s Gotima, kako smo rekli, prvi došli na lijevu obalu donjega Dunava najkasnije početkom druge polovice 3-st. po Kr. Oni su se raširili po cijeloj gepidskoj državi baveći se poljodjelstvom i pomažući svoje gospodare u ratnim pothvatima. Mi ćemo ih ubuduće zvati zapadni dački Slaveni.

Kada su oko g. 378 mongolski Huni pokorili Gote i Gepide u dunavskoj kotlini, pod njihovu vlast potpali su i zapadni dački Slaveni između Maroša i Alute, koji su dotle bili podložni Gepidima. Oko g. 441 Atila je zauzeo Srijem s glavnim gradom Sirmiumom ([48]), pa su i zapadni dački Slaveni prešli Dunav i naselili se u donjoj Panoniji istočno od Mursijskoga jezera, koje se steralo južno od Osijeka preko Vinkovaca do utoka Bosuta u Savu. Nakon smrti Atiline Gepidi i njihovi bivši podložnici Slaveni i drugi narodi podigli su g. 454 ustanak i prisilili Hune, da se povuku u južnoistočne ruske stepe oko rijeke Dona. Gepidi su opet zavladali svojim bivšim zemljama od Maroša do Alute osvojivši i donju Panoniju do Mursijskoga jezera. Za gepidske uprave u Srijemu, koja je trajala s nekim prekidima preko 100 godina, od g. 454 do 566 ([49]), njihovi podanici zapadni dački Slaveni prešli su u veoma velikom broju na desnu obalu Dunava i gusto naselili Srijem do Mursijskoga jezera na zapadu. Suvremeni pisac Jordanes piše g. 551, da Slaveni stanuju u neprekidnom prostoru od Mursijskoga jezera do Novionduna na ušću Dunava, te od tih mjesta na sjever do prema Visli i gornjemu Dnjestru ([50]).

([48]) Osvojenje Sirmium-a od Huna izrijekom spominje JUSTINIANUS, *Novellae* XI (94).

([49]) Gl. PROSPER I 482; JORDANES 49, 261 sl. (125).

([50]) Gl. gore s. 34, b. 30.

Kako je u rimsko doba donja Panonija obuhvaćala i bosansku Posavinu ([51]), istočno od razvođa rijeka Ukrine i Usore, te Mačvu do Kolubare, u današnjoj sjeverozapadnoj Srbiji, zapadni su dački Slaveni, štokavci ikavskoga govora, naselili i te krajeve istovremeno, kada i Srijem, što znači između hunskoga osvajanja Sirmiuma g. 441 i propasti Gepida g. 567.

5) - *Istočni dački Slaveni - štokavski ekavci*

Na ispražnjena sjedišta, koja su u istočnoj Daciji koncem 3- ili početkom 4-st. po Kr. ostavili Goti i njihovi rođaci Gepidi sa Slavenima, što su se preselili zapadno od Alute, naselili su se istočni Slaveni, koji su potjecali iz područja rijeke Dnjepra, a govorili su štokavskim narječjem ekavskoga govora kao i njihovi rođaci u starim krajevima oko Dnjepra i njemu na istok. Ovi Slaveni ostali su u istočnom dijelu bivše rimske pokrajine Dacije, od rijeke Alute ([52]) na istok uz lijevu obalu Dunava, više stoljeća slobodni i samostalni, ne priznajući ničiju tuđu vlast, ni gotsku ni avarsku, a po svoj prilici ni hunsku ([53]). Mi ćemo ih ubuduće zvati istočni dački Slaveni. Govoreći o događajima iz prve polovice šestoga stoljeća savremeni pisac Prokopije († o. g. 562) veli o dačkim Slavenima ([54]) « Slaveni i Anti ... veliku većinu druge obale (lijevu) Dunava nastanjuju ».

([51]) Gl. CIL III, Tafel IV.

([52]) Da je rijeka Aluta bila zapadna granica slobodnih istočno-dačkih Slavena, zabilježio je Procopius III 14 (336), kada kaže, da je car Justinijan I oko g. 545 dao tim Slavenima grad Turris na Aluti, da brane Hunima (Avarima) prijelaz u bizantsko carstvo. Grad Turris urisan je u *Kastorovoj karti*.

([53]) Opstanak slobodne slavenske države na lijevoj obali donjega Dunava do rijeke Alute (Oltü) na zapadu potvrđuju mnogi bizantski izvori. Za sve vrijeme avarske države, od g. 565 pa dalje, Bizantinci su stalno iskorištavali Slavene protiv Avara, a Avare protiv Slavena. Gl. Procopius; Menander, *Fragmenta* 47 i 48; Theoph. Simocatta, *Hist.* VI 6-9; VII 15; VIII 4-7 i td.

([54]) « ... Καὶ ὄνομα Σκλαβηνοῖς τε καὶ Ἄνταις ἓν τὸ ἀνέκαθεν ἦν... Τὸ γὰρ πλεῖστον τῆς ἑτέρας τοῦ Ἴστρου ὄχθης

Istočni dački Slaveni počinju provaljivati u rimsko-bizantsku državu prvih godina cara Justina I (518-527) ([55]). Te su provale bile osobito jake za cara Justinijana I od g. 533 do 545 ([56]). God. 547 istočni dački Slaveni dopiru sve do Drača ([57]). Svrha je ovih provala bila u početku pljačka, ali već od g. 550 istočni se dački Slaveni počinju stalno naseljivati na Balkanu ([58]). God. 589 oni osnivaju samostalnu slavensku državu na Peloponezu, koja se održala do g. 807 pod imenom Sklavinija ([59]).

Posebno brojan prilijev istočnih dačkih Slavena izvršio se je južno od Dunava za unutarnjih smutnja u bizantskom carstvu i prijestolnih borba za nevrijednoga cara Foke (602-610) te prvih godina cara Heraklija I (610-641). Tada su istočni dački Slaveni ekavci naselili sve zemlje prefekture Ilirika do rijeke Drine, izuzevši primorske krajeve pokrajina Prevalisa i Novog Epira, koje su prije njih zaposjeli Avari i njihovi podanici Slaveni zapadne Dacije ([60]).

Od svih rimskih pokrajina na Balkanu u prvo doba Seobe naroda od g. 375 do konca 6-st., najmanje je stradala Dalmacija. Istina, i ona je bila oko g. 378 opljenjena od Gota ([61]), osobito u onim mjestima, koja su ležala uz glavne rimske ceste, ali se brzo od toga oporavila. U izvorima se nadalje spominje, da su istočni

αὐτοὶ νέμονται. Τὰ μὲν οὖν ἀμφὶ τὸν λεὼν τοῦτον ταύτῃ πῃ ἔχει », Procopius III 14 (336).

([55]) Gl. Procopius III 13 sl. i 40; Isti, *Hist. arcana* 11 1 18. – Procopius III 40 u svim rukopisima ima « Justinos », a većina izdavača, pa i Haury (Leipzig 1905), ispravlja u « Justinianos ». Tu je neispravnost dokazao Niederle, *Slov. staro-žitnosti* II 191-93. Prema tome provale su istočnih dačkih Slavena u bizantsku državu počele za cara Justina.

([56]) Gl. Procopius III 13 i 14 (440-37)

([57]) N. dj. 23 (397).

([58]) N. dj. 40 (455). Gl. Niederle, n. dj. 198.

([59]) Nicolaus Grammaticus, *Epistola synodalis* (PG 119, 877-80) Gl. također Vasmer, n. dj.

([60]) Porphyr. 30 (142), veli, da su Hrvati naselili Dalmaciju, Ilirik i Pannoniju, zemlje, koje su prije njih držali Avari.

([61]) Gl. gore s. 32 i 37.

dački Slaveni g. 550 preko Niša bili upali u Dalmaciju (62), po svoj prilici u današnju istočnu Bosnu. Menander je usto zabilježio, da su Avari g. 568 oplijenili neke krajeve Dalmacije (63), a g. 597 prodrli su duboko u zemlju na cesti, koja je išla iz Sirmiuma u Salonu (64). U primorskim krajevima Dalmacije, napose oko Salone, vodile su se više puta borbe između Gota i Justinijana I od g. 535 do 548 (65).

Ipak za sve to vrijeme do konca 6-st. Dalmacija je bila pošteđena od jačih upada barbarskih naroda. Ona je uživala razmjerno veliko blagostanje za domaćih vladara Marcelina (454-493) i njegova sestrića cara Julija Neposa (468-480) te za Odoakra (480-493) i gotskoga kralja Teodorika i njegova nasljednika od g. 493 do 555.

Za gotskoga vladanja posebno je procvalo kršćanstvo na prostoru BiH. Oko g. 493 bila je osnovana biskupija u Bistue Nova kod današnje Zenice. Na drugom crkvenom saboru u Saloni g. 533 osnovana je biskupija Sarsiteron za srednju Hercegovinu, od koje se sijelo moralo nalaziti u blizini današnjega Mostara (66). I u Duvnu je ustanovljena biskupija prije konca 6-st. zadnjih godina gotske uprave ili prvih godina bizantskoga vladanja. Duvanjski biskup Malchus bio je upraviteljem papinskih crkvenih dobara u Dalmaciji. Papa Grgur Veliki spominje ga u svom pismu iz ožujka g. 591 (67). Tokom 5. i 6-st. na prostoru današnje BiH bio je podignut veći broj lijepih katoličkih crkava, kao u Brezama kod Visokoga, Blažuju kod Sarajeva, Šipragu kod Kotor-Varoša, Dabravinama kod Podlugova, Homolju kod Fojnice, Ma-

(62) Procopius III 40 (450).
(63) Menander 58-62, 68.
(64) Theoph. Simocattes, *Historiae* (45-55, 90-105, 116 sl.); Theophanus, *Chronographia* (I 252-54, 257-59).
(65) Gl. Procopius III 7, 15 sl. i 40
(66) Gl. Dr. N. M., *Gdje je bilo sijelo biskupije Sarsiterensis?* 8 (1957) 65-68; 9 (1959) 71-77.
(67) Gregorius I (MGH, Ep. I 49). Gl. n. mj. 120, 146, 180, 286; Paulus Diaconus IV (126 sl.).

lom Mošunju i Varošluku kod Travnika, Skelanima na Drini, Potocima kod Mostara, Vidoštaku kod Stoca (68) itd.

Za sve vrijeme do konca 6-st. u Dalmaciji su se održale stare rimske ustanove i nema nikakva dokaza, da bi se na dalmatinskom prostoru naseljavali Slaveni prije g. 600 po Kr. Pravi crni dani za Dalmaciju nastali su za dinastičkih borba za cara Foke (602-610) i prvih godina cara Heraklija I (610-641) (69). Središnja državna vlast u Bizantu nije više davala Dalmaciji nikakvu potporu. Ona je bila prepuštena sama sebi i mjesnim pokrajinskim upraviteljima. Kako možemo vidjeti iz vijesti o zadnjim godinama grada Salone, koje je zabilježio car Porfirogenet, upravitelj Dalmacije organizirao je pokrajinske sile za obranu dalmatinskih granica (70). Sreća je usto bila za Dalmaciju, da nije ležala na glavnim putevima, koji su vodili iz srednje Evrope i Podunavlja u Grčku i Bizant preko Morave i Vardara te u Italiju preko Ljubljane i Istre, pa su je mimoilazili glavni barbarski napadaji. Osim toga rimska je Dalmacija svojim većim dijelom bila planinska zemlja, pa su pokrajinski upravitelji i mjesne sile mogle duže vremena u planinskim klancima uspješno braniti ulaze u ovu pokrajinu. Istom početkom 7-st., kada su i u Dalmaciji nastali unutarnji nemiri i borbe povodom nasilnoga nastupa cara Foke na prijestolje, uspjelo je Avarima zajedno sa Slavenima skršiti dalmatinski pogranični otpor i porušiti redom rimske gradove u nutrini Dalmacije. Tada su propali i biskupski gradovi Bistue Nova (Zenica), Delminium (Duvno) i Sarsiteron (kod Mostara).

(68) Gl. Patsch, *Archäol.-epigr. Untersuchungen*; Vanino, *Prve pojave kršćanstva u Bosni* 138-58.
(69) Gl. Theoph. Simocattes 290-313; Theophanes, *Chronographia* 284 sl.; Pernice, n. dj.; Niederle, *Slov. starožitnosti* II 229-35; Šišić, *Povijest Hrvata* 230 sl.
(70) Porphyr. 29 (122); 30 (140 i 142). – Porfirogenet neispravno misli, da su Dalmatinci branili svoju granicu na Dunavu, ali je stvarno obranbena crta Dalmacije tekla sjevernim bosanskim planinama, gdje se nalazila prava granica Dalmacije prema Panoniji.

God. 614/15 ([71]) pala je i Salona, glavni grad rimske Dalmacije, pod udarcima ujedinjenih Avara i Slavena. Od toga doba Slaveni se nesmetano naseljuju po unutarnjim ravničkim krajevima i prodoljima rijeka. U krajevima bliže jadranskoj obali naseljivanje su ometale organizirane čete izbjeglih Romana na dalmatinske otoke ([72]), pa su ti krajevi do dolaska Hrvata g. 626 ostali većinom pusti i nenapučeni.

Da odredimo, koji su Slaveni naselili bivšu rimsku pokrajinu Dalmaciju, daje nam za to putokaz pripadnost ovih zemalja u staro doba. Najstariji natpisi i pisani spomenici u sredovjekovnoj BiH vele nam, da je narod u tim krajevima govorio štokavskim narječjem ikavskoga izgovora, slično kao i u Srijemu i Bačkoj ([73]). Na cijelom prostoru bivše rimske Dalmacije u starini nije nigda bilo Slavena kajkavaca ni štokavaca ekavaca.

Iz toga moramo zaključiti, da su staru Dalmaciju, dakle i sredovječnu BiH, naselili zapadni dački Slaveni, koji su početkom sedmoga stoljeća stanovali u Srijemu, Bačkoj, Banatu i današnjoj zapadnoj Rumunjskoj. Kako su se u stara vremena točno na Drini dijelili govori ikavski i ekavski štokavskoga narječja, a kajkavština na granici Savske Panonije i Dalmacije, morao je postojati sporazum između starih Slavena, da Slaveni kajkavci nasele rimske pokrajine gornju Panoniju, Saviju i Norik, istočni dački Slaveni ekavci prefekturu Ilirik do Drine, a zapadni dački Slaveni ikavci donju Panoniju i Dalmaciju od Drine do Istre. Budući da je to naseljavanje u Dalmaciji trajalo kratko, od g. 602 oko prilike pa do g. 626, a staroga se rimskoga pučanstva sačuvalo mnogo po unutarnjim tvrđavama i b. h. planinama ([74])

([71]) Gl. Bulić, *Sull'anno della distruzione di Salona* 268-304.

([72]) « Tunc electi iuvenes armatis Liburnis ceperunt per Dalmatie litora discurrentes hostibus insidiari. Tantas enim cedes et predam de ipsis cotidie faciebant, quod nullus Sclauorum erat ausus ad mare descendere », Thomas Arch. 8 (29).

([73]) Gl. Pavičić, n. dj.

([74]) « Tada krstjane ... počeše po gorah i vrsih od gor i (po) tvrjah činiti kako tko mogaše za shraniti se (pgl. 6) ... krstjani

to se Slavena prve selidbe nije mnogo naselilo na području tadašnje Dalmacije, dotično u današnjim zemljama srednje BiH.

6) - *Stvaranje hrvatskih tipova: Hrvata Dinaraca, Mediteranaca i Panonaca*

God. 626 u tadašnju Dalmaciju stigli su Hrvati kao bizantski saveznici u borbi protiv Avara. Nakon ratovanja od nekoliko godina Hrvati su Avare protjerali iz svih dalmatinskih krajeva i u osvojenim su zemljama osnovali svoju vlastitu državu Hrvatsku. Slavene ikavce prve selidbe Hrvati su smatrali svojom braćom, a ostatcima ilirsko-rimskoga pučanstva kao bivšim bizantskim podanicima priznali su pravo na život u svojoj državi. I s jednima i s drugima Hrvati su već od početka prijateljski općili i s njima su sklapali obiteljske veze. I tako je iz ovoga stapanja novodošlih Hrvata sa Slavenima prve selidbe i ilirsko-rimskim starosjediocima na području današnje Like, srednje Bosne, Hercegovine i sredovjekovne Duklje (današnja Crna Gora) nastao novi tip Hrvata Dinaraca, koji su svojim tjelesnim osebinama: visokim uzrastom, kratkom obhodnicom glave, crnim očima i vlasima, crnomanjastom puti, bliže starom tipu ilirsko-romanskomu nego opće slavenskom ([75]). Iz toga moramo izvesti, da se kod dolaska Hrvata na prostoru stare zagorske Dalmacije sačuvalo više starosjedilaca Iliro-Romana, nego je došlo Slavena prve selidbe i Hrvata skupa zajedno.

i svi oni, ki bihu u tvrjavah i u vrsih gorskih ... očitovaše se ... I tako kralj Svetoga-puka zapovidi svim, koji latinski govorahu, da se vrate svi u mista svoja ... », *Kraljevstvo Hrvata*, pgl. 6 i 9 (46 i 50). – U Dalmaciji u vrijeme cara Justinijana Prokopije imenice nabraja oko 200 tvrđava. Gl. Procopius, *De aedificiis* 4 (282-85).

([75]) O somatološkim osebinama Slavena, napose Hrvata, gledaj: Haddon, *The races*; Deniker, n. dj.; Schwidetzky, n. dj.; Zarnik, *O rasnom sastavu evropskog pučanstva*; A. G(ahs), *Čov-*

Do dolaska Hrvata na Jadran nikakav Avar ni Slaven prve selidbe nije bio prešao na otoke. Tamo je do g. 626 živjelo isključivo staro pučanstvo te izbjeglice iz rimske Dalmacije s nešto prebjega iz Panonije. I u primorskim krajevima južno od Velebita i Dinare, kako smo spomenuli, malo je bilo naseljeno Slavena prve selidbe. Primorski i otočki Romani tokom sedmoga i osmoga stoljeća stopili su se s Hrvatima u posebni hrvatski tip Hrvata Mediteranaca. Oni su bili nešto niži uzrastom od Hrvata Dinaraca, ali s kosom i puti daleko zatvorenijom nego Dinarci.

U panonskim ravničkim predjelima za Seobe naroda staro ilirsko-romansko pučanstvo bilo je uglavnom uništeno ili je pobjeglo prema moru. Nakon što su Longobardi otišli u Italiju, a Avari se poslije g. 626 povukli sjeverno od Dunava, u tim su krajevima ostali Slaveni kajkavci kao jedino i čisto slavensko pučanstvo. Kada su Hrvati zavladali donjom Panonijom i panonskom Savijom, oni su se odmah počeli stapati s tamošnjim Slavenima kajkavcima. Iz toga je nastao treći hrvatski tip Hrvata Panonaca, plave kose i puti, a srednjega stasa. U panonskim krajevima i Hrvati su primili kajkavsko narječje, u koje su ipak unijeli mnoge osobine čakavskoga govora. Iako je za borba s Turcima od konca 15- do početka 18-st. u te krajeve došlo mnogo Hrvata Dinaraca i Mediteranaca, u starim panonskim krajevima održao se sve do danas vidno primjetljiv tip Hrvata Panonaca, koji su od svih Hrvata svojim tjelesnim i duševnim osebinama najbliže općem slavenskom tipu.

jek 335-375; Glück 365-402; Weisbach, *Die Herzegowiner*; Isti, *Die Bosnier*; Pittard 125-132 561-627.

3. - Postanak imena Bosna

1) - *Humanističko tumačenje imena Bosna*

U 14- i 15-st. humanisti su obožavali sve, što je bilo staro grčko i rimsko. Radi toga su i svoja vlastita prezimena pretvarali u stara grčko-rimska, a narode i zemlje stali nazivati prema starim grčkim i rimskim imenima. Od toga doba potječe, da se ime Bosne i Bosanaca dovodilo u vezu sa starim tračkim narodom « Besi » iz istočnoga Balkana (1). Ovu misao prihvatio je i razvio prvi poznati pisac bosanske povijesti, Mavro Orbini († 1614), benediktinski opat samostana Sv. Marije na otoku Mljetu. U svom djelu *Il regno de gli Slavi* Orbini tvrdi, da ime Bosne potječe od tračkih Besa. Njih su prema ovom piscu protjerali iz istočnih krajeva Bugari, kada su se doselili u svoju današnju domovinu. Besi su se na to povukli na zapad u gornju Meziju i nastanili između rijeke Drine, Save, Une i Jadranskoga mora. Tu se narodno ime « Besi » promijenilo u ono « Bosi » te se po njima nazvala Bosnom zemlja, u kojoj su oni stanovali (2).

Istina je, da je između gore Balkana i Rodopa u staro doba stanovao trački narod Besi. Njih spominju grčki pisci (3): Herodot, Polibije, Strabo, Dio Kasije; zatim rimski povjesničari: J. Cezar, Plinije Stariji, Li-

(1) Gl. Bonfini II 10 (221); Tubero V 4 (190); Münster *Cosmographie* IV 1035; Isti, *Cosmographia universalis* IV 987 sl.

(2) « Li Bessi vivendo in discordia colli Bulgari in Tracia, et indi da loro scacciati vennero nella Mysia superiore, ed occuparono quei paesi che giaccino tra il fiume Savo, Voldano, Drino, et Mare Adriatico et avenne in processo di tempo che nel nome della gente l'*e* si mutto in *o*, e di Bessi, fece Bossi, e quindi Bosna », Orbini 344 sl.

(3) Herodotus VII 111; Polybius XXIII 8, 4; Strabo VII 5; Dio Cassius XLVII 25, 1; Caesar, *De bello civ.* III 4, 6; Plinius, *Nat. hist.* IV 40; Livius XXXIX 53, 12. – Za Bugare gl. Zlataski, *Istorija na parvoto balgarsko carstvo* I/1 147.

vije, itd. Bugari su prešli Dunav g. 679 i naselili današnju sjeveroistočnu Bugarsku. Međutim su Besi za prvih stoljeća seobe naroda bili djelomično uništeni a dijelom se stopili sa Slavenima prve selidbe, koji su počeli prelaziti donji Dunav za cara Justina I (518-527).

O seobi Besa na zapad nema nikakva spomena u povjesnim izvorima. Zato je već D. Farlati prigovorio Orbiniju, da on u starim izvorima ništa ne nalazi o seobi Besa u zapadne krajeve ni o njihovu doseljenju u Bosnu. Nadodao je usto: « imena Besa i Bosne među sobom se toliko razlikuju, da nikako ne izgleda, da je jedno od drugoga izvedeno » (4). U 17- i 18-st. mnogi su prihvaćali Orbinijevo mišljenje, ali to danas nitko više ne slijedi.

2) - *Mišljenja modernih učenjaka*

Madžarski povjesničar Lj. Thallóczy, koji je stekao mnogo zasluga za proučavanje bosanske prošlosti, misli, da ime Bosne potječe od ilirskoga korjena, koji se sačuvao do danas u albanskom jeziku u riječi « bos; boss », u značenju « slanice » ili mjesta, gdje se isparava voda, da ostavi so. Prema tome bi ime Bosna značilo: Solna zemlja (5). To bi ime, po Thallóczy-ju, Bosna dobila po naslagama soli i slanim izvorima, koja su se od vajkada iskorištavala oko gornjega toka rijeke Spreče, koja utječe u Bosnu kod Doboja.

J. Jelenić (6) ime Bosne izvodi iz mjesta Nove Bistve (Bistue Nova), koja se nalazila pokraj rijeke Bosne kod današnje Zenice. Tu je u 6-st. postojala katolička biskupija (Bistvensis ecclesia), koja bi rijeci i zemlji dala ime. To mišljenje nema nikakve jezične vjerojatnosti, a što je glavno, rimsko ime rijeke i grada Basanius (Ad Basante), od kojega je nastalo današnje ime Bosna, spo-

(4) Farlati IV 37.
(5) Thallóczy, *O značenju imena « Bosna »*, u GZM I 5-11; Isti, *Illyrisch-albanische Forschungen* I 10.
(6) Jelenić, *Problem imena Bosna*, u FV 37 (1930) 1-5.

minje *Peutingerova karta* iz konca 3-st. i *Notitia dignitatum* na početku 5-st., dakle daleko prije, nego je bila osnovana biskupija Bistvensis u Bosni.

Danas učenjaci općenito prihvaćaju, da je današnje ime rijeke i zemlje « Bosna » nastalo od romanskoga naziva rijeke Bosne: « Basanius flumen » = Basanska rijeka. Rimski grad na rijeci Bosni (Ad Basante) nacrtan je na *Peutingerovoj karti* iz konca 3-st. po Kr. (7). Ravenatski Kosmograf zove ga: grad basanski « (civitas) Basantis » (8). *Notitia dignitatum* iz početka 5-st. (oko g. 420) piše, da se stanica prve tračke kohorte rimskih građana nalazila u mjestu, koje se zvalo: « Caput Basantis » (9). U ranom srednjem vijeku označivalo se « glavom rijeke » (caput fluminis) njezino ušće. Prema tome rimski grad Basania, koji je po rijeci, na kojoj je ležao, dobio svoje ime, nalazio se na ušću rijeke Bosne, na mjestu današnjega « Bosut-a » (Basa(n)te, Basat, Bosut) i njegove bliže ili šire okolice (10).

(7) Gl. gore, s. 30, b. 15.
(8) Ravennas IV 19 (205). – Od grada Basania, Basante, valja dobro razlikovati grad Bassiania, Bassianus, regio Bassianensis, koji se nalazio oko prilike na polovici puta između grada Taurunum (Zemun) i Sirmium (Srijemska Mitrovica), po svoj prilici kod današnjega mjesta Petrovci. Gl. CIL III br. 3336 te s. 417; Thomaschek, *Bassania*, u Pauly-Wissowa III 105.
(9) « Tribunus cohortis primae Thracum ciuium Romanorum. Caput Basantis », *Not. dign.*, Occod. 32, 59 (190). – O uporabi naziva « caput » (glava) neke rijeke gl. Du Cange II 161-166.
(10) Na osnovu površinskoga pregleda predjela oko Save od Bosanskoga Broda do Bosanske Rače D. Sergejevski pokušao je nedavno premjestiti rimski grad Ad Basante na lijevu obalu Save i postaviti ga tik do desne obale rijeke Bosuta, kojemu daje ime Basante, GZM 13 (1958) 261-265. Takav naziv rijeke Bosuta i stavljanje grada Ad Basante na njegovoj obali protivi se svim starim pisanim izvorima, napose Pliniju Starijemu i Kastorovoj karti. Da se prostim očnim pregledom u istočnom dijelu Bosanske Posavine ne zapažaju ostaci rimskih gradova i cesta, uzrok su velike naplave Save, koje su pokrile stare spomenike u tim krajevima. Sergejevski je utvrdio, da postoje tragovi stare kulture oko današnjega Bosanskoga Šamca i na ušću rijeke Bosne (n. dj. 262). Tu valja kopati i na vidjelo će doći, nema sumnje, dragocjeni arheološki nalazi. Gl. Vulić 3-12.

Jezikoslovci se, nadalje, i u tom slažu, da naziv rijeke i grada Basa-nius, Basa-nte nije latinskog korjena, a to nam kaže, da je taj naziv nastao još prije nego su Rimljani zauzeli Bosnu. Prema mišljenju ponajboljih jezičnih stručnjaka riječi s nastavkom *-nt* (Basa-*nte*) izvorno ne pripadaju ni rimskom ni ilirskom govoru, nego jeziku predpovjesnih naroda ([11]). W. Tomaschek ([12]) naziv Basa-nte izvodi od sanskritske riječi « bhasura » = bistar, čist. Hrvatski pak jezikoslovac A. Mayer ([13]) izvodi ga od prastare indoevropske osnove « bas » (indoevropski « bhog ») u značenju « vode tekućice ». Prema tome bi ime današnje rijeke Bosne glasilo u prastara vremena jednostavno: Rijeka.

3) - *Zemlja Bosna dobila je svoje ime od hrvatske državne jedinice oko gornjega i srednjega toka rijeke Bosne*

Današnja hrvatska imena rijeke i zemlje Bosna nijesu nastala u isto vrijeme, jer se u ranom srednjem vijeku nije zvalo Bosnom sve krajeve uz cijeli tok rijeke Bosne. Zemljom Bosnom nazivalo se u ta vremena samo krajeve, koji su ležali oko gornjega i srednjega toka rijeke Bosne i pripadali banovini Bosni. Prema tome ovakav naziv Bosne, koji se ograničuje samo na jedan dio toka te rijeke, mlađi je nego naziv same rijeke Bosne, kojim se imenom i u srednjemu vijeku zvao cijeli tok te rijeke kao i u rimsko doba. Iz toga moramo zaključiti, da je najprije nastalo ime rijeke Bosna, i to na taj način, što su Slaveni prve selidbe u 6-st. po Kr. ili najkasnije Hrvati u 7-st. pretvorili rimski naziv rijeke Basan-ia u današnji naziv Bosna, dok je još oko rijeke Bosne živjelo staro ilirsko romanizirano pučanstvo, koje je jedino moglo novodošlim Slavenima saopćiti stari naziv te rijeke.

([11]) Gl. Kretschmer, *Einleitung*, pgl. 8; Isti, *Glotta* XXX 205; Budimir, *Iliri i Prailiri* 7-12.
([12]) Tomaschek, n. dj. 499 sl.; Klaić, *Poviest Bosne* 32, b. 6.
([13]) N. dj. 47 sl.; Isti, u PHZBiH I 107.

Sama zemlja Bosna u svom sredovječnom ograničenom značenju za kraj od Ivan-planine do Zadovidovićkih vrata južno od Maglaja, dobila je svoje ime putem političke organizacije stare hrvatske države. Naime, kod razdiobe osvojenih zemalja među razna hrvatska plemena, na kojima se osnivala uredba stare hrvatske države, Hrvati su se držali granica starih rimskih pokrajina. Radi toga su zemlje oko donjega toka rijeke Bosne bile doznačene drugom hrvatskom plemenu nego zemlje, koje su ležale oko srednjega i gornjega toka te rijeke i u rimsko doba pripadale rimskoj pokrajini Dalmaciji. Na taj su način zemlje oko donjega toka rijeke Bosne došle u sastav panonske Hrvatske ili Slovinja (regnum Sclavoniae), a one južno od Zavidovićkih vrata, u sastav jadranske ili dalmatinske Hrvatske. Panonski krajevi oko donje Bosne zarana su se prozvali Usora i Soli po istoimenim županijama, i tokom cijeloga srednjega vijeka nijesu se zapravo zvali Bosnom ([14]). Hrvatsku državnu jedinicu, koja je nastala oko srednjega i gornjega toka rijeke Bosne, Hrvati iz primorja, gdje se nalazilo središte jadranskih Hrvata, u početku su zvali Zagorjem ([15]), ali se zarana taj kraj počeo nazivati i Bosnom po imenu glavne rijeke, koja je tom pokrajinom protjecala.

Da je zemlja Bosna dobila svoje ime putem hrvatske državne uredbe, imamo dokaz u sličnim nazivima drugih hrvatskih krajeva u staro doba. U zapadnoj ili Bijeloj Hrvatskoj po rijekama dobile su svoje ime stare hrvatske župe: Pliva, Gacka i Cetina ([16]). U Crvenoj Hrvatskoj pokrajina Neretva ([17]) dobila je naziv po istoimenoj rijeci. I pokrajina Zeta u Duklji prozvala se po rijeci Zeti. I u sjevernoj hrvatskoj domovini po rijeci Moravi zvala se je Moravska, koja i danas nosi taj naziv, a spada u Češku državu.

([14]) Gl. dolje s. 125.
([15]) Gl. dolje s. 57.
([16]) Gl. Porphyr. 30 (144); DC 400.
([17]) Gl. dolje s. 94 sl.

Naziv stare hrvatske oblasti « Neretva » pruža nam primjer, kako je hrvatska državna uredba, dotično jedna hrvatska politička pokrajina, mogla imati odlučnu riječ u postanku imena zemlje Bosne. Kod početne, naime, hrvatske državne uredbe, posebno je pleme naselilo primorske krajeve od Cetine do Neretve. I samo oni krajevi, zapadno od Neretve, u kojima je to pleme stanovalo i samoupravno vladalo, nazvali su se « Neretva », dok su drugi krajevi uz srednji i gornji tok Neretve dobili drugo ime, Zahumlje, po drugom hrvatskom plemenu, koje je samoupravno živjelo u tom kraju. Tako se i Bosnom prozvao samo onaj kraj, koji je spadao u hrvatsku državnu jedinicu oko gornje i srednje Bosne, kojom je upravljao plemenski vladar zvan ban, a da se to ime nije proteglo na krajeve oko donje Bosne, koji su u početku bili doznačeni panonskoj Hrvatskoj i nijesu došli u sastav sredovječne Bosne nego tek pod konac 12 stoljeća, i to kao poseban upravni kraj [18].

4) - *Najstariji spomeni imena zemlje Bosne*

U domaćim povjesnim izvorima Bosna se sa svojim današnjim imenom spominje prvi put u starohrvatskom djelu *Methodos* [19] g. 753. Tada je Bosna činila jedan od tri glavna dijela hrvatske jadranske države. Prema tome ime zemlje Bosna nastalo je prije g. 753, a to znači u toku prvih 100 godina, nakon što su Hrvati došli na jug i naselili taj kraj.

Bosna se pod svojim današnjim imenom spominjala i u nekoj hrvatskoj kronici iz 8-st., od koje je sačuvan izvadak u *Kraljevstvu Hrvata* [20] iz druge polovice 11-st. i u *Ljetopisu* Popa Dukljanina [21] sredinom 12-st. I ove

(18) Gl. dolje s. 125 sl.

(19) Pop Dukljanin 9 (55). « 756 vladaše Harvatom i Dalmatinom Budimir kralj. Ovi razdili kraljevstvo u banovine », Lašvanin, *Ljetopis* 24. Gl. dolje s. 57.

(20) *Kraljevstvo Hrvata* 2 i 3 (43).

(21) Pop Dukljanin 2 (43).

dvije stare hrvatske kronike spominju više puta Bosnu pod njezinim današnjim imenom [22].

U bosanskim pisanim spomenicima, koji nažalost ne sižu dalje od sredine 12-st., prvi put se spominje ime Bosna u povelji Kulina bana Dubrovčanima od 29 srpnja 1189. Tu Kulin ban piše [23]: « Ja ban' bos'n'ski Kulin' ... ». Pridjev « bosanski » izveden je redovitim jezikoslovnim načinom od imenice « Bosna ».

K. Porfirogenet g. 948/52 zove Bosnu « zemljica Bosna » (to horion Bósona) [24] a Ivan Kinamos, tajnik cara Emanuela Komnenca (1143-1180): Bósthna [25]. Bez sumnje i jedan i drugi čuo je ili imao napisano ime zemlje Bosna, ali je svaki taj naziv u svom djelu napisao onako, kako ga je razumio, dotično kako je mislio, da će biti lakše izgovarati Bizantincima.

Bela II, hrvatsko-ugarski kralj, dodijeljujući g. 1139 svomu sinu Ladislavu banovinu Bosnu piše [26]: « Bosnensem ducatum », što je izvedeno od imenice Bosna. Isti pridjev dolazi i u izvorno sačuvanom zapisniku o ređenju bosanskoga biskupa Radogosta u Dubrovniku 3 svibnja 1195 [27]: « Bosnensem electum ».

Urban III u izvornoj buli od 25 ožujka 1187 Bosnu zove njezinim pravim imenom [28]: « quod est Bosna ». U buli pape Klementa III Viberta od 8 siječnja 1089 piše [29]: « ecclesiam ... Bosniensem », što je izvedeno od imenice Bosnia. U buli Kaliksta II 4 siječnja 1124 stoji [30]: « ecclesiam ... Bosoniensem », što je izvedeno od latinskoga naziva Bosonia. Papa Aleksandar III piše

(22) *Kraljevstvo Hrvata* 15 i 23 (59 i 64); Pop Dukljanin 15, 19, 23, 28, itd. (59 sl., 64, 73, itd.).

(23) MS 1; CDC II 237. – O spomenu imena Bosna u bosanskim poveljama i drugim djelima od 13-st. pa dalje gl. *Rječnik* I 559.

(24) Gl. dolje s. 76 b. 82.

(25) Kinnamos III 1 (104).

(26) CDC II 46.

(27) N. dj. 271.

(28) N. dj. 207.

(29) AA 21 (br. 68).

(30) Robert 436; AA I 81, 27.

Kulinu banu g. 1180 [31]: « Nobili et potenti viro Culin bano Bosine ». Taj naziv za Bosnu upotrebljuje i Vukan Nemanjić [32] prijavljujući papi Inocenciju III g. 1199 širenje manihejskoga krivovjeria u Bosni i Zahumlju.

Svi nazivi stranih pisaca: Bósona, Bósthna, Bósnia, Bosónia, Bósina, itd. nemaju ništa zajedničkoga s razvojem i postankom imena Bosna od rimskoga naziva Basania, nego su proste preinake stranaca, da lakše izgovaraju ime zemlje Bosna.

(31) CDC II 168.
(32) N. dj. 334.

4. - Prostor i granice prastare Bosne

Prvi izvor, u kojemu se spominje današnje ime Bosna i u kojemu se označuju granice sredovječne Prabosne, jest hrvatski upravni priručnik *Methodos* iz g. 753. Bitni sadržaj toga djela sačuvali su hrvatski ljetopisi *Kraljevstvo Hrvata* iz konca 11-st. i *Ljetopis* Popa Dukljanina iz sredine 12-st. *Methodos* ovako opisuje stare hrvatske zemlje, među njima prvotnu Bosnu [1]:

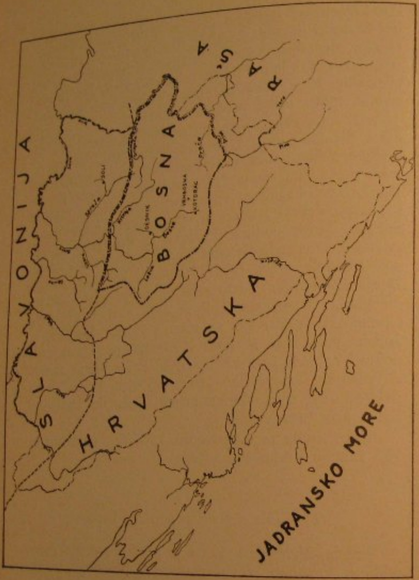
« Potom, prema sadržaju povelja [donesenih iz Rima i Bizanta], koje bijahu pročitane pred narodom ... podijeli oblasti i okružja svoga kraljevstva ... ovako: po toku rijeka, koje teku s planina i utječu u more prema jugu, nazva Primorje; rijeke pak, koje teku s planina u pravcu sjevera i utječu u veliku rijeku Dunav, nazva Surbia. Zatim podijeli Primorje u dvije oblasti: od mjesta Duvna, gdje je tada boravio kralj i držao sabor, do Vinodola nazva Bijela Hrvatska, koja se naziva i Donja Dalmacija; ... isto tako od istoga mjesta Duvna do grada Bambalona, koji se sada zove Drač, nazva Crvena Hrvatska, što se zove i Gornja Dalmacija ... Surbiu pak, koja se zove i Zagorje, podijeli u dvije pokrajine: jednu od velike rijeke Drine prema zapadu do planine Borove, koju naime Bosnom nazva; drugu pak od iste rijeke Drine prema istoku do Lipljana i Laba, koju nazva Raša ».

Kako treba iz ovoga opisa zaključiti, pra-Bosna g. 753 bila je ovako ograničena:

1) - *Južna granica prastare Bosne*

Prema *Methodosu* južna je granica prastare Bosne tekla u krupnim crtama razvodnim planinama između današnje Bosne i Hercegovine, koje dijele vode Jadran-

(1) Pop Dukljanin (53-55).

Stara prvobitna Bosna do g. 1180

skoga mora od dunavskih Crnoga mora. Počevši s planinama, koje leže sjeveroistočno od Duvna i Raduše, te se zovu: Vranica (2112 m), Bitovnja (1700 m), Ivan-planina (967 m), Bjelašnica (2067 m), Treskavica (2088 m), Jahorina (1913 m), do Drine kod Ustikoline više Foče. Svojim velikim visinama i gustim šumama, kojima su bile u srednjem vijeku obrasle navedene planine, one su činile naravnu granicu prema zemljama današnje Hercegovine.

2) - *Istočna granica početne Bosne*

Prema navedenom opisu *Methodosa* istočna granica stare Bosne tekla je rijekom Drinom. Ona je dijelila Bosnu od Raše, dotično od izvorne, stare Srbije. Drinom je tekla granica između rimskih pokrajina Dalmacije i Prevalisa od Dioklecijanove preuredbe g. 297 pa sve do dolaska Hrvata na Jadran [2]. Kako je car Heraklije dao Hrvatima samo provinciju Dalmaciju i bizantski Ilirik [3], u koji je bio uključen samo primorski dio provincije Prevalisa, to su Hrvati naselili u području srednje Drine samo krajeve do te rijeke i nijesu prelazili Drinu.

Da je Drina bila istočna granica stare Bosne i dijelila Bosnu od Srbije, imamo znamenito svjedočanstvo Ivana Kinama [4], tajnika cara Emanuela Komnenca (1143-1180), koji je osobno bio više puta s carem u Srbiji i na Drini. Opisujući svršetak vojne g. 1155, Kinam veli o bosanskom banu Boriću, savezniku ugarsko-hrvatskog kralja Gejze II, ovo [5]: « Kada je bio blizu Save, skrene odatle prema drugoj rijeci imenom Drina, koja, imajući ušće drugdje, dijeli Bosnu od druge, srpske

(2) Gl. gore s. 23-27.
(3) Gl. dolje pgl. 11, b. 2 [s. 203, b. 2].
(4) Ivan Kinamos rođen je oko g. 1143. Od rane mladosti slijedio je cara Emanuela Komnenca na njegovim vojnama na Balkanu i u Aziji. Umro je poslije g. 1185. Gl. Moravcsik, u *Byzantinoturcica* (Budapest 1942) 180-183.
(5) Cinnamus III 7 (104); V 17 (249). Gl. dolje s. 402, b. 35.

zemlje. A Bosna nije podložna velikom županu Srba, nego je sama za se, poseb narod, koji svojim zasebnim načinom živi i upravlja se ».

I prema bosanskim izvorima Drina je istočna granica stare Bosne, koju granicu Bosna ne prekoračuje do osvajačkih zahvata kralja Tvrtka I u drugoj polovici 14-st. (6).

3) - *Sjeverna granica stare Bosne*

Methodos nije izričito označio sjevernu granicu Bosne. Ali kako veli, da je Bosna bila uključena u dalmatinsku Hrvatsku prema starim rimskim uredbama pokrajina, to je sjeverna granica Bosne morala teći onom crtom, koja je dijelila Dalmaciju od Panonije u rimsko doba. Svojim dugim trajanjem rimska razdioba provincija i nižih upravnih jedinica, osobito u Dalmaciji i Panoniji, tako je dubok utisak ostavila, da su se i doseljeni narodi dugo držali starih geografskih i političkih razdioba, koje su našli kod svoga dolaska u ove krajeve. T. Mommsen, K. Patsch i drugi utvrdili su, da je granica između rimske Panonije i Dalmacije prelazila rijeku Bosnu kod Zavidovića i dalje tekla razvodnim gorjem rijeke Krivaje i Konjuhom, zatim rijekom Drinjačom do njezina utoka u Drinu (7).

Tom je crtom morala teći sjeverna granica i početne Bosne, jer *Methodos* izričito veli, da su Hrvati na Duvanjskom polju g. 753, ako ne već od samoga dolaska, svoje plemenske, dotično državne oblasti razdijelili po staroj rimsko-bizantskoj razdiobi pokrajina i okruga. Prema tome sjeverna granica Bosne nije bila na klancu Vranduku, kako je tvrdio V. Klaić (8), iako se ta granica danas u znanstvenim krugovima prima kao neprijeporna. Po starim opisima i navodima mjesta panonska

(6) Gl. dolje s. 125, b. 73.
(7) CIL III/1 415 i tabla III i IV; PATSCH, *Archäol.-epigr. Untersuchungen;* WM 5 (1897) 228 sl.
(8) KLAIĆ, *Poviest Bosne* 17.

granica nije mogla ići u srednjoj Bosni duboko do Vranduka, nego je tekla mnogo sjevernije, naime do Zavidovićkih vrata južno od današnjega Maglaja.

Da je stara Bosna dopirala do Zavidovića, moramo izvesti iz bule pape Grgura XI od g. 1372, u kojoj papa na osnovu izvještaja bosanskih franjevaca tvrdi, da se grad Glaž i okolna mjesta glaške župe nalaze blizu granice, koja dijeli Bosnu od ugar.-hrv. kraljevstva (9).

K. Draganović (10) i Đoko Mazalić (11) utvrdili su, da se župa Glaž prostirala oko gornje Velike i Male Ukrine sa sjeverne strane Borja, a grad Glaž da se nalazio na međuriječju tih dviju rijeka. Ako je granica stare Bosne bila u blizini Glaža, dotično granice glaške župe, to je ona g. 1372 morala dosizati jugoistočne obronke Borja planine, dotično sizati do iznad Zavidovića. U ovom kraju nije bilo izmjena u granicama za mnogo stoljeća unazad. God. 1094, kada je osnovana zagrebačka biskupija, njoj je doznačena župa Glaž kao najistočniji njezin kraj. Od tada pa sve do turskoga doba Glaž je trajno ostao na području zagrebačke biskupije (12). To znači, da je bosanska biskupija, koja je osnovana prije zagrebačke (13), išla do Borje-planine, i samo dotle, a prema tome je i bosanska država, kojom se prostirala bosanska biskupija, sizala samo do Borje-planine, a ne dalje.

Sjevernu granicu stare Bosne možemo utvrditi također iz prostornosti župe Usore i Soli. Ove dvije stare župe nastale su na prostoru donje Panonije, koja se prostirala između Save i sjeverne granice rimske Dalmacije u današnjoj sjeveroistočnoj Bosni (14).

(9) « In metis Bosnae versus Hungariam sicut in loco vocato Glaz », AB 49 (br. 210); CDC XIV 494.
(10) DRAGANOVIĆ, *Katholička Crkva*, u CS 4 (1934) 192 sl.
(11) MAZALIĆ, *Kraći članci*, u GZM n. s. 4 (1950) 224-230.
(12) U popisu župa zagrebačke biskupije od g. 1334 navodi se župna «crkva Sv. Nikole na granici Usore » (« ecclesia S. Nicolai in metis Wsore »), MHEZ II 91; CDC IV 229. Gl. DRAGANOVIĆ, n. dj. 188-194.
(13) Gl. dolje s. 436.
(14) Gl. gore s. 19-24.

Župa Usora ležala je oko rijeke Usore te s obje strane rijeke Bosne od Borje-planine do Save. Glavni gradovi te župe bili su: Tešanj, Doboj, Dobor i Srednik. Grad Tešanj u Usori darovao je g. 1461 kralj Stjepan Tomašević svomu stricu Radivoju ([15]). Župa Soli prostirala se od razvodnoga gorja rijeka Spreče i Krivaje pa do Save. Južne granice tih dviju župa tekle su od Borje-planine povrh Krivaje na rijeku Drinjaču. Kako između Bosne i navedenih župa nije postojala nikakva druga župa, to je sjeverna granica Bosne morala ići crtom potegnutom od Borje-planine preko Zavidovića, Konjuha i Drinjače rijeke.

Ovo potvrđuje i K. Porfirogenet, koji navodi, da grad Soli, današnja Tuzla, nije bio u « zemljici Bosni » ([16]). To potvrđuju i bosanski vladari, koji u svojim vladarskim naslovima župe Usoru i Soli ne broje u početnu, staru Bosnu; bosanski naime banovi i kraljevi u svojim naslovima posebno navode Bosnu, a posebno zemlje, koje su kasnije pridružene Bosni, među koje spadaju i Usora i Soli ([17]).

Narod u Posavini oko Dervente i Doboja i danas, kada ide u Zenicu ili Sarajevo, kaže: « Idem u Bosnu! », čim hoće reći, da svoj kraj ne smatra Bosnom, dotično, da je prava, stara Bosna samo južno od Borja i Konjuha. Skarić zabilježio je još g. 1913, da stanovnici sjeverno od Drinjače ne smatraju svoj kraj Bosnom; njima su « Bosna » samo krajevi južno od te rijeke ([18]).

4) - *Zapadna granica prastare Bosne: Borova gora*

Prema starohrvatskom djelu *Methodos* zapadna granica prvotne Bosne dopirala je do « Borove gore »,

([15]) Gl. GZM 21 (1909) 446-48.
([16]) Porphyr. 32 (160); DC 407.
([17]) Gl. dolje s. 71, b. 67; 125 sl.
([18]) Skarić, u *Bosanska vila* 28 (Sarajevo 1913) 206; Ćorović, *Hist. Bosne* 1.

(usque ad montem Pini) ([19]). F. Rački ([20]) prvi je poistovjetovao Borovu goru s Borovom glavom kod Hlivna. Račkoga je mišljenje usvojio Stojan Novaković ([21]) i protegao srpske sredovječne zemlje do na domak samoga Hlivna. Kasniji srpski pisci od reda slijede Novakovića, a od hrvatskih povjesničara Račkovo je mišljenje prihvatio Vjekoslav Klaić ([22]) i Marko Perojević ([23]), dok se je Šišić tome jako protivio ([24]). Vl. Ćorović pokušao je pobiti Šišića i novim dokazima poduprijeti tezu Stojana Novakovića. On je upozorio, da između Hlivna i Šujice postoji Borova glava, planina i selo, te Borovo polje. Kao najjači dokaz naveo je, da je bosanska biskupija g. 1244 imala svojih posjeda u Vidošima i Ljubunčiću, sjeverozapadno i južno od Hlivna, što bi dokazivalo, da su Hlivno i njegova okolica pripadali staroj Bosni ([25]).

O navedenom mišljenju F. Račkoga i St. Novakovića zajedno s razlozima, koje je iznio Vl. Ćorović, valja općenito primijetiti, da Borova glava na cesti Hlivno-Šujica-Kupres nije planina, nego visoravan, planinsko sedlo, najniža planinska ravan, kojom se i u rimsko doba i u srednjem vijeku, kao i danas, prelazilo iz Hlivanjskoga polja u šujičku kotlinu i odatle preko Kupresa u poriječje Vrbasa u srednju Bosnu. Da su *Kraljevstvo Hrvata* i *Ljetopis* Popa Dukljanina, dotično staro hrvatsko djelo *Methodos,* imali u vidu hlivanjske planine, oni bi naveli prave planine u tom kraju: Krug

([19]) *Kraljevstvo Hrvata* 9 (55); Pop Dukljanin 9 (55). – [« Mons pini », D. Mandić prevodi sad: « gora Borava », sad: « gora Borova ». Stavljamo svugdje ujednačeno: « Borova gora »].
([20]) *Književnik* (1861) 210. Gl. također istoga *Hrvatska prije XII vieka,* u *Rad* 56 (1881) 96. – Rački je saznao za Borovu glavu od Ivana Franje Jukića (*Zemljopis* 28) i nije znao za druga « Borova » mjesta u današnjoj Bosni zapadno od rijeke Bosne, pa se odlučio za Borovu glavu kod Hlivna.
([21]) U GSUD 48 (1880) 1-151.
([22]) Klaić, *Poviest Bosne* 51.
([23]) PHZBiH I 203.
([24]) Šišić, *Povijest Hrvata* 457 sl.; Isti, *Poviest Hrvata za Arpadovića* 56 b. 26.
([25]) Ćorović, *Teritorijalni razvoj bosanske države* 3-47.

planinu i Malovan, a ne nizine, koje se danas zovu Borovo polje i Borova glava, za koje uostalom sigurno ne znamo, da li su se uopće tako zvale u ranom srednjem vijeku.

Što se tiče navoda kralja Bele IV iz g. 1244, da bosanska biskupija posjeduje zemlje [26], « in supa Vidgona Lubinchi apud ecclesiam b. virginis », Ćorović ima potpuno krivo, kada ta mjesta istovjetuje s Vidošima i Ljubunčićem kod Hlivna. Hlivno i njegova župa sve do 18-st. nijesu pripadali bosanskoj biskupiji nego su neposredno ovisili o splitskoj nadbiskupiji. Prema zapisniku crkvenoga sabora oko g. 1045 u Splitu, kako je zabilježio Toma Arhiđakon, splitska je metropolija kod razdiobe biskupija sebi pridržala župu Hlivno [27]. Nadalje se izravna crkvena ovisnost Hlivna od splitske nadbiskupije spominje u izvorima od g. 1103, 1185, 1384 [28]. Ljudevit I u svojoj povelji od 9 srpnja 1367 izričito veli, da Hlivno spada u splitsku biskupiju i da su stanovnici toga kraja dužni plaćati crkvenu desetinu splitskom nadbiskupu [29]. To je on ponovio g. 1370 u naredbi « zapovjednicima gradova Klisa, Cetine i Hlivna » [30]. U Hlivnu je bio zborni kaptol splitske nadbiskupije svakako od sredine 14-st. pa do g. 1400, kada se zadnji put spominje u darovnici kralja Ostoje [31].

(26) CDC IV 239; AB 13; Ćorović, n. dj. 13.

(27) « Ecclesia nempe metropolis has sibi uoluit parochias retinere: comitatum Cetinae, Cleuniae ... », *Historia salonitana* 15 (45); DC 200.

(28) « Deffiniuimus ... ut archiepiscopus Spalatensis has habeat parochias ... Zettinam, totam Cleunam ... », Zaključak crkvenoga sabora u Splitu g. 1185, CDC II 193. Gl. također Farlati III 149 164 214 330.

(29) « ... mandamus, quatenus amodo in antea praedictas decimas ipsius domini archiepiscopi et suae ecclesiae in territorio Clissiae, Politii, Almisii, Zmine, Zetine ac Cleonae ... exsolvere ... debeatis », CDC XIV 56.

(30) « Ludovici regis litterae castellanis Clisii, Cetinae et Hlevne, quod non molestent Spalatenses pro tributis contra privilegia », n. d. 238.

(31) OSpom 187.

Još g. 1737 apostolski vikar bosanski fra Mato Delivić ne vrši crkveni pohod u Hlivnu, jer taj ne spada u nadležnost bosanske biskupije [32].

Kada se dakle navodi među posjedima bosanske biskupije « in supa Vidgona Lubinchi », tu ne može biti govora o Vidošima i Ljubunčiću u župi Hlivnu, jer je ta od najstarijih vremena, pa i g. 1244, crkveno pripadala splitskoj biskupiji, a ne bosanskoj [33]. Po srednjovječnim običajima isključeno je, da bi bosanska biskupija imala posjeda na području tuđe biskupije. J. Jireček i A. Hoffer istovjetuju « Vigdona » s Vidušom, mjestom, dotično brdom između Lavše i Bosne; « Lubinchi » sa Ljubnićima više Visokoga [34].

Da se « Borova gora » (mons Pini) ne smije tražiti u župi Hlivno, niti hlivanjsku Borovu glavu istovjetovati s tim, dokazuje i državna pripadnost Hlivna, Duvna i Kupresa od najstarijih vremena pa do početka 14-st. Kako je Plinije Stariji zabilježio, ti su krajevi u rimsko doba potpadali pod solinski okrug [35] a stara je Bosna od Vranice, Zeca i Vlašića na istok spadala pod naronski okrug [36].

Kada su Hrvati došli na Jadran, prvo hrvatsko pleme, kojim je neposredno vladao sam vrhovni vladar Hrvata, naselilo je cijeli solinski okrug. Prema tome Hlivno je od početka pripadalo užoj državi hrvatskih vladara, koja se s vremenom prozvala zapadna ili Bijela Hrvatska.

Na duvanjskom saboru g. 753 Duvno i sve zemlje zapadno od njega, dakle i Hlivno i Kupres, bile su dodijeljene Bijeloj Hrvatskoj, a tadašnja Bosna združena je s Raškom, koja se u to vrijeme podvrgla hrvatskoj državi, u posebnu hrvatsku jedinicu pod nazivom Sur-

(32) Gl. Jelenić, *Spomenici* 54.

(33) Gl. Draganović, *Kat. Crkva*, u CS 4 (1934) 196; Mandić, *Duvanjska biskupija* 7-9.

(34) Jireček, *Die Handelsstrassen* 31; Hoffer, *Dva odlomka* 88.

(35) Gl. gore s. 25, b. 20.

(36) Gl. gore s. 25 sl.

bia (37). Da je Hlivno bilo u središnjoj hrvatskoj državi, koja se u starini zvala Bijela Hrvatska, a kasnije kraljevina Hrvatska i Dalmacija, imamo dokaz i u povelji bana Mutimira iz g. 892, u kojoj na drugom mjestu odmah iza hrvatskoga vladara potpisuje hlivanjski župan Želimir (38). God. 928 crkveno državni sabor u Splitu nudi ninskom biskupu Grguru duvanjsku biskupiju (39) što pretpostavlja, da je tada Duvno, i svi krajevi zapadno od njega, pa i Hlivno, pripadalo hrvatskoj državi. God. 948/52 K. Porfirogenet izričito navodi, da su župe Hlivno i Pliva pripadale užoj Hrvatskoj (40). Dobrilo, župan hlivanjski, nalazio se je na dvoru hrvatskoga kralja Zvonimira, kada je ovaj g. 1076 obnovio darovnicu bana Trpimira i Mutimira splitskoj nadbiskupiji (41). *Kraljevstvo Hrvata*, pisano g. 1074/81 i *Ljetopis* Popa Dukljanina sastavljen g. 1143/63, u devetom poglavlju donoseći izvadak iz *Methodosa* stavljaju Duvno i Hlivno u Bijelu Hrvatsku (42). Usto te obje kronike u pgl. 15 navode, da se Hlivno nalazilo u kraljevini « donjih Hrvata » ili Bijeloj Hrvatskoj (43). U sudbenoj odluci Mavro, župan i zapovjednik vojske primorske krajine hrvatskoga kraljevstva, g. 1182 spominje Gradislava Miroševića Hlivnjaka kao svoga pristava (44). U darovnici

(37) Gl. gore s. 57.

(38) « Signum (+) manu mei qui sum Muncimiro, auctore huius donationis cartulae. Signum (+) manus Budimiro iupano palatino (testis). Signum (+) manus Zelimiro iupano Cleunae (testis) ... », DC 15 sl; *Priručnik* 196.

(39) Gl. dolje s. 437-56.

(40) « Διεμερίσθη οὖν ἡ χώρα αὐτῶν εἰς ζουπανίας ια', ἤγουν ἡ Χλεβίανα, ἡ Τζένζηνα, τὰ Ἤμοτα, ἡ Πλέβα, ἡ Πεσέντα ἡ Παραθαλασία, ἡ Βρεβέρη, ἡ Νόνα, ἡ Τνῆνα, ἡ Σίδραγα, ἡ Νίνα », PORPHYR. 30 (135); DC 400.

(41) « Acta sunt hec in presencia ... Dobrili comitis Cleunensis ... », DC 106.

(42) Gl. gore s. 57.

(43) « I njegovo gospodstvo ne ljubljahu Donji Hrvati ... I oni izajdoše i dočekaše ga na polje Hlivanjsko », *Kraljevstvo Hrvata* 15 (59). Gl. POP DUKLJANIN 15 (59).

(44) « nostrum pristoldum Gradislauum Miroseuich Cleuinianin », CDC II 180.

Krešena Braja samostanu Sv. Krševana u Zadru 5 srpnja 1194 izričito se veli, da su svjedoci Vratko i Urenić Hlivnjaci iz Hrvatske (45).

Dne 21 ožujka 1207 u dvjema poveljama u Zadru nastupaju kao svjedoci Tatar Hlivnjak i Strojko Glamočanin (46). God. 1249, spominje se u izvorima Stjepan Babonić, ban primorske Hrvatske, koji je ujedno vršio dužnost kneza u Tropolju (Duvno, Hlivno, Glamoč) (47). Te iste časti obnašao je Stjepan Kliški g. 1263 i 1264 (48). U povelji hrvatskoga bana Pavla Šubića od 2 veljače 1301 navode se njegova četiri sina kao župani Triju polja hlivanjskih i Cetine (49). Dne 30 ožujka 1304 gospodar je Triju polja, dakle i Hlivna, Mladen, najstariji sin hrvatskoga bana Pavla Šubića (50). Dne 12 veljače 1322 na saboru hrvatskih velikaša pod predsjedanjem bana Mladena II Šubića u Hrašćanima prisutan je hlivanjski župan Bubanj Vojhnić (51). Od g. 1324 do 1326 vojvoda Juraj Mihovilović iz Hlivna sudjeljuje u ligi hrvatskih velikaša, koji su bili protivni bosanskomu banu Stjepanu II Kotromaniću i njegovim saveznicima (52). Istom poslije g. 1326 Hlivno prvi put dolazi u vlast bosanskih vladara. To vidimo iz ugovora

(45) « de Chruatia uero fuerunt hii testes ... Vratco et Ureneiz Chleuliani nationem(!) ... Tattarus Cleulianin », n. dj. 268.

(46) « Presentibus ... Tattaro Chleunianino ... Stroyco Dlamozanino », CDC III 67. Gl. n. mj. 64.

(47) « Stephanus banus maritimus et comes Trium Camporum », n. dj. IV 391.

(48) « Stephanus banus maritimus, comes Trium Camporum et de Clisia », n. dj. V 296 245. God. 1277 spominje se « Perchinus comes Trium Camporum » (n. dj. VI 204), a g. 1277 i 1278 « Petrus comes Trium Camporum » MHH I 54 56.

(49) « Nos Paulus banus Croatorum una cum ... filiisque nostris predilectis Mladino, Georgio, Paulo et Gregorio Trium Camporum Hliune et de Cetine comitibus », DC VIII 3.

(50) « Nos Paulus banus Croatorum et Mladinus banus Bosnensis, ac Mladinus Trium Camporum et tocius terre Hlim, Georgius Spalatensis ... comites », n. dj. 80.

(51) N. dj. IX 53.

(52) Gl. n. dj. 199 297 i 305.

bana Stjepana II Kotromanića s Dubrovčanima od 15 kolovoza 1332, u kojemu Završje, dakle Duvno, Hlivno i Glamoč, čini dio bosanske države ([53]). Prema navedenoj povelji Završje ima svoje posebne pravne običaje i porotu, naravno sličnu onoj u ondašnjoj kraljevini Hrvatskoj i Dalmaciji, od koje je Završje bilo pred kratko vrijeme odcijepljeno.

Ako pomno proučimo darovnicu kralja Ostoje velikomu vojvodi Hrvoju Hrvatiniću od 8 prosinca 1400 ([54]), morat ćemo doći do zaključka, da je župa Hlivno s hlivanjskim Vrhovinama bila « od korena », t.j. od najstarijih vremena vladarsko dobro hrvatskih kraljeva. To je utvrdio kralj Ljudevit I kada je između g. 1358 i 1360 na osnovu zaključka hrvatskog sabora proveo opću istragu o starim pravima hrvatskih kraljeva. Kralj Ljudevit poslao je u Hlivno 24 zakleta rotnika, koji su pomno ispitali predstavnike svih hlivanjskih mjesta i zastupnike od 12 starih hrvatskih plemena o starom stanju u hlivanjskoj župi. Svi su pozvani pod zakletvom jednodušno izjavili i poslali kralju Ljudevitu kao zakonitomu nasljedniku starih hrvatskih kraljeva ovu poruku ([55]): « Gospodine, od korena ničjere ino nije Hlivno i grad Bistrički od Zavoda počanše do Vrhovine, nego tvojega prvoga bilo i sada tvoje ». Cijeli tok istrage zaveden je u posebne zapisnike (« leištromi », legis instrumenta), koji su bili pohranjeni kod hlivanjskog zbornog kaptola, gdje su se prema tadašnjim običajima čuvale posjednovne isprave okolnih vlasnika ([56]). Taj isti odgovor su dali Hlivnjaci g. 1400 kralju Ostoji, kao

([53]) « ... Dubrovčaninu koi su u Bosni, da tomu porotnici u Bosni; a koi u Zavr'šju, tako [kako] je u Zavr'šju; a inem u Zavr'ši, timi u Zavr'ši takoe porotnici da su i Bošnaninu z Dubrovčani », CDC X 35; OSpom 117.

([54]) Izvornik ove povelje iz zbirke I. Kukuljevića nalazi se u arhivu zagrebačke Jugosl. akademije, a tiskan je: MS 247; OSpom 186-188.

([55]) OSpom 187.

([56]) « i kapitulu u koga leže leištromi izpisani o nih' rotnikov' ... », n. mj.

tadašnjem vladaru hlivanjske župe i baštiniku prava negdašnjih hrvatskih kraljeva ([57]).

Kako se izričito kaže u navedenoj darovnici kralja Ostoje « grad' Hlivanjski i sa svom župom' ... počanše zdole od' Zavoda ... i svu Vrhovinu hlivanjsku » pripadala je « od korena » ([58]), t.j. od početka hrvatske države hrvatskim vladarima, kao njihovo dvorsko dobro ([59]). Vrhovine su se zvali krajevi oko Kupresa. Ako su dakle sve zemlje od Dinare (« od Zavoda ») do Kupreških vrata « i svu Vrhovinu hlivanjsku » od najstarijih vremena pripadale hrvatskim vladarima kao njihovo vladarsko dobro, stara se Bosna nije mogla protezati do hlivanjske Borove glave, koja je gotovo 15 milja jugozapadno od Kupreških vrata, niti su stara hrvatska djela *Methodos, Kraljevstvo Hrvata* i *Ljetopis* Popa Dukljanina mogli misliti na hlivanjsku Borovu glavu, kada su naveli, da se stara Bosna protezala do « Borove gore » ili « Mons Pini ».

Da navedena starohrvatska djela nijesu mislila na hlivanjsku Borovu glavu, kao zapadnu granicu stare Bosne, mi imamo dokaza u tim samim spisima. Na istom naime mjestu, gdje navodi zapadnu granicu Bosne pod imenom « Borova gora » (mons Pini), *Methodos*, dotično hrvatske kronike *Kraljevstvo Hrvata* ([60]) i *Ljetopis* Popa Dukljanina ([61]) dva puta naglasuju, da Duvno pripada kraljevstvu « donjih Hrvata » ili Bijeloj Hrvatskoj, a samo ono, što je istočno i južno od Duvna, da pripada Crvenoj Hrvatskoj. Pod Duvnom te kronike razumijevaju duvanjsku župu, dotično što je tada geografski i upravno pripadalo Duvnu, a to je bilo cijelo Duvanjsko polje, duvanjska Vrhovina do Vukovskoga, Rakitno i Polja. Prema navedenim starohrvatskim djelima granica između duvanjske župe, dotično između

([57]) N. mj.

([58]) N. mj.

([59]) Gl. Mandić, *Župa Hlivno*, u HK 16 (1959) 81-92.

([60]) Šišić, *Letopis* 399; Mošin, *Ljetopis* 54.

([61]) Šišić, *Letopis* 306; Mošin, *Ljetopis* 54.

Bijele i Crvene Hrvatske, tekla je onom istom crtom, kojom je išla stara rimska granica između solinskoga i naronskoga okruga, naime od brda Klobuka kod Ljubuškoga na klanac Vranić, istočno od Posušja, zatim Dabilom i Poljima između Vrana i Čvrsnice, zakretajući od Dragajica povrh izvora rijeke Rame na Radušu planinu tako, da je župa Rama ostala u Crvenoj Hrvatskoj ([62]).

Pop je Dukljanin nadalje zabilježio u 29-poglavlju svoga *Ljetopisa,* na osnovu neke stare izgubljene hrvatske kronike, po svoj prilici hrvatske kraljevske kronike, da je hrvatski kralj Krešimir II (948 - o. 969), nakon pogibije srpskoga velikoga župana Časlava najprije zaposjeo stare hrvatske župe Uskoplje, Luku i Plivu, koje su se nalazile u području gornjega Vrbasa, od današnjega Jajca do Gornjega Vakufa, a zatim da je osvojio « cijelu Bosnu » ([63]). Poput bosanskih vladara u svojim naslovima i Pop Dukljanin razlikuje « cijelu Bosnu », zemlju maticu bosanske države, od drugih krajeva, koji su kasnije bili osvojeni i pridruženi staroj Bosni. U očima Popa Dukljanina župe Uskoplje, Luka i Pliva ne spadaju u pravu, staru Bosnu. Prema ovome dakle navodu *Ljetopisa* Popa Dukljanina zapadna je granica Bosne tekla istočno od poriječja rijeke Vrbasa, razvodnom granicom između rijeke Vrbasa i Bosne, a to znači planinama Vranicom i Komarom.

I Porfirogenet je zabilježio, da je župa Pliva pripadala zapadnoj ili Bijeloj Hrvatskoj ([64]), a to znači, da srednje i gornje poriječje Vrbasa nije pripadalo Bosni, i prema tome da ta nije mogla dopirati do hlivanjske Borove glave. Ako Porfirogenet u istom poglavlju malo dalje kaže da je Časlavova država, nakon što je on zauzeo Travunju, Zahumlje i Neretvu, dopirala do « Cetine i Hlivna » ([65]), time on ne misli na grad Hlivno, poimence, jer tada grad Cetina nije ni postojao, nego na župe Cetinu i Hlivno, kojih je župa granica tekla onom istom crtom, koja je dijelila rimski Solinski i Naronski okrug, dotično Bijelu i Crvenu Hrvatsku, a to znači crtom, potegnutom od najistočnijega lakta rijeke Cetine iznad Biokova na planinu Matokit i Klobuk, sjeverozapadno od Ljubuškoga, te odatle na sedlo Vranić, istočno od Posušja, zatim preko Polja na vrhunce povrh izvora Rame i konačno na Radušu planinu. Ta se granica međutim nigdje ne približuje hlivanjskoj Borovoj glavi ni na 20 milja.

Da utvrdimo granice prastare Bosne, osobito one zapadne, od osobite su vrijednosti naslovi bosanskih banova i kraljeva, kojima su se oni kitili u svojim poveljama. Tako Stjepan II Kotromanić u povelji bez datuma, ali pisanoj koncem g. 1322, sam sebe ovako naziva ([66]): « Gospodin' vsim' zemlam' bosn'skim' ... ». U povelji g. 1345 on sebe nazivlje ([67]): « banus Bosne, nec non terrarum Vsore, Salis, Doline Crayne, Rame ac totius Cholm princeps et dominus ».

Kako se vidi, ban Stjepan II Kotromanić, a tako i drugi bosanski banovi i kraljevi, dobro luči Bosnu (banus Bosne), dotično « vse zemle bosanske » od drugih krajeva, koji su pripadali njegovoj tadašnjoj državi. Pod Bosnom, dotično « svim bosanskim zemljama », on razumijeva prvotnu Bosnu, jezgru tadanje bosanske države, za razliku od drugih krajeva, koji su bili kasnije osvojeni i pridruženi početnoj staroj Bosni. Novi krajevi, i nakon ujedinjenja sa starom, prvotnom Bosnom, očuvali su svoju osebnost i svoje ime, radi toga ih bosanski banovi i kraljevi posebno nabrajaju u svojim vladarskim naslovima. Među nove zemlje, koje su naknadno ujedi-

([62]) Gl. gore s. 26.

([63]) « Cresimirus autem frater eius, cum avunculo pugnantes, praedaverunt Uscople et Luca et Pleva ... Deinde Cresimirus cepit totam Bosnam et dominavit eam », Šišić, *Letopis* 324; Mošin, *Ljetopis* 73.

([64]) Gl. gore s. 66, b. 40.

([65]) Porphyr. 30 (146); CD 406. – I Moravcsik-Jenkins, n. dj., Index 312 b, smatra, da Porfirogenet na ovomu mjestu govori o Hlivnu kao županiji u Hrvatskoj.

([66]) WM XI 239; Thallóczy, *Studien* 7; OSpom 105.

([67]) CDC XI 207.

njene sa starom Bosnom, ban Stjepan II Kotromanić
broji župe i pokrajine: Soli, Usoru, Donje Kraje, Hum-
sku zemlju i Ramu.

I u franjevačkoj sredovječnoj organizaciji posebna je
upravna jedinica postojala za starodrevnu Bosnu, Custodia
Bosnae, pod koju su spadali samostani u Banovoj Kuriji
(Sutjeska), Visokomu, Lašvi i Olovu, a kasnije još i Fojni-
ca i Kreševo. Za druge krajeve bosanske države osnovane
su posebne upravne jedinice, tako: kusodija duvanjska za
samostane u Zahumlju, cetinskoj krajini i Trima poljima
(Duvno, Hlivno, Glamoč); grebenska za Donje Krajeve i
za sjeverozapadnu Bosnu; usorska za župu Usoru i istočnu
Slavoniju; mačvanska za župu Soli i Mačvu [68].

Dubrovčani još u 14- i 15-st. pod Bosnom razumije-
vaju samo gornje poriječje rijeke Bosne, krajeve oko Vrh-
bosne (današnje Sarajevo), Visokoga i Fojnice [69].

Iz svega, što smo dosada rekli na osnovu starih
vjerodostojnih izvora, zapadnu granicu starodrevne Bo-
sne ne smijemo tražiti na hlivanjskoj Borovoj glavi nego
istočno od podnevnika Duvanjskoga polja, u području
planina, koje leže istočno i sjeveroistočno od Donjih
Krajeva, koji su naknadno bili pripojeni staroj Bosni.

Austrijski povjesničar C. Sax upozorio je, da Duklja-
ninovu « Borovu goru » (Mons Pini) valja istovjetovati
s planinom Borje (1077 m) između Banje Luke i Mag-
laja [70]. Šišić je našao u austrijskim specijalnim vojni-
čkim kartama, između Vranice i Radovana Borovinu
planinu (1626 m). On misli, da « Borovu goru » (Mons
Pini) imamo tražiti u vijencu planina, u koji spada i Bo-
rovina planina, koji dijeli jadranske i dunavske vode [71].

Mi smo pregledali specijalne karte, što ih je g. 1934/

[68] Gl. Pisanus 555; F. Hueber 142; Batinić, *Djelovanje franjevaca* I 75 sl.; Jelenić, *Kultura* I 37 sl.

[69] Gl. Jireček, *Die Handelsstrassen* 29; Klaić, *Poviest Bosne* 17.

[70] C. Sax 438 sl.; Šišić, *Povijest Hrvata* 458, b. 80.

[71] Šišić, n. mj; Isti, *Poviest Hrvata za Arpadovića* I 56, b. 26.

1935 izdao Vojni geografski institut u Beogradu, pa smo
našli, osim hlivanjske Borove glave, slijedeće nazive
Borovih planina:

1) Na karti isječak « Prozor » sjeverozapadno od
Raduše nalazi se iznad Donjega Vukovskoga « Borje »
planina s najvišom točkom Crni vrh (1477 m), a od
ovoga sjeveroistočno oko 4 milje zračnom crtom druga
planina « Borje » (1084 m) te oko rječice Mračaj po-
tok s « Borovim vrhom » (1384 m) sjeverno od Vu-
kovskoga polja.

2) Na istoj karti « Prozor » iznad planine Kruščice
nalazi se planina « Borje » s vrhom Glavica (1968 m).
Ispod tih planina prema zapadu leži « Podborovac ».

3) Na karti odsječak « Travnik » iza Radovan pla-
nine diže se « Borovina » planina (1626 m), na koju
je Šišić upozorio, te na slijevu Blatnice i Usore « Bo-
rinski vis » (714 m).

4) Na karti « Prnjavor » nalazi se « Borja plani-
na » (1077 m), o kojoj govori Austrijanac Sax.

5) Na karti « Zenica » označen je « Visoki bor »
(771 m) i tomu na jugoistok planina « Borova grana »,
koja se nalazi oko 7 milja sjeverozapadno od Žepča.

6) Na karti « Derventa » nalazi se na istočnoj strani
rijeke Bosne « Borova glavica » na crti Čerkez - Ozren.

Prvo i drugo Borje kod Vukovskoga (pod br. 1) ne
može doći u obzir, jer leži na jugozapadu od Donjih
Krajeva, koji nijesu pripadali prastaroj Bosni. Borje pla-
nina pod brojem 4, za koje tvrdi Austrijanac Sax, da je
istovjetno s Dukljaninovim Mons Pini uistinu leži na
zapadnoj granici stare Bosne ali u sjeverozapadnom nje-
zinu kutu. Zato mi mislimo, da stare hrvatske kronike
nijesu mislile samo na tu planinu, kada su navodili za-
padnu granicu stare Bosne.

U *Kraljevstvu Hrvata* i *Ljetopisu* Popa Dukljanina,
dotično u starohrvatskom djelu *Methodos*, istočna gra-
nica Zagorja označena je sa « Lipanj i Lab » [72]. Lipanj

[72] Tako ima glasiti latinski tekst *Ljetopisa* Popa Dukljanina, pgl. 9. Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 19, b. 2.

je bio sredovječni bizantski grad na granici stare Raške, a Labom se nazivalo i rijeku Lab, desni pritok Ibra, i cijeli kraj oko te rijeke. Tako i kod zapadne granice Zagorja, kod stare Bosne, naziv « Borova gora » (Mons Pini) ne mora predstavljati jedan osamljeni vrh nego može naznačivati cijeli kraj, dotično niz planina, koje su sa zapada zatvarale staru Bosnu. U srednjem vijeku s nazivom « Gvozd' » (73) označivali su cijeli niz planina, koje su dijelile tadašnju jadransku Hrvatsku (kraljevina Hrvatska i Dalmacija) od panonske Hrvatske (kraljevina « Sclavonnia »), u koje planine spadala je Petrova gora te Velika i Mala Kapela s mnogo manje vrhova i planina. Tako su i zapadnu granicu stare Bosne, koja je u ranom srednjem vijeku bila obrasla gustom borovom šumom, nazivali skupnim imenom: borova gora, od kojega je nastao imenični naziv: Borova gora.

Na osnovu svega, što smo dosada rekli, zapadnu granicu stare Bosne, koja je bila obrasla gustom borovinom, valja tražiti na razmeđu između porječja rijeka Bosne i Vrbasa. Tu su granicu činile ove planine: Kruščica planina (1968 m), Vranica (2112 m) sa Zec-planinom (2160 m), Radovan (1379 m), Komar planina (1410 m), Vlašić planina (1919 m), Borje planina (1077 m). Ovaj cijeli sklop planina morao je biti u srednjem vijeku obrastao s gustom borovinom, pa su se sve te planine zvale zajedničkim imenom « Gora borova », kao što se granično gorje između jadranske i panonske Hrvatske zvalo «Gvozd». I danas imamo spomena na velike borove šume u tim krajevima u nazivima pojedinih odsječaka toga niza planina, kao što su: Borje i Podborovac (74), te planina Borovina (75) na južnom odsjeku tih planina, te Borova grana, Visoki bor (76), Borinski vis (77) i Borje planina (78) na sjevernom dijelu spomenutoga planinskoga vijenca.

I stara je franjevačka predaja, smatrajući pravom Bosnom samo gornje poriječje rijeke Bosne, istovjetovala « Borovu goru » sa planinama Vranicom i Zecom, dotično s južnim odsječkom prave zapadne granice starodrevne Bosne. I makarski biskup Lišnjić g. 1668 piše, da se stara granica između Bosne i drugih južno-zapadnih krajeva, koji su tada pripadali kliškom i hercegovačkom sandžaku, nalazila na vrhu Zec-planine, na kojemu je ležao grob gorostasa i gdje se ljeti o sv. Iliji držao stočni sajam (79).

Granice prastare Bosne, prije nego se počela širiti u 12-st., bile su ovo: sa juga Bitovnja (1700 m), Ivan-planina (967 m), Bjelašnica (2067 m), Treskavica (2088 m), Jahorina (1913 m), do Drine kod Ustikoline više Foče; sa istoka rijeka Drina od Ustikoline do ušća rijeke Drinjače; sa sjevera rijeka Drinjača, Konjuh planina, Borova glavica (659 m) povrh Krivaje, Zavidovička vrata više Maglaja, Crni vrh (659 m); sa zapada Borje planina (1077 m), Vlašić (1919 m), Komar planina (1410 m), Radovan planina s « Borovinom », Vranica sa Zec-

(73) « et ipse Maior villae citatus per quempiam Banum, ultra Gvozd et ultra Drauum non sequatur », povelja ban Stjepana g. 1252 Križevčanima, CDC IV 164; « Insuper cum necesse fuerit exercitum Croaticum convocari infra montem qui Gvozd dicitur et ubicumque in illis partibus servient cum viginti armatis decenter expeditis », Povelja Bele IV grofovima Krka i Vinodola, CDH IV/2, 101. Gl. nadalje CDC XII 182; XIII 65 sl. 141 143 itd. te Šišić, *Povijest Hrvata* 605 i 622.

(74) Gl. gore s. 73.
(75) N. mj.
(76) N. mj.
(77) N. mj.
(78) N. mj.
(79) « Confinia Bosnae ... usque ad montem Leporinum, ubi est pro signo sepulchrum gigantis in cacumine montis, vel nundine pastorales sancti Eliae. Haec divident confinia Bosnae, Clissae et Hercegovinae ... ». Izvješće makarskoga biskupa Lišnjića g. 1668, APF-Scritt 436 f. 486 v. – Na Ilindan i danas se služi sv. misa na planini Matorac, sjeveroistočno od Zeca. Ime te planine nastalo je od latinska naziva: Montis ara, Mont-ara, Mon(n)-tara-c, Matorac. Tu su se, dakle, i u rimsko pogansko doba prinosile žrtve, što su nastavili i rimski kršćani i kasnije kršćani Hrvati do danas. Gl. Matasović 139 (br. 341), 140 (br. 358).

planinom (2160 m), Kruščica s Borjem (1968 m) i Pod-
borovcem.

Kako se vidi, granice pra-Bosne poklapale su se sa starim rimskim granicama na zapadu, sjeveru i istoku. Sjeverna i istočna granica početne Bosne tekla je granicom rimske Dalmacije prema Dioklecijanovoj razdiobi, a zapadna onom granicom, koja je u tom odsječku dijelila solinski i naronski okrug ([80]). Nova je granica bila samo na jugu, ali je ta nastala uslijed prirodnih uvjeta u tom kraju. Kada su naime seobom naroda bile zapuštene i porušene dobre rimske ceste, visoke planine s gustom šumom i neprohodnim putovima same su od sebe uvjetovale, da su Hrvati kod svoga dolaska Bosnu i Zahumlje dodijelili dvama posebnim hrvatskim plemenima, ili dvama bratstvima istoga plemena, i na taj način od tih zemalja, koje su u rimsko doba spadale u isti Naronski okrug, napravili dvije posebne hrvatske upravne jedinice: Bosnu i Zahumlje.

5) - *Gradovi i župe starodrevne Bosne*

« Zemljica Bosna », kako smo je opisali, nije obuhvaćala ni jednu petinu današnje Bosne i Hercegovine. Ona je bila najmanja hrvatska oblast tako, da je g. 753, kada se Raška iz bojazni pred Avarima ili Bugarima podvrgla Hrvatskoj, Bosna bila s Raškom ujedinjena u jednu veću hrvatsku upravnu jedinicu, vojvodstvo, zadržavši svoju unutrašnju samoupravu i svoje stare granice ([81]).

Prema Porfirogenetu sredinom 10-st. Bosnu su sačinjavale poglavito dvije župe s utvrđenim gradovima, koji su nosili imena: Katera i Desnik ([82]). Grad Katera valja tražiti u gornjem porječju rijeke Bosne, dakle u Sarajevskom polju. Tu i danas postoji pod Igmanom nedaleko od izvora Bosne ruševina sredovječnoga grada,

([80]) Gl. gore s. 25.
([81]) Gl. dolje s. 203-207.
([82]) « Καὶ εἰς τὸ χωρίον Βόσονα τὸ Κάτερα καὶ τὸ Δεσνήκ », Porphyr. 32 (160); DC 407.

koji narod zove Kotorac. S tim mjestom povjesničari danas općenito istovjetuju Porfirogenetov grad Kateru ([83]). I mi se s tim slažemo.

Teže je pitanje Desnika. Naše je mišljenje, da taj grad treba tražiti na desnoj obali rijeke Bosne, kao što mu samo ime Desnik kaže. Kotorac je ležao na lijevoj obali Bosne; bio je prema tome lijevi grad; grad, naprotiv, koji je ležao na desnoj strani rijeke Bosne, zvao se je desni grad, Desnik. Budući da se rad i djelovanje bosanskih banova od konca 12-st., otkada možemo pobliže pratiti povijest Bosne, poglavito razvijao na prostoru između Visokoga i Kr. Sutjeske, u tom kraju valja tražiti i grad Desnik. To potvrđuju i arheološki nalazi.

Ć. Truhelka, pročitavši teško čitljivi natpis na stećku stupcu (obelisku) na Crkvini u Donjoj Zgošći, utvrdio je, da se na tom mjestu nalazila grobnica starih bosanskih vladara ([84]). Tu u blizini, bez sumnje, moralo je biti i njihovo stolno mjesto. Kako su u ranom srednjem vijeku župani i banovi stolovali u utvrđenom gradu župe, dotično banovine, to se u okolici Zgošće na desnoj strani Bosne morao nalaziti i utvrđeni grad, u kojemu je stolovao bosanski ban. Od dva starobosanska grada K. Porfirogeneta Kotorac je ležao u blizini izvora Bosne. U okolici Zgošće mogao je ležati samo Desnik, kojega ime i odgovara njegovu položaju na desnoj strani Bosne. U tom kraju danas se nalaze dva stara prodora: Gradina (647 m) i oko 1 milju zračnom crtom od njega, Stjepangrad, nedaleko Crkvine, na kojoj se nalizala sredovječna crkva s grobovima bosanskih vladara. Na jednomu od ta dva mjesta ležao je sredovječni grad Desnik. Mislimo, da ga treba istovjetovati sa Stjepangradom, koji leži na desnoj trani riječice Zgošće, koja utječe s desne strane u rijeku Bosnu kod Kaknja. U bližnjim mjestima oko Zgošće nalazili su se dvorovi i

([83]) Gl. Klaić, *Poviest Bosne* 17; Ćorović, *Hist. Bosne* 120; Skarić, *Sarajevo* 32; Vego, *Naselja* 61.
([84]) Truhelka, *Kolijevka i groblje Kotromanića*, u NV 41, 189-201; Isti, *Sredovječni stećci BiH*, u PHZBiH I 635 sl.

kasnijih bosanskih vladara: Visoko, Milodražje, Moištra, Trstivnica, Kr. Sutjeska, Bobovac [85].

U istočnom dijelu stare Bosne Porfirogenet ne spominje nijednoga grada ni župe. Ali je već tada i u tim plodnim krajevima oko rijeka Prače, Drine i Drinjače moralo biti brojnih naselja, a prema tome i političkih jedinica ili župa. U povelji Bele IV g. 1244 spominje se « kneževina Berez » (Borač), što predstavlja prostraniju upravnu jedinicu nego je župa. Ta upravna ustanova nije nastala u 13-st., nego je morala postojati još od ranije. Naše je mišljenje, da je od starih vremena, barem od 9-st., postojala jedna župa oko rijeke Prače i Drine s glavnim mjestima oko današnje Rogatice, Goražda i Višegrada, a druga župa između Javor-planine, Drine i Drinjače, s glavnim mjestima oko današnje Vlasenice i Srebrenice. Prva se župa morala najkasnije u 13-st. razdijeliti u župe Borač i Goražde [86], a druga na župe Birač i Osat [87].

U zapadnom dijelu stare Bosne u darovnici kralja Bele IV od g. 1244 spominje se šest župa: Vrhbosna, Lepenica, Vidgossa, Mel, Losua i Bored, te dvije župe van stare Bosne: Neretva i Uskoplje [88]. Prva od ovih prostirala se oko rijeke Neretvice, desnoga pritoka Neretve, a druga u gornjem poriječju Vrbasa. Župa Neretva prije konca 12-st. pripadala je Zahumlju, dotično Podgorju [89], a župa Uskoplje Donjim Krajima Bijele Hrvatske [90]. Ove dvije župe došle su u sastav Bosne za Kulina bana koncem 12-st. oko g. 1180 [91], pa i ustanovu navedenih 6 župa u pravoj Bosni, koje se spominju u darovnici Bele IV od g. 1244, valja staviti najkasnije u Kulinovo doba.

Od svih osam župa u darovnici se bosanske biskupije na prvom mjestu spominje župa Vrhbosna, jer je u toj župi bilo sijelo biskupije sa stolnom crkvom na Brdu [92], koje treba istovjetovati s današnjim Brdom džamijom kraj staroga Sarajeva ili negdašnje Vrhbosne. Darovnica zatim nabraja druge župe počevši s juga od župe Neretve. Do ove je ležala župa Lepenica, koja je dobila ime po rijeci Lepenici, a nastaje kod željezničke stanice Tarčina slijevom potoka, koji dolaze ispod Bjelašnice i Ivan-planine i seže do Kiseljaka. Ovdje prima rječicu Kreševčicu i slijeva se u Fojnicu, da se pod tim imenom ulije s lijeve strane u rijeku Bosnu kod Visokoga. Župa Lepenica obuhvaćala je prodolje rijeke Lepenice i njezina pritoka Kreševčice, dakle krajeve sjeverno od Ivan-planine, a zapadno od Bjelašnice i Igmana, zajedno s kreševskom kotlinom do Kiseljaka. Iz

(85) Gl. Mandić, BiH III, s. 81-84.

(86) Gl. Skarić, *Župa i grad Borač u Bosni,* u *Prilozi* 2 (1922) 184-187; Mazalić, *Borač,* u GZM (1941) 31-94; Vego, *Naselja* 17 i 40; Šabanović, *Bos. pašaluk* 131.

(87) Gl. Hoffer, *Položaj nekih mjesta,* u GZM 5 (1893) 553 sl; Isti, WM 3 (1895) 529 sl.

(88) « in supa Vrhbozna Burdo, ubi ipsa ecclesia cathedralis s. Petri est fundata, Bulino, Knespole, Vrdchy, ubi est ecclesia s. Stephani protomartyris; in supa Neretua Bulino; in supa Lepenicha Rocil, ubi est ecclesia s. Michaelis; in supa Vidgossa Lubinchi apud ecclesiam b. virginis; in supa Mel apud ecclesiam Cosmae et Damiani; in supa Losoua apud tres ecclesias; in supa Vozcopla apud ecclesiam b. Joannis; in supa Bored Beloapola; in comitatu Berez Pracha Byscupnia; praeterea decimas in Vozora, in Sou, in Olfeld et aliis supis », Povelja Bele IV bosanskoj biskupiji od 20 srpnja 1244, VMSM 297 sl.; AB 13; CDC IV 239 sl. Gl. D. Mandić, *BiH* II 161, b. 229; M. Hadžijahić, *O nekim lokalitetima* 289-295.

(89) Gl. dolje s. 109-110.

(90) Gl. dolje s. 112-117.

(91) Gl. dolje s. 221-3.

(92) Bosanski franjevac Jukić (*Putopisi* 360) i V. Klaić (*Poviest Bosne* 18) označuju mjesto katedrale sredovječne biskupije u Blažuju podno Sarajevskog polja; Hoffer (*Dva odlomka* 94-87) istovjetuje ga s današnjim Sarajevom; Draganović (*Kat. crkva* 743) misli, « da je Brdo sa stolnom crkvom sv. Petra bilo na glavici Crkvište (kota 1073) iznad željezničke stanice Pale, od prilike 16 km jugoistočno od Sarajeva ». Na osnovu najnovijih istraživanja Vl. Skarića, H. Kreševljakovića, H. Šabanovića i drugih, koja se istraživanja osnivaju posebno na starim turskim spomenicima, mora se uzeti kao utvrđeno, da je sredovječna varoš Vrhbosna (Vrhbosanje) ležala u današnjem Sarajevu i prema tome, da se tu nalazilo i Brdo, na kojemu je bila sagrađena stolna crkva stare bosanske biskupije.

mjesta Lepenca 19 lipnja 1463. Dubrovčanima piše veliki vezir Mahmutpaša, da je došao do Jajca, a oni mu nijesu poslali poslanike, da ga pozdrave [93].

Do Lepenice prostirala se župa Vidgona, zapravo Vidgossa, koja je dobila svoje ime, kako mislimo, po mjestu Viduši kod Busovače, koje i danas postoji [94]. Župa Viduša obuhvaćala je kiseljačku kotlinu, Gromiljak, Brestovsko i busovačku kotlinu. Glavna su joj mjesta bila kod današnjega sela Viduše i varoši Fojnice.

Najteže je pitanje, gdje je ležala župa « Mel », zapravo župa Mile, koju Bela IV spominje poslije župe Viduše (Vidgossa) i župe Lašve (Losoua). Sjedište ove župe igralo je veliku ulogu u povijesti sredovječne Bosne. U Milima je ban Stjepan II Kotromanić izdao g. 1322 svoju prvu do danas sačuvanu povelju na hrvatskom jeziku [95]. U istom mjestu održao je ban Tvrtko g. 1354 sastanak, kojemu je prisustvovala sva Bosna [96]. Prema Orbiniju u Milima je ban Stjepan II Kotromanić sagradio prvi franjevački samostan i tu bio pokopan [97]. U Milima se krunio kralj Tomaš [98], a po svoj prilici i kralj Tvrtko za bosanskoga kralja u proljeće g. 1377 [99].

L. Thallóczy misli, da se mjesto Mile nalazilo u okolici grada Ključa, u gornjem poriječju rijeke Sane [1]. Fra M. Batinić istovjetuje Mile s današnjim selom Mi-

[93] StPov I/2, 274.
[94] Selo Viduša nalazi se između rijeke Bosne i Busovače.
[95] WM 11 (1909) 239 sl.; THALLÓCZY, *Studien* 7; OSpom 105 sl.
[96] « V' ono vrime, kada bi stanak' na Milih' v'se zemle Bosne i Dol'nih' krai i Zagorija i Hl'm'ske zemle », WM XI 247; THALLÓCZY, *Studien* 23.
[97] ORBINI 355 sl.; « 1339. Doidosse sada najpri u Bosni i tu se nastanisse Bratya Reda sz. Ferencza, kim Stefan uzida Klostar u Millesevom, u komu se i zakopat učini », VITEZOVIĆ 102, slično LAŠVANIN († 1750) 37.
[98] Gl. JORGA 417; THALLÓCZY-ŠUFFLAY 48; DINIĆ, *Državni sabor* 79.
[99] Gl. THALLÓCZY, *Istraživanja o postanku bosanske banovine*, u GZM 18 (1906) 419; MANDIĆ, *Hrvatstvo* 28.
[1] THALLÓCZY, *Untersuchungen* 257.

leševcem [2], u kotaru Gradačac, na desnoj obali rijeke Bosne [3]. To prihvaća i arhimandrit H. Ruvarac [4]. Draganović dokazuje, da se župa Mile nalazila ispod rijeke Bistrice u kotaru Foči [5]. M. Vego stavlja Mile u području Vrbasa zapadno od Jajca [6].

Mišljenje Batinićevo i Ruvarčevo valja zabaciti, jer se današnji Mileševac u gradačkom kotaru nije nalazio u pravoj Bosni nego u župi Usori, koju su Madžari u 13-st. smatrali svojom državnom zemljom. Ban Tvrtko i njegova majka držali su g. 1354 bosanski državni sabor u Milima, a tada Tvrtko nije imao župu Usoru u svojim rukama [7].

Sjeverozapadno od Jajca ima i danas selo Mile. I planina Milačje i župa Podmilačje, nedaleko od spomenutoga sela, imaju veze s nazivom Mile. Uza sve to mi ne smijemo sredovječno mjesto i župu Mile tamo stavljati. Jajce i njegova okolica nalazila se g. 1244 u Donjim Krajima, a Bela IV u navedenoj darovnici bosanskoj biskupiji g. 1244 dobro luči župe u Donjim Krajima (Olfeld) od župe Mel (Mile) [8]. Usto nije vjerojatno, da bi se bosanski državni sastanci sredinom 14-st. održavali u Milima kod Jajca, koje je tada bilo na sjeverozapadnoj granici bosanske države. Ovo isto valja reći i o Draganovićevu mišljenju, koji stavlja župu Mile u kotar Foču, koji tada nije bio u pravoj Bosni nego u Zahumlju ili Podgori, a usto se nalazio na istočnoj granici bosanske države.

Da utvrdimo, u kojemu se kraju nalazilo mjesto Mile, a prema tome i župa Mel, ključ nam daje po-

[2] BATINIĆ, *Djelovanje franjevaca* I 59.
[3] Ivan Franjo Jukić u svom *Zemljopisu* prvi je istovjetovao Mile sa selom Miloševcem na rijeci Bosni u nahiji Gradačac i tvrdio, da je tu ban Stjepan (II) sagradio prvi franjevački samostan u Bosni (gl. JUKIĆ, *Putopisi* 370).
[4] GZM 6 (1894) 225-228; WM 4 (1896) 326 sl.; ZRuv I 473.
[5] DRAGANOVIĆ, *Kat. Crkva* 748-50.
[6] VEGO, *Naselja*, historijska karta na kraju djela.
[7] Gl. THALLÓCZY, n. dj. 247 sl.
[8] Gl. gore s. 78, b. 88.

vijest franjevačkoga reda u Bosni. Na općem sastanku Ovostrane franjevačke obtelji u Firenci g. 1493 zaključeno je, « da starješine kustodija Sv. Nikole u Milima i Sv. Marije u Zvo(r)niku budu pojerenici vikara Bosne, dok Gospodin drukčije ne odredi » (9). Iz ove se odluke vidi, da su kustodije Sv. Nikole u Milima i Sv. Marije u Zvo(r)niku bile g. 1493 pod turskom vlasti, dakle u negdašnjoj užoj Bosni. To već samo isključuje, da bi se Mile mogle nalaziti kod Jajca ili u Mileševcu kod Gradačca, jer su ta oba mjesta g. 1493 bila u kršćanskim rukama, prvo u jajačkoj banovini, a drugo u srebrničkoj banovini (10).

U popisu franjevačkih samostana iz g. 1506 u kustodiji Sv. Nikole u Milima, navode se samostani u Sutjesci, Visokom, Srebrenici i Fojnici (11). Ovaj je popis dosta pobrkan, ali se iz njega vidi, da je kustodija Sv. Nikole u Milima obuhvaćala franjevačke samostane u srednjoj, staroj Bosni. To isto moramo zaključiti iz života bl. Anđela Zvidovića, za kojega franjevački ljetopisac Marko Lisabonski († 1591), na osnovu izvještaja iz Bosne, piše, da je umro u samostanu Fojnici u kustodiji Sv. Nikole (12).

Kustodije u franjevačkom redu bile su pododjeli velikih provincija, dotično u našem slučaju, dio prostrane bosanske vi-

(9) « Florentiae ad Caenobium S. Salvatoris anno 1493 die 24 Maji, convenientibus ad Synodum Generalem Cismontanae Familiae Patribus ... determinata fuerunt ... Prima. Quod Custos Custodiarum S. Nicolai Mili, et S. Mariae de Zomiph fit in eisdem Commissarius Ven. Patris Vicarii Bosnae, quousque Dominus aliud disposuerit ... », *Chronologia* I 146; GUBERNATIS III 134 sl.; AFHerc 7.

(10) Gl. dolje s. 159-161.

(11) « Custodia S. Nicolai de Mili habet sequentes [Conventus]: 1. S. Joannis Baptistae Sutischae. 2. S. Mariae Viscotti seu Visochii. 3. S. Mariae Argentinae. 4. S. [Spiritus] Quoinirae [Foinicae] ... », WADD (XV 337). Gl. n. mj. 317.

(12) « Di quest'anno 1498 nel regno, e prouincia della Bosna, nella custodia di S. Nicolo, nel conuento di Coinice [Foinicae]

karije donosi Bartolomej Pizanski u svom djelu napisanom g. 1385/90. On piše, da se tada bosanska vikarija sastojala od sedam kustodija, i to: duvanjska za samostane u Zahumlju, Krajini i Zapadnim stranama; kustodija grebenska za samostane u Lici, zapadnoj bosanskoj Posavini i Donjim Krajima; kustodija Bosna sa samostanima u Banskoj Kuriji (Sutjeska), Sv. Nikoli, Lašvi i Olovu; usorska za župu Usoru, te kusodija mačvanska za samostane u istočnoj Bosni i Mačvi (13). Kustodiju središnje, stare Bosne, kasniji izvori zovu kustodijom Sv. Nikole u Milima, po glavnom samostanu, u kojem je stanovao kustos bosanske kustodije.

Bartolomej Pizanski ne navodi mjesta, u kojemu se nalazio samostan Sv. Nikole, ali ga stavlja u kustodiju Bosne, dakle u užu, staru Bosnu. Prema tome samostan Sv. Nikole morao se nalaziti oko gornjega ili srednjega toka rijeke Bosne, kuda se tadašnja Bosanska kustodija protezala. I ovo isključuje, da bi se Mile nalazilo kod Jajca, koje je po B. Pizanskom spadalo u grebensku kustodiju, ili u Mileševcu, koji se nalazio u usorskoj kustodiji.

Prema Pizanskom popisu samostan Srebrenica g. 1385/90 potpadao je pod mačvansku kustodiju Sv. Marije u Polju (14). Samostani u Fojnici i Kreševu tada još nijesu bili ustanovljeni. Ostaje nam samo Visoko, da u to mjesto stavimo samostan Sv. Nikole, jer se u starim vjerodostojnim izvorima prvi od svih franjevačkih kuća u Bosni spominje visočki samostan. Malo

passo di questa vita al Signore il santo Frat'Angelo di Verbosa ... », LISBONA 478.

(13) « Vicaria Bosnae aequipollet multis provinciis; habet 7 custodias. Vicariae Bosnae haec sunt loca. Custodia Dulmae ... Custodia Greben ... Custodia Bosnae habet locum Curiae Bani; locum Sancti Nicolai; locum Lascrovae et locum Plumbi. Custodia Usserae ... Custodia Machioviae habet locum de Alsan; locum de Bilina; locum de Lab; locum de Machiove; locum Sanctae Mariae de Campo; locum Tosach; locum Verhocrup; locum de Freberniza [Sreberniza]. Custodia Bulgariae ... Custodia Chevin ... », PISANUS 555 sl.

(14) Gl. prednju bilješku.

vijeće, naime, u Dubrovniku zaključilo je dne 25 lipnja 1367, da se «Maloj braći u samostanu Sv. Nikole u Bosni dadne 100 lakata raše za njihove habete» ([15]). Dubrovčani su u to doba zvali Bosnom Visoko i njegovu najbližu okolicu ([16]). U staro doba su i domaći ljudi Visoko zvali Bosnom. Tako Stjepan II Kotromanić izdaje povelju g. 1334 s nadnevkom ([17]): «Dano u Bosni u našoj kuriji navedenoga dana i godine». I u popisu franjevačkih samostana, koji je g. 1506 došao na vrhovnu upravu franjevačkoga reda preko Ugarske, navodi se, da se samostan Sv. Nikole nalazi u Visokomu ([18]). Od ovoga doba sva franjevačka predaja stavlja samostan Sv. Nikole u Visoko.

Kao što se u ljudskoj obitelji ne daju ista imena dvojici braće, tako je bio običaj i u franjevačkom redu, da se u istoj užoj pokrajini, kustodiji, ne posvećuju dva samostana istom svecu. Prema tome u kustodiji uže Bosne, koja se negda zvala kustodija Bosne, a negda kustodija Sv. Nikole u Milima, bio je samo jedan samostan Sv. Nikole, i to kod Visokoga. Budući da se u starim izvorima navedeni samostan zove sada Sv. Nikola u Visokomu, a drugi put Sv. Nikola u Milima, valja zaključiti, da se staro mjesto Mile nalazilo ondje, gdje od 14-st. leži Visoko, dotično Podvisoko, ili u njegovoj najbližoj okolici.

Gdje je pravo ležao stari franjevački samostan Sv. Nikole u Visokomu, danas se točno ne zna. Jelenić na osnovu franjevačke i mjesne visočke predaje zna za dva franjevačka samostana u Visokomu. Samostan Sv. Nikole ležao bi povrh današnje visočke varoši na zaravanku Kraljevcu podno brežuljka zvanoga Križ, a samostan

([15]) «captum fuit fratribus minoribus conventus sancti Nicolae de Bosna, de donando brachia Crassii pro ipsorum tunicis», DDA-Ref IV 95; Vego, *Naselja* 126.
([16]) Gl. gore s. 72, b. 69.
([17]) «Datum in Bossina in curia die et anno prenotatis», DDA-Ref V 384.
([18]) «S. Nicolai Visochii», Wadd XV 341; AFHerc 10.

Sv. Marije oko 2.5 milje sjeverozapadno od Visokoga s lijeve strane rječice Goruše ili Lužnice kod njezina utoka u Bosnu s desne strane ove rijeke. Prema nekim mlađim franjevačkim piscima u ovom zadnjem samostanu stanovale bi duvne sv. Klare ([19]).

U starim vjerodostojnim izvorima nema nikakva spomena i dvama franjevačkim samostanima u Visokomu, a niti o samostanu klarisa. Istina, u popisu franjevačkih samostana iz g. 1506 navodi se samostan Sv. Marije u Viskoti ili Visokomu ([20]), ali je taj popis pobrkan i nije pouzdan u svim pojedinostima. Mi imamo iz iste godine točniji izvještaj, koji je o bosanskim samostanima došao na vrhovnu upravu franjevačkoga reda preko Ugarske, gdje se samostan u Visokom zove Sv. Nikole ([21]). I mletački putnik Katarino Zeno piše, da je njegov otac na putu u Carigrad umro g. 1539 u Bosni i bio pokopan u franjevačkoj crkvi Sv. Marije u Visokomu ([22]), ali je Zeno kao stranac mogao zamijeniti pravo ime visočkoga samostana s onim Sv. Marije, kojoj su bili posvećeni mnogi franjevački samostani u bosanskoj provinciji.

Glasoviti franjevački analista L. Wadding zabilježio je g. 1637 staru bosansku franjevačku predaju, po kojoj je neki Mihael Ostoides (Ostojić?) sagradio franjevački samostan Sv. Nikole van grada Visokoga u blizini ruševine starijega samostana istoga imena, koji su bili porušili bosanski krivovjerci patareni ([23]). *Sutjeski ljetopis* stavlja samostan Mihajla Ostojića na lijevu obalu rječice

([19]) Gl. Jelenić, *Kraljevsko Visoko* 44 sl. i 120.
([20]) Gl. gore s. 82, b. 11.
([21]) Gl. gore s. 84, b. 18.
([22]) Gl. Matković, *Dva talijanska putopisa* 206.
([23]) «In provincia Bosnae Argentinae vir pius Michael Ostoides ... prope urbem Visochii Coenobium sancto Nicolao sacrum construxit. Templum angustulum cum Fratres dilatassent, Turcae funditus everterunt, sed soluta pecunia, reaedificari permiserunt. Haud longe ab hoc Conventu alterius apparent ruinae, a Patarenis haereticis, post trucidatos Fratres destructi», Wadd XII 71 (br. 39).

Lužnice kod njezina utoka u Bosnu i zove ga samostan Sv. Marije (24).

Naše je mišljenje, da je u Visokomu i u njegovoj najbližoj okolici postojao samo jedan franjevački samostan, i to Sv. Nikole. Pod tim imenom spominju ga najstariji izvori (zaključak Maloga vijeća u Dubrovniku g. 1367 i B. Pizanski g. 1385/90) kao i oni, koji su pisani poslije nepouzdanih spomena samostana Sv. Marije iz g. 1506 i 1539. Biskup Baličević, rodom iz Visokoga, g. 1600 piše (25): U Visokomu, mojoj domovini ... samostan i crkva Sv. Nikole, koja se zove kraljevska kapela, lijepa je, iako ne odviše velika ». Nedavno je u franjevačkom samostanu u Vukovaru otkriven rukopis djela *Sedam trublja* od fra Pavla Papića, koji je na prvoj stranici vlastoručno zabilježio, da je to djelo napisao g. 1649 u samostanu Sv. Nikole u Visokomu.

Promatrajući stare izvore i franjevačku predaju, mora se ipak, kako nam se čini, dopustiti, da je franjevački samostan Sv. Nikole, koji je u početku bio sagrađen van Visokoga, tokom vremena više puta mijenjao svoje mjesto, dotično bio premještan. Kada je najstariji samostan van Visokoga bio porušen od « bosanskih kršćana » ili kojom drugom silom, mogao je biti uspostavljen u samom Visokom, u blizini kraljevskoga dvorca na današnjoj zaravni Kraljevcu. Kada je i taj bio porušen, moguće za turskih haranja oko g. 1437 (26) Mihael Ostojić, neki rođak kraljeva Kotromanića - Ostojića, podigao je g. 1450 novi samostan u blizini ruševina prvoga samostana van grada (27). Budući da franjevačka predaja ne zna drugoga mjesta u okolici Visokoga, gdje bi stajao stari franjevački samostan Sv. Nikole, nego ono na utoku rijeke Goruše ili Lužnice u Bosnu, u tom mjestu, ili u njegovoj najbližoj okolici, valja smjestiti prvi franjevački samostan u okolici Visokoga kao i onaj Mihajla Ostojića. Na tom mjestu i danas se vide ostaci neke stare građevine. Međutim te ruševine neki arheolozi smatraju ostacima crkve Kulina bana (28). Nama se to ne čini vjerojatno. God. 1897 nađen je natpis Kulinove crkve na lijevoj strani rijeke Bosne, podno današnjega sela Muhašinovića (29), pa bi tamo valjalo tražiti Kulinovu crkvu.

U svakom slučaju franjevački samostan, koji se u starim izvorima sada zove Sv. Nikole u Milima, a sada Sv. Nikole u Visokomu, nalazio se je u blizini srednjovječnoga grada Visokoga. Ovaj samostan nosio je dva imena, jer je u početku bio osnovan u Milima i tu kasnije bio uspostavljen od Mihajla Ostojića. Odatle mu ime Sv. Nikole u Milima. Ali kako se od polovice 14-st. u blizini stalo razvijati veće mjesto Visoko, to je ono počelo zasjenjivati obližnje staro mjesto Mile, pa se od tada samostan Sv. Nikole u Milima počeo nazivati također Sv. Nikola Visočki.

Činjenica, da je Kulin ban oko g. 1185 sagradio crkvu u današnjem selu Muhašinovićima, ili Arnautovićima, a ne u Podvisokomu, govori nam, da je srednjovječno mjesto, koje je ležalo ondje, gdje se danas prostiru dva navedena sela, starije od Visokoga i da je ono bilo glavno mjesto u cijelome današnjem visočkom kraju. U tom glavnom mjestu u visočkom području u blizini Kulinove crkve, ili uz nju samu, bosanski ban Stjepan II Kotromanić sagradio je oko g. 1340 prvi franjevački samostan u Bosni pod imenom Sv. Nikole.

(24) Gl. b. 19 i *Necrologium Bosnae* 357.

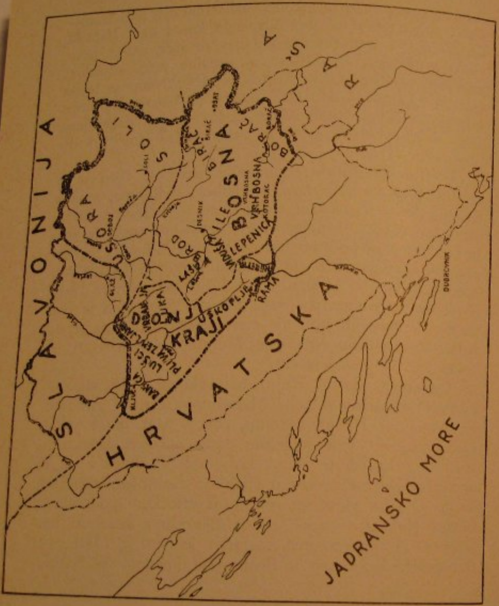
(25) « ... à Visochi, mia patria ... Il monasterio con la chiesa di S. Nicolo è detta la capella del re, è bella benche non molto grande », Izvješće bosanskoga biskupa Baličevića g. 1600, Horvat 71 [Gl. slično kod Lasić, *De vita* 438].

(26) « Hinc est, quod Nos, dilecti filii Iacobi, ordinis Minorum professoris, vicarii Bosnae, asserentis circa 16 ecclesias et domos fratrum dicti ordinis spatio duorum annorum ab immanissimis Turcis ... destructas et combustas fuisse ... », Pismo pape Eugena IV od 7 prosinca 1437, BFns I 159 (br. 345); VMSM I 375.

(27) Gl. gore s. 85, b. 23.

(28) Gl. Truhelka, *Bosanska narodna crkva* 770; Miletić 41.

(29) Gl. Truhelka, *Natpis Kulina bana* 617-622; WM 7 (1900) 215-220.

Bosna od bana Kulina do Stjepana I Kotromanića (1180-1302)

Prema tome sredovječno bosansko mjesto Mile nalazilo se je na području današnjih sela Muhašinovića i Arnautivoća s obje strane Bosne. Tu je bilo sijelo župe Mile, koja se prostirala visočkom kotlinom s obje strane Bosne, oko prilike od današnje željezničke stanice Ilijaša do Kaknja. Župski grad župe Mile nalazio se na brdu desno od ušća rječice Goruše, od kojega se ruševine i danas vide. Stari naziv Mila izgubio se, kada se taj kraj u tursko doba počeo nazivati Arnautovići i Muhašinovići po timarskim ili spahijskim gospodarima tih sela.

Do župe Mila na sjeveru s obje strane Bosne ležala je župa « Bored ». I u tursko doba kraj oko današnje Zenice zvao se nahija Brod, po svoj prilici po splavu (brodu), kojim se u tom kraju prelazilo s jedne na drugu stranu Bosne. Darovnica Bele IV spominje u toj župi « Beloapola » (30), t.j. Bijela polja, kao dobro bosanske biskupije. Na tom biskupskom dobru održan je g. 1203 sastanak papinskog legata Ivana de Casamare s banom Kulinom i « bosanskim krstjanima ». To se mjesto do pred zadnji rat zvalo Bilino polje, a nalazilo se je na lijevoj obali Bosne oko 1 milje od predratne Zenice.

Sjeverozapadno od župe Viduše i Mila nalazila se župa Lašva u poriječju rijeke Lašve i njezine pritoke Bile. Glavna mjesta u toj župi nalazila su se kao i danas između Travnika, Viteza i Gučje gore.

(30) Gl. gore s. 77, b. 88.

U rimsko doba nije postojalo posebno upravno područje za zemlje, koje su se u srednjem vijeku zvale Zahumlje i Travunja. Njihov prostor Rimljani su uključili s drugim krajevima u naronski okrug provincije Dalmacije ([1]).

Ni u prvo doba Hrvata, koji su na osnovu posebnog ugovora s carem Heraklijem I g. 626 naselili cijelu rimsko-bizantsku Dalmaciju, Zahumlje i Travunja nijesu bili uređeni kao posebne upravne jedinice. One se naime ne spominju na glasovitom duvanjskom saboru g. 753, kada je hrvatska država na osnovu postojećih plemenskih razdioba, a i radi lakše uprave, bila razdijeljena na tri velike samoupravne jedinice: zapadnu ili Bijelu Hrvatsku, južnu ili Crvenu Hrvatsku, Zagorje ili Bosnu ([2]). Prostor budućega Zahumlja i Travunje bio je na duvanjskom saboru uključen u južnu ili Crvenu Hrvatsku. No kako je duvanjski sabor zaključio, da se svaka velika državna jedinica razdijeli na više banovina ili kneževina, a ove na županije ([3]), držimo, da su Zahumlje i Travunja postali kao posebne upravne jedinice neposredno iza duvanjskoga sabora g. 753 na osnovu donesenih saborskih zaključaka.

1) - *Postanak i opseg sredovječnoga Zahumlja*

Zahumlje i Travunja kao samostalne upravne jedinice prvi spominje Porfirogenet. On tumači postanak

(1) Gl. gore s. 25 sl.
(2) Gl. gore s. 57.
(3) « ... I svakoma mistu postavi mejaše i svakomu tih mist postaviše bana, a nigdi duža ... i oni da učine kneze od svoga kolina. I učiniše satnike, ki satnici biše nad stotinu ljudi, i te satnike učiniše svake zemlje ljudi ... », *Kraljevstvo Hrvata*, u Pop Dukljanin, pgl. 9 (55).

i značenje Zahumlja ovako ([4]): « Zahumljani se zovu po gori, koja se nazivlje Hum, jer uistinu u slavenskom jeziku 'Zahumljani' znači: 'oni iza huma', budući da u toj zemlji ima veliko brdo s dva grada na njemu. Buna i Hum, a iza toga brda teče rijeka, koja se zove Buna, što znači 'blaga' (lijepa) ».

Kod ovoga Porfirogenet, dotično njegov izvjestitelj, ima pred očima planinu Velež, istočno od Mostara. Na jugoistočnom obronku te planine, koji se zove Busak, podizao se od ranoga srednjega vijeka grad Blagaj nad izvorom rijeke Bune. Njegove ruševine danas zove narod Stjepangrad po hercegu Stjepanu Kosači.

Grad Hum ne nalazi se na samoj Veleži, nego nešto zapadno od nje na desnoj obali Neretve, na najvišem brežuljku od niza humaka između Mostara i Mostarskoga blata, koji počinju s brdom uza sam Mostar, koje se brdo i danas zove Hum. Ruševine staroga grada Huma nalaze se oko 2 milje jugozapadno od Mostara povrh izvora rijeke Jasenice. Od toga grada do Blagaja zračnom crtom ima 4-5 milja. Iz jednoga grada lijepo se vidi drugi, a iz Bišća polja njih obadva. Bakula u svom *Šematizmu* grad na Humu nazivlje Novi ([5]), a na specijalnoj karti « Mostar » Vojno-geografskog instituta u Beogradu od g. 1934 naznačen je pod imenom « Gradina ». Kako se vidi iz arheloških ostataka, oba ova grada, Blagaj i Hum, opstojala su i u kasno rimsko doba.

Prema Porfirogenetu Zahumljani bi nastavali Zahumlje, a ono se prostiralo uglavnom iza planine, na kojoj se nalaze gradovi Blagaj i Hum, dakle iza Veleži planine. Ali to nije ispravno. Glavne zemlje sredovječnoga

(4) « Ζαχλοῦμοι δὲ ὠνομάσθησαν ἀπὸ ὄρους οὕτω καλουμένου Χλούμου, καὶ ἄλλως δὲ παρὰ τῇ τῶν Σκλάβων διαλέκτῳ ἑρμηνεῦεται τὸ Ζαχλοῦμοι ἤγουν 'ὀπίσω τοῦ βουνοῦ', ἐπειδὴ ἐν τῷ τοιούτῳ χωρίῳ βουνός ἐστιν μέγας, ἔχων ἄνωθεν αὐτοῦ δύο κάστρα, τὸ Βόνα καὶ τὸ Χλοὺμ, ὄπισθεν δὲ τοῦ τοιούτου βουνοῦ διέρχεται ποταμὸς καλούμενος Βόνα, ὃ ἑρμηνεύεται 'καλόν' », Porphyr. 33 (160); DC 407. — Šišić, *Povijest Hrvata* 452 sl., krivo je preveo Porfirogenetov navod o Zahumlju.
(5) Bakula 112.

Zahumlja prostirale su se ispred Veleži, naime, između te planine i mora, jer se staro Zahumlje prostiralo od Neretve do Dubrovnika. Porfirogenetova tvrdnja, da riječ « Zahumljani » znači « one (koji stanuju) iza huma », istinita je i mora potjecati od nekoga, koji je poznavao hrvatski jezik. Ali « hum », po kojemu je zemlja dobila svoje ime, ne smije se istovjetovati s planinom Veleži, na čijim se obroncima dizao grad Blagaj, nego se pod tim ima razumijevati cijeli niz bregova, koji su rastavljali Dubrovnik i njegovo primorje od unutarnjega zaleđa, koje je zapravo počinjalo s Popovim poljem u današnjoj južnoj Hercegovini. U tom se kraju i danas najveći brijeg zove Hum (546 m), koji se diže istočno od istoimene željezničke postaje na pruzi Mostar-Dubrovnik.

Nazive sa značenjem « zagore » uvijek daje kulturna sredina svom zaleđu iza brda. Tako je Rim nazivao današnju Francusku: onostrana ili zagorska Galija. Zagreb daje ime hrvatskom Zagorju, a Split i njegova okolica dalmatinskoj Zagori. Tako je i Dubrovnik dao ime sredovječnom Zahumlju, koje se još od rimskoga doba moglo zvati: Zagorski kraj. Stanovnici pak zemlje nijesu sebe nazivali Zahumljanima, niti svoju zemlju Zahumlje, nego su se zvali Humljanima, a svoju su zemlju nazivali Humom. Središnji dio negdašnjega Zahumlja, kotar Stolac i Ljubinje, održao je spomen na staro ime Huma u nazivu Humljaci, kako stanovnici tih kotara i danas nazivlju sami sebe, a tako ih još uvijek zovu i Nevesinjci, kada ovi ljeti istjeraju svoju stoku na Morine. U sredovječnim izvorima dolaze oba naziva: Hum Chelmo i Chelmania regio (6), Chulm(i)a (7), Hl'm, Hl'mska zemlja, Humska (8), i Zahumlje-Zachulmia (9).

(6) Pop Dukljanin (60 75 77) itd.; CDC II 202; XII 601, 603; XII 163, itd.
(7) N. dj. II 293, 296 sl., 309, itd.
(8) OSpom 24 105 118 186 225.
(9) CDC II 3 34 36 85 111 207, itd.

O prostoru staroga Zahumlja Porfirogenet ovako piše (10): « Od Dubrovnika počinje kneževina Zahumlje i proteže se do rijeke Neretve. Na morskoj strani graniči s Poganima (Neretvanima), na sjeveru u planinama ima susjede (Bijele) Hrvate, a u glavi (istočna strana) Srbiju ».

Prema ovomu navodu Zahumlje se protezalo na sjeveru do b. h. razvodnih gora Vranice planine, Bitovnje i Bjelašnice. Na sjeveru tih planina, od Drine na zapad, živjeli su Hrvati Bosanci, a u planinama na istoku, Pivske planine i Zečje brdo, te rijekom Drinom tekla je granica prema Srbiji.

2) - *Zahumske župe sredinom 10-st.*

Porfirogenet piše (11): « U zemlji Zahumljana naseljeni su gradovi: Stagnon, Mokriskik, Iosli, Galoumainik, Dobriskik ». Ovima treba nadodati gradove Blagaj (Bona) i Hum, koje je Porfirogenet, kako smo gore naveli, spomenuo. Blagaj (Bona) bio je tada glavni grad župe blagajske, koja se prostirala istočno od Stoca do Mostarskoga blata. Drugih pet gradova bili su središta onodobnih župa u Zahumlju.

Stagnum (Stagnon) nalazio se na mjestu današnjega Stona, a njegova župa obuhvaćala je poluotok Pelješac s obližnjim otocima.

Ošlje (Iosli) istovjetno je s današnjim selom Ošlje, sjeverno od Stona, na Napoleonovoj cesti iz Dubrovnika u Metković. Spominje se u darovnici kralja Ostoje Du-

(10) « Ἀπὸ δὲ τοῦ Ῥαουσίου ἄρχεται ἡ ἀρχοντία τῶν Ζαχλούμων, καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ Ὀροντίου ποταμοῦ, καὶ πρὸς μὲν τὴν παραθαλασσίαν πλησιάζει τοῖς Παγανοῖς, πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ εἰς ἄρκτον μὲν πλησιάζει τοῖς Χρωβάτοις, εἰς κεφαλὴν δὲ τῇ Σερβλίᾳ », Porphyr. 30 (144); DC 405. — Car Porfirogenet gleda Duklju, Zahumlje i Travunju iz Bizanta, i njemu su istočni krajevi tih zemalja njihova "glava", jer su bliže Bizantu.
(11) « Ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ τῶν Ζαχλούμων εἰσὶν κάστρα

brovčanima 15 siječnja 1399 ([12]). Župa Ošlje obuhvaćala je krajeve oko planine Žabice i bila je istovjetna s budućom župom Žapsko (Yabsco) popa Dukljanina ([13]).

Goloumainik mora da je istovjetan sa današnjim selom Glumine u gornjem Hrasnu, a njegova je župa obuhvaćala gornje Hrasno, mjesta oko Deranskoga polja te obje strane Neretve u čapljinskoj kotlini.

Naziv «Mokriskik», kako je to rastumačio P. Skok ([14]), nastao je od imena: Mokarski grad - Mokr'ski k(astron). Nalazio se oko 2,5 milje jugozapadno od današnjega Širokoga Brijega na mjestu, gdje i danas strše zidine rimskoga, pa sredovječnoga grada Mokroga. To mjesto narod zove: Mokarska gradina. Mokro je bilo sjedište istoimene župe, koja se prostirala od brda Vranića do rijeke Neretve, te od Cerna i Međugorja do Čabulje i Dabila.

Dobriskik je Dabarski grad, koji se nalazio na današnjem Dabru polju, istočno od Stoca. Bio je glavni grad župe, koja se tada prostirala Nevesinjem, istočnim dijelom stolačkoga kotara i sjevernim krajevima ljubinjskoga kotara. Rama je mogla pripadati župi Mokro, a Popovo polje župi Ošlje, ali je još vjerojatnije, da su te dvije prastare župe postojale pod svojim imenima i polovicom 10-st. Porfirogenet ih je u pgl. 33 vjerojatno ispustio napomenuti, kao što je ispustio i grad, a tim i župu Blagaj (Bona).

U doba Porfirogeneta na zapadu Zahumlja prostirala se pokrajina Paganija ili Neretva, a na sjeverozapadu i sjeveru Bijela Hrvatska. Neretvu Porfirogenet opisuje ovako ([15]): « Od rijeke Neretve počinje Paganija (zemlja

οἰκούμενα· τὸ Σταγνόν, τὸ Μοκρισκίκ, τὸ Ἰοσλή, τὸ Γαλουμαήνικ, τὸ Δοβρισκίκ », Porphyr. 33 (162); DC 407.

([12]) StPov I/1, 422.

([13]) Pop Dukljanin (75).

([14]) Skok 92-101.

([15]) « Ἀπὸ δὲ τοῦ Ὀροντίου ποταμοῦ ἄρχεται ἡ Παγανία, καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ ποταμοῦ τῆς Ζεντίνας, τρεῖς ἔχουσα ζουπανίας, τὴν Ῥάστωτζαν καὶ τὸν Μοκρὸν καὶ τοῦ Δαλέν. Καὶ αἱ μὲν δύο ζουπανίαι, ἤγουν ἡ Ῥάστωτζα καὶ

Pogana) i proteže se do rijeke Cetine, a ima tri župe: Rastočku, Mokron i Dalen. Dvije pak župe, Rastočka naime i Mokron, leže uz more, pa imaju i većih brodova (sagina). Župa pak Dalen dalje je od mora i njezini stanovnici žive obrađujući zemlju ».

Župa Rastok protezala se uz more od Neretve do Igrana, a u nutrini do na domak rijeke Trebižata, obuhvaćajući današnji Rastok s Rastočkim poljem istočno od Vrgorca. Unutarnji dio župe sačuvao je do danas staro ime Rastok.

Župa Mokron, dotično Makron, nazvala se po starom rimskom gradu Muccur, u kojemu je g. 532 bila osnovana biskupija mukurska. Ova se župa prostirala od Igrana do rijeke Cetine. Središte te župe bilo je u sredovječnom gradu, koji je bio podignut na brežuljku kod današnjega sela Makar poviše Makarske.

Župu Dalen tražio je S. Novaković ([16]) oko današnjega Duvna, a Barada ([17]) je stavlja između Vrulja i ušća Cetine, što prihvaća i Vl. Ćorović ([18]); Rački ([19]) i Šišić ([20]) župu Dalen traže oko Ljubuškoga u dolini rijeke Trebižata, a M. Vego ([21]) stavlja je u današnje selo Doljani, istočno od Neretve i sjeveroistočno od Metkovića.

Novakovića mišljenje je neispravno, jer Duvno od najstarijih vremena pa do početka 14-st. uvijek je pripadalo neposredno zapadnoj ili Bijeloj Hrvatskoj ([22]). Osim toga, po samom Porfirogenetu, župa Imotski pripadala je Bijeloj Hrvatskoj ([23]), a graničila je sa zahumskom župom Mokro od Klobuka kod Ljubuškoga do

ἡ τοῦ Μοκροῦ, πρόσκειται τῇ θαλάσσῃ, αἵτινες καὶ σαγήνας ἔχουσιν. ἡ δὲ τοῦ Δαλενοῦ μήκοθέν ἐστιν τῆς θαλάσσης, καὶ ἐκ τῆς ἐργασίας ζῶσι τῆς γῆς », Porphyr. 30 (144); DC 406.

([16]) Novaković, *Srpske oblasti* 53 sl.

([17]) *Staroharvtska Prosvjeta* (1928) 37 sl.

([18]) Ćorović, *Hist. Bosne* 118.

([19]) Rački, *Hrvatska prije XII vieka* 67 sl.

([20]) Šišić, *Povijest Hrvata* 452, b. 67.

([21]) Vego, *Naselja* 33.

([22]) Gl. gore 62-76, te dolje s. 117-123.

([23]) Gl. gore s. 66, b. 40.

Vranića kod Posušja, pa je tim bila prekinuta zemljišna veza Paganije s Duvnom.

Ni Baradino mišljenje ne može biti ispravno. Sredovječno pučanstvo od Vrulja do Omiša nije moglo živjeti od poljoprivrede, kao što ne može ni danas, nego od ribarenja i pomorstva kao i danas, a Porfirogenet izričito veli, da se stanovništvo župe Dalen ne bavi pomorstvom nego zemljoradnjom ([24]). Osim toga Porfirogenet napominje, da se župa Dalen prostire dalje od mora ([25]), a to nas sili, da je prebacimo preko Biokova.

Mišljenje M. Vege, koji župu Dalen smješta u selo Doljane istočno od Neretve ([26]), protivi se navodu samoga Porfirogeneta, koji kaže, da je u njegovo doba sav istočni kraj donje Neretve pripadao Zahumlju ([27]), a ne Paganiji, kako to pretpostavlja Vego.

Rački i Šišić bili su na dobru putu, kada su tražili župu Dalen u dolini rijeke Trebižata, gdje uistinu ima dosta plodne zemlje za obradu. Iako još uvijek nije utvrđeno mjesto sjedišta župe Dalen, ipak se sa prilično sigurnošću može odrediti njezin prostor. Ova župa morala je obuhvaćati sva sela današnjega kotara Ljubuškoga na lijevoj strani rijeke Trebižata, od sela Studenaca do Klobuka; zatim prodolje između Matokita (Mons acutus) i sela Klobuka, koja se dolina danas zove « Dôle », te sva mjesta, što se nalaze između Biokova i današnje granice imotskoga kotara. U Ljubuškom pak kotaru župa Dalen nije mogla prelaziti sela Klobuka, jer je današnja Tihaljina, susjedno mjesto do Klobuka, u srednjem vijeku pripadala župi imotskoj, a u rimsko doba nalazila se na području solinskoga okruga, a ne naronskoga.

([24]) Gl. gore s. 94, b. 15.
([25]) N. mj.
([26]) Gl. gore s. 95, b. 21.
([27]) Gl. s. 93, b. 10.

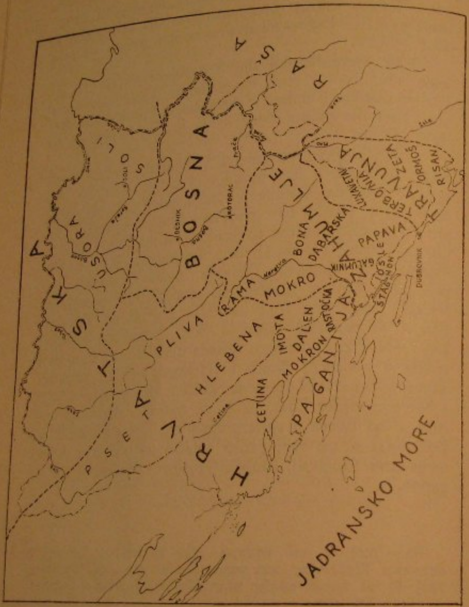
3) - *Travunja i njezine župe*

Travunju carski povjesničar ovako opisuje ([28]): « Od grada Kotora počinje kneževina Travunja (Terbunia) i proteže se do Dubrovnika, a u svojim gorama se primiče Srbiji ».

Dakle sjeveroistočni dio Travunje ispunjale su visoke gore. Tu car misli na planinski sklop Durmitor i Pivsku planinu s njihovim ograncima. Prema tome granica Travunje prema Srbiji tekla je tim planinama do rijeke Drine.

U Porfirogenetovo doba s Travunjom je bilo ujedinjeno Konavlje u istu upravnu jedinicu. « Zemlja Travunja (Terbunia) i Konavlje jedna je » ([29]). U toj zemlji carski pisac navodi ove gradove i župe: « U zemlji Travunji i Konavljima ovi su gradovi nastanjeni: Terbunia, Ormos (Vrm), Risena (Risan), Loukavetai, Zetlivi » ([30]). Terbunia je današnje Trebinje, tadašnje središte ove pokrajine. Ormos je Vrm (u sredovječnim poveljama: Vr'm'), staro ime župe Klobuk, istočno od Trebinja. Risena je današnji Risan u Boki Kotorskoj. Gradovi Lukavetai i Zetlivi nijesu dosada utvrđeni, ali se moraju tražiti u području Bileća i Gackoga, koji su pripadali Travunji od starih vremena. Zetlivi vjerojatno je u vezi s imenom rijeke Zete, pa bi se mogao nalaziti sjeveroistočno od Bileća u sjeverozapadnom dijelu gornje Zete. Lukavetai se po svoj prilici nalazio na području današnjega sela Lukavac, između Trusine i Bjelase u kotaru gatačkom.

([28]) « Ἀπὸ δὲ τοῦ κάστρου τῶν Δεκατέρων ἄρχεται ἡ ἀρχοντία Τερβουνίας, καὶ παρεκτείνεται μέχρι τοῦ Ῥαουσίου, πρὸς δὲ τὰ ὀρεινὰ αὐτῆς πλησιάζει τῇ Σερβλίᾳ », Porphyr. 30 (144); DC 405.
([29]) « Ὅτι ἡ τῶν Τερβουνιωτῶν καὶ τῶν Καναλιτῶν χώρα μία ὑπάρχει », Porphyr. 34 (162); DC 408.
([30]) « Ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ Τερβουνίας καὶ τοῦ Καναλὴ εἰσὶ κάστρα οἰκούμενα· ἡ Τερβουνία, τὸ Ὁρμός, τὰ Ῥίσενα, τὸ Λουκάβεται, τὸ Ζετλήβη », Porphyr. 34 (162); DC 408.

Bosna i Hercegovina za prvih hrvatskih kraljeva geografski opisane od K. Porfirogeneta 948/52

Granica između Zahumlja i Travunje počinjala je od zidina grada Dubrovnika, što je zabilježio Porfirogenet, opisujući prostor tih dviju pokrajina. On piše ovako (31): « Grad Dubrovnik leži u sredini između dvije zemlje, one Zahumljana i Travunjana, a ima svoje vinograde u obadvije zemlje ».

Na osnovu drugih Porfirogenetovih navoda granicu između Zahumlja i Travunje treba potegnuti između Popova polja i Trebinja, te između Dabra i Gackoga. Te nam je granice potanko opisao M. Orbini na osnovu starih graničkih znakova, koje je on, kako valja predmnijevati, osobno vidio i provjerio. Orbini piše (32): « Granica između Huma i Zete jest grad Dubrovnik, zatim ima križ usječen na jednoj velikoj litici u Rijeci povrh Prijevora; zatim ima mjesto kraj rijeke Trebišnice, koje se zove Honcilas, gdje je velika stijena sa znakom, odatle ide prema Rudinama i Gacku do Sutjeske. S istočne strane ostaje Raška, koja ima (govori o 13-st.) narod Trebinja, Rudina i Gackoga. Sa zapada ostaje kraj Hum, tj. Popovo, Ljubinje, Ljubomir, Vetnica (Fatnica) i Nevesinje ».

Prema Orbiniju granica između Zahumlja i Travunje počinje na sjevernoj strani gradskih zidina grada Dubrovnika i penje se na brdo Sv. Lovrijenca, odakle se povija iznad Rijeke (Ombla) na Prijevor, gdje je na jednom velikom živcu kamenu bio uklesan križ kao

(31) « Τὸ δὲ κάστρον τὸ ʽΡαούσιον μέσον τῶν δύο χωρῶν πρόκειται, τῶν τε Ζαχλούμων καὶ τῆς Τερβουνίας. ἔχουσι δὲ καὶ τοὺς ἀμπελῶνας αὐτῶν εἰς ἀμφοτέρας τὰς χώρας », PORPHYR. 30 (146); DC 372.

(32) « Il confine trà Chelmo, e Zenta è la città di Rausa; e poi l'è vna Croce fatta in vna pietra grande in Ombla sopra Prieuor; ed è vn luogo appresso il fiume di Trebine, detto Honcilas, là doue è una gran pietra con il segno; e poi và verso Rudine, ed in Gazca, e sin' a Sutiescha. Da leuante riman Rassia, ch' è la gente di Trebine, Rudine, e Gazca. Da ponente resta la regione di Chelmo, cioè Popouo, Lubine, Gliubomir, Vetniza, e Neusigne », ORBINI 393.

medašni znak. Od toga mjesta granica je tekla preko Golubova kamena (421 m), i Vukoša (607 m) na Gornju Kočelu tako, da je brdo Hum (546 m) ostajalo u Zahumlju. Odatle je granica išla zapadno od Bileća na planinu Tisovac (1328 m) te između Plane i Fatnice na planinu Trusinu tako, da je Fatnica ostajala u Zahumlju, a Lukavac u Travunji. Od Trusine granica se penjala na Bjelasicu te iznad Nadinića na Maglić planinu do rijeke Sutjeske, kojom je dalje tekla do utoka Sutjeske u Drinu.

Ova granica između Zahumlja i Travunje, kako ju je opisao Orbini, predstavlja stanje tih pokrajina starije i bliže Porfirogenetovu opisu nego je ono, što ga donosi *Ljetopis* Popa Dukljanina u pgl. 30 iz konca 10-st. ([33]). Orbinijeva Travunja i Zahumlje završuju s planinama, u kojima su te pokrajine graničile s Raškom, kako je to i Porfirogenet zabilježio, dok Pop Dukljanin sjeverne planinske predjele Duklje, Travunje i Zahumlja otkida od svojih matica i stvara novu kneževinu Podgorje tako, da više Travunja ni Zahumlje ne dopiru do stare Raške. Orbini je opisao starije stanje granica, jer je zabilježio stare međašne znakove, koji su bili postavljeni u davnini, da budućim pokoljenjima označe negda utvrđene granice.

P. Bakula zabilježio je, da se na više mjesta u Hercegovini nalaze željezni kolutovi učvršćeni u visokim gorskim liticama. Takve kolutove on spominje u Suhodolini više pravoslavne crkve u Mostaru, u Porimu više Kuti u Bijelom polju kod Mostara, između Vojna i Raštana više Mostara, u Omerivićima podno Duvanjskoga polja te kod Šujice, kotar Hlivno. Na osnovu toga Bakula je stvorio priču, da su u prodolju Mostara i na Duvanjskom polju negda bila duboka jezera, a za te kolutove da su tadašnji stanovnici okolnih mjesta vezali svoje lađe ([34]). I neki evropski učenjaci, držeći istinitima Bakuline navode o željeznim kolutovima učvršćenim na

([33]) Pop Dukljanin (75).
([34]) Bakula, *Schematismus* 112 114 sl. 137 142.

visokim liticama u Hercegovini, razbijali su glave, ali nijesu riješili, kako su nastali i u koju su svrhu služile te željezne naprave ([35]).

Prije svega valja reći, da u mostarskoj kotlini i u Duvnu nije moglo biti jezero ovamo od predhistorijskoga doba. Kako nam arheološki ostaci svjedoče, napose nalazi starih grobova, u tim su krajevima živjeli ljudi i u kamenom i u brončanom vijeku, prije željeznoga doba, kada su najranije mogli nastati željezni kolutovi, koji se danas nalaze učvršćeni po gorskim liticama u okolici Mostara i Duvna. Prema tome spomenuti željezni kolutovi nijesu služili za vezanje lađa na tobožnjim jezerima u predhistoričko ili historičko doba.

Svrha je željeznih kolutova bila posve druga. Njima su Hrvati označivali granice svojih pokrajina i župa. Kod Hrvata je naime bio običaj od najstarijih vremena, da granice posjeda, napose župa i pokrajina utvrđuju posebnim trajnim i lako primjetljivim znakovima. To su bili najviši vrhunci planina i bregova, rijeke, potoci, kamene litice ili umjetno usađena kamenja sa znakom križa ili početnim slovima vlasnika zemlje ([36]). U tu svrhu upotrebljavali su i željezne znakove, koji se običaj sačuvao sve do novijega doba.

Tako hrvatski vojvoda Trpimir u svojoj darovnici g. 852 veli, da je kraljevski posjed, što ga daruje splitskoj nadbiskupiji, « s istočne i zapadne strane od brdske litice do mora označem granicom kamenjem i željezom » ([37]). Katarina, opatica samostana Sv. Benedikta

([35]) Blau 24 sl. 33; Hoernes 32; Asboth 262. – O željeznim kolutovima na Majevici pisao je F. Martinčević u GZM XIII (1901) 469. V. Čurčić u zagrebačkom *Obzoru*, br. 127 sl. od 16 i 17 lipnja 1934, opširno je pisao o « halkama » po b. h. visovima. On navađa, da narod priča o tim halkama na nekih stotinjak mjesta u BiH. Čurčić sve to svrstava u priče, jer osobno nije mogao provjeriti ni jednu halku.
([36]) Gl. CDC II 41 45 86 156 sl. 184 sl. 240, itd.; StPov I/1, 124.
([37]) « De regali territorio ab orientali et occidentali parte a rupe montis usque ad mare, ab utroque latere terminis cum lapideis et ferro signatos », DC 4.

u Splitu, tvrdi g. 1171, da je u jednom kamenu, da se označi granica samostanskoga posjeda, « učvršćen željezni ključ » (38). Polovicom prošloga stoljeća, kada su sela Crnač i Lise kod Širokoga Brijega utvrđivali međusobne granice, te su zabilježili s komadima željeza, koje su usjekli u brdske litice i olovom zalili. Takve granične željezne znakove ja sam vidio u djetinjstvu na Pogledači i na Kuku ispod Selina povrh Crnačke Brine. U srednjem su vijeku željezne kolutove postavljali na visokim i nepristupačnim liticama, da budu siguran, ali vidljiv znak granica, koji se znakovi ne će moći lako doseći niti prenijeti na drugo mjesto.

5) - *Župe Zahumlja i Travunje u* Ljetopisu *Popa Dukljanina*

Stare granice Zahumlja i Travunje, kakve je opisao Porfirogenet i na osnovu starih znakova zabilježio Orbini, bile su već početkom druge polovice 10-st. promijenjene. Oko g. 960 hrvatski kralj Krešimir II predao je župu Imotski i župu Veljake, koja je negda činila dio župe Dalen, vladaru Crvene Hrvatske, jer mu je taj pomogao osloboditi od Srba Bosnu i sjeveroistočne županije Bijele Hrvatske, naime župe Uskoplje, Luku i Plivu (39). Prema *Ljetopisu* Popa Dukljanina pod konac 10-st. crveno-hrvatski vladar Predimir stvorio je od sjevernih krajeva Duklje, Travunje i Zahumlja novu kneževinu Podgorje, koju je dao u baštinu svom najmlađem sinu Svevladu (40). U to doba su župe u današnjoj Hercegovini ovako bile razdijeljene:

(38) « .. in loco, qui Turrize vocatur, in qua(!) est sculptum signum sancti Benedicti ... Et insuper incipiente a capite, qui Vipera nominatur, usque ad lapis(!), in qua est fixum clavis ferreum(!) ... », CDC II 131.

(39) Gl. gore s. 66 i dolje s. 112.

(40) « Svevladio dedit regionem quae sclavonice dicitur Podgoria, latine Submontana, et has iupanias: Onogoste, Moratia,

Travunja je imala župe: Ljubomir, Fatnicu, Rudine kod Bileća, Kruševicu, Vrmo (Korjeniće), Risan, Dračevicu, Konavlje i Žrnovnicu u današnjoj Župi nad Konavljem. U Zahumlju su bile župe: Stantania, Papava, Yabsko, Luka, Velika, Goromita, Vecenika, Dubrava i Debre (41). Podgorju su bile doznačene župe: Onogošt, Morača, Komarnica, Piva, Geriko, Netuzini, Giusemo, Kom, Debreka, Ner(e)t(va) i Rama.

Zahumske župe nalazile su se u slijedećim krajevima: Stantania, zapravo Stagnania, župa na poluotoku Pelješcu i bližnjim otocima s glavnim gradom Stonom, koji se nalazio na mjestu današnjega Starog Stona. Papava je Popovo, sredovječni grad, koji se nalazio kod današnje Zavale na desnoj strani puta idući u Slano.

Župa Popovo se protezala u današnjem Popovu polju s obje strane rijeke Trebišnjice. Yabsco stoji mjesto Žabsko, čim je označena župa oko planine Žabice, koja se diže na današnjoj granici Dalmacije i Hercegovine na lijevoj strani donje Neretve. Toj su župi pripadali krajevi od današnjega Neum-Kleka do Hutova, a središte joj je bilo tamo, gdje se danas nalazi Gradac, radi čega se negda i istovjetuje s Gracom (42). U kasnijim izvorima se obično zove Zažablje. Župu Žabsko prvi je utvrdio P. J. Šafarik (43). Župa Luka prostirala se s obje strane Neretve od Metkovića do Počitelja. U sredovječnim se izvorima često spominje. I danas okolni seljaci zovu Lučanima ljude između Metkovića i Počitelja (44).

Comerniza, Piva, Gerico, Netusini, Guisemo, Com, Debreca, Neret[va] et Rama », Pop Dukljanin (75).

(41) « Boleslavo dedit Tribuniam cum his iupanis: Li[u]bomir, Vetenica, Rudina, Crusceviza, Vrmo, Rissena, Draceviza, Canali, Gernoviza. Dragoslavo dedit Chelmaniam regionem et has iupanias: Stantania, Papava, Yabsko, Luca, Vellica, Gorimita, Vecenike, Dubrava et Debre », N. dj. 75.

(42) Gl. AFHerc I 82; Vego, *Naselja* 160.

(43) Šafarik, *Slov. starožitnosti* I 655. Gl. takoder Ruvarac, *Zažablje* 12 sl.; WM 2 (1894) 228-232; Bošnjak, *Gdje je Zažablje?*, 444 sl.; WM 2 232-234; Jerković 128-134.

(44) Gl. Vego, *Naselja* 70.

Mjesto naziva župe « Vellica » u izvorniku Popa Dukljanina moralo je stati « Veliaca », Veljačka župa. Veljaci su danas selo na desnoj obali Trebižata, oko 5 milja zračnom crtom zapadno od Ljubuškoga. Ova je župa nastala tako, da je dio župe Dalen odcijepljen od te stare župe i od pokrajine Paganije i bio pripojen Zahumlju pod imenom nove župe Veljačke. Glavno mjesto ove župe bio je grad na glavici Visoka, u selu Grabu kod Veljaka, gdje se i danas nalazi županova stolica isklesana u živoj stijeni ([45]). Samo selo Veljaci bilo je vladarsko dobro u srednjem vijeku. Bosanski kralj Dabiša darovao je ovo selo svojoj kćeri Stani s darovnicom od 26 travnja 1395 ([46]).

U današnjem latinskom tekstu *Ljetopisa* Popa Dukljanina iza župe Vellica slijedi « Gorimita » ([47]), dočim Orbini u starom talijanskom prijevodu ima « Velicagor, Imota » ([48]). To znači, da ovdje imamo krivnjom prepisivača pometeni, iskrivljeni tekst. Kako se vidi, ispoređujući obje sačuvane inačice, naziv «Gora » nije prvotno pripadao ni nazivu Vellica ni onoj Imota, nego je to bila zasebna riječ, koju je jedan prepisivač sjedinio s riječju Vellica, a drugi s Imota, neznajući da je imenica Gora samostalni naziv. U izvornom Dukljaninovu rukopisu riječ « Gora » morala je stati za se, a označivala je župu Gora ili Gorje. Ta se župa prema Dukljaninovu redoslijedu morala nalaziti do župe Veljaka i Imotskoga. Mi smo je u djelu *Crvena Hrvatska* ([49]) istovjetovali sa župom Broćno, koja se u 10-st. morala zvati župa Gorje. Uspomena na taj naziv sačuvana je do danas u imenu velikoga broćanskog sela Među-gorje.

Župa Dubrava prostirala se između današnjega Blagaja i Stoca. Taj se kraj i danas zove Dubrave. Ta je župa istovjetna s Porfirogenetovom župom Bona (Blagaj).

([45]) N. dj. 124.
([46]) MS 224 sl.
([47]) Gl. gore b. 41.
([48]) « Stantania, di Papava, Jambsco, Luca, Velicagor, Imota, Vecerigorie, Dubrava et Debra », Šišić, *Letopis* 327.
([49]) Mandić, *C. Hrvatska* 167, b. 22.

Župa Debre, koju Orbini nazivlje Debra, istovjetna je s Porfirogenetovom župom Dobriskik. Ležala je istočno od Stoca oko današnjega Dabarskoga polja. U srednjovječnim se izvorima i župa i mjesto Dabar često spominju.

6) - *Župa Večerić*

U popisu zahumskih župa najteže je pitanje, kako je zapravo glasilo ime župe, koja se u jednom jedinom sačuvanom latinskom rukopisu *Ljetopisa* Popa Dukljanina ([50]) zove « Vecenike », a Orbini je zove « Vecerigorie » ([51]). Tu župu spominje i kralj Ostoja u svojoj darovnici braći Radivojevićima od 28 prosinca 1408. On veli ([52]): « i provinciju Većeniku (Vechenicam) do Neretve sa svim pravima i zemljama osim prava, koja pripadaju Milatovićima i Budisaljićima ». U dubrovačkim izvorima ta se župa češće spominje pod imenom « Vecerich » ([53]). Kako je uistinu glasilo pravo ime ove župe i gdje se ona nalazila?

Od navedene četiri inačice najveću vjeru zaslužuje ona dubrovačka, jer se ta nalazi u više spomenika, koji su sačuvani u izvornicima. Današnji latinski tekst *Ljetopisa* Popa Dukljanina potječe iz 17-st. i sačuvan je samo u jednom rukopisu. U tom rukopisu ima očitih pogrješaka, koje su napravili prepisivači tokom stoljeća, pa je već samo radi toga vjerojatno, da je i naziv župe Vecenike iskvaren. I povelja kralja Ostoje nije sačuvana u izvorniku nego u kasnijem slabom prijepisu. U 12- i 13-st. Dubrovčani su obično pisali slovo « *k* », gdje je u hrvatskom jeziku izgovarano « *ć* », pa je u Ostojinu izvorniku moralo stati « Vecherik » (Večerić),

([50]) Gl. gore b. 41.
([51]) Gl. b. 48.
([52]) « Et provinciam Vechenicam usque ad Narentam cum omnibus iuribus et teritoriis, exceptis iuribus que sunt illorum de Millatovich et Budisaljich », *Starine* 39, 316 AB 88.
([53]) Gl. Dinić, *Zemlje* 184-188.

a neupućeni je pisar ili prepisivač to promijenio u Vechenik-a. I u izvornom rukopisu *Ljetopisa* Popa Dukljanina moralo je stati Vecerich, jer Orbini na osnovu starijega i boljega rukopisa tu župu zove « Vecheri-(gorie) ».

M. Dinić pravo je primijetio, da župu Večerić moramo tražiti na desnoj obali rijeke Neretve, jer su se tamo nalazili svi posjedi, koje je g. 1408 kralj Ostoja darovao braći Radivojevićima [54]. Ti se redaju od Cetine do Neretve, i od mora do župe Rama. S lijeve strane Neretve navodi se samo ono zemljište, što je pripadalo župi Luka, koja je obuhvaćala krajeve oko današnje Čapljine s obje strane Neretve [55]. U Ostojinoj se darovnici veli, da župa Večerić dopire « do Neretve » [56]. Prema istoj darovnici do te su rijeke dopirale župa Luka, koja se prostirala s obje strane Neretve od Metkovića do Počitelja, zatim župa Broćno od Počitelja do današnje željezničke stanice Buna, napokon župa Drežnica u prodolju istoimene rijeke s obližnjim krajevima.

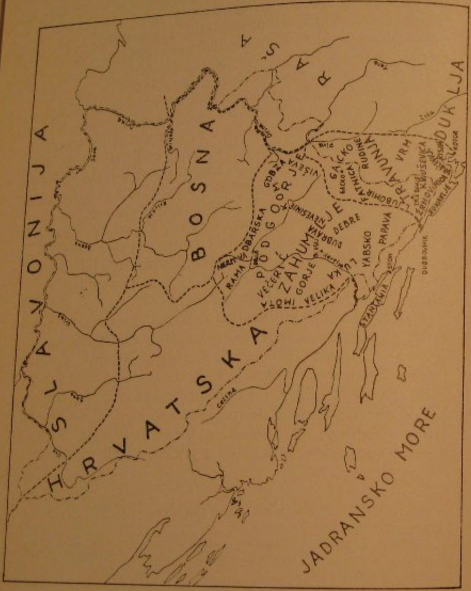
Prema tome župa Večerić mogla se ticati Neretve od današnje stanice Buna do Raštana, i na Neretvi obuhvaćati mjesta: Jesenicu i Rodočko polje, zapadni dio grada Mostara s Ilićima i Cimom, te krajeve od stanice Vojno do Raštana. Prema zapadu župa Večerić mogla je ići do imotske i posuške župe, koje Ostoja navodi kao posebne posjede Radivojevića, i to do one granice, koja i danas dijeli Ljubuški od mostarskog kotara. Na sjever je župa Večerić dopirala do župa Rakitno i Drežnica, koje se u toj Ostojinoj darovnici spominju kao samostalne župe. Kako iz svega moramo zaključiti, Dukljaninova župa Večerić prostirala se od planinskoga sedla Vranića, istočno od Posušja, do Neretve kod Mostara, te od planine Trtle do Dabila, a obuhvaćala je cijelu današnju kotlinu Širokoga Brijega s Mamićima, Hrasnom, Mostarskim blatom, Gorancima i prodoljem Neretve od Bune do Raštana.

(54) N. dj. 187.
(55) Gl. gore b. 44.
(56) Gl. gore b. 52.

Ovo nam potvrđuje i zaključak dubrovačkoga vijeća od 8 svibnja 1391, kojim je Nikola Pribinović iz Večerića primljen za dubrovačkoga građanina [57]. Pribinovići su bili katolički Vlasi, a koncem 14- i početkom 15-st. stanovali su u Mokromu kod Širokoga Brijega, i to u zaselku, koji se i danas po toj obitelji zove Pribinovići [58]. U povelji aragonsko-napuljskoga kralja Alfonza I od 19 veljače 1444 među posjedima vojvode Stjepana Vukčića Hranića spominje se grad Nebojša u župi Niteriću [59]. Neupućeni napuljski pisar napisao je « Vniterich » mjesto « V Vecerich », kako je moralo stati u izvorniku vojvode Stjepana. Tada su pisari u teško čitljivim rukopisima lako zamjenivali *u* sa *n*, te *i* sa *e*. Grad Nebojša spominje se i u povelji kralja Alfonza od 1 lipnja 1454 [60], i u onoj cara Fridrika III od 20 siječnja 1448 [61]. Grad Nebojšu valja tražiti na mjestu današnje gradine Borak, oko 2 milje sjeveroistočno od Širokoga Brijega, gdje je postojala u 15-st. jaka utvrda hercega Stjepana. U turske je ruke pala g. 1477.

Da upoznamo postanak i značenje imena župe Večerić, put nam pokazuju slična imena u okolici Širokoga Brijega: Kočerin (Ko-Čerin), Čerigaj (Čeri-gaj), Čerin, Čerina Dubrava, Černo. Sva su ova imena nastala u staro rimsko doba i bila su posvećena rimskoj božici poljodjelstva Cereri. Kočerin je nastao od Collis Cereris (Brdo Cererino). U hrvatskom jeziku božicu su nazvali Čera. Prema tome Hrvati su u početku zvali to mjesto:

(67) « Nicola Pribinovich de Vecerich », DDA-Ref 29, f. 17; Dinić, *Zemlje* 185.
(58) Gl. Mandić, *Postanak Vlaha* 38-40 [Gl. RP 515-67]
(59) « Neboysa, Vniterich castello con lo contato », Thallóczy, *Studien* 361.
(60) N. dj. 398.
(61) « ... castrum Beczitel [Počitelj], castrum Neboyse, castrum Ymotzkij ... », n. dj. 379. – M. Vego neispravno stavlja župu Večerić i tvrdi grad Nebojšu u ljubušku kotlinu. Vego, *Naselja* 122 sl.

Župe Zahumlja i Travunje u *Ljetopisu* Popa Dukljanina

Col-cerin, Cocerin, Kočerin. Čeri-gaj i Cerina Dubrava su se u latinskom jeziku zvali: Lucus Cereris (gaj Cererin), a Čerin i Cerno ara ili locus Cereris (žrtvenik ili mjesto Cererino). Večerić je nastao od Vallis Cereris (Dolina Cererina), Val-Cerin, Vačerin. Kako Hrvati u kasnijim stoljećima nijesu znali postanak ni značenje naziva Va(l)-Cerin, to su prema svojoj sličnoj riječi « večer » napravili « Večerin », a iz toga « Večerić », kako su i oni zvali sav kraj od Vranića do dna Mostarskoga blata, koji je kraj u rimsko doba bio posvećen božici Cereri i nosio ime Cererino Prodolje (Vallis Cereris).

U okolici Širokoga Brijega sačuvalo se u nazivima mjesta dosta i drugih rimskih i poganskih uspomena. Tako se brdo između Dužica i Čerigaja zove Magovnik; glavna planina, koja dijeli Broćno od širokobriješke kotline nosi ime Trtle; Varda zove se brijeg između Crnča i Izbična; Mosor (Mons aureus) se nalazi iznad Borka (789 m); Mitrin klanac leži između Gostuše i Bogodola, a ovaj pod Čabuljom; Donji i Gornji Dabil prostire se iznad Crnča, a i ovo ime, čini se, da je u početku bilo spojeno s imenom rimske božice Cerere: Cerinac, Cernac, Crnač.

7) - *Kneževina Podgorje*

U kneževini Podgorju, koja je stvorena koncem 10-st., Pop Dukljanin nabraja 11 župa [62], koje su bile odcijepljene od Duklje: Onogošće, današnji Nikšić, Morača oko izvora istoimene rijeke, Komornica i Piva, u crnogorskoj nahiji Pivi. Od Travunje je bila odcijepljena župa « Geriko », za koju Orbini navodi ime Gaza [63], što je u izvorniku moralo glasiti Gazca, današnje Gacko i njegova okolica. Od Zahumlja je bilo pripojeno kneževini Podgorju šest župa: Netusini, pod

([62]) Gl. gore b. 40.
([63]) Šišić, *Letopis* 327.

kojim se imenom krije župa Nevesinje; Giusemo, kod Orbinija (G)Uiscevo, pod kojim nazivima imamo vidjeti Viševo oko izvora rijeke Neretve (64). Župa Kom prostirala se je današnjom Župom oko Glavatičeva. I danas se vide ruševine župskoga grada Koma iznad sela Kašica na desnoj strani Neretve. Gradina Kom i sada nosi staro ime (65). Župa Debreca, zapravo D(e)brska, sa župnim gradom Dbar na lijevoj strani Neretve kod današnjega Konjica, obuhvatala je okolicu ovoga grada s obje strane Neretve. Ruševine grada Dbara narod danas zove Gradina Idbar (66). Kralj Ostoja izdao je g. 1411 pismo Dubrovčanima « u Dbri na Neretvi » (67). Župa Ner(e)t(va) prostirala se je prodoljem rijeke Neretvice, desnoga pritoka Neretve, a župa Rama u prodolju istoimene rijeke.

(64) Gl. Dinić, *Zemlje* 210 sl.; Vego, *Naselja* 158.
(65) Gl. Vego, n. dj. 149.
(66) Bakula 125; Dinić, *Zemlje* 212; Vego, *Naselja* 149; Anđelić 194-196. – Anđelić ima krivo, kada Dukljaninovu župu Neretvu stavlja oko današnjega Konjica (n. dj. 195 sl.). Izvori, koje on tu navodi, odnose se na kasnija vremena, a ne na 10-st., o kojemu govori Pop Dukljanin. Župe toga ljetopisca: Kom, Dbar, Neretva i Rama, u krupnim crtama odgovarale su opsegu današnjih općina: Glavatičevo (ograničeno na današnju Župu), Konjic, Seonica i Jablanica (s prodoljem rijeke Rame današnjega kotara Prozora). U kasnijim stoljećima na području tih župa osnovane su nove župe, usto su se mijenjale i granice i imena starih župa, pa je s vremenom upravna jedinica « Neretva » dobila novi opseg i novo značenje. U Ostojinoj povelji od g. 1411 « Dbar na Neretvi », znači na rijeci Neretvi, a ne u župi Neretvi, kako to shvaća Anđelić (n. dj. 196). Da je Ostoja mislio na župu, on bi rekao, kao što i mi danas kažemo, « Dbar u [župi] Neretvi ».
(67) StPov I/1, 441.

6. - Zemljišni razvoj bosanske države od konca 12-st. do g. 1463

Početna, stara Bosna, kako smo gore opisali, prostirala se je od Vranice i Vlašića planine na zapadu do rijeke Drine na istoku, te od Ivan-planine i drugih bosansko-hercegovačkih razvodnih gora na jugu do Zavidovićkih vrata na rijeci Bosni podno maglajske kotline na sjeveru (1). Na taj prostor Bosna je bila ograničena sve do druge polovice 12-st. Istom pod Kulinom banom, u zadnjih dvadeset godina 12-st., Bosna se je proširila na sve strane izuzevši istočnu, gdje je rijeka Drina ostala i dalje granica između Bosne i Srbije.

Novi krajevi, koje su bosanski vladari pridružili staroj Bosni, zadržali su svoju samoupravu i svoje staro ime nakon ujedinjenja s Bosnom, pa ih bosanski banovi i kraljevi u svojim vladarskim naslovima spominju posebno od Bosne. Tako ban Stjepan II Kotromanić u svojoj povelji koncem g. 1322 ili početkom g. 1323 sam sebe zove (2): « gospodin' vsim' zemlam' bosn'skim i Soli i Usori i Dol'nim' Kraem' i Hl'mske zemle gospodin' ».

U to doba dakle bosanskim zemljama bili su pridruženi ovi krajevi: Soli, Usora, Donji Kraji i Humska zemlja. Deset godina kasnije, u ugovoru s Dubravčanima od 15 kolovoza 1332, ban Stjepan Kotromanić govori i o novoj tečevini: Završju ili Zapadnim stranama (3).

Kada je g. 1366 ban Tvrtko zauzeo neke krajeve istočno od gornje Drine, on unosi u svoj naslov i Podrinje. Te je posjede Tvrtko proširo nakon pobjeda nad Nikolom Altomanovićem pa g. 1377 stavlja sebi na glavu uz bosansku krunu i onu stariju i u to vrijeme opće poznatu: krunu srpsku (4). Od toga doba Tvrtko i njegovi nasljednici nose naslov « kralj Sr'bljem' i Bosni

(1) Gl. gore s. 57-76.
(2) Thallóczy, *Studien* 7; Ospom 105.
(3) Gl. dolje s. 117-123.
(4) Gl. dolje s. 120, b. 47.

i primoriju » ([5]). Za vrijeme dinastijskih borba u Hrvatskoj i Ugarskoj iza smrti Ljudevita I Tvrtko je zauzeo veći dio kraljevine Hrvatske i Dalmacije, pa i to uvodi u svoj vladarski naslov. U jednoj povelji od 1 kolovoza 1390 čitamo ([6]): « u vrijeme gospodina našega Stjepana Tvrtka, Božjom milosti kralja Raše, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja ... slavnoga kralja ».

O pojedinim krajevima, koji su tokom vremena bili stalno pripojeni prvotnoj Bosni, u sredovječnim izvorima nalazimo slijedeće podatke.

1) - *Donji Kraji*

Donji Kraji (Partes inferiores) zvale su se župe, koje su ležale zapadno od planine Vranice u gornjim poriječjima rijeka Vrbasa i Sane. Za Porfirogeneta ti su krajevi pod imenom župe Plive (Pleba) pripadali zapadnoj ili Bijeloj Hrvatskoj ([7]). U vezi s Bosnom ove krajeve prvi put spominje Pop Dukljanin u svom *Ljetopisu*, kada pripovijeda, kako je kralj Krešimir II (948-969) nakon pogibije raškoga velikoga župana Časlava zauzeo župe « Uskoplje, Luku i Plivu te cijelu Bosnu » ([8]). Ali ovo privremeno pripojenje gornjovrbaških župa ne mora se smatrati proširenjem same Bosne, jer je te krajeve raški župan Časlav bio oteo Hrvatskoj za račun Raše.

Prvi spomen pravoga proširenja stare Bosne nalazimo u povelji kralja Bele IV od 20 srpnja 1244, u kojoj on nabraja posjede bosanske biskupije. Tu se Donji Kraji spominju pod madžarskim nazivom Olfeld, a od župa se imenice navodi Uskoplje ([9]). Ovu župu, kako smo već prije rekli, prvi put spominje Pop Dukljanin sredinom 12-st. zajedno sa župama Lukom i Plivom. Uskoplje se nalazilo u prodolju gornjega Vrbasa od današnjega Gornjega do Donjega Vakufa. Narod i danas taj kraj zove Skoplje. Toj župi na sjever od Komara planine do rijeke Ugara ležala je župa Luka. Njezino se ime do danas očuvalo u nazivima Dnoluka i Dnolučka planina, koje leže istočno od Jajca. Župa Pliva, prostirala se je na lijevoj obali Vrbasa oko rijeke Plive, koja je do danas zadržala svoje staro ime. Od ušća rijeke Ugar do planine Tisovca i Manjače, s obje strane Vrbasa, ležala je župa Zemljanik s glavnim mjestom Bočac ([9a]). Njoj na istok oko gornjega i srednjega toka rijeke Vrbanje prostirala se je župa Vrbanje s glavnim gradom Kotorom kod današnjega Kotor Varoša. U gornjem poriječju rijeke Sane ležala je župa Banica s glavnim gradom Ključem. Na sjeverozapadu župe Plive sterala se mala župa Lušci. U povelji bana Tvrtka od 11 kolovoza 1366, izdanoj pod Prozorom u Rami, spominje se mjesto « R'čeva » kao granica između Plive i župe Lušci ([10]). U povelji kralja Dabiše iz g.1392 veli se ([11]): « u Dolnih Kraih u Lušcih ».

Klaić misli, da se ta župa nalazila oko današnjih Lušci Palanka, zapadno od Sanskoga Mosta ([12]). S tim se mišljenjem ne možemo složiti, jer bi se u tom slučaju između Plive i Lušaca nalazila župa Banica, pa župa Lušci ne bi graničila sa župom Plivom, kako stoji u navedenoj povelji bana Tvrtka iz g. 1366. Osim toga današnji Lušci Palanka nijesu se u to doba nalazili u sredovječnoj Bosni nego u kraljevini « Slavoniji ». Naše je pak mišljenje, da se župa Lušci prostirala oko današnjega polja Podrašnice između Dimitor planine i Mrkonjić-grada. Tu se i danas južni dio toga polja zove Luka, kojoj na istoku leži planina i rijeka Mračaj. U

([5]) Gl. StPov I/1, 83 85; OSpom 175.
([6]) « domini nostri Stephani Tuerchonis dei gratia Rassie, Bosne, Dalmatie, Croatie, Maritimeque ... regis inclyti », *Listine* IV 283; Klaić, *Poviest Bosne* 190, b. 94.
([7]) Gl. gore s. 66, b. 40.
([8]) Pop Dukljanin 29 (73).
([9]) AB 13.

([9a]) Gl. Karanović, *Granice* 27; Isti, *Još koju* 105.
([10]) « ... a ot' Lužc' do R'čeve », *Starine* 21, 82; AB 34.
([11]) StPov I/1, 175.
([12]) Klaić, *Poviest Bosne* 21.

tom nazivu, čini se, sačuvao se je prizvuk imena mjesta R'čevo (M)račaj, Račevo, Rčevo, koje je g. 1366 dijelilo župe Plivu i Lušce. I po povelji bana Stjepana II Kotromanića iz g. 1322/23 Lušci su u blizini župe Banice [13]. «A ot Luž'ca, otkoli je Vl'koslav' pristupil' k' nama».

Župe Zemljanik, Banica, Vrbanja i Pliva bile su vladarska dobra najprije hrvatskih kraljeva, pa bosanskih banova, otkada su ti krajevi došli pod Bosnu. Župu Zemljanik darovao je ban Stjepan Prijezda (o. 1250-o. 1288) g. 1287 svojoj kćeri i svomu zetu Radoslavu, najstarijem sinu slavonskog bana Stjepana Babonića, s odobrenjem velikaša i plemstva cijele banovine Bosne [14]. Ban Prijezda izričito veli, da su cijelu tu župu držali on i njegovi predšasnici na bosanskoj banskoj stolici [15], naravno od kada je župa Zemljanik potpala pod Bosnu. Ova je župa ponovno došla pod Bosnu, kada je knez Pavao Hrvatinić, vlasnik župe Zemljanik, priznao g. 1323 vlast bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića, kako se to vidi iz darovnice Berislava Skočića iste godine [16].

Sve župe Donjih Kraja bile su u sklopu zapadne ili Bijele Hrvatske do osamdesetih godina dvanaestoga stoljeća. Oko g. 1088, kada su nastali nemiri u zapadnoj Hrvatskoj, Bodin, kralj južne ili Crvene Hrvatske, otgrnuo je Bosnu od Bijele Hrvatske [17], ali nema nikakva dokaza, da bi prešao preko planine Vranice i zauzeo Donje Kraje.

Prvih godina iza smrti kralja Bodina († o. 1102) Bosna se počela osamostavljivati, ali nije imala snage, da bi se proširila na zapad na račun kraljevine Hrvatske i Dalmacije (Bijela Hrvatska), ili Slavonije, koje su tada stale u moćnim rukama hrv.-ugar. kralja Kolomana I

(13) Thallóczy, *Studien* 11; OSpom 107.
(14) CDC VI 588.
(15) N. mj.
(16) «... a knez' Pav'l' mu biše Hr'vatinić' vir'n' gos'podin' vsemu Zem'l'niku», Thallóczy, *Studien* 12; OSpom 108.
(17) Gl. dolje s. 214-127.

(1102-116). To nije moglo biti ni za jake vlade Stjepana II (1116-1131). Za njegova nasljednika Bele II (1131-1141) kraljevina Hrvatska se proširila na dolinu Rame na račun bivše kraljevine Bodinove, a Bosna priznala vrhovništvo ugar.-hrv. kraljeva [18], pa se Bosna tada nije mogla širiti u područje moćnije države.

U to su došli ratovi s bizantskim carem Emanuelom Komnencom (1143-1180), u kojima je bosanski ban Borić stao uz hrv.-ugar. kralja Gejzu II [19], pa kao takav nije mogao zauzimati zemlje svoga vrhovnoga gospodara.

God. 1165 do 1180 pod vlast bizantsku potpala je Bosna i cijela kraljevina Hrvatska i Dalmacija, uključivši ovamo i buduće Donje Kraje bosanske [20]. Ali čim je car Emanuel zaklopio oči, podigao se ugar.-hrv. kralj Bela III na Bizantince. Njemu se pridružio i bosanski ban Kulin, koji je s Madžarima zauzeo i oplijenio Kučevo [21]. Još prije toga, odmah prvih mjeseci iza smrti cara Emanuela († 24 rujna 1180), Kulin je prodro, kako mislimo, i u Donje Kraje i u Neretvu i te župe oteo Bizantincima i združio ih s Bosnom. To je morao odobriti ugar.-hrv. kralj Bela III radi velikih zasluga, koje su ban Kulin i njegov predšasnik ban Borić učinili za opću hrvatsko-ugarsku stvar u vrijeme ratova s bizantskim carem Emanuelom. Pristanak, da Kulin zadrži stare hrvatske župe, koje je oteo od Bizantinaca, tim je lakše dan, što su u to doba bosanski banovi Borić i Kulin priznavali vrhovnu vlast ugar.-hrv. kraljeva.

Koncem 13-st. Donje Kraje, napose župu Banicu s Ključem, posjedovao je knez Hrvatin, a prije njega njegov otac Stjepan, kao lena bosanskih vladara. To su im potvrdili i hrvatski banovi Pavao I Šubić i njegov sin Mladen II, kada su zavladali Donjim Krajima i Bosnom [22]. U borbama hrvatskih velikaša protiv bana

(18) Gl. dolje s. 217 sl.
(19) Gl. dolje s. 218 sl.
(20) Gl. dolje s. 220 sl.
(21) Gl. dolje s. 221 sl.
(22) Gl. povelje hrvatskoga bana Pavla I Šubića od 2 veljače

Mladena II Šubića, Pavao i Vukac Hrvatinići i njihovi sinovi pomagali su Mladena, dočim njihov stariji brat Vukoslav « ostavi hrvatskoga gospodina » (23) bana Mladena, i poče raditi za bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića, koji je bio najmoćniji od svih Mladenovih protivnika. Radi toga je ban Stjepan Kotromanić na državnom bosanskom saboru, koji se održao u Milima poslije pada bana Mladena u ljetu g. 1322, oduzeo drugim Hrvatinićima lenske župe Banicu i Vrbanju i dao ih svomu pristaši Vukoslavu s posebnom napomenom, da od toga darivanja isključuje drugu njegovu braću i sinovce (24). No još prije konca g. 1323 s banom Stjepanom izmirio se i Pavao Hrvatinić i dobio u baštinu lensku župu Zemljanik (25). Njega je slijedio u pomirbi i najmlađi brat Vukac, otac budućega hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića.

Župe Glaž, Vrbas, Sana i Dubica nijesu pripadale Donjim Krajima. One su ležale na području hrvatske kraljevine Slavonije te su politički potpadale pod vlast hrv.-ugar. kraljeva, a u crkvenom pogledu pod zagrebačkoga biskupa.

Granica između navedenih hrvatsko-slavonskih župa i Bosne išla je povrh Ključa na planine Manjaču i Tisovac, odakle je prelazila Vrbanju povrh Kotor-Varoša i savijala se na jugoistok razvodnim vrhuncima Borja, dok ne dosegne razvođe rijeke Ukrine i Usore, gdje je počinjala župa Usora. U poveljama g. 1363 (26), 1364 (27),

1301 (CDC VIII 3), 30 ožujka 1304 (n. dj. 80) i 21 veljače 1305 (n. dj. 96).

(23) Thallóczy, *Studien* 7; OSpom 105.

(24) « ... a ni jed'nomu jegovu bratu ne dasmo ni sinov'cu jegovu razvi knezu Vl'koslavu », Thallóczy, *Studien* 7; OSpom 105.

(25) Gl. gore b. 16.

(26) « ... Latk filio Wlkozlai quondam de Kluch pro eodem castro suo in terra Boznensi sito », Thallóczy, *Studien* 238; WM 11 (1909) 279; CDC XIII 296.

(27) « ... castrum Cluch nuncupatum intra metas regni Boznensis », Thallóczy, *Studien* 339; CDC XIII 364.

1366 (28), izričito se veli, da se grad Ključ nalazi u Bosni, ali na granici prema kraljevstvu Slavonije, dok je prema povelji g. 1374 Greben, današnja Krupa na Vrbasu, u kraljevini Slavoniji, nedaleko bosanske granice (29). I župa Glaž s istoimenim gradom nalazila se u kraljevstvu Slavoniji u blizini sredovječne bosanske granice. U popisu župa zagrebačke biskupije iz g. 1334 navodi se crkva Sv. Nikole u Glažu « na granici Usore » (30). O Glažu i njegovoj okolici veli papa Grgur XI, 3 veljače 1373, da se nalazi « na granici Bosne prema Ugarskoj » (31), naime prema « kraljevstvu Slavonije », kojim je tada vladao ugarsko-hrvatski kralj Ljudevit I. Prema mjesnom istraživanju Kr. Draganovića (32) i Đ. Mazalića (33) glaška se župa prostirala oko Velike i Male Ukrine, a grad Glaž se nalazio na sastavu tih rijeka. Župu Glaž dijelila su od župe Usore razvodna brda između Ukrine i Usore, a u planini Borju glaška se župa doticala sjeverozapadne granice starodrevne Bosne.

2) - *Zapadne strane*

U bosanskim izvorima ime Zapadnih strana dolazi tek u 14- i 15-st. Tim se nazivom označivalo: Glamoč, Hlivno i Duvno. God. 753 na glasovitom hrvatskom saboru na Duvanjskom polju, župe Duvno, Hlivno i Glamoč bile su dodijeljene glavnoj hrvatskoj državnoj

(28) « ... castri sui Cluch vocati in confinio constituti ... », Thallóczy, *Studien* 341; CDC XIII 563.

(29) « ... duo castra nostra Gereben et Zaraklyn vocata in regno nostro Sclavonie in confinibus Bozne sita et existentia », Thallóczy, *Studien* 345.

(30) « Item ecclesia sancti Nicolai de Galaas in metis Usore », MHEZ II 91; CDC IV 229.

(31) « ... in metis Bosnae versus Hungariam sicut in vocato loco Glaz et aliis locis ... », Wadd VIII 541; AB 39. Gl. također n. dj. 38 (br. 207).

(32) CS 4 (1934) 191-193.

(33) GZM 4 (1950) 224-230.

jedinici, zapadnoj ili Bijeloj Hrvatskoj i s njom su ostale nerazdruživo do prve polovice 14-st. ([34]).

Iz početka sva tri kraja, Glamoč, Hlivno i Duvno, činili su jednu upravnu jedinicu, kojom je upravljao župan sa sjedištem u Hlivnu. On je bio posebno ugledan, jer je hlivanjska okolica bila jedno od bogatijih vladarskih dobara hrvatske države ([35]). U darovnici hrvatskoga vladara Mutimira iz g. 892 Želimir, župan hlivanjski, potpisuje na drugom mjestu iza vladara, prije svih drugih župana ([36]). I polovicom 10-st., kako je zabilježio Porfirogenet, sva tri spomenuta kraja činili su jednu župu Hlivno ([37]). Kada se umnožilo pučanstvo, svaka od ova tri predjela, duvanjska, hlivanjska i glamočka kotlina, postala je posebna upravna jedinica na čelu sa županom. Po stalnom mjestu duvanjskoga župana nazvan je grad Županjac, kako su Hrvati zvali do nedavna stari grad Duvno. Ali i u kasnijim stoljećima srednjega vijeka hlivanjski je župan često ujedinjivao sve tri župe u svojim rukama, koje su i nazivali zajedničkim imenom, kao što su: Tropolje, Završje i Zapadne strane.

Tropolje (Tres Campi). Taj naziv, ukoliko je dosada poznato, susrećemo tek u izvorima 13- i početkom 14-st. God. 1249 spominje se hrvatski primorski ban, Stjepan (Babonić), koji ujedno nosi i naslov « župana Triju polja » ([38]). On ima i posebno podređeno lice,

([34]) Gl. gore s. 57 i dolje s. 204.
([35]) Gl. Mandić, *Župa Hlivno* 81-92 [Gl RP 470-82].
([36]) Gl. gore s. 66, b. 38.
([37]) Gl. gore 66, b. 40. – Mi pišemo Hlivno, jer se u svim sredovječnim izvorima, latinskim, grčko-bizantskim i hrvatskim, nalazi na početku toga imena slovo « *H* » (*C*hleuna, *H*lebena, *H*livno). Današnji mjesni naziv Livno nastao je zadnjih stoljeća pod utjecajem pretjerane, mrtve ikavice. Hlivnjaci danas također kažu: rana, mjesto hrana; lib, mjesto hljeb; od njegovi roditelja, mjesto od njegovih roditelja. Ispušteno « h » u književnom jeziku valja svuda nadopuniti, pa i kod Hlivna. Pisanje mjesta Lijevno ili Hlijevno nema oslona ni u narodnom govoru ni u sredovječnim izvorima.
([38]) Gl. gore s. 67, b. 47.

koje neposredno upravlja Tropoljem: « Renes, našega župana Triju polja » ([39]). God. 1263 i slijedeće primorski je ban i župan Triju polja i Klisa Stjepan Kliški ([40]). God. 1277 župan je bio Triju polja Perčin ([41]), a te iste godine i slijedeće se spominje « Petar, župan Triju polja » ([42]). U povelji od 30 ožujka 1304 izdanoj Hrvatinu Stipaniću, knezu Donjih krajeva, Pavao I Šubić, njegov brat Mladen I i sin Pavlov Mladen II ovako daju sebi naslove ([43]): « Pavao, ban Hrvata, i Mladen, ban bosanski, i Mladen, knez Triju polja i cijele zemlje Huma ... ». U povelji od 2 veljače 1301, izdanoj istomu knezu Hrvatinu, ban Pavao nazivlje sve svoje sinove kneževima « Triju polja hlivanjskih i Cetine ([44]). Grad Hlivno se posebno ističe, jer je bilo geografsko, a tada i političko središte cijeloga Tropolja.

Završje i Zapadne strane su nazivi, koje duvanjskoj, hlivanjskoj i glamočkoj kotlini daju bosanski vladari 14- i 15-st. Ime Završje nastalo je po razvodnim vrhovima, koji su dijelili bosanske zemlje Donjih kraja od konca 12- do 14-st. od zemalja kraljevine Hrvatske i Dalmacije, kojoj su u to doba pripadala spomenuta tri polja. Završjem se nazvalo zemlje, koje su ležale iza vrhova (vrh, vrhovi i vrsi, zemlje za vrsima = Završje). U povelji bana Tvrtka I od 11 kolovoza 1366 Vitorog planina se navodi kao granica između bosanske župe Plive i Glamoča ([45]). U povelji kralja Ostoje od g. 1400 spominju se « Vrhovine hlivanjske » ([46]). To su krajevi, koji su ležali na kupreškoj visoravni, a pripadali su župi Hlivno. Krajevi oko Vukovskoga bile su Vrhovine duvanjske, a predjeli na Vitorog-planini i oko nje Vrho-

([39]) « ... Renez comitem nostrum Trium Camporum », CDC IV 391.
([40]) Gl. gore s. 67, b. 48.
([41]) N. mj.
([42]) N. mj.
([43]) Gl. gore s. 67, b. 50.
([44]) Gl. gore s. 67, b. 49.
([45]) « ... a ot' Dlamoča po Vitoraju ... », *Starine* 21, 82; AB 34.
([46]) OSpom 186-188.

vine glamočke. Ove sve tri Vrhovine s poljima glamočkim, hlivanjskim i duvanjskim zvale su se zajedničkim imenom Završje. U bosanskim izvorima to se ime spominje prvi put dne 15 kolovoza 1332 u ugovoru između bana Stjepana II Kotromanića i grada Dubrovnika (47).

Zapadne strane nazvali su bosanski vladari krajeve Završja, gledajući ih iz središta države, iz strane Bosne. Taj naziv u izvorima dolazi češće, jer su ga bosanski banovi i kraljevi unijeli u svoj vladarski naslov. Tako Tvrtko I nakon što se okrunio, g. 1378 zove sebe kraljem « Sr'bljem' i Bosni i Pomoriju i Zapadnim' stranam' ... » (48). U povelji od 2 ožujka 1380, pisanoj u kraljevskom dvoru u Moištri, kojom imenuje Hrvoja Hrvatinića velikim vojvodom bosanskim, Tvrtko sebi daje naslov (49): « Jaz' Stefan' Tvr'tko po milosti Gospodina Boga kral' Sr'bljem', Bosni, Primor'ju, Hl'm'sci zem'li, Dol'nim' kraem', Zapadnim stranam', Usori, Soli i Podriniju, i k tomu ». Zapadne strane navodi u svom naslovu i kralj Tomaš g. 1446 e 1461. U ovoj zadnjoj on sebe zove: « kral', Sr'blem', Bosni, Primorju, Hum'sci zemli, Dalmacii, Hr'vatom', Donjim' kraem', Zapadnim stranam', Usori, Soli, Podrinju » (50).

Zapadne strane, koje su se negda nazivale Tropolje i Završje, bile su sastavni dio kraljevstva Hrvatske i Dalmacije do pada bana Mladena II. U rasudi među hrvatskim velikašima Mladen II još 12 veljače 1322 ponosno sebe zove (51): « Mi Mladen drugi ban Hrvata i Bosne ». Mladen je bio znamenit vladar i naobražen čovjek, ali je bio nasilne naravi i previše samovlastan.

(47) « a koi u Zavr'šju, tako je u Zavr'šju; a inem u Zavr'ši, timi u Zavr'ši ... a od' Zavr'šja župan' Ivahan' Pr'bilovik' ... », n. dj. 117 sl.; StPov I/1, 43 sl.
(48) OSpom 172; StPov I/1, 76.
(49) Izvornik ove povelje objelodanio je Thallóczy u WM 6 (1899), tablica XVI, na kraju.
(50) StPov I/2, 162.
(51) « Nos Mladinus secundus banus Croatorum et Bosne ... », CDC IX 52.

Tim se zamjerio mnogim hrvatskim velikašima, pa i svom rođenom bratu Pavlu.

Kada je Mladen II u ožujku ili početkom travnja g. 1322 sazvao hrvatske velikaše na sabor, da se s njima dogovori i dobije njihovu pomoć protiv Mlečana, koji su 1 ožujka te godine uzeli pod svoju « zaštitu » hrvatski grad Šibenik, i spremali se da to učine i s drugim dalmatinskim gradovima, na saboru je nastala velika nesloga i dobar se dio velikaša zavjerio, da Mladena sruše (52). Među zavjernicima je prvi bio Pavao Šubić, mlađi brat Mladenov, zatim knez Nelipić, krbavski knezovi Kurjakovići, Mihovilovići iz Hlivna i Stipanići iz Donjih krajeva bosanskih (53). Za svoj naum pridobili su i mladoga bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića, koji je dobro vidio, da bi se ovom prigodom mogao riješiti tutorstva bana Mladena, i ako taj nije bio osobno njegov neprijatelj (54). Na 24 travnja 1322 Pavao Šubić sklopio je ugovor s gradom Trogirom, da će do 29 lipnja te godine podići vojsku na svoga brata « gospodina Mladena, bana Hrvata » (55). Do bitke je došlo polovicom srpnja 1322 kod Blizne u Dugopolju, 3 milje istočno od Klisa (56), gdje su brojni hrvatski pobunjeni velikaši hametom potukli Mladena II. U to je u jadransku Hrvatsku stigao i kralj Karlo Robert (1303-1342) i zaboravljajući, da je poglavito zaslugom Mladenova oca Pavla došao na hrvatsko-ugarsko

(52) Klaić, *Poviest Bosne* 92-94; Isti, *Bribirski knezovi* 99-139; Isti, *Povjest Hrvata* II/1, 35-40.
(53) « ... filii Curiacii, filii Stephanich de Bosna, filii Mihovilovich de Clivuna ... », Micha Madius 17 (Lucius 378); Klaić, *Poviest Bosne* 93, b. 42.
(54) Mladen II bio je rođak u treće koljeno bosanskom banu Stjepanu II Kotromaniću. Budući da je ovaj bio mnogo mlađi od Mladena, on se je za nj brinuo i 19 srpnja 1319 molio je papu Ivana XXII, da Stjepanu dopusti vjenčati se sa svojom rodicom u četvrto koljeno. CDC VIII 508.
(55) CDC IX 61.
(56) Gl. Katić, *Pregled povijesti Hrvata* 82, b. 1.

prijestolje, on je Mladena skinuo s banske časti i poveo ga u Ugarsku kao utamničenika (57).

U daljnim borbama hrvatskih velikaša za ostavštinu bana Mladena II hlivanjski vojvoda Juraj Mihovilović stajao je na strani kninskoga kneza Nelipića i pomogao mu, da je mogao g. 1324 svladati braću Šubiće (58), i u ljetu g. 1326 slavonskoga bana Mikca (59), koje je u oba slučaja pomagao bosanski ban Stjepan II Kotromanić. Budući da se g. 1324-26 vojvoda Mihovilović iz Hlivna borio na protivnoj strani od bosanskoga bana Stjepana Kotromanića, znači, da u to vrijeme Hlivno i drugi krajevi Triju polja nijesu priznavali vrhovništvo bosanskoga bana nego su još stajali u sastavu kraljevine Hrvatske i Dalmacije. Promjena je nastala tek između g. 1326 e 1332. U to je vrijeme Tropolje stupilo u državnu zajednica s banovinom Bosnom, i to, kako se čini, mirnim dogovorom hlivanjskoga vojvode Jurja Mihovilovića i bana Stjepana II Kotromanića, a s odobrenjem hrvatskoga kneza Nelipića, koji je sve do svoje smrti u ljetu g. 1344 ostao u stavu pobjednika prema svojim okolnim susjedima (60). Kako razabiremo iz ugovora Stjepana II Kotromanića s Dubrovčanima od 15

(57) Na povratku prolazeći kroz Zagreb Karlo Robert izdao je više darovnica između 8 i 16 listopada 1322. U jednoj povelji od 16 listopada kralj nazivlje Ivana Babonića banom « cijele Slavonije, Hrvatske i Dalmacije » (« per Johannem banum tocius Sclavonie, Croatie et Dalmatie fidelem nostrum » CDC IX 90). Mladena je kralj odveo u Ugarsku i držao u zatvoru: « existente bano Mladeno in carceribus »; « existente detento in Hungaria », *Listine* V 274-76. Gl. i Micha Madius 23 (Lucius 378). Čini se, da je Mladen II umro prije g. 1335, ali svakako prije svoje žene Jelene, kojoj je izvršena oporuka 13 studenoga 1341 (« ... testamenti domine Helene banisse vxoris condam domini Mladini olim banni »), gl. Barada, *Vrijeme smrti* 167-171; Isti, *Pad* 335.

(58) Gl. Micha Madius 23 (Lucius 379); Klaić, *Poviest Bosne* 110 sl.; Isti, *Povjest Hrvata* II/1, 44 sl.

(59) Gl. Lucio, *Memorie di Traù* 177; Klaić, *Poviest Bosne* 111 sl.; Isti, *Povjest Hrvata* II/1, 47-51.

(60) Gl. Klaić, *Povjest Hrvata* II/1, 43-51 75-81.

kolovoza 1332 (61) Tropolje je pod novim imenom « Završje » bilo čvrsto u bosanskim rukama barem godinu dvije prije toga, dakle najkasnije od početka g. 1330.

3) - *Krajina*

U srednjem vijeku krajinom se nazivalo zemlje, koje su ležale na kraju neke države, njezine naime pogranične zemlje. Tako, kada su Nemanjići koncem 12-st. odcijepili Zahumlje od Hrvatske, hrvatskom Krajinom se nazvalo područje od Cetine do Neretve (62). Ali taj su naziv zadržali neretvanski i makarski krajevi i kasnije, kada je Zahumlje bilo povraćeno hrvatskoj državi.

Neretvansko-makarska Krajina bila je odcijepljena od Hrvatske i prvi put pripojena Bosni za vrijeme međusobnih borba hrvatskih velikaša, nakon pada bana Mladena II Šubića. U pismu naime pape Klementa VI od 1 listopada 1344 veli se, da makarski biskup Valentin nije posjedovao « ima već 20 godina ... radi zauzeća krajeva cijele njegove makarske biskupije po nevjernicima, osim Omiša i nekih (okolnih) sela i mjesta » (63). Pod imenom « nevjernika », koji već od nazad 20 godina, dakle od g. 1324, drže u svojim rukama područje makarske biskupije, dotično Krajinu, papa misli na « bosanske krstjane » i na njihova bana Stjepana II Kotromanića. To se razabire iz sadržaja ovoga pisma, a napose iz drugoga pisma, koje je Papa isti dan upravio bosanskom banu Stjepanu II Kotromaniću (64).

Neretvansko-makarska Krajina s Omišem pripadala je do g. 1324 Jurju II Šubiću, bratu bana Mladena II (65).

(61) CDC X 35 (pod datumom od 23. X. 1332); OSpom 117-19.

(62) Gl. dolje pgl. 12 [s. 327-387].

(63) « qui iam viginti annis extitit episcopus Macarensis, propter occupationem infidelium partium de toto episcopatu suo Macarensi nonnisi quandam particulam, que Almisium nuncupatur, cum quibusdam villis et locis ... habere noscatur », CDC XI 160.

(64) Gl. n. dj. 161 sl.

(65) Gl. Klaić, *Bribirski knezovi* 141-146.

Juraj je bio glavni kolovođa, koji je organizirao savez hrvatskih velikaša protiv kneza Nelipića, za koji je savez bio pridobio i bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića ([66]). Kod ovih okolnosti nije vjerojatno, da bi bosanski ban silom oduzeo Krajinu Jurju II Šubiću, kojega je ban g. 1324 i slijedećih godina prijateljski pomogao ([67]), nego valja zaključiti, da mu je Juraj kao ucjenu za pomoć mirnim putem ustupio cijelu Krajinu osim Omiša.

Krajina je ostala u rukama bosanskih banova od g. 1324 do 1357, kada je ban Tvrtko morao ustupiti ugar.-hrv. kralju Ljudevitu I Krajinu zajedno sa Zahumljem ([68]). Tada su Krajina i Zahumlje ponovno bili ujedinjeni s kraljevstvom Hrvatske i Dalmacije, a njima je upravljao hrvatski primorski ban, koji je za vrijeme Ljudevita I redovito stolovao u Zadru ([69]). Poslije smrti Ljudevita I bosanski kralj Tvrtko g. 1390, zauzeo je Krajinu i opet je ujedinio s Bosnom ([70]). Od toga doba Krajina je trajno ostala u rukama bosanskih kraljeva, dotično bosansko-hercegovačkih velikaša Hrvatinića i Kosača do pada Krajine pod Tursku g. 1498.

4) - *Podrinje*

Podrinjem su se zvali krajevi pod Drinom, gledajući iz Bosne, s gornje, sjeverne strane. Podrinje se prostiralo istočno od gornje Drine, i to između te rijeke i Lima. Glavna mjesta u sredovječnom Podrinju bila su: grad Sokol na utoku Pive i Tare, trgovačko mjesto Breznica kod današnjih Plevlja, trgovište Prijepolje na

([66]) Micha Madius 23 (Lucius 379); Lucio, *Memorie di Traù* 177.
([67]) Gl. Klaić, *Poviest Bosne* 110-113; Isti, *Bribirski knezovi* 141-146; Ćorović, *Hist. Bosne* 246 sl.
([68]) Gl. dolje pgl. 11 [s. 203-326].
([69]) Gl. CDC XIII 158 253 307 368 524 itd.
([70]) Klaić, *Poviest Bosne* 166-192; PHZBiH I 321-347.

rijeci Limu, grad i manastir Mileševo u dolini Mileševke nedaleko od Prijepolja, grad Samobor, sjeveroistočno od Goražda te grad Dobrun, istočno od Višegrada ([71]). Podrinje je u srednjem vijeku pripadalo Raši, pravoj staroj Srbiji.

U svom vladarskom naslovu prvi je od bosanskih banova upotrijebio naziv Podrinje ban Tvrtko I u povelji od 11 kolovoza 1366, nakon što je početkom ljeta te iste godine zauzeo neki dio Podrinja u borbama sa srpskim velikašima, koji su podupirali bosanske pobunjenike na čelu s Tvrtkovim mlađim bratom Vukom ([72]). Cijelo Podrinje Tvrtko je zauzeo g. 1373, nakon što je s knezom Lazarom pobijedio Nikolu Altomanovića i s njim podijelio Altomanovića baštinu ([73]). Od toga doba Podrinje je ostalo stalno u sastavu bosanske države sve do njezina pada pod Turke g. 1463. I za turske uprave Podrinje je bilo vezano s Bosnom, dotično Hercegovinom u jedno zajedničko upravno područje ([74]).

5) - *Soli i Usora*

Soli (Salines, Salae, Soli, Sou, Soy, Sow). Tako se zvao u srednjem vijeku kraj između rijeka Save, Drine, Drinjače i Brke u današnjoj sjeveroistočnoj Bosni. Samo ime izvedeno je od slanih izvora i zdenaca oko rijeke Spreče i njezinih pritoka, gdje su se ti izvori i zdenci od najstarijih vremena iskorištavali za dobivanje soli za ljudsku i stočnu uporabu. U poznatim spomenicima Porfirogenet sredinom 10-st. prvi spominje ime

([71]) Vego, *Naselja* 93 i historijska karta na kraju toga djela, krivo stavlja Podrinje na desnoj obali Drine od Rogatice do Srebrenice.
([72]) « gospodin' ban' Tvr'tko ... gospodin' mnogim' zemlam', Bosni i Soli i Usori i Dol'nim' kraem' i Podriniju i Hl'm'ski gospodin' ... », AB 34.
([73]) Gl. Ćorović, *Hist. Bosne* 298-301; PHZBiH I 308 sl.
([74]) Gl. dolje s. 144-147.

glavnoga mjesta ove pokrajine pod nazivom « To Salines » ([75]). Ovo je grčki oblik izvorno latinskoga imena « Salinae » u lokativu « Salinis », što govori, da je u ovom kraju u rimsko doba postojao grad pod imenom « Salinae », ili « Ad Salinas ». Slaveni kod svoga dolaska u ove zemlje preveli su latinsko ime na svoj jezik i grad Salinae nazvali grad soli, Soli. Tim je imenom kasnije prozvana cijela okolica toga grada. Stari naziv mjesta Soli sačuvao se sve do danas pod turskim imenom Tuzla (turski tuz = so).

U rimsko doba ovaj kraj nije bio upravno vezan sa krajevima srednje Bosne, nego je bio ujedinjen sa zemljama sjeverno od Save u pokrajini, koja se zvala Donja Panonija ([76]). Kada su Gepidi koncem četvrtoga stoljeća od istočnoga dijela Donje Panonije stvorili novu pokrajinu pod imenom Srijem ([77]), i krajevi današnje sjeveroistočne Bosne slijedili su političku sudbinu Srijema i za dugo su se vremena nazivali tim imenom. Srijemske zemlje s obje strane Save naselili su zapadni dački Slaveni, štokavci ikavskoga govora, koncem 4- i tokom 5-st. ([78]). Kada su Hrvati g. 626 i slijedećih godina protjerali Avare iz Ilirika, Dalmacije i Panonije, naselili su i Srijem s obje strane Save kao dio negdašnje Donje Panonije.

Od svih zemalja, što su ih Hrvati naselili kod svoga dolaska, Srijem je imao najburniju povijest. Narodi srednje Evrope i podunavske kotline smatrali su Srijem ulaznim vratima na Balkan, a balkanske države, napose Bizantinci, gledali su u Srijemu s onodobnom tvrđavom Beogradom, ključ Podunavlja i srednje Evrope. Zato se još od početka seobe naroda otimlju za Srijem: Huni, Gepidi, Goti i Bizantinci, zatim od sedmoga stoljeća:

([75]) Porphyr. 32 (106). – Grčki se so zove ἅλς, ἁλὸς, ὁ, a latinski sal, salis. Prema tome Porfirogenetovo τὸ Σαληνές izvorno nije grčko ime nego latinsko.
([76]) Gl. gore s. 22-27 52 sl. 60-62.
([77]) Gl. gore s. 36 sl.
([78]) Gl. s. 40-42.

Avari, Hrvati i Bugari, pa od 10-st.: Hrvati, Madžari, Bugari i Bizantinci.

Srijemom s obje strane Save vladao je hrvatski knez Ljudevit Posavski i njegovi predšasnici, zatim knez Trpimir polovicom 9-st. i kralj Tomislav u prvoj četvrti 10-st. Oko g. 949 ([79]) južni Srijem, ispod rijeke Save, zauzeo je srpski veliki župan Časlav, što je zabilježio i ovjekovječio suvremeni pisac Porfirogenet ([80]). Poslije pogibije velikoga župana Časlava Srbe je istjerao iz Bosne hrvatski kralj Krešimir II (948-969).

Na ovoga hrvatskoga kralja mislimo da se odnose vijesti *Ljetopisa* Popa Dukljanina o njegovim borbama s Madžarima « u Srijemu kod Bjeljine » te o sklopljenom miru, po kojemu su Madžari dobili sjeverni dio Srijema s lijeve obale Save, a Hrvati desnu obalu sa Soli i Usorom ([81]). Takvo je stanje ostalo i prvih godina Stjepana Držislava (969-o. 995), sina i nasljednika kralja Krešimira II ([82]).

Kada je međutim bugarski car Samuel g. 986 pobijedio bizantskoga cara Vasilija II, oteo je Bizantincima sve zemlje južno od Dunava, a Madžarima Srijem između Save i Dunava ([83]). I Hrvatima je oteo južni Srijem, tj. župe Soli i Usoru, čini se, tom istom prilikom, ili najkasnije oko g. 990, kada je poveo rat protiv Bijele Hrvatske i povratio se kući preko Bosne ([84]). Nakon propasti drugoga bugarskoga carstva Vasilije II zauzeo

([79]) « venit supra regem Ciaslavum invenitque eum in Seremo », Pop Dukljanin 23 (Šišić, *Letopis* 316).
([80]) Porphyr. 32 (158 i 160). Tada su Madžari vladali gornjim Srijemom između Save i Dunava. Gl. Porphyr. 42 (182).
([81]) « dum esset rex in partibus Sremi, Sremani congregantes se cum Ungaris, commiserunt praelium cum rege. In quo loco ceciderunt Sremani cum Ungaris ... Bellina nomine ... Rex praeterea fecit pactum cum eis [Ungaris] hoc modo, ut ab illo die in antea non auderent transire flumen Sava ... », Pop Dukljanin 27 (72).
([82]) Gl. Pop Dukljanin 31 (76).
([83]) Šišić, *Povijest Hrvata* 466.
([84]) Gl. dolje s. 212 sl.

je sve bugarske zemlje, pa i Srijem g. 1019 ([85]). Od te godine pa do vlade cara Mihajla VII (1071-1078) Bizantinci su držali Srijem i s jedne i s druge strane Save. Zadnjih godina ovoga vladara Madžari su osvojili « Srijem i mjesta, koja leže s obje strane Save » ([86]), dakle i Usoru, Soli i Mačvu. Od toga doba Madžari smatraju cijeli stari Srijem, dakle i Soli i Usoru, istina samoupravnim područjem s hrvatskim življem, ali sastavnim dijelom madžarskoga kraljevstva. Dosljedno tome madžarski kraljevi raspolažu sa srijemskim krajevima i po tadašnjem pravnom običaju daju ih raznim licima na uživanje (in feudum).

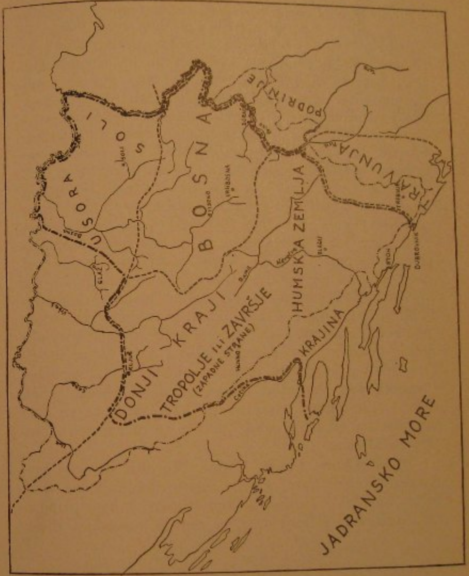
Bosanski ban Borić nije posjedovao Soli, jer suvremeni pisac Ivan Kinamos veli, da Drina ne utječe u Savu u Borićevoj državi Bosni nego « drugdje » ([87]), dotično u tuđoj državi, što znači, da Bosna za bana Borića nije dopirala do Save. Ali već njegov nasljednik ban Kulin (o. 1163-1204) upravljao je sa Soli i Usorom. To moramo zaključiti iz povelje kralja Ladislava Napuljskoga, koji je na molbu bosanskog kralja Tvrtka II i drugih bosanskih velikaša 26 kolovoza 1406 potvrdio kraljevstvu bosanskomu ([88]) « zemlje i međe istoga kraljevstva Bosne, kako ih je svojevremeno posjedovao ugledni Kulin, negdašnji ban kraljevstva bosanskoga ...

([85]) Kedrenos II 476. Gl. Rački, *Hrvatska prije XII vieka* 121-126; Šišić, *Povijest Hrvata* 480-482.

([86]) Bryennius III 1 (100); DC 453. Kinnamos IV 8 (227); DC 454, veli, da su Madžari zauzeli Srijem malo prije nego je preuzeo vladu car Aleksije Komnenac (ožujak 1081), a Nikifor Brienij III 5 (100); DC 453, kaže, da je to bilo za vrijeme cara Mihajla VII iz tih svjedočanstva moramo zaključiti, da su Madžari zauzeli tadašnji Srijem s obje strane Save zadnjih godina cara Mihajla VII, tj. oko g. 1076/7.

([87]) Kinnamos III 7 (104).

([88]) « ... confinia et metas ipsius Regni Boznae possessa et possessas per quondam spectabilem Culin olim dicti regni Bosnae banum; ... et signanter a partibus Hungariae ... modo et forma, quibus illas et illa dictus quondan Culin banus et maxime a dictis Hungariae partibus dum vixit, habuit, tenuit et possedit ... », Lucius 261 sl.; Klaić, *Poviest Bosne* 51, b. 22.

Bosna za bana Stjepana II Kotromanića

i posebno krajeve Ugarske ... na onaj način i u onom obliku, kojima ih je spomenuti bivši ban Kulin, posebno navedene dijelove Ugarske, imao, držao i posjedovao, dok je živio ... ». Kralj Tvrtko II i bosanski velikaši ovu su povelju ishodili, da sebi osiguraju posjed Usore i Soli, koje im je bio oduzeo ugar.-hrv. kralj Sigismund g. 1405, kada su se Bosanci s njim zavadili ([89]). I nasljednici Kulinovi redovito su dobivali na uživanje Usoru i Soli, ali su madžarski kraljevi koji put te zemlje davali i drugima na uživanje. Od početka 14-st. bosanski vladari smatraju Usoru i Soli sastavnim dijelovima svoje države i unose ih u svoje vladarske naslove. Tako ban Stjepan II Kotromanić (o. 1312-1353) u svojoj prvoj poznatoj povelji na hrvatskom jeziku koncem g. 1322 sam sebe zove ([90]): « Ja zovom' ban' Stipan', sin' gospodina bana Stipana, po milosti Božiei gospodin' vsim' zemlam' Bosn'skim' i Soli i Usori i Dol'nim' kraem' i Hl'm'ske zemle gospodin ... ». Istomu banu pišu Trogirani 12 lipnja 1326 ([91]): « gospodinu Stjepanu slobodnomu vladaru i gospodinu Bosne, Usore i Soli ... ». Od Stjepana II Kotromanića svi daljni bosanski banovi i kraljevi stalno nose Usoru i Soli u svojim vladarskim naslovima, smatrajući ih sastavnim dijelovima bosanske države i svojim nasljednim zemljama, iako su te zemlje i za uprave bosanskih vladara zadržale svoju osebnost i samoupravu. Međutim ugarski kraljevi Usoru i Soli drže i dalje lenima madžarskoga kraljevstva te ih daju drugima na uživanje, kada dolaze u zavadu s bosanskim vladarima.

Usora (Osura, Uzora, Vxora, Wozora) se zvao kraj na desnoj obali Save, s obje strane donje Bosne, koji je bio omeđen s istoka rijekom Brkom, s juga planinama Konjuhom i Borjem, a sa zapada razvođem rijeka

(89) Gl. Klaić, n. dj. 51, b. 22; Ćorović, *Hist. Bosne* 393-402.
(90) OSpom 105; Thallóczy, *Studien* 7; WM 239.
(91) « domino Stephano libero principi et domino Bosnae, Usorae et Salae et plurimorum aliorum locorum, atque terrae Chelmi comiti ... », CDC IX 296.

Ukrine i Usore. Ta je oblast dobila ime po rijeci Usori, koja utječe u Bosnu s lijeve strane više Doboja. U srednjem vijeku glavna su mjesta u ovom kraju bila gradovi: Tešanj, Dobor, Doboj, Soko, Srebrnik, Branik i Modriča. U rimsko doba Usora je spadala u Donju Panoniju, a u ranom srednjem vijeku u Srijem, pa je s njim dijelila sudbinu tokom dugih stoljeća, kako smo malo prije istakli govoreći o Soli.

Usora se prvi put spominje u izvorima g. 1225, kada ju je kralj Andrija II zajedno s Bosnom i Soli darovao kaločkom nadbiskupu Ugrinu pod uvjetom, da očisti iz njih krivovjerce ([92]). God. 1236 knez je bio u Usori Sebislav, sin bivšega bana Stjepana, nasljednika Kulina bana, za kojega se kaže, da je bio posebno vjeran Sv. stolici ([93]). Ali kako razabiremo iz darovnice kralja Bele IV od 20 srpnja 1244, ban Ninoslav je posjedovao Usoru prije g. 1244 ([94]). Ban Stjepan II Kotromanić u povelji od g. 1322 sebe zove gospodarom Usore ([95]). I njegovi nasljednici smatraju Usoru svojom nasljednom zemljom i nose je u svojim vladarskim naslovima. Kada je g. 1359 ban Tvrtko I napravio sporazum s kraljem Ljudevitom I, ovaj mu je potvrdio « banat bosanski i Usoru » ([96]). I kralj Sigismund g. 1397, 13 prosinca, priznaje, da je Usora u kraljevstvu Bosne ([97]). Kralj Tvrtko II g. 1433 piše pismo « u krajevima našim Usore » ([98]).

(92) N. dj. III 243.
(93) N. dj. IV 15-18.
(94) « ... Tum possessiones in Vozora, datas ecclesiae [bosnensi] a Nynoslavo bano », VMSM I 297 sl.; AB 12; CDC IV 239.
(95) Gl. prednju stranu.
(96) « idem dominus rex wanatum Wosne et Wzure eidem wano [Tvrtko] et fratri suo confirmauit », Thallóczy, *Studien* 336.
(97) « castro Dobor in districtu Uzurae regni Boznae », CDH X/2, 438 sl.; AB 58.
(98) « Datum in partibus nostris Uzore ... », AB 139.

7. - Postanak i razvoj Hercegovine od sredine 15 - st. do danas

Začetnik i osnovatelj političke oblasti, koja će se kasnije nazvati Hercegovina, bio je Vlatko Vuković Kosača [1], poznati vojskovođa kralja Tvrtka I. Njemu je kralj Tvrtko darovao prostrane posjede u sjeveroistočnom Zahumlju, u Travunji i Podrinju. Vlatkov sinovac i nasljednik Sandalj Hranić Kosača (1392-1435) [2] proširio je i učvrstio naslijeđenu oblast. Sankoviće, staru vladalačku kuću u Humu, potpuno je uništio (g. 1404), a mnogu vlastelu prisilio je na pokornost.

Njegovi su posjedi sezali od rijeke Lima u današnjem Sandžaku do Cetine u Dalmaciji, te od župe Rame do Kotora na moru. U njegovoj su se oblasti nalazili ovi gradovi: Blagaj kod Mostara, Konjic na Neretvi, Nevesinje, Gacko, Goražde s gradom Somborom na Drini, grad Sokol na sastavu Tare i Pive, Plevlja, Mileševo, Onogošt (Nikšić), Novi i Risan u Boci Kotorskoj, te Konavlje. U toj prostranoj oblasti on, kako sam ističe [3]: « po milosti Božjoj u punoj državi i s mojom braćom s knezom Vukcem i s knezom Vukom gospoduje i uživa i od toga dajući i udjeljujući svojim slugama i plemenitim ljudima na moju volju daje i zapisuje u baštinu i u plemenito ».

Nakon ubojstva Pavla Radinovića (1415) i smrti hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića (1416) Sandalj je bio najmoćniji velikaš u bosanskom kraljevstvu. Sandalj nije imao muške djece, pa ga je naslijedio njegov bratić Stjepan Vukčić Kosača (1435-1466) [4]. Iako je imao mnogo neprijatelja, Stjepanu Vukčiću uspjelo je održati naslijeđenu oblast i proširiti je. Pavloviće je istisnuo s Primorja i oteo im Trebinje i župu Vrm s gradom Klobukom [5]. Od kraljevine Hrvatske otkinuo je grad Omiš, a od Bosne Imotski i Duvno.

1) - *Postanak imena Hercegovina*

Ova prostrana oblast, kojom je vladao Stjepan Vukčić Kosača, prozvala se Hercegovinom, kada je Stjepan g. 1448 dobio naslov hercega (njem. Herzog = vojvoda). Po istim jezičnim pravilima, po kojima je od vrhovnoga nosioca vlasti, kralja, nastalo ime zemlje, kojom on vlada, kraljevina, a od bana banovina, prozvala se zemlja, kojom je vladao herceg Stjepan, zemlja Hercegova, Hercegovina. U doslovnom hrvatskom prijevodu njemačkoga naziva « Herzog », « Herzogtum », zemlju bi trebalo zvati vojvodina.

Po sredovječnom shvaćanju naslov hercega naznačivao je u hrvatskim zemljama vladara, koji je bio prvi iza kralja. Prema sačuvanim izvorima taj je naslov prvi nosio Hrvoje Vukčić Hrvatinić, kojega je kralj Ladislav Napuljski postavio svojim namjesnikom u hrvatskim zemljama i poslije svoga krunjenja u Zadru g. 1403 imenovao hercegom splitskim [6]. Svoje pismo od 27 prosinca 1403 Dubrovčani upravljaju [7]: « Slavnomu i velmožnomu gospodinu Hr'voju, hercegu splitskom ».

Naše je mišljenje, da su i prije Hrvoja nosili naslov hercega oni članovi kraljevske kuće, koji su sa svim kraljevskim ovlastima vladali kraljevinom Hrvatskom i Dalmacijom od sredine 12-st., kada se neposrednoga vladara te kraljevine prestalo kruniti i nazivati kraljem. Latinskim jezikom takav se vladar nazivao « dux », što na

(1) Gl. Ćorović, *Hist. Bosne* 325-330 341 sl.; PHZBiH I 336-40.
(2) Gl. Radonić, 380-465; Ćirković, n. dj.
(3) StPov I/1, 293.
(4) Thallóczy, *Studien* 146-168; Ćorović, *Hist. Bosne* 481-510; PHZBiH 490-499 516-519 524-537.

(5) Thallóczy, *Studien* 361 379 398; Dinić, *Zemlje* 149-257; Vego, *Naselja* 54 sl. 137.
(6) Gl. Šišić, *Hrvoje Vukčić;* Thallóczy, *Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski?* 183-191; Klaić, *Povjest Hrvata* II/1, 459; Ljubić, *Poviestnička istraživanja* 74-92.
(7) StPov I/1, 459.

hrvatski narodni jezik nijesu mogli prevoditi s vojvoda, jer se u 13-st., a posebno u 14- i 15-st., tim imenom nazivalo vojskovođe svake župe, koji su po časti biti daleko niži nego ban, dapače nego i župan pojedinih župa.

Da označe namjesnika kraljeva, koji je u Hrvatskoj i Slavoniji vršio kraljevsku vlast i po časti bio viši nego ban, Hrvati su zarana morali početi upotrebljavati naziv hercega po primjeru obližnjih njemačkih zemalja, gdje se tamošnji vladar pod vrhovnom vlasti germanskorimskih careva nazivao herceg (Herzog).

Vl. Ćorović ([8]), tvrdi, da je Stjepan Vukčić na Mitrovdan, 13 listopada 1448, proglasio sam sebe « Hercegom sv. Save », nakon što se zavadio so svojim zetom bosanskim kraljem Tomašom. Mi se ne bismo mogli složiti s tim mišljenjem. Stjepan Vukčić imao je u to vrijeme mnogo neprijatelja i ovi bi mu, bez sumnje, osporavali samozvano herceštvo i ne bi ga priznavali, da je Stjepan Vukčić to dostojanstvo sam sebi prisvojio bez zakonitoga imenovanja. Međutim mi u izvorima nemamo ni najmanjega traga bilo kakvu osporavanju hercegovskoga naslova i časti, koje Stjepan Vukčić nosi od g. 1448. Najstariju vijest o novom dostojanstvu Stjepanovu imamo u zaključku Vijeća umoljenih u Dubrovniku od 17 listopada 1448, u kojemu se zaključilo, da se vojvodi Stjepanu « čestita na novom dostojanstvu herceštva, koje je stekao » ([9]). Dakle dobio od nekoga drugoga, a ne sam uzeo.

Istina, Stjepan Vukčić već se od prije zanosio mišlju, da postigne čast hercega. Kako vidimo iz pisma napuljskog kralja Alfonza Aragonca od 19 veljača 1444, Stjepan je pred kraljem Alfonzom prevodio svoj naslov « vojvoda kraljevstva bosanskoga » sa « Dux Bosine »,

([8]) Ćorović 483.
([9]) « respondendi ambaxiatori vayvode Stipani super ambaxiata exposita et congratulandi de nova dignitate cherzech acquisita ... », Jorga II 426, b. 1.

« ducha di Bossina » ([10]), dakle s naslovom dostojanstva, koje su dotle nosili samo namjesnici kraljevi iz kraljevske porodice i herceg Hrvoje.

Kasnije, kada će se Dubrovčani zavaditi s hercegom Stjepanom, oni će pisati ugarsko-hrvatskom kralju Ladislavu Posmrčetu, da je Stjepan Vukčić dobio naslov hercega od turskoga sultana ([11]). U potvrdu toga navodi se i naslov, koji herceg Stjepan daje sam sebi u povelji od 19 srpnja 1453, kojom se izmiruje sa svojim sinom Vladislavom ([12]).

Dubrovačku izjavu valja uzeti s nepovjerenjem, jer je pisana u neprijateljskom duhu, u privatnom tajnom pismu, kada su se Dubrovčani bili zavadili s Hercegom. Kako se vidi iz povelje cara Fridrika III od 20 siječnja 1448, koju je Lj. Thallóczy našao u prijepisu u bečkom arhivu, tada je Stjepan Vukčić priznavao vrhovništvo ugarsko-hrvatskoga kralja. U to doba Turci su Stjepana smatrali svojim neprijateljem, i kada su početkom proljeća g. 1448 oružanom silom navalili na Bosnu, opljačkali su i zemlje Stjepana Vukčića sve do Neretve ([13]). U ljetu g. 1448 Ivan Hunjadi, upravitelj ugarsko-hrvatskoga kraljevstva, spremao je veliku vojnu na Turke, pa nije vjerojatno, da se u takvim prilikama Stjepan Vukčić iznevjerio ugarsko-hrvatskom kralju, prešao sultanu i od njega zatražio naslov hercega.

Naše je mišljenje, sukladno s bosanskom povjesnom predajom ([14]), da je Stjepan Vukčić dobio naslov hercega

([10]) Stefani ducis Bossine ... Sthefano ducha di Bossina ... », Thallóczy, *Studien* 360.
([11]) « quem Teucri ducali nomine decorarunt », DR 577; PHZBiH 517.
([12]) « Milostiju Bažiom' i gospodara velikoga gospodina mi cara amir' sultan' mehemed' bega mi gospodin' Stipan' herceg' od' svetoga Save, gospodar' humski i primorski, veliki voevoda rusaga bosanskoga knez' drinski i veće », StPov I/2. 69. – U tom smislu mišljenje gl. A. Ivić 80-94.
([13]) Jorga II 435; Ćorović, *Hist. Bosne* 482.
([14]) Jukić, *Zemljopis* 396; Bakula, *Schematismus* 13.

zakonitim putem od cara Fridrika III, koji je u to doba bio skrbnikom svoga malodobnog stričevića, ugarsko-hrvatskoga kralja Ladislava V Posmrčeta. U navedenoj povelji od 20 siječnja car Fridrik III zove Stjepana Vukčića njegovim starim hrvatskim naslovom « vojvoda », ne prevodeći ga sa « dux » [15]. Dakle tada Stjepan nije još bio dobio naslov hercega. Poslije, dakle, nego je primio navedenu povelju, Stjepan Vukčić morao se ponovno obratiti caru Fridriku, koji mu je željni naslov hercega podijelio tokom g. 1448. Da svom novom dostojanstvu dadne posvećeno značenje, Stjepan Vukčić morao je moliti cara, da mu dadne naslov « hercega sv. Save », jer je Stjepan vladao Mileševom, u kojemu su ležale kosti sv. Save, a od toga mjesta nije bio ni daleko tadašnji njegov glavni grad Sokol, koji se nalazio u međuriječju rijeka Pive i Tare.

Od ovoga doba Stjepan Vukčić Kosača redovito se zove: « Mi gospodin' Stipan', Božijom milostju herceg' od svetoga Save » [16]. Taj su naslov kasnije nosili i njegovi sinovi i unuci. Tako sin mu Vlatko piše [17]: « Mi gospodin' herceg' Vlatko svetoga Save », a unuk Balša [18]: « Mi gospodin' Bal'ša, herceg' svetago Save, sin' ... gospodina hercega Vladisava ».

Po vladaocu hercegu Stjepanu prozvala se zemlja, kojom je on vladao, « Hercegova zemlja » [19], Hercegovina. Ukoliko je poznato, prvi spominje Hercegovinu pod njezinim današnjim imenom vojvoda Ese-beg Ishaković u svom pismu iz Skoplja od 1 veljače bez navoda godine. Iz sadržaja pisma valja zaključiti, da je tada tekla g. 1454 ili slijedeća [20].

(15) « ... pro parte magnifici Stephani de Zokol wayvode regni Bosne nobis humiliter extitit supplicatum ... », THALLÓCZY, *Studien* 378 sl.

(16) StPov I/2, 64. Gl. također s. 66 69 72, itd. U DDA-Not 1448, s. 83 (PUCIĆ II 130; StPov I/2, 63) nalazi se u prijepisu pismo Stjepana Vukčića pod datumom od 29 siječnja 1448, gdje se on ovako potpisuje: « Stipan' Boziom milostiu her'ceg' homski i pr'morski i veliki vojevoda rusaga bosanskoga knezu dr'nskomu i veće ». Nadnevak od 29 siječnja ne može se složiti sa zaključkom dubrovačkoga vijeća od 17 listopada 1448. Vjerojatno je potvrda pisana 29 siječna 1449.

(17) StPov I/2 176 178 sl. itd.

(18) N. dj. 200.

(19) « Da se zna kako je zapoved' velokagoo gospodina amir' sultan sara Meh(me)t bega. Pr'vo piše voevode Pašangit begu sanžakl hercegove zemle ... », StPov I/2 250. Gl. također s. 249-277 280 288 293 295 sl. itd.

(20) « ... mi voevoda Esebeg' ... ali u Pav'lovikija zemlju, ali preko u Moravice, ali u Hercegovinu ... », GZM XXIII 7; StPov I/2 235 sl.

2) - *Prostor i granice Hercegovine Stjepana Vukčića Kosače*

Ugarski povjesničar Lj. Thallóczy našao je i objelodanio tri povelje, u kojima se nabrajaju gradovi i župe, kojima je upravljao Stjepan Vukčić Hranić Kosača. Prvu povelju od 19 veljače 1444 [21] i treću od 1 lipnja 1454 [22] izdao je napuljski kralj Alfonzo Aragonac, a drugu dne 20 siječnja 1448 [23] rimski car Fridrik III kao skrbnik svoga sinovca ugar-hrv. kralja Ladislava V Posmrčeta.

Kako možemo utvrditi iz navedenih povelja, herceg Stjepan vladao je g. 1448, kada je dobio naslov hercega, slijedećim zemljama: današnjim okružjem mostarskim u Hercegovini, jugoistočnim dijelom sarajevskoga okružja s kotarevima: Sarajevo, Rogatica, Goražde, Foča, Čajniče te Duvnom u današnjem travničkom okružju; zatim Mileševom i Prijepoljem u jugozapadnoj Srbiji; cijelom sjevernom Crnom Gorom od Lima do današnje granice hercegovačke s glavnim mjestima: Plevljima, Nikšićem i Ostrogom; današnjom južnom Dalmacijom s mjestima: Risan, Sutorina, Hercegnovi, Cavtat i Konavlje, zatim srednjom Dalmacijom od Neretve do Cetine i njezinim zaleđem s glavnim mjestima: Kominom, Gra-

(21) THALLÓCZY, *Studien* 360-363.

(22) N. dj. 394-400.

(23) N. dj 153-155 378-380.

cem, Makarskom, Omišem, Vrgorcem i Imotskim. Ovomu valja nadodati župe Ramu s Prozorom, zatim župe Uskoplje s gradovima Gornjim Vakufom, Bugojnom i Veselom Stražom u današnjem travničkom okružju, te župu Hlivno s gradom Bistricom. Ove župe darovao je kralj Matijaš Korvin g. 1463 vojvodi Vladislavu Vukčiću, najstarijem sinu hercega Stjepana, za njegovu hrabru borbu protiv Turaka i pomoć, koju je pružio kralju, da se oslobodi Jajce od Turaka ([24]). I ove su župe bile priključene zemljama hercega Stjepana i njegovih sinova i nazvane Hercegovina. Prema tome prvotna Hercegovina u svom početku od g. 1448 do g. 1463 obuhvaćala je cijelu današnju Hercegovinu, jugoistočne i jugozapadne kotare današnje Bosne, srednju Dalmaciju i njezine južne krajeve od Dubrovnika do Kotora, današnju sjevernu Crnu Goru i jugozapadni kut današnje Srbije. Tadašnja Hercegovina bila je prostorno tri puta veća nego današnja, a opsezala je preko 10.000 četvornih milja ([25]).

Uslijed državnih suprotivnosti ugarsko-hrvatskoga kraljevstva i Mlečana, razmjerica u Hercegovoj obitelji te neodoljivim pritiskom Turaka zemlje su se hercega

([24]) « ... castra Vezela Straza et castrum in comitatu de Usthopye et cum toto Usthopye castrum Prozor in Rama et cum tota Rama ac Hlevanczky cum Hleva ... de manibus Turcorum nuper per prefatum Ladislaum Vojvodam recuperatarum ... memorata Ladislao et filio eius comiti Balsa ipsorumque heredibus et posteritatibus dedimus, donavimus ... eo jure ... quo olim reges Bozne possidere consueverunt », Thallóczy, *Studien* 421 sl. Ovom prigodom Vladislav Hercegović obećao je predati kralju Matijašu « castrum Buhovecz simul cum Nerethva ». N. dj. 195 sl. 420. Ćorović, *Hist. Bosne* 561; Dinić, *Zemlje* 206-8; Anđelić 220 sl. Pod Neretvom valja razumjeti trgovište Drijevu (današnja Gabela), a Buhovec je bio tvrdi grad, koji je ležao na brdu Ozrenu povrh današnjega sela Buhova kod Širokoga Brijega. Buhovac je zaštićivao vojnički put, koji je tekao od Sinja preko Imotskoga, Hrasna i Broćna u dolinu Neretve.

([25]) Potanje o posjedima hercega Stjepana i o zemljama, kojima su vladali on i njegovi sinovi gl. Dinić, *Zemlje* 149-257; Vego, *Naselja*, uzastopce.

Stjepana počele rastvarati još prije smrti ovoga negda moćnoga i nezasitnoga vladara († 22 svibnja 1466 u Hercegnovomu). Hercegov grad Hodidid u vrhbosanskoj župi Turci su zauzeli oko g. 1428, a stalno njim vladaju od g. 1451 ([26]). Druga mjesta u sjeveroistočnom dijelu Hercegovih zemalja pala su u ruke Turaka g. 1463 na njihovu pohodu u Bosnu. Ali pravi i veliki napadaj na Hercegovinu izvršen je u ljetu g. 1465, kada su Turci zauzeli: Prijepolje s Mileševom, Plevlja, Čajniče, Foču, Konjic, Nevesinje i Blagaj kod Mostara ([27]). U obrani današnje srednje i donje Hercegovine odlikovao se tada osobito dubrovački fratar Aleksandar, kojemu je ugar.-hrv. kralj Matija Korvin 2 studenog 1465 darovao za nagradu 12 sela u župama: Dračevici na ulazu u Boku Kotorsku, u Trebinju, Popovu polju i Luki kod današnje Čapljine ([28]). U zapadnim krajevima podigao se protiv oca Vladislav, najstariji sin hercega Stjepana. On se obratio na sultana Mehmeda II Osvojača, koji mu je dosudio polovicu očevine ([29]). U primorju između Neretve i Cetine stari domaći plemići braća Ivaniš i Žarko Vlatkovići odmetnuli su se i više nijesu htjeli priznavati vlast staroga Hercega. Oni su dapače g. 1466 u zagorskim krajevima zauzeli Hercegove gradove Vrgorac i Hlivno ([30]). U izgubljenim zemljama počeli su ponovno upotrebljavati stara imena: Hum, Neretva, Kraji-

([26]) « castellum Codivjet (sic!), qui nunc in manibus Turchorum existit », uputa dubrovačkoga rektora i vijeća poslaniku, kojega šalju kralju Sigismundu, DR 488 sl.; AB 212.

([27]) U Vijeću Umoljenih zaključeno je 16 svibnja 1469: « de faciendo exire de tenutis nostris omnes illos qui venerunt in pisas tenutas a tempore quo imperator cepit Blagay et Chliuz [kod Gackoga] ». Na sjednici od 16 lipnja govori se, da je to bilo prije « otprilike tri godine ». DDA-Cons, f. 153 162. Gl. također Jireček, AfsPh XIX 25; Ćorović, *Hist. Bosne* 575 sl. 586 sl; Božić 206 sl.

([28]) StPov I/2 409 sl.; Ćorović, *n. dj.* 578.

([29]) GZM XXIII 22; StPov I/2 243.

([30]) U kolovozu 1466. Ivaniš Vlatković se nazivlje « perpetuus comes de Wrathar ac vayvoda terre Humie et de Hliuna », VZA XIX 117.

na i Dalmacija i uvoditi nove nazive, kao što je « Augustinova šumska », župa s obje strane Biokova u staroj makarskoj krajini ([31]).

Da se nedavno stvoreno ime Hercegovina nije izgubilo smrću hercega Stjepana i propašću njegove države, zasluga je Turaka, koji su u to doba novoosvojenim zemljama češće davali imena njihovih bivših gospodara. Tako su g. 1463 od krajeva oko Prače s gradom Borčom, kojima su negda vladali Pavlovići, stvorili posebnu upravnu jedinicu u okviru bosanskoga sandžakata pod nazivom vilajet Pavli (= zemlje Pavlovića) ([32]). Bivše zemlje Kovačevića nazvali su vilajet Kovač (= zemlje Kovačevića) ([33]). Slično su g. 1465 od osvojenih Hercegovih zemalja napravili posebnu vojvodinu i dali joj ime vilajet Hersek (= zemlje Hercegove, Hercegovina) ([34]). Na čelu toga upravnog okruga u ovisnosti od bosanskoga sandžaka stao je vojvoda ili krajišnik ([35]). Kada su Turci od g. 1466 do 1469 osvojili: Stolac, Gacko, Trebinje i veći dio Ljubinja, oni su vilajet Hersek odcijepili od Bosne i podigli ga u red sandžakata sa sijelom u Foči. Prvim sandžakom imenovan je dotadašnji vojvoda Hamzabeg ([36]).

([31]) Gl. Rački, *Obitelj Kačić* 13 sl. – Augustinovu šumsku (« de tuta Augustinova Sumsca ») treba istovjetovati sa starom župom Gorskom, koja se prostirala s obje strane Biokova od Cetine do Rastoka (gl. povelju kralja Ostoje od 28. XII. 1408, u AB 87), a ne sa zemljom « Humskom », kako to čini Vego, *Naselja* 9 sl.

([32]) Gl. Šabanović, *Upravna podjela* 181; Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi* 11.

([33]) Zemlje Kovačevića (vilajet Kovač) ležale su između Romanije planine, rijeke Drinjače i Drine. Gl. navode u prednjoj bilješci.

([34]) Gl. gore b. 19 i slijedeća.

([35]) Gl. StPov I/2 236 276 280 itd.

([36]) « Sultan Mehmed' car' od' Her'cegove zem'le san'žaku Ham'za begu ... ». Naređenje sultana Mehmeda II g. 876, polovicom džumazi-al ahira (1471, stud.- 4 prosinca), N. d. I/2 249. – Najstariji poznati spomen hercegovačkoga sandžakata je iz veljače/ožujka 1470, Božić 183, Truhelka, *Turskoslovjenski spomenici* 212; gl. Elezović, *Turski spomenici* I 147; Bejtić 31.

Novomu sandžakatu stavljena je zadaća, da pod sobom okupi sve zemlje pokojnoga hercega Stjepana. I uistinu od toga počinje snažno nadiranje Turaka u svim pravcima negdašnje vladavine Hercegove. God. 1471 pada Počitelj, tvrdi grad na Neretvi, koji su branile hrvatsko-ugarske čete i Vlatkovići ([37]). Poslje te godine Turci su osvojili i Mostar ([38]). God. 1477 pao je i Ljubuški, slijedeće godine Vratar u župi Luci kod Metkovića. S tim su došle u turske ruke sve zemlje u prodolju donje Neretve i Primorju do Igrana, napose glasovito trgovište Drieva (Gabela) i grad Ostrog povrh današnjega Zaostroga ([39]). God. 1498/99 pala je u turske ruke i Makarska Krajina do Cetine. Dne 13 travnja 1499 Splićanima piše knez Juraj Kačić-Marković kao turski podanik ([40]), koji se g. 1500 naziva knezom « cijele Augustinove Šumske » (« de tuta la Augustinova Shumsca » ([41]). Početkom g. 1482 pao je i tvrdi grad Hercegnovi, koji je držao Vlatko, drugi sin hercega Stjepana ([42]). Tim je konačno nestalo stare slobodne Hercegovine, da dođe do punine nova turska Hercegovina, koja će to time učvrstiti od rijeke Lima u Srbiji do Cetine u Dalmaciji, te od Jadrana do Duvna i Konjica na sjeveru.

([37]) Gl. GZM (1911) 308 sl.; Kreševljaković, *Počitelj na Neretvi*; Ćorović, *Hist. Bosne* 387 sl.

([38]) Dubrovčani g. 1474 prvi put spominju Mostar kao sjedište turskoga subaše: « Prima pars est de donando Schendero subasse de Mostar ... », DDA-Cons, fol. 120, I VI 1474 kod Dinić, *Zemlje* 250, b. 39.

([39]) Gl. Dinić, n. dj. 250.

([40]) Rački, *Obitelj Kačića* 1-14; *Rad* 130, 27 sl.

([41]) N. djela. O fra Augustinu Vlatkoviću gl. Jurišić 13-15.

([42]) 28 siječnja 1482 vijećalo se u Dubrovniku, da se hercegovačkom sandžaku Ajaz-paši dadnu tri lađe, na kojima će prevesti vojnike ugarsko-hrvatskoga kralja, koji su Novi predali Turcima uz uvjet, kako se čini, slobodnoga odlaska kući. DDA-Cons XXIV, ff. 50 (DR 809; Ćorović, *Hist. Bosne* 604 sl.).

3) - Hercegovački sandžakat

Prema jednom turskom popisu iz g. 882/1477 župa Neretva bila je u početku uklopljena u sandžakat hercegovački (43), ali je brzo odcijepljena i pridružena sandžakatu bosanskomu. Kako razabiremo iz izvorno sačuvanih katastarskih zapisnika bosanskoga sandžakata iz g. 890/1485, 894/1489 te onoga 937/1530, nahije Neretva, Rama i Hlivno činile su sastavni dio bosanskoga sandžakata (44). U tim krajevima zarana se izgubilo ime Hercegovina, ako je i bilo u početku unišlo u običaj.

Sijelo hercegovačkoga vojvode, pa sandžaka bilo je u prvo vrijeme, naime od g. 1465 do 1572, u Foči na Drini, a od g. 1572 do 1832 u Plevljima, jugoistočno od stare stolice (45). To se nesumnjivo vidi iz raznih turskih spomenika, a napose iz mnogobrojnih pisama hercegovačkih sandžaka i njihovih ćehaja upravljenih Dubrovačkoj republici. U prvim godinama turskoga osvajanja Foča je izabrana za sijelo vojvode, dotično hercegovačkoga sandžaka, jer je ležala u sredini Hercegovih zemalja, koje su Turci od g. 1465 do 1470 osvojili, a bila je dovoljno daleko od ratnoga područja u starom Humu i Travunji. Sjedište sandžakata ostalo je i dalje u tom mjestu, dapače je g. 1572 bilo premješteno u Plevlja (46), još istočnije od Foče, radi turskih državnih razloga, naime da hercegovački sandžak bude bliže državnom središtu u Carigradu i velikim prometnim putevima, kojima su se kretala turska osvajanja do konca

(43) Tahrir defter br. 5 u arhivu Predsjedništva vlade u Carigradu po ŠABANOVIĆU, *Upravna podjela* 182 b. 46.
(44) Tahrir defter br. 18 28 i 157 kod ŠABANOVIĆA, n. dj. 181, b. 39-41.
(45) Gl. ŠABANOVIĆ, n. dj. 182 sl.; KREŠEVLJAKOVIĆ, *Saraji* 13 sl; BEJTIĆ 31; POPOVIĆ 267-71.
(46) Prema BAŠAGIĆU, *Kratka uputa* 105 i 184, hercegovački sandžakat u Plevljima bio je dokinut sultanovim fermanom od 24 travnja 1763 i pripojen bosanskom sandžakatu, s kojim je ostao ujedinjen do g. 1833, kada je Hercegovina otrgnuta od Bosne i podignuta na čast pašaluka.

17-st. i obrana carstva u kasnijim vremenima. God. 1522, kada su otpočele veće borbe u srednjoj Dalmaciji, hercegovački sandžak prenio je svoje privremeno sijelo u Mostar, koji je bio bliže ratnom poprištu i imao daleko veću stratešku vrijednost nego Foča. Dubrovčani, 6 lipnja 1522, šalju svoga poslanika Jeronima Bunića s darovima u Mostar, da čestita hervegovačkom sandžaku na pobjedi, što je osvojio Knin i Skradin u dalmatinskoj Hrvatskoj (47). U to vrijeme protezao se hercegovački sandžakat, a tim i ime Hercegovine, sve do rijeke Krke u zapadnoj Dalmaciji.

Fra Nikola Lašvanin u svojoj *Kronici* navađa, da je g. 1525 bio pod Jajcem « mostarski paša » (48), što potvrđuje i branitelj grada, Krsto Frankopan, u svom izvješću od 24 lipnja 1525 (49). Četiri godine kasnije mostarski se sandžak spominje pri prvoj opsadi Beča g. 1529 (50). Uza sve to i tih je godina Foča smatrana glavnim mjestom, sijelom hercegovačkog sandžakata. To izričito navodi Benedikt Ramberti, tajnik mletačke republike, koji je g. 1533 prošao preko Foče u Carigrad (51). To tvrde i drugi suvremeni putopisci, koji su prolazili tim krajem. Tako Korn. Dupl. Šeper g. 1533 (52) i J. Chesneau g. 1547 (53).

Hercegovački sandžakat od svoga osnutka oko g. 1470 pa do g. 1580 bio je neposredno podvrgnut rumelijskomu beglerbegu sa sijelom u Sofiji (54). God. 1580, kada je Bosna podignuta na čast ejaleta (pašaluka), hercegovački sandžakat bio je pridružen toj novoj državnoj jedinici i ostao je s njom u vezi sve do zaposjednuća Bosne i Hercegovine g. 1878.

(47) DDA-Lett XIX, f. 196 sl.; AfsPh 21 (1899) 408; ĆOROVIĆ, *Mostar* 12 sl.
(48) LAVAŠNIN 48.
(49) ĆOROVIĆ, *Mostar* 13.
(50) Gl. PEEZ, *Mostar* 224 sl.
(51) Gl. MATKOVIĆ, *Putovanja* 211.
(52) MATKOVIĆ, n. dj. 61.
(53) N.dj. 71.
(54) ŠABANOVIĆ, *Upruna podjela* 172 sl., 183.

Domaćim silama hercegovačkoga i bosanskoga sandžaka Turci su g. 1537 osvojili tvrđavu Klis, glavno i zadnje uporište kraljevine Hrvatske južno od Velebita. Te iste godine bio je osnovan novi turski sandžakat sa sijelom u Klisu, kojemu su bili dodijeljeni novoosvojeni krajevi te od hercegovačkoga sandžakata sva mjesta, koja su ležala zapadno od Cetine i imotskoga kotara. Od bosanskoga sandžakata kliškomu su sandžakatu bili pripojeni: Hlivno, Uskoplje, Prusac, Jezero, Rama i Neretva. Granica novoga sandžakata tekla je u srednjoj Bosni ispod Jajca te Komarom i planinom Zecom, a na istoku konjičkim mostom, gdje se u to doba nalazila tromeđa hercegovačkoga, bosanskoga i kliškoga sandžakata ([55]). Narod s istočne strane Neretve i danas zove stanovnike na desnoj strani te rijeke oko Ostrošca « Klišanima », tj. podložnicima kliškoga sandžakata.

Osnutkom kliškoga sandžakata drugi put se smanjuju hercegovačke zemlje, dotično hercegovački sandžakat, a tim i uporaba imena Hercegovine. Od toga doba pa do kandijskoga mira g. 1669 hercegovački sandžakat se prostirao od Mileševa u Srbiji do rijeke Cetine i Zadvarja u današnjoj Dalmaciji te do Kupresa u Bosni. Splitski plemić Atanazije Jurjević (Georgiceo) (1580-1650), koji je g. 1625 u misiji bečkoga dvora proputovao Bosnom i napisao o tome opsežno izvješće, ostavio je dragocjen opis tadašnje Hercegovine. Njegovo je izvješće sačuvano u dvije inačice, od kojih je jednu izdao

([55]) « ... Confinia Bosnae ... usque ad montem Leporinum ... Haec dividunt confinia Bosnae, Clissae et Hercegovinae, quia in Cogniz sunt tres iudices, scilicet Hercegovinae, Clissae, et Bosnae, simul in eadem civitate iudicantes secundum iurislictio-
Bosnae, simul in eadem civitate iudicantes secundum iurisdictio-
nem et non praeteriens confinia eorum. Ex bora vero Verbosa dicta, ubi est prope signum caraol, vel excubia Clissae usque ad portam Ovadini, illyrice Jajce, et quousque attingit iurisdictionem Clissae, Bilai et Licam versus ... », Izvješće makarskoga biskupa Lišnjića g. 1668, APF-Scritt 436, f. 486v.

F. Rački g. 1882 ([56]), a drugu fra M. Batinić g. 1885 ([57]). Račkoga je varijanta godinu dvije mlađa, ali je potpunija, osobito što se tiče mjesta na jadranskom primorju. Po Jurjevića opisu Hercegovina je g. 1625 obuhvaćata ova mjesta: Risan, Hercegnovi, Miloševac, Prijepolje, Kojnik (?), Čajniče, Foču, Goražde, Jeleč, Ulog, Konjic, Mostar, Nevesinje, Blagaj kod Mostara, Ljubinje, Stolac, Počitelj, Gabela, Ljubuški, Imotski, Vrgorac, Makarska, Nutjak, Zadvarje, Čačvina, Dvarje, Radobilja, Buško blato, Županj-Potok s Duvnom, Rogoznica, Lužičić, Slime, Brela, Bast, Veliko brdo, Kotišina, Tučepi, Podgora, Dražnice, Igrane, Živogošće, Drisnik, Zaostrog, Podace, Brist, Cista, Lapčanj, Podaca i Baćina.

Hadži-Kalfa, turski geograf sedamnaestoga stoljeća, na području hercegovačkoga sandžakata navodi ova mjesta i ovim redom: Imotski, Makarska, Kizilgol (= Crveno jezero, grad više Imotskoga), Blagaj, Ljubuški, Gabela, Mostar, Počitelj, Ljubinje, Zadvarje, Cernica, Omiš, Norin, Vrgorac, Neretva (Gabela), Duvno i Prozor (pripadaju kliškom sandžakatu), Brač i Hvar (!), Foča, Prijepolje, Čajniče, Taslidža, Belgradžik (= Konjic), Gacko, Novi, Konavlje ([58]).

U dugom razdoblju od g. 1537 do kandijskoga mira g. 1669 na cijelom navedenom prostoru ime se Hercegovine ustalilo i potisnulo u zaborav sva stara imena. Tako g. 1646 « franjevci svećenici iz Hercegovine », koji su stanovali u « hercegovačkim samostanima »: Imotskom, Živogošću, Makarskoj i Zaostrogu, mole Sv. stolicu, da u njihovoj zemlji Hercegovini osnuje samostalnu redovničku provinciju različitu od bosanske ([59]).

([56]) Rački, *Prilozi pašaluka* 173-195.
([57]) Batinić, *Relatione* 116-149.
([58]) Novaković, *Hadži-Kalfa* 90-93; GIDBiH IV 183 sl.
([59]) « noi PP. della Mareme della Provincia di Bosna Argentina ... noi PPi. di Hercegovina più volte habbiamo domandato la divisione con li PP. di Bosna ... questi conventi di Hercegovina ... Imotta ... Sivogosta ... Macarscha ... Zastrog », AFHerc 137-139.

5) - *Hercegovina od g. 1669 do 1718*

S kandijskim ratom (1645-1669) počinje uzmak Turske u jadranskom području. U sklopljenom miru s Venecijom g. 1669 Turska je ustupila ovoj Solin i Klis, a uslijed stvarnoga mletačkoga zaposjednuća i Omiš i cijelo makarsko primorje, koje je dotle pripadalo hercegovačkomu sandžakatu. Novu granicu, koja je tekla Biokovom, Mlečani su nazvali Nanijeva crta, a dobivene krajeve: Stare tečevine. U velikom, tako zvanom svetom ratu g. 1683 do 1699, Turci su izgubili i jadransko zagorje s Kninom, Vrlikom, Sinjem, Zadvarjem i Vrgorcem. Nova granica nazvana je: Grimanijeva crta, a stečeni posjedi: Nova tečevina. U ratu g. 1716 do 1718, koji svršio Požarevačkim mirom, Mlečani su dobili nove krajeve na račun kliškoga i hercegovačkoga sandžakata tako, da je tada granica udarena razvodnim planinama Velebitom, Dinarom, Kamišnicom te preko Imotskoga polja i Rastočko-ljubuškoga. Tim mirom Mletačkoj je dodijeljen veći dio imotskoga kadiluka, jedan dio Rastočko-ljubuškoga polja i neka mjesta u donjoj Neretvi. Onaj dio imotskoga kadiluka, koji je ostao u turskim rukama, nazvao se poslije toga Bekija (= ostatak). Navedenim mirom Turska je dobila izlaz na more u Sutorini kod Hercegnovoga i u Kleku. Novu granicu nazvali su: Mocenigo crta, a dobiveni krajevi: Najnovija tečevina ([60]).

U onim krajevima, koje je Turska u hercegovačkom sandžakatu izgubila od Kandijskoga mira g. 1669 pa dalje, gubilo se malo po malo i ime Hercegovina. Mjesto toga Mlečani uvode starinsko ime Dalmacija. Ipak se neko vrijeme i poslije Kandijskoga mira nazivalo Hercegovinom izgubljene krajeve u makarskom primorju, dapače sve do rijeke Krke, dokle se najdalje bilo raširilo ime Hercegovina između g. 1522 i 1537. Tako franjevački pisac fra Ivan Ančić u svom podnesku Sv. kongregaciji za raširenje vjere g. 1680 piše ([61]): « U državi sv. Sabe zapovijeda paša Hercegovine nad 13 gradova. Tu su samostani Sv. Stjepana u Imotskomu, Sv. Križa u Živogošću, Sv. Marije u Zaostrogu i Sv. Petra u Makarskoj ». Izaslanik franječkoga reda fra Mijo Radnić u pismu papi Inocenciju X g. 1684 uključuje u Hercegovinu mjesta: Obravac, Vranu, Skradin, Drniš i Zadvarje ([62]).

([60]) Gl. Pisani, *Mletački posjedi,* u BASD 1891; Šišić, *La formation*; G. Novak, *Dalmacija* 472.

6) - *Hercegovina od g. 1718 do 1878*

Opseg hercegovačkoga sandžakata, dotično prostora tadašnje Hercegovine, ostao je u bitnom nepromijenjen od Požarevačkoga mira g. 1718 pa sve do g. 1878, kada je Turska izgubila Bosnu i Hercegovinu. Znatna je izmjena učinjena u upravnom pogledu g. 1832, kada je, nakon ugušenoga ustanka domaćih muslimana pod Huseinom Gradaščevićem, Hercegovina bila otrgnuta od Bosne i podignuta na čast samostalnoga pašaluka pod domaćim sinom Alipašom Stočevićem (1832-1851) ([63]). Alipašina Hercegovina se protezala od Matine vode u Buškom blatu i Šujice na zapadu do Nikšića i Prijepolja na istoku ([64]). Za vrijeme kršćanskoga ustanka hercegovački je vilajet bio g. 1877 dokinut i ponovno sjedinjen s Bosnom ([65]). Dvadeset petim članom berlinskoga kongresa g. 1878 završena je četiristo-godišnja turska uprava i

([61]) « E nel stato di S. Sabba comanda il passa d'Ercegovina a 13 citta. Qua sono conventi S. Stephano d'Imotta, S. Croce di Xivogoste, S. Maria di Zaostrog, e S. Pietro di Macarska », AFHerc 228.

([62]) « Hercegovina, che vuole il Gran Ducato ... di questo Paese erano settanta luoghi presidiati, hora non trovo piu che 26 ... Gracaz, Obrovaz, Vrana, Sidraga, doe Ostarvize, Scardona, Darnis e Zadvarie », n. dj. 235.

([63]) Knezović 11 sl.; Prelog 49 sl.

([64]) Jukić, *Zemljopis* 383-392; Bakula, n. dj. 14-18.

([65]) Prelog 131. Gl. Bakula, n. dj. 22.

Hercegovina hercega Stjepana g. 1463
i Alipaše Stočevića g. 1850

povjereno je Austro-Ugarskoj, da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu ([66]). Kako je A. - U. izjavila, da ne želi preuzeti upravu u novo-pazarskom sandžakatu, koji je donedavno pripadao Bosni, to su i od hercegovačkoga sandžakata bili otkinuti krajevi Plevlja i Prijepolja i pridruženi novo-pazarskom sandžakatu. Nadalje su, po zaključku berlinskoga kongresa, otkinuti od Hercegovine i pridruženi Crnoj Gori: Nikšić, Piva i Banjani ([67]).

([66]) Članak XXV berlinskoga kongresa glasi: « Les provinces de Bosnie et d'Herzégovine seront occupées et administrées par l'Autriche-Hongrie. Le Gouvernement d'Austriche-Hongrie ne désirant pas se charger de l'administration du Sandjak de Novibazar, qui s'étend entre la Serbie et le Monténégro dans la direction sud-est jucqu'au delà de Mitrovitza, l'administration ottomane continuera d'y fonctionner. Néanmoins, afin d'assurer le maintien du nouvel état politique ainsi que la liberté et la sécurité des voies de communication, l'Autriche-Hongrie se reserve le droit de tenir garnison et d'avoir des routes militaires et commerciales sur toute l'étendue de cette partie de l'ancien Vilayet de Bosnie. A cet effet les Gouvernements d'Autriche-Hongrie et de Turquie se réservent de s'entendre sur les details ». – O toku berlinskoga kongresa i gornjem zaključku gledaj: Fournier 64-75; M. Mandić 17-20; Prelog, n. dj. 134-137; Jakšić, n. dj.

([67]) Gl. djela u prednjoj bilješci.

7) - *Hercegovina od g. 1878 do danas*

Radi lakše uprave zaposjednutih krajeva Austro-Ugarska je g. 1879 razdijelila cijelo područje Bosne i Hercegovine na šest okružja. Glavni dio dotadašnje Hercegovine doznačila je šestom okružju sa sijelom u Mostaru. Sjeveroistočne hercegovačke kotare Foču i Čajniče pridružila je sarajevskom okružju, a Duvno dodijelila travničkom okrugu. Od nekadašnjega kliškoga sandžakata mostarskom je okružju pridružena Neretva, tako da se od to doba granica Hercegovine prema Bosni povukla na Ivan-planinu i druge razvodne gore između jadranskog i dunavskoga slijeva s tom iznimkom, da su Prozor i Rama dodijeljeni travničkom okružju.

Prostor mostarskog okružja minjenjan je za prve Jugoslavije g. 1929-1941, ali je za Nezavisne Države Hrvatske g. 1941 di 1945 uspostavljeno pređašnje stanje. Druga Jugoslavija otkinula je od Hercegovine njezin južni izlaz na more (Sutorinu i Zeleniku) i priključila ga republici Crnoj Gori.

Ime i opseg stare Hercegovine, uključivo s kotarevima Duvnom i Fočom, čuvaju danas katolička biskupija mostarsko-duvanjska i pravoslavna eparhija zahumsko-hercegovačka te franjevačka provincija hercegovačka.

Turci su osvojili Galipolje i prešli u Evropu g. 1354. Svojim upornim radom, a najviše radi pocjepkanosti i međusobnih borba grčkih, bugarskih, srpskih i hrvatskih velikaša, oni su za sto godina i nešto više osvojili cijeli Balkan, izuzevši jedan dio zapadne Hrvatske i uskoga pojasa Dalmacije uz Jadran, koji je tada držala Venecija u svojim rukama.

1) - *Provale Turaka i postepeno osvajanje Bosne prije g. 1463*

U bosansko kraljevstvo Turci su prvi put provalili g. 1386, kako razabiremo iz zaključka dubrovačkoga maloga vijeća, koje je na sjednici od 26 i 27 listopada te godine zaključilo, da se Vlasi i drugi okolni narod mogu povući u Ston i spasiti pred Turcima, koji su se tada vrzali Humom [1]. Drugi upad izvršili su Turci g. 1388, ali ih je ovaj put hametom potukao kod Bileće Vlatko Vuković, vojskovođa kralja Tvrtka I [2]. Slijedeće g. 1389 na 15 lipnja Turci su na Kosovu pobijedili Srbe, kojima je bilo došlo u pomoć i deset tisuća Bošnjaka pod vodstvom Vlatka Vukovića [3]. Tom pobjedom Turci su znatno pojačali svoj položaj u istočnom i srednjem Balkanu. Tri godine kasnije, 6 siječnja 1392, u turske ruke palo je Skoplje, znamenito strateško mjesto, koje će postati glavno uporište za daljnja turska osvajanja u srednjem i zapadnom Balkanu. Brzo iza osvoje-

(1) « ... quod recipiantur in Stagno familie, pastores, animalia et carnesia Vlacorum et circum vicinorum propter eorum saluamentum terrore Teucrorum partes discurrentium », DDA-Ref 384, JIREČEK, *Die Wlachen* 116.

(2) Gl. NODILO, *Li annali* 48; JIREČEK - RADONIĆ II 90; ĆOROVIĆ, *Hist. Bosne* 324 sl.

(3) KLAIĆ, *Poviest Bosne* 183 sl.; JIREČEK - RADONIĆ 90 sl.; ĆOROVIĆ, *n. dj.* 327 sl.

nja Turci su u Skoplju uredili skopljanski sandžakat, kojemu su u početku stali na čelu daroviti i okretni sandžaci Saruhanli paša Jigit-beg (1392-1414) i Ishak-beg (1414-1439) (4). Ovi su bili opunomoćeni namjesnici sultanovi, nadglednici i suci srpskih i bosansko-hrvatskih vladara i velikaša, koji su postepeno dolazili u ovisnost i podložnost tursku. U svom dopisivanju s Dubrovnikom skopljanski sandžaci nazivlju sebe krajišnicima i vojvodama (5).

Od konca 14-st. pa dalje turski upadi i pohodi u Bosnu, upravljani iz Skoplja, bili su česti. Negda su Turci sami provaljivali, ali većinom su bili pozivani od bosansko-hercegovačkih velikaša, da im pomognu svladati kojega svoga istonarodnoga susjeda, ili se od njega obraniti. Od tih pohoda znamenit je onaj g. 1415, kada su Turci došli u Bosnu na poziv hercega Hrvoja i pomogli Bošnjacima potući kralja Sigismunda u Usori blizu Save (6). Napose je značajan upad g. 1426, kada su Turci zauzeli i u svojim rukama zadržali više strateških klanaca u istočnoj Bosni (7). Slijedećih godina turski je pritisak bio tako jak na Bosnu, da se kralj Tvrtko II g. 1428 morao obvezati, da će ubuduće Turcima plaćati stalni godišnji danak (8). Budući da preuzetim obvezama nije mogao udovoljiti, to je dogovorno ustupio Turcima nekoliko gradova, vjerojatno u istočnoj Bosni. God. 1430 kralj Tvrtko moli u Mlecima zajam od 32.000 dukata, da bi mogao založene gradove iskupiti od Turaka (9).

(4) Hammer I 175 183 445; Jorga, *Geschichte* I 255; Jireček - Radonić II 97.

(5) Gl. StPov I/2, 218-223 235-237 itd.

(6) Klaić, *Poviest Bosne* 251 sl.; Ćorović, *Hist. Bosne* 416 sl.; PHZBiH 444 sl.

(7) DR 317, 319; Ćorović, n. dj. 434 437.

(8)) Klaić, n. dj. 269; Ćorović, n. dj. 437; PHZBiH 475.

(9) « requirit [rex Bosnae] mutuo a nostro dominio ducatos XXXII millia auri, pro redimendo de manibus Turchorum aliqua eius castra, quae sunt in illorum manibus in regno Bossinae, secundum certam compositionem, quam invicem habuerunt », *Listine* IX 45. Gl. GIDBiH II (1960) 257-63.

Mlečani mu nijesu odobrili zajam, pa su gradovi i dalje ostati u turskim rukama.

Domalo je nastao pravi građanski rat u Bosni. Humski vojvoda Sandalj i srpski despot Đurađ kupuju od sultana bosansko kraljevstvo i hoće ga razdijeliti (10). Tvrtko II bježi iz zemlje i sklanja se u Ugarsku, gdje se nalazi i g. 1435. Za to vrijeme su Turci po svoj Bosni palili i haračili. Između drugoga porušili su i zapalili 16 franjevačkih crkava i samostana (11). Po naredbi ugarsko-hrvatskoga kralja Sigismunda hrvatski velikaš Matko Talovac poduzeo je jak napadaj na Turke u Bosni i preoteo im tvrđi Hodidid i druga mjesta zapadno od Drine (12). Ali čim se on povratio u Slavoniju, Turci su opet zauzeli Hodidid i druge gradove u Bosni, koje su prije držali. Kako razabiremo iz pisma Dubrovčana slavonskomu banu Matku Talovcu, Turci su još prije 30 studenoga 1435 ponovno zauzeli Hodidid (13).

Kada se Tvrtko II u proljeće g. 1435 povratio u Bosnu, morao je priznati vrhovništvo tursko i obvezati se na plaćanje danka u visini od 25.000 dukata godišnje (14). Naravno, i gradovi, koje su Turci tada držali, ostali su u njihovim rukama. U izvorima imamo izričito spomen, da je grad Hodidid bio u truskim rukama g.

(10) « E cossi fece altre volte esso Signor Despot e vayuoda Sandal, quando comprono el paese del re Tuertcho e per dicta caxon el Signor Despot se fexe signor de Suonich e de Vsora », Dubrovčani u pismu poslanicima u Srbiji od 2 X 1451, DDA-Lett 1448-88 i 1451-2; Jireček, *Die Handelsstrassen* 39, b. 120. Gl. također Jorga II 316 sl. i 455 te Klaić, *Poviest Bosne* 175; Ćorović, *Hist. Bosne* 443.

(11) « Hinc est, quod Nos, dilecti filii Iacobi, ordinis Minorum professoris, vicarii Bosnae, asserentis circa 16 ecclesias et domos fratrum dicti ordinis spatio duorum annorum ab immanissimis Turcis ... destructas et combustas fuisse ... », BFns I 159; Wadd. XI 343; VMSM I 375; AB 161.

(12) DR 384-387; Thallóczy-Aldásy 115 125; Jireček-Radanić II 138; Ćorović, *Hist. Bosne* 445.

(13) DR 394; AB 147 (br. 731); Ćorović, *Hist. Bosne* 448.

(14) Chalcocondylas V (248); Klaić, n. dj. 277, b. 48.

1439 ([15]) i 1451 ([16]). U turskom popisu krajeva, kojima je g. 1455 upravljao skopski krajišnik Isabeg, između drugih spominje se vilajet Hodidid i vilajet Saray-ovasi (Sarajevo) ([17]). Tih godina turski sultan Murat II smatrao se vrhovnim gospodarom i ostale Bosne. U svojoj povelji g. 1430, u kojoj sultan Dubrovčanima dozvoljava trgovati po zemljama, kojima on gospodari, Murat II nabraja i Bosnu ([18]). Radi toga se ne treba čuditi, da je

([15]) Jorga II 359.

([16]) « voi ... presto porete aquistar el castello di Codiviet, el qual è in man de li Turchi, et de la tutta Bossina ... la qual a presente hanno li Turchi », Uputa Dubrovčana poslaniku S. de Goze od 14 IV 1451, DR 497.

([17]) Gl. Šabanović, *Bosansko Krajište* 178 sl. – Šabanović, *Je li postojao grad Vrhbosna?* 52-55, dokazuje, da je prije pada Bosne g. 1463 postojala župa Vrhbosna, ali da nije sigurno, da je postojao grad ili varoš Vrhbosna. Kod ovoga pitanja valja dobro razlikovati, što Šabanović ne čini, utvrđeni grad (castrum) od većega naseljenoga mjesta; trgovišta ili varoši (civitas). Sarajevo nije bilo utvrđeni grad ni u tursko doba sve do napada Eugena Savojskoga g. 1697, i ako je bilo veliko naselje i sijelo bosanskoga sandžaka, pa beglerbega. Tako ni u Srednjem nijeku Vrhbosna nije bila utvrđeni grad (castrum), ali je postojalo već od 11-st., ako ne i od prije, kao veće naselje i trgovačko mjesto (civitas). Varoš Vrhbosnu prvi put spominje *Provinciale Vetus* ok g. 1076 kao sijelo bosanske biskupije: « civitas [Vrh]Bosna » PL 98, 466. Katedrala te biskupije nalazila se g. 1244 na « Brdu u župi Vrhbosni » (« in supra Vrhbozna Burdo, ubi ipsa ecclesia cathedralis S. Petri est fundata »). To « Brdo » valja istovjetovati s Brdom-džamijom nad Bistrikom u današnjem Sarajevu. Mjesto Vrhbosna (« Vrh'bosna », pop Martinac g. 1493; Vrhbosanija i Vrbosanje, Dubrovčani i drugi) spominje se u dubrovačkim izvorima g. 1379, 1409, 1436, 1439, i td., a u turskim izvorima g. 1455 (Saray-ovasi), 1462 i 1477 i dalje. Koncem 15- i početkom 16-st. razni pisci, posebno putopisci, koji su prolazili ovim mjestom, zovu varoš sada Vrhbosna, a sada Sarajevo. Sredovječno trgovište Vrhbosna nalazilo se ispod Brda-džamije, a poglavito na desnoj strani Miljacke od Careve do Latinske ćuprije, gdje se u tursko doba nalazila Stara Varoš i Latinluk. M. Hj., *Vrhbosanje* 88-110, premješta sredovječnu Vrhbosnu podno Soukbunara i Debeloga Brda, ali bez uvjerljivih razloga.

([18]) « da im' tr'govci hode slobodno po svoj zemlj gospoctva mi ... po suhu i po moru u Srbije, u Arpanase, u Bosnu ... »,

kralj Tvrtko II početkom g. 1441 pomišljao ponovno ostaviti Bosnu nudeći Mlečanima, da preuzmu upravi kraljevstva bosanskoga ([19]).

U siječnju g. 1444 ugarsko-hrvatski kralj Vladislav Varnenčik teško je potukao Turke u klancu Kunovici u Bugarskoj. To je ohrabrilo novoga bosanskog kralja Stjepana Tomaša (1443-1461), sina kralja Stjepana Ostoje, da je u proljeće g. 1444 poduzeo protunapadaj na Turke u Bosni i potisnuo ih iz Srebrenice i nekih drugih mjesta oko Drine ([20]). Ali nakon poraza kršćana kod Varne 10 studenoga 1444 i na Kosovu 17 listopada 1448 bio je sklopljen mir s Turskom, po kojemu je Bosna bila ponovno obvezana plaćati godišnji danak od 25.000 dukata s tim da joj je bio oprošten dio zaostaloga. I gradovi, koje su Turci do tada držali, ostali su i dalje u njihovim rukama ([21]).

GZM 23 (1911) 2; StPov I/2, 230. Gl. također povelju od veljače 1442, GZM 23 6; StPov 233.

([19]) « ipsum dominum regem optare et nos rogare, ut consentiamus, quod possit quando opus sibi videbitur, mittere in aliqua terrarum nostrarum havere suum, et personaliter etiam venire cum familia sua, et offert nobis illud regnum regendum nostro nomine, palam vel occulte ut nobis placet, et vellet arma et alias munitiones de locis nostris posse habere ... », GDSS XIV 41-43.

([20]) Jorga II 402, III 154; Jireček-Radonić II 149; PHZBiH 508.

([21]) Među bosanskim povjesničarima raspravlja se o tome, kada su Turci stekli stalna uporišta u Bosni, otkada treba računati početak stalne turske vlasti u Bosni i osnutak turskoga Bosanskoga Krajišta? Šabanović, *Pitanje turske vlasti* 37-51; Isti, *Bosansko Krajište* 177-222, stavlja to u g. 1448, ali bez uvjerljivih dokaza. Kako smo gore naveli, Turci su držali pojedine točke u Bosni još od g. 1426. Prije g. 1430 kralj Tvrtko II predao im je u zalog više svojih gradova. Tvrdi Hodidid s Vrhbosnom u srednjoj Bosni, koje je skopski sandžak Ishak-beg oko g. 1419 oteo Pavlovićima i dao Kosačama (StPov I/1, 310), Turci su u svoje ruke preuzeli najkasnije u zimi g. 1433/34 (Jorga II 318 321). Matko Talovac oslobodio je Hodidid u jeseni g. 1434 (b. 12), ali su ga Turci zajedno s Vrhbosnom ponovno zauzeli g. 1435 (b. 13) i ubuduće trajno držali u svojim rukama do konačnoga pada Bosne. U povjesnim izvorima nema nikakva dokaza, da su Turci Hodidid i Vrhbosnu napuštali ili

God. 1461 naslijedio je kralja Tomaša njegov sin Stjepan Tomašević (1461-63). Da mu podigne ugled i da ga pomogne u teškim prilikama, u kojima je naslijedio kraljevstvo, papa Pio II pošalje svoga posebnoga legata, koji početkom studenoga g. 1461 okruni u Jajcu kralja s krunom, koju mu je papa poslao iz Rima ([22]). No to uvrijedi ugar.-hrv. kralja Matiju Korvina, koji je mislio, da se tim krnje njegova kraljevska prava na Bosnu ([23]). Da ga umiri, Stjepan Tomašević nudio je kralju Matiji više svojih gradova, osobito onih u blizini turskih posjeda ([24]). Na koncu je morao početkom lipnja

iz njih bili istjerani od g. 1435 do g. 1463. Hodidid i Vrhbosna spominju se u turskim rukama g. 1435 (b. 13), 1436 (Jorga II 335), 1438 (Jorga 359; Božić 62; Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici* 192), 1439 (b. 15), 1451 (b. 16), 1455 (b. 17). Ako g. 1444 i 1448 Stjepan Kosača broji Hodidid i Vrhbosnu među svoje posjede, to on čini na osnovu virtualnoga prava kao i za Mileševo, za koje g. 1444 izričito spominje, da njim Turci gospodare (Thallóczy, *Studien* 361). God. 1439 Dubrovčani spominju, da već od prije postoji tursko Bosansko Krajište (« come el signor imperator turcho vi à dato in guardia e tenuta questa parte e confini di Bosna, i quali ano tenuti i vostri antecessori, a poter commandare alto e basso quanto la propria soa persona », Jorga II 359). – « I confini di Bosna », Šabanović krivo prevodi a « granice Bosne », « do granice Bosne » (GIDBiH VII 49 sl.). Navedeni izraz znači: u pograničnim krajevima Bosne, Bosansko Krajište. Tih godina spominje se i turski « Bosanski kapetan » (Božić 89, nap. 66; Šabanović, *n. mj.* VII 47). To nam sve kaže, da su Turci već od g. 1435 neka mjesta u Bosni stalno držali i prije g. 1439 u tim mjestima uveli svoju upravu, koja se postepeno izgrađivala do onoga stupnja, na kojemu je nalazimo g. 1455 u Defteru, koji se do danas sačuvao u Carigradu.

([22]) « ... At ubi vidit [rex Bosnae] ... a sede apostolica ... speciales ad se legatos mitti, et se per eos non sine graui et euidenti regum Hungariae praeiudicio coronari et ita in regno confirmari ... », pismo kralja Matijaša papi Piju II g. 1462 (Katona XIV 498)); gl. Klaić, *Povjest Bosne* 325 sl.; PHZBiH 556-560.

([23]) Gl. opširno pismo kralja Matije papi Piju II od g. 1462 (Katona XIV 494-499), te pismo istoga kralja kardinalu od Sv. Anđela (n. dj. 500 sl.) i pismo Ivana Viteza papi Piju II (n. dj. 499 sl.).

([24]) « iam castella sua et arces, praesertim Turcis finitimas, in nostras manus dediturum offerebat ... », pismo kralja Matijaša papi Piju II (Katona, n. dj. 498).

g. 1462 potpisati ugovor s kraljem Matijom, u kojemu se, kako se čini, obvezao prekinuti odnošaje s turskim sultanom i uskratiti mu danak ([25]). Ali to je bio početak konačne propasti Bosne.

2) - *Pad Bosne i osnutak bosanskoga sandžakata g. 1463*

Turci su naime već od prije imali jako uporište u istočnoj i srednjoj Bosni. Više godina držali su Hodidid i Vrhbosnu (sadašnje Sarajevo), a između g. 1459 i 1562 zauzeli su i Srebrenicu, Zvonik (kasnije nazvan Zvornik) i Usoru ([26]). U rano proljeće g. 1463 Mehmed II Osvajač krene s vojskom od 150.000 vojnika iz Drinopolja preko Skoplja i Vučitrna prema Sjenici, lukavo krijući cilj svoga napadaja ([27]). Nenadno upane u istočnu Bosnu, gdje mu se nepripravna vlastela Kovačevići i Pavlovići predadnu bez borbe. Zatim krene na tvrdi Bobovac, koji mu nakon trodnevne opsade izdajom preda silom pokršteni zapovjednik grada Radak ([28]). Dok je Sultan

([25]) Gl. Klaić, *Poviest Bosne* 322-332; PHZBiH 555-564.

([26]) « in li luogi, in li quali Turchi hano dominio, intendendo etiam in questo Srebreniza, Suonich et tutta Vssora », zaključak dubrovačkoga Velikoga vijeća od 13 listopada 1462, Dubrovački državni arhiv, kod Jireček - Radonić II 176, b. 2.

([27]) « In primordio aestatis huius anni (1463) Mahumeth, Turcorum caesar, maximo et forti collecto exercitu ex gentibus et nationibus, quas sibi subiecerat, in cuius collectione propositum sui animi tam callide tamque tenaciter servavit, ut nemo ex amicis et consiliariis ad aperiendum, quid moliretur, illum pellicere potuit ... », Dlugoss 322. Gl. i pričanje Konstantinovića 145-148; Klaić, *Poviest Bosne* 333 sl.

([28]) Orbini 375. – Dne 11 lipnja 1463 splitski knez A. Vernier izvijestio je mletačku vladu: « Per molte e diverse vie ho saputo el prefato (Turcho) havere havuto Bobovaz cum molte altre forteze, li quali tucti loghi se hanno dato. Et per dicto signore Turcho a tucti e stata data la fede et vi(n)culi osservata. E venuto dicto Turcho contra Jaiza, el secondo megiore loco che havesse el re de Bossnia, et ha mandato parte del exercito suo contra uno castello del dicto re, chiamato Cluz, in quale loco si dice essere la persona del predicto re et tiense fermo, hauera tucto ... », Ćorović, *Hist. Bosne* 557, b. 3.

s glavnom vojskom zauzimao srednju Bosnu, veliki vezir Mahmudpaša, Grk, s lakom konjicom išao je u potjeru za kraljem Stjepanom Tomaševićem, koji mu se preda u Ključu, nakon što mu je zakletvom bio osiguran život i sloboda ([29]). Pod prisilom kralj izda pismenu zapovijed svim zapovjednicima gradova, da predadnu tvrdave u ruke Sultanove. I tako za nekoliko dana pade u turske ruke oko 70 bosanskih gradova s tvrdim gradom Jajcem ([30]).

Nakon zauzeća Jajca, Sultan razdijeli vojsku na tri dijela. S glavninom sam se povrati u srednju Bosnu u okolicu Vrhbosne. Mahmudpašu posla u zapadne strane, a tesalskoga sandžaka Omara u istočne. I jedan i drugi u rukama s pismima kralja Stjepana Tomaševića redom su zauzimali bosanske gradove. Mahmudpaša zauze Banja Luku, Prusac i Veselu Stražu u Uskoplju, Glamoč, Hlivno, Duvno, Ramu s Prozorom ([31]), Imotski i Ljubuški. Omar je između drugoga zauzeo Foču, Vratar i grad Ključ kod Glockoga. Kada je Mahmudpaša stigao pod tvrdi Hercegov grad Blagaj, nije ga mogao zauzeti ([32]), pa se povratio preko Nevesinja i Foče na istok ostavivši posade u osvojenim gradovima. U Nevesinju je boravio 21 lipnja, a u Foči 2 srpnja. Na 11 srpnja Mahmudpaša se sastao kod Rasa s vojskom, koju je vodio sultan Mehmed II, s kojim zajedno stiže u Skoplje 17 srpnja 1463 ([33]).

([29]) Gl. navode turskih suvremenih ljetopisaca, Ašik-paše-zade i Dursun-bega, kod gl. ELEZOVIĆ, *Turski izvori* 32 sl.; XXX (1939) 55-58; KONSTANTINOVIĆ, *Istorija* 148 sl.; CHALCOCONDYLAS 542-544; KLAIĆ, *Poviest Bosne* 336; ĆOROVIĆ, *Hist. Bosne* 554; PHZBiH 576-579.

([30]) Gl. KONSTANTINOVIĆ, *n. dj* 145-148; DLUGOSS 322 sl.; CHALCOCONDYLAS 532-544; HAMMER 477-80; JORGA, *Geschichte* II 120 sl.; KLAIĆ, *Poviest Bosne* 332-340; ĆOROVIĆ, *Hist. Bosne* 549-560.

([31]) Gl. darovnicu kralja Matije Vlatku Hercegoviću od 6 XII 1463, THALLÓCZY, *Studien* 421.

([32]) Gl. CHALCOCONDYLAS 543.

([33]) Gl. suvremene bilješke na carigradskom Defteru iz g. 1455, ŠABANOVIĆ, *Bosansko Krajište* 212-214.

Sultan Mehmed smatrao je, da je Bosnu potpuno osvojio, pa je proglasi sandžakatom sa sijelom u Vrhbosni. Da se ne bi sav narod raselio is osvojenih zemalja, na molbu franjevca fra Anđela Zvizdovića izda Sultan glasovitu Ahdnamu, kojom zajamči katolicima slobodu vjere ([34]). Imenovavši Mehmedbega prvim sandžakom u Bosni, Sultan se zaputi natrag u Carigrad ([35]).

U to je stari herceg Stjepan sa svojim sinovima stupio u protunapadaj. Vladislav, najstariji sin Hercegov, pođe iz doline Neretve i protjera Turke iz Ljubuškoga, Imotskoga, Rame s Prozorom, iz Duvna, Hlivna, Vesele Straže i Prusca u Uskoplju. Vlatko, drugi sin Hercegov, najprije oslobodi Ključ kod Gackoga, zatim sva mjesta do Ustikoline uključivo s gradom Fočom. U Dubrovnik je stigla vijest o oslobođenju Ključa na 14 srpnja 1463 ([36]), a o Ljubuškom 18 istoga mjeseca ([37]).

Kralj Matija Korvin, koji je pustio da Bosne propane, ili nadmudren taktikom sultana Mehmeda II ili hotimično, da bi mogao kasnije bosanske zemlje osloboditi i pridružiti svojoj državi ([38]), pod jesen g. 1463

([34]) Turski tekst i hrvatski prijevod u AFHerc 3-6. – Sultan Mehmed II izdao je Ahdnamu na 28 svibnja 1463 na Milodražu kod Brestovskoga nedaleko Fojnice, kada se vraćao u Carigrad nakon zauzeća Jajca i pogubljenja bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića. Na svom drugom dolasku u Bosnu g. 1464 Mehmed II nije bio u Bosni na 28 svibnja.

([35]) Turski ljetopis Dursun-bega (gore b. 29); TRUHELKA, u GZM XXIII 20.

([36]) « die 14 iulii 1463. Prima pars est de dando nuncio comitis Vlatchi cherzegouich, qui portauit noua de recuperatione castri Cluc », *Starine* VI 9.

([37]) « die 18 iulii. Prima pars est de donando ambassiatori voyvode Vladislaui, qui tulit nouum pro Gliubuschi recuperato », *Starine*, n. mj.

([38]) « intendi animum ad recuperationem Boznae, recenti casu amissae, ut cui opem ferre, ne periret, praeuentus dolis, non potui, ei vel perditae, ope Dei, qui fraudis dolique vindex est, opportune consulerem », kralj Matija u pismu papi Piju II. KATONA XIV 625.

provali u Bosnu. Istočno krilo vojske zauzelo je mnoge gradove u Usori i Soli, napose Tešanj i Srebrnik na Spreči. Samu varoš Jajce zauzeo je Matija za nekoliko dana, ali su se Turci u tvrđavi branili gotovo tri mjeseca (39). Istom na Božić 1463 (40) kralj je zauzeo tvrđavu, i to uz pomoć Vladislava Hercegovića (41) i mjesnoga naroda, koji su predvodili bosanski franjevci (42). Od oslobođenih krajeva kralj Matija uredi dvije banovine: srebrničku, sa sijelom u gradu Srebrniku, za Usoru i Soli te jajačku u Jajcu za Donje krajeve i bosanski dio « Slavonije » (43). Prva je imala braniti Turcima ulaz u Srijem i Ugarsku, a druga ulaz u hrvatsku « Slavoniju ».

Slijedeće g. 1464 sultan Mehmed ponovno dođe u Bosnu i opsjedne Jajce. Opsada je trajala 41 dan, od 12 srpnja do 22 kolovoza 1464 (44). S vanrednom upornošću grad je branila posada kralja Matije, ali najviše

(39) « Quem cum oppugnare cepissem, primo fere agressu incolas oppidi in deditionem accepi, factaque irruptione in oppidum cum hostibus Turcis armis pugnatum est ... Trimesti fere spatio », MVH VI, ep. XIX.

(40) « ... Eius summa hoc est, quod heri, in festo natalis Dominice, castrum Jaycza manibus nostris dedit Deus omnipotens et misericors Deus noster, cui una nobiscum, quesumus, gratias agite », pismo kralja Matije dvorskom sucu L. Paloci od 26 prosinca 1463, THALLÓCZY - HORVÁTH, dok. XXV.

(41) Gl. darovnicu kralja Matije Vladislavu Hercegoviću od 6 XII 1463, THALLÓCZY, *Studien* 418-22; THALLÓCZY - HORVÁTH 46.

(42) « pro parte vestra Nobis nuper exhibita petitio continebat, quod cum olim regnum Bosnae per immanissimam turcarum gentem occupatum foret, ipsaque gens dicti regni oppidum Zayctze [Jajce] nuncupatum vi armorum detineret, vos verbo Dei et publicis praedicationibus ac secretis suasionibus et aliis diversis mediis, populum et incolas dicti oppidi, ut eosdem turcas inde eiiecerent et propellerent, et carissimum in Christo filium Matthiam Hungariae regem illustrem in eorum dominum reciperent, induxistis ... », pismo pape Pavla II od 9 kolovoza 1467, BFns II 720 (br. 1437); WADD. XIII 406; AB 272.

(43) Gl. THALLÓCZY, *Povijest*; THALLÓCZY-HORVÁTH.

(44) Gl. THALLÓCZY - HORVÁTH, dok. XXI; MAKUŠEV II 161; *Listine* X 316; AB 263 sl.

sam bosanski narod predvođen franjevcima (45). Videći da grad ne će moći zauzeti, a pribojavajući se, da bi kralj Matija mogao na nj navaliti, Sultan se povrati natrag ostavivši pod gradom teško topništvo i mnogo ratnih sprava (46). Na svoju sreću novim sandžakom bosanskog vilajeta imenova okretnoga Isabega Ishakovića, koji je uspio održati i ojačati turski položaj u Bosni usrpkos neuspjeha pod Jajcem (47).

Turska Bosna bila je tada ograničena na prirodne granice prastare Bosne između Ivan-planine i Zavidovićkih vrata na rijeci Bosni niže Maglaja, te od Vranice planine, Vlašića i Borja do Drine. Na Drini su Turci prvih godina držali krajeve od Zvornika do Ustikoline više Foče. Od Hercegovih zemalja posjedovali su Turci tada samo zemlje, koje su ležale na području stare Bosne (48). Međutim radi nesloge i međusobnih borba u Hercegovoj obitelji, lukavi Isabeg g. 1465 poveo je vojnu na Hercega i oteo mu cijelo Podrinje s Fočom, Plevljima i Prijepoljem, zatim sjeverni dio staroga Za-

(45) « et licet eadem turcarum gens oppidum ipsum noviter obsedisset ... praedicationibus, suasionibus et exhortationibus vestris tam publicis quam privatis populus et incolae oppidi praefati ad resistendum eorum potentiae, ac continue, tempore obsidionis huiusmodi, ad praeliandum cum eadem gente adeo animati fuere ... commissis quamplurimis et inenarrabilibus pugnis, in quibus multi etiam ex eisdem fratribus periurunt et quatuor ex eis ab eadem gente capti crudelissimo martyrii supplicio dediti fuerunt, obsidionem ipsius oppidi deserere et inde recedere compulsi exstiterunt », pismo pape Pavla II od 9 VIII 1467, u BFns II 720 (br. 1437). – « Nulla oppidanis requies datur, quippe modo moenia resarcire, modo interiora fossa, vallo, aggereque communire nituntur: mulieres et pueri militaria aeque munia obeunt, pro communi salute, pari studio, quisque decertat », BONFINI 547.

(46) Gl. KONSTANTINOVIĆ, *n. dj.*; KLAIĆ, *Povjest Hrvata* II/2, 54 sl.

(47) Gl. ŠABANOVIĆ, *Upravna podjela* 180; ISTI, *Bosansko Krajište* 177 sl.

(48) *Listine* X 282 sl.; THALLÓCZY, *Studien* 194 sl.; AfsPh XIX 25.

humlja s Ulogom, Nevesinjem, Blagajem i Konjicem ([49]). Kada su g. 1469/1470 Turci zauzeli Gacko, Stolac, Trebinje i dio Ljubinja ([50]), osnovali su za osvojene Hercegove zemlje posebni sandžakat sa sijelom u Foči ([51]). U isto vrijeme, ili nešto kasnije, osnovan je i zvornički sandžakat, koji se u poznatim izvorima prvi put spominje g. 1483 ([52]). Sva tri sandžakata na području bivše kraljevine Bosne bili su pripojeni rumelijskom beglerbegluku sa sijelom u današnjoj Sofiji ([53]). Između sebe bili su neovisni, ali se sarajevski sandžakat, koji je bio prvi osnovan i u matici Bosne, smatrao prvim. Radi toga se bosanski sandžak smatrao najčasnijim među susjednim sandžacima i u ratnim pothvatima u okolnim krajevima on je imao prvenstvo i vodstvo.

3) - *Širenje turske Bosne*

Granicu prema sjeveru i zapadu za dugo su čvrsto branili banovi Jajca i Srebrnika. Na ove krajeve se nije širila turska vlast u znatnijoj mjeri sve do nesretne bitke na Mohaču g. 1526. Glavno tursko napredovanje kretalo se prema jugu i jugozapadu. God. 1477 pao je Ljubuški i njegova okolica ([54]). Slijedeće godine Rama, Duvno, Hlivno i gornje poriječje Vrbasa s Uskopljem i Pruscom ([55]). God. 1482 Turci su zauzeli Hercegnovi, zadnje uporište sinova hercega Stjepana ([56]), a g. 1498/9. Kačići u makarskoj krajini priznaju tursko vrhovništvo ([57]). God. 1522 pada Knin i Skradin ([58]), a do g. 1537 Nadin,

([49]) Gl. *Listine* X 350; AB 268 (br. 1114); Božić 175 sl.; Bejtić 30 sl.
([50]) Božić 206-208; Bejtić, n. mj.
([51]) Gl. gore s. 142.
([52]) Šabanović, *Upravna podjela* 183.
([53]) N. dj. 170-173 180-185.
([54]) Vego, *Naselja* 71.
([55]) GZM XXIII 56; StPov I/1, 281 sl.
([56]) Gl. gore s. 141.
([57]) Gore s. 141.
([58]) Gore s. 143.

Obrovac i tvrdi Klis ([59]). S njim je pala zadnja tvrdava, koju su Hrvati držali južno od Velebita i Kapele. Krbava je pala g. 1527, a Lika slijedeće godine ([60]). Odmah nakon osvojenja Klisa (1537), Turci su osnovali u tom gradu kliški sandžakat. Prvim sandžakom bio je imenovan Muratbeg Tardić, Hrvat rodom iz Šibenika, brat šibenskoga kanonika Tardića ([61]). Malo kasnije osnovan je i sandžakat Krka za predjele zapadno od te rijeke, te za Liku i Krbavu, sa sijelom u Kninu. Taj se sandžakat u poznatim izvorima prvi put spominje g. 1573 ([62]). Oba ova sandžakata bila su u početku izravno podvrgnuta rumelijskom beglerbegu u Sofiji ([63]).

God. 1520 popustila je i sjeverna granica. Te su godine zauzeli Turci Srebrnik i Tešanj i uništili srebrničku banovinu ([64]). Slijedeće g. 1521 pao je Beograd i s njim istočni dio Srijema ([65]). Za mohačkoga pohoda g. 1526 Turci su osvojili i ostali dio Srijema te grad Osijek. U ovom gradu osnovan je sandžakat za osvojene krajeve između Save i Dunava, po svoj prilici g. 1529, nakon prve neuspjele opsade Beča, da bude obrana Srijema protiv Hrvata. U poznatim izvorima spominje se prvi put g. 1543 ([66]).

God. 1536 Turci su osvojili istočnu Slavoniju s gradom Požegom ([67]). Odmah iza toga ukinut je osječki sandžakat, a mjesto njega su za osvojene krajeve osnovana dva sandžakata: u Požegi za istočnu Slavoniju i u Mitrovici za Srijem ([68]). Oba su bila podvrgnuta rumelijskom beglerbegu u Sofiji.

([59]) Klaić, *Povjest Hrvata* III/1, 73 117 sl.
([60]) N. dj. 73.
([61]) Murvar 85; Bašagić, *Znameniti Hrvati* 51 sl.
([62]) Šabanović, *Upravna podjela* 197; Jelić 79 sl.
([63]) Šabanović, n. dj. 197.
([64]) Isthuanffius VI 55; gl. Mazalić, *Tešanj* 289-302.
([65]) Mesić 77-163; (1873) 55-204; Jireček - Radonić II 208 sl.
([66]) Šabanović, n. dj. 187.
([67]) Klaić, n. dj. 113 sl.
([68]) Šabanović, n. dj. 186-188.

God. 1552 Turci su zauzeli Viroviticu, Čazmu i druga okolna mjesta (69). Tim povodom osnovan je u Čazmi sandžakat, koji se u izvorima naziva: Čazma ili Začasna (70). Kako je Čazma bila previše izložena napadajima Hrvata, to su Turci g. 1559 taj grad razorili (71) i sijelo sandžakata prenijeli u Pakrac. U tom gradu se spominje sijelo sandžakata g. 1565 i 1582 (72). Oko g. 1607 iz Pakraca je sijelo sandžakata preneseno u Cernik, gdje je ostalo do oslobođenja toga grada g. 1687 (73). U početku cernički sandžakat bio je podvrgnut budimskom beglerbegu, ali je g. 1580 bio označen bosanskom pašaluku, u sastavu kojega je ostao do g.1687 (74).

Tvrdava Jajce pala je u turske ruke početkom siječnja 1528. Mletački kronista Sanudo zabilježio je, da je na 28 toga mjeseca u Mletke « stigla vijest preko Rijeke, da su Turci unišili u Jajce » (75). Tada je hrvatska obranbena crta prenesena na Unu s glavnim uporištem u tvrdom gradu Bihaću, koji se u to doba smatrao glavnim gradom kraljevstva Hrvatske (76). Tu su Hrvati pomagani od kršćanskoga Zapada davali otpor Turcima još punih šezdeset godina. Ali g. 1592 pao je Bihać i gra-

(69) Klaić, n. dj. 186-192.
(70) Šabanović, n. dj. 194-197.
(71) N. dj 194.
(72) N. dj. 195.
(73) N. dj. 196.
(74) N. mj.
(75) « Da Vei di S. Maria Polani provedator fo leto uno aviso auto di Fiume et par Turchi siano venuti in li borgi di Jayza ... », APJ 11 (1875) 335.
(76) Nikota Jurišić 23 lipnja 1541 piše, da je Bihać « totius regni Croatiae salus et sustentatio » (pismo u zem. arhivu u Ljubljani, kod Lopašić 73). Mletački poslanik izvješćujući 30 lipnja 1592 o padu Bihaća piše: « metropolitana di Croatia, piazza principalissima di quei confini » (Ljubić, *Ogledalo knjiž. poviesti* II 167). Papinski izaslanik g. 1580 govori o Uni: « Principalissimo fiume di Croazia » (II 74). Isusovac Stjepan Glavač u zemljovidu Hrvatske g. 1673 za Bihać je zabilježio: « olim metropolis Croatiae », Lopašić 52, b. 4.

nica se pomakla na rijeku Koranu i Glinu (77). Za unsko područje Turci su osnovali oko g. 1578 posebni sandžakat (78), koji je bio prenesen u Bihać, poslije nego je taj grad osvojen g. 1592. Iz početka unski sandžakat bio je podložen rumelijskom beglerbegu, ali je g. 1580 bio dodijeljen novom bosanskom ejaletu (79).

God. 1541 Budim je konačno pao u ruke Turaka. Ovi su odmah u njemu osnovali novu veliku vojno-upravnu jedinicu na čelu s beglerbegom. Tom ejaletu bili su podvrgnuti požeški i srijemski sandžakat, a od g. 1557 i novi čazmanski sandžakat (80). Kada je g. 1580 osnovan bosanski ejalet, njemu su bili dodijeljeni požeški i čazmansko-cernički sandžakati, dok je srijemski i dalje ostao u sastavu budimskoga pašaluka (81). God. 1600 osnovan je novi ejalet u Kaniži u jugozapadnoj Ugarskoj. Evlija Čelebija kaže, da je Požega kod osnutka toga novoga ejaleta bila dotičnomu podvrgnuta, ali on Požegu navađa i među bosanskim sandžakatima (82). Atanazije Jurjević na osnovu osobnih izvida piše, da je g. 1626 Požega bila pod bosanskim pašalukom (83). Prema tome bi trebalo reći, da je Požega g. 1600 bila podvrgnuta Kaniži, ali da je brzo bila ponovno povraćena Bosni.

4) - *Osnutak bosanskoga pašaluka*

Da bi što snažnije nastavili osvajanje u hrvatskim zemljama prema zapadu, Turci su g. 1580 oko bosan-

(77) Lopašić 95; Klaić, *Povjest Hrvata* III/1, 380 sl.
(78) Hammer II, 458; Lopašić 28 96 191 sl.; Šabanović, *Upravna podjela* 201 sl.
(79) Šabanović, n. mj.
(80) Klaić, *Povjest Hrvata* III/1, 190; Šabanović, n. dj. 191 sl. 194-197.
(81) N. dj. 186-192 194-197.
(82) Evlija Čelebija VI 526; Šabanović, n. dj. 189 sl. 203.
(83) Rački, *Prilozi* 186; Batinić, *Njekoliko priloga* 146.

Turska Bosna početkom 17-stoljeća

skoga sandžakata okupili obližnje sandžakate i stvorili novi ejalet Bosnu ([84]). Toj novoj upravnoj jedinici bili su podvrgnuti sandžakati: bosanski, hercegovački, kliški, krčki ili lički, cernički, požeški, zvornički, vučitrnski i prizrenski ([85]). Sandžakati cernički, požeški i zvornički bili su otrgnuti od budimskoga ejaleta, a svi drugi od rumelijskoga. Svi sandžaci bosanskoga ejaleta, osim prizrenskoga, sudjeluju u podsjedanju Siska i porazu g. 1593 ([86]). Po turskom piscu Ajni Ali Vučitrn i Prizren nalaze se g. 1607 u sastavu rumelijskoga ejaleta ([87]), što znači, da su ta dva sandžakata koncem 16- ili početkom 17-st. bila otkinuta od Bosne i povraćena Rumeliji, pod kojom su bili prije g. 1580. Prema Atanaziju Jurjeviću bosanski pašaluk g. 1626 obuhvaćao ove sandžakate: Bosnu, Hercegovinu, Klis, Liku, Bihać, Cernik, Požegu i Zvornik ([88]). Ali Čauš, suvremeni turski pisac iz Sofije, piše da su g. 1654 ovi sandžakati (live) bili u Bosni: Bosna, Hersek (Hercegovina), Zvornik, Klis, Začasna, Krka, Bakrić (Pakrac) ([89]). U ovom popisu nema požeškoga ni bihaćkoga sandžakata, a Začasna i Bakrić (Pakrac) navedeni su kao dva različita sandžakata. Oni su pak stvarno bili jedan te isti sandžakat, koji se zvao s dva razna imena prema mjestu, u kojem je sjedio sandžak.

Ovdje valja primijetiti, da se kod turskih i vrijednih suvremenih pisaca nalaze često neispravnosti u pogledu pripadnosti sandžakata pojedinim ejaletima, ili kadiluka sandžakatima, jer oni redovito nijesu osobno dobro poznavali naše krajeve, nego su se kod pisanja služili službenim podacima napisanima u razno doba, koji su, prema tome, predstavljali različito upravno stanje turske carevine. Navedeni pisci nijesu uvijek uzimali kod svoga

([84]) Šabanović, n. dj. 199 sl.
([85]) N. mj.
([86]) Radić 172-192; Tomić 76-89; Klaić, *Povjest Hrvata* III/1, 388-398; Jorga, *Geschichte* III 293-295; Richter 437.
([87]) Šabanović, *Upravna podjela* 177 sl.
([88]) *Starine* XIV 175; XVII 136.
([89]) Hadžibegić 178.

pisanja u obzir zemljišne promjene, koje su u turskim upravnim jedinicama nastale tokom vremena, pa su na taj način krivo prokazivali stanje BiH u pojedinim vremenskim odsjecima.

Bosanski pašaluk sa svojih osam sandžakata: bosanskim, hercegovačkim, kliškim, ličkim, bihaćkim, cerničkim, požeškim i zvorničkim, prostirao se je od Prijepolja u današnjem Sandžaku do Velebita i rijeke Korane na zapadu te od Novoga u Boki Kotorskoj do rijeke Drave na sjeveru. Prostorom bio je daleko veći nego negdašnje bosansko kraljevstvo. Tim se i ime Bosne službeno nadaleko proširilo, ali u narodnoj općoj uporabi ono je ostalo ograničeno samo na sandžakat Bosnu, dok su u drugim krajevima prevladavali stari nazivi: Hercegovina, Turska Hrvatska, Srijem i Slavonija.

5) - *Opadanje i suzivanje turske Bosne*

Teškim porazom bosanskoga beglerbega gazi Hasana Hercegovca pod Siskom g. 1593, zaustavljeno je zemljišno osvajanje i proširivanje Turske. Mirom u Žitvi g. 1606 Turska vraća Hrvatskoj Čazmu i moslovački kraj i povlači granicu bosanskoga pašaluka na rijeku Ilovu (90). Kandijskim mirom g. 1669 Turska je ustupila mletačkoj republici Solin i Klis od kliškoga sandžakata (91). Nakon velikoga bečkoga rata g. 1683/99, karlovačkim mirom Turska gubi cernički, požeški i lički sandžakat i povlači granicu bosanskoga pašaluka na rijeku Savu i Unu, od ušća rijeke Bosuta do Novoga. Daljna granica tekla je zapadno od Une tako da je grad Bihać s cijelim pounjem ostao u turskim rukama. Od kliškoga sandžakata Turska je ustupila mletačkoj republici sve krajeve južno

(90) Klaić, *Povjest Hrvata* III/1, 456; Jorga, *Geschichte* 338-340.
(91) Jorga, n. dj. IV 134; Prelog 99.

od crte povučene iznad Knina, Vrlike i Sinja. Hercegovački sandžakat tim mirom izgubio je cijelo makarsko primorje, Vrgorac s Rastokom do rijeke Trebižata, donju Neretvu s Gabelom, te Risan i Hercegnovi. Svi ti krajevi bili su ustupljeni mletačkoj Dalmaciji (92). Požarevačkim mirom g. 1718 turska se granica pomakla oko 2 milje južno od Save tako, da se bosanski pašaluk nije više doticao te rijeke (93). Mletačkoj republici ustupila je Turska sve krajeve do razvođa Dinare i Kamišnice i veći dio imotskoga kotara, ali je dobila natrag sjeverni dio Rastoka i Gabelu (94). Ovim mirom Turskoj je dan izlaz na more u Boci Kotorskoj kod Sutorine te u Neum-Kleku kod Pelješca, i to najviše nastojanjem Dubrovačke republike, da se tim zaštiti od mletačkoga prodiranja (95). Požarevačkim mirom prema Dalmaciji stvorene su one granice, koje i danas dijele Hercegovinu od Dalmacije. Beogradskim mirom g. 1739 Austrija je izgubila sve, što je bila dobila Požarevačkim mirom. Granica između banovinske Hrvatske i Bosne povraćena je na rijeke Savu i Unu (96).

Suženi prostor bosanskoga ejaleta od ovoga doba nazivao se u općoj uporabi: Hercegovina na području hercegovačkoga sandžakata; Bosna diljem zvorničkoga i bosanskoga sandžakata te na preostalom dijelu kliškoga sandžakata. Područje bihaćkoga sandžakata su stranci i Hrvati preko Save još uvijek nazivali Turska Hrvatska (97), ali domaći muslimani i Vlasi, što se išlo dalje u vremenu, sve su više upotrebljavali naziv Krajina ili jednostavno Bosna i za taj kraj.

(92) Beigl 537-563; Ritter-Vitezović, *Plorantis Croatiae saecula duo* 64-71; Jorga, n. dj. IV 270-272; Prelog I 115; Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića* 127-145.
(93) Lašvanin 72; Bodenstein 575 sl; Jorga, n. dj. 359 sl.; Prelog 121; HE IV 440 sl.
(94) Navedena djela u prednjoj bilješci, te: Pisani; Ujević 90.
(95) Gl. b. 93.
(96) Lašvanin 77-79; Laugier; Schmettau; Jukić, *Povjest Bosne* 292; Jorga, n. dj. 447 sl.; Prelog 126.
(97) Gl. dolje s. 178-184.

Kada je u 17-st. Bosna počela gubiti svoje zemlje u sjevernim i zapadnim stranama, u današnjoj Slavoniji i Lici, jedan dio tamo rođenih muslimana Hrvata povratio se vjeri svojih djedova, ali ogromna većina njih ostavila je rodni kraj i povukla se u užu Bosnu i Hercegovinu. Za velikoga bečkoga rata iz današnje Bosne i Hercegovine iselilo se je oko sto tisuća Hrvata katolika ([98]) te nekoliko desetaka tisuća pravoslavnih, vlaškoga i srpskoga porijekla. Po gradovima i na ispražnjena seoska sjedišta katolička i pravoslavna, u Bosni i Sandžaku bili su naseljeni Hrvati muslimani, koji su se povukli iz Bačke i Baranje, a napose iz Slavonije, Like i Dalmacije. Njihov je broj prelazio stotinu tisuća duša ([99]). U Sandžak se kasnije doselio i velik broj muslimana, starinom Hrvata iz Crne Gore, ijekavskoga govora.

6) - *Sjedišta turskih bosanskih upravnika*

Kod osvojenja Bosne Mehmed II Osvajač odredio je, da sjedište bosanskoga sandžakata bude u središtu stare Bosne, starom bosanskom trgovištu Vrhbosni, koje je s vremenom nazvano Sarajevo po dvoru (saray) bosanskoga sandžaka. Kada su Turci poslije zauzeća Jajca g. 1528 prodrli gotovo do Une, a zauzećem Klisa gotovo do Velebita, osjetila se potreba, da se sjedište sandžakata prenese dalje prema zapadu, da bosanski sandžak bude bliže ratnom prostoru, koji se želilo osvojiti. I tako je oko g. 1553 sijelo bosanskoga sandžakata preneseno iz Sarajeva u Banju Luku ([1]). Tu su stolovali i bosanski beglerbezi od g. 1580 do g. 1639 ([2]).

Od konca 16-st. zapadne kršćanske sile: slobodna

([98]) Gl. Batinić, *Djelovanje franjevaca* II 156-186; Jelenić, *Kultura* I 202-204.

([99]) O tom ću potanje pisati u trećem svesku ovoga djela.

([1]) Šabanović, *Upravna podjela* 181 sl. 200; Kreševljaković, *Saraji* 13-24.

([2]) N. djela.

Hrvatska, Venecija i Austrija malo pomalo prelaze u protunapadaj protiv Turske. Napose u Bosnu često upadaju uskoci, kako su tada zvali Hrvate katolike i pravoslavne Vlahe, koji su bili izbjegli iz Bosne i Hercegovine pred turskom vlasti ([3]). Banja Luka bila je preblizu tadašnje granice i slabo zaštićena, pa je bosanski beglerbeg g. 1639 ponovno prenio svoje sjedište u Sarajevo ([4]). Tu je bosanski paša stolovao do g. 1697, kada je vojvoda Eugen Savojski spalio Sarajevo i pašinske dvore. Poslije toga bosanski beglerbeg prenosi svoju stolicu u Travnik, koji je ostao glavni grad bosanskoga vilajeta do g. 1850. Nakon bune bosanskih paša protiv Porte i njihova poraza g. 1850/51 sjedište pašaluka ponovno je preneseno u Sarajevo, da bude bliže središnjoj vlasti u Carigradu. Tu je bosanski valija sjedio do zaposjednuća Bosne i Hercegovine g. 1878 ([5]).

([3]) Gl. Mandić, *Postanak Vlaha* 39-46.

([4]) Gl. gore s. 170, b. 1.

([5]) N. mjesta.

Opisujući sredovječnu BiH i njihove pojedine krajeve nijesmo dosada govorili o predjelima današnje sjeverozapadne Bosne. Ti krajevi sve do turskih osvajanja, osim za kratkih ratnih zahvata, nijesu pripadali sredovječnoj bosanskoj državi, pa se ime Bosne prije toga nije bilo proširilo na te predjele. Matica sredovječne bosanske države, stara, prava Bosna oko gornjega i srednjega poriječja rijeke Bosne, od najstarijih vremena graničila je s hrvatskom « Slavonijom » na Borju planini, zapadno od današnjega grada Tešnja, i ta je granica ostala nepromijenjena do pada toga grada u turske ruke g. 1520 ([1]).

Po najstarijoj plemenskoj razdiobi hrvatskih zemalja, koja je nastala kod samoga dolaska Hrvata na jug u drugoj četvrti sedmoga stoljeća, ili najkasnije na Duvanjskom saboru g. 753, bosanskoj samoupravnoj plemenskoj jedinici bile su doznačene hrvatske zemlje istočno od Vranice, Vlašića i Borja planine pa do Drine. Zemlje zapadno od navedenih planina bile su dodijeljene Bijeloj Hrvatskoj, a srednja i zapadna bosanska Posavina hrvatskim panonskim plemenima ([2]).

Porfirogenet (911-959) je zabilježio, da su od današnje Bosne u njegovo vrijeme užoj Hrvatskoj, koja se nazivala Bijela Hrvatska, ili jednostavno kraljevina Hrvata, pripadale tri župe: hlivanjska, plivska i psetska ([3]). Prva je obuhvatala današnje kotare Duvno, Hlivno i Glamoč, koje se područje kasnije nazvalo: Tropolje, Završje ili Zapadne strane. Župa Pliva prostirala se gornjim i srednjim poriječjem rijeke Vrbasa, a obuhvaćala je današnje kotare: Bugojno, Jajce, Ključ i Kotor Varoš. Područje župe Plive kasnije se nazvalo Donji kraji. Župa Pset protezala se poriječjem rijeke Une, a

([1]) Gl. gore s. 60.
([2]) Gl. gore s. 50 sl.
([3]) Gl. gore s. 66, b. 40.

obuhvaćala je od današnje Bosne kotare: Grahovo, Bosanski Petrovac i Bihać.

Panonskoj Hrvatskoj, koja se kasnije prozvala Slovinje ili kraljevina Slavonija pripadali su od današnjega bihaćkoga okružja kotari: Bosanska Krupa, Cazin i Sanski Most te cijelo banjalučko okružje, osim istočnih dijelova današnjih kotara: Kotora, Dervente i Tešnja, koji su krajevi u srednjem vijeku pripadali župi Usori. Crta potegnuta s Petrove gore na planinu Grmeč i od ove preko Tisovca i Manjače na Borje planinu, dijelila je Bijelu Hrvatsku i Panonsku Hrvatsku, dotično sredovječne Donje kraje i kraljevstvo « Slavoniju » ([4]).

Sredovječna bosanska država za cijelo vrijeme svoga opstanka nije prekoračila tih granica, osim za kratkih, ratnih zaposjednuća u vrijeme državnih poremećenja u kraljevini Hrvatskoj za kralja Tvrtka I i hercega Hrvoja. Ni područjem stare župe Pset u poriječju Une sredovječna Bosna nije nigda stalno vladala.

U darovnici Jurju Mikulčiću kralj Matija g. 1477 kaže, da je Ostrovica na Uni « u kraljevstvu Hrvatske » ([5]). Benedikt Kuripečić opisujući svoj put u Carigrad g. 1531 kaže, da je današnja Krupa u zapadnoj Bosni « u Hrvatskoj » ([6]). Radi navedenih razloga ime Bosne u srednjem vijeku nije bilo poznato u zapadnoj bosanskoj Posavini ni u Pounju sve do turskoga osvajanja. Do toga doba ti su se krajevi zvali hrvatska Slavonija, dotično Hrvatska.

Tropolje ili Završje, koje se od konca 13-st. zvalo i Zapadne strane, bosanski ban Stjepan II Kotromanić otkinuo je od kraljevine Hrvatske oko g. 1330 i sjedinio s banovinom Bosnom ([7]). Ljudevit Veliki g. 1356 oduzeo je taj kraj Bosni i ponovno ga sjedinio s kraljevstvom

([4]) Gl. gore s. 20 sl.
([5]) Lopašić 144.
([6]) N. dj. 202 i 209, b. 1.
([7]) Gl. gore s. 120 sl.

Hrvatske ([8]). Poslije Ljudevitove smrti Tropolje su na-novo osvojili bosanski vladari i držali su ga do propasti bosanskoga kraljevstva g. 1463. Za nekih 100 godina, što je Tropolje bilo u državnoj zajednici s Bosnom, bosansko ime nije postalo domaće u zemlji. Urođeni narod se trajno osjećao Hrvatima i svoj kraj smatrao dijelom Hrvatske.

Donje kraje zauzeo ban Kulin g. 1180 nakon smrti bizantskoga cara Emanuela Komnenca, koji je bio osvojio te krajeve g. 1165 zajedno s cijelom gotovo kraljevinom Hrvatskom i Dalmacijom ([9]). U osvojenom kraju Kulin je zadržao staru samoupravu s posebnim imenom, Donji kraji, tako da se ime Bosne nije protezalo na te predjele. Među stanovništvom Donjih krajeva svijest pripadnosti užem kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije dugo se živo održala, pa su Hrvatinići, domaći gospodari tih župa, Donje kraje ponovno ujedinili s kraljevinom Hrvatskom za Pavla Šubića, moćnoga « bana Hrvata » (1292-1312) ([10]). Hrvatinići su priznavali vlast i Pavlova sina Mladena II (1312-1322). Za borba hrvatskih velikaša protiv Mladena II g. 1322 većina je Hrvatinića stala uz Mladena II, jedino je Vukoslav, knez župe Lušci, ostavio svoga « gospodara Hrvata » i pridružio se bosanskom banu Stjepanu II Kotromaniću ([11]).

1) - *Bosna Hrvatska*

Kada su Turci g. 1463 oborili bosansko kraljevstvo i zauzeli središnje krajeve, južne dijelove bosanskoga kraljevstva branio je stari herceg Stjepan sa svojim sinovima. Zapadne krajeve branili su hrvatski banovi s glavnim uporištem u tvrdom Kninu, tadašnjem glavnom

([8]) Gl. dolje s. 267-275.
([9]) Gl. dolje s. 220-223.
([10]) Gl. gore s. 115 sl.
([11]) N. mj.

gradu kraljevine Hrvatske. Za obranu današnjih sjevernih bosanskih predjela ugorsko-hrvatski kralj Matija Korvin osnovao je g. 1464 Jajačku banovinu sa sijelom u Jajcu na Vrbasu i Srebrničku banovinu sa sijelom u Srebrniku na Spreči ([12]).

U ovo prvo doba turskih osvajanja one krajeve bivšega bosanskoga kraljevstva, koje su Turci držali, zvalo se Turska Bosna, a sve druge krajeve današnje BiH nazivalo se Bosna Hrvatska. To se ime raširilo i postalo poznatim po cijeloj Evropi poglavito radom franjevaca bosanske vikarije.

Ova je bila osnovana g. 1340 u starodrevnoj Bosni sa sjedištem u prvom franjevačkom samostanu u Milima kod današnjega Visokoga. Bosanska vikarija brzo se širila i sredinom petnaestoga stoljeća imala je svoje samostane od Novoga u Boki Kotorskoj do Trsata povrh današnjega Sušaka, te od Jadranskoga mora do Drave i Dunava na sjeveru ([13]). Kada su Turci g. 1463 zauzeli središnji dio bosanske vikarije, nastale su velike poteškoće za jedinstveno upravljanje tom velikom i opsežnom redovničkom zajednicom. Turci su nerado gledali, da bosanskim samostanima upravljaju starješine iz kršćanske Hrvatske, a i franjevci u slobodnom dijelu vikarije nijesu se rado povijali prema potrebama braće u zasužnjenom dijelu bosanskoga kraljevstva. Da se usklade interesi jednih i drugih prema potrebama vjernika i Crkve, vrhovna uprava franjevačkoga reda i Sveta stolica donosile su razne privremene mjere. Na koncu, na općem zboru franjevačkoga reda opservantske grane u Asizu na Duhove g. 1514 zaključeno je, da se dotadašnja vikarija Bosne ukine i da se od njezinih samostana osnuju dvije nove franjevačke pokrajine ili provincije. Provincija, kojoj su dodijeljeni samostani u turskoj Bosni, nazvala se Bosna Srebrenička (provincia Bosnae Ar-

([12]) Gl. gore s. 160.
([13]) Gl. Wadd. XV 396, 404; AFHerc. 10 sl.; Batinić *Djelovanje franjevaca* 150-154; Jelenić, *Kultura* I 37-47, 115-123.

gentinae), a onu, kojoj su dani samostani u slobodnim hrvatskim zemljama, nazvali su provincijom Bosne Hrvatske (provincia Bosnae Croatiae). Bosni Srebreničkoj bili su dodijelieni samostani u Gradovrhu, Soli (današnja Tuzla), Bijeljini, Zvo(r)niku, Srebrenici, Olovu, Sutjesci, Visokomu, Fojnici, Kreševu, Konjicu, Mostaru, Ljubuškom, Imotskom, Zaostrogu i Makarskoj. Provinciji Bosne Hrvatske dodijeljeni su samostani u Modriču na rijeci Bosni, u Glažu, Grebenu (Bosanska Krupa), Jajcu, Jezeru, Otoku na Uni, u Bihaću, Cetini kod Sinja, Trsatu, itd. ([14]).

Franjevačka provincija Bosne Hrvatske nosila je to ime od svoga osnutka g. 1514 do g. 1708 ([15]). Kada je ta provincija tokom 16- i 17-st., uslijed turskih osvajanja, izgubila gotovo sve svoje samostane u hrvatskim zemljama i povukla se na zapad u današnju Kranjsku, g. 1708 odrekla se je staroga imena i prozvala provincija Kranjska (provincia Carniolae). Brodski franjevac Ivan Velikanović o tomu je zabilježio u svom ljetopisu ovo ([16]): « God. 1514, 29 lipnja, potpuno i primjereno razdijeljena je vikarija Bosne Srebreničke od one, koja se negda zvala Bosna Hrvatska, a sada se zove Kranjska ». Domaći ljetopisac fra Nikola Lašvanin († 1750) u svom *Ljetopisu* o spomenutoj diobi piše ovako ([17]): « 1514 ... u skupu od Ašiža Male b(r)atije sv. Frane razdiljena bi provincija bosanska, u Bosnu Srebarničku i Bosnu Hrvatsku, nektijući Turčin da fratri se njegova vladanja podlažu fratrom drugoga vladanja ». Slično je pisao i Pavao Ritter-Vitezović u svojoj *Kronici,* tiskanoj u Zagrebu g. 1696.

([14]) Gl. n. mjesta u prednjoj bilješci.
([15]) Glavinich; *Schematismus almae prov. Sloveniae* 6.
([16]) « A. 1514 29 Junii divisa est totaliter et adaequate vicaria Bosnae Argentinae ab illa, quae olim Bosnae Croatiae, nunc vero Carniolae dicitur », I. Chronicon Velikanović, Fermendžin 23.
([17]) Lašvanin 47.

Ime Bosne Hrvatske brzo je došlo i do papinske kancelarije u Rimu, kada je provincija Bosne Hrvatske od pape Leona X isposlovala bulu *Cum a nobis* od 1 listopada 1515, kojom su spomenutoj provinciji priznata sva prava i povlastice, koje je negda uživala bosanska vikarija ([18]). U dugom razdoblju od gotovo 200 godina, od g. 1514 do 1708, što je postojala ova provincija, ime Bosne Hrvatske spominjali su svi oni, kod kuće i u inozemstvu, koji su dolazili u doticaj s članovima provincije Bosne Hrvatske, ili pisali o katoličkoj Crkvi i radu franjevačkoga Reda u našim krajevima. Ime Bosne Hrvatske posebno su širili i učinili poznatim u domovini i u stranom svijetu brojni članovi franjevačke provincije, koja je nosila to ime.

Glasoviti franjevac 17-st., fra Rafael Levaković (o. 1590 - o. 1653), budući nadpiskup Ohridski u Macedoniji, bio je član provincije Bosne Hrvatske. On je g. 1628 u Rimu tiskao glagoljicom *Nauk karstjanski,* u kojemu je na naslovnoj stranici zabilježio, da je član « reda sv. Frančiska ... deržave Bosne-hrvatske » ([19]). To djelo, koje je bilo namijenjeno širim narodnim krugovima u hrvatskim zemljama, mnogo je raširilo poznavanje imena Bosne Hrvatske. Suvremenik Levakovićev bio je fra Franjo Glavinić (1586-1628) starinom iz Glamoča u Bosni. On je bio tri puta provincijalni starješina Bosne Hrvatske i napisao je o postanku i razvoju svoje provincije djelce pod naslovom: « Postanak provincije Bosne Hrvatske i kako je bila odijeljena od provincije Srebreničke » ([20]). Ovim djelom je na poseban način prošireno poznavanje imena Bosne Hrvatske.

Spomen imena Bosne Hrvatske osobito često dolazi kod ljetopisaca i povjesničara franjevačkoga reda. U vezi s provincijom Bosne Hrvatske to ime spominju

([18]) AB 308 sl. (br. 1197); Čremošnik, *Ostaci.*
([19]) Kukuljević, *Književnici Hrvatah* 138.
([20]) *Origine della Provincia Bosna Croatia,* izd. 2 (69); Kukuljević, *Književnici u Hrvatah* 122.

između drugih: L. Wadding († 1657) u općim analima Reda ([21]), general franjevačkoga Reda Franjo Gonzaga u povjesnom djelu *O počecima franjevačkoga Reda i o njegovu razvoju* ([22]), V. Greiderer, pisac djela *Njemačka franejvačka* ([23]), M. R. da Civezza u *Općoj povijesti franjevačkih misija* ([24]), H. Holzapfel ([25]), najznamenitiji noviji pisac kritične povijesti franjevačkoga Reda.

Buzijaković fra Nikola, pisac *Gyöngyöškoga ljetopisa u Ugarskoj*, koji je svoje djelo dovršio g. 1547, obično nazivlje franjevce u turskoj Bosni Bošnjacima (« Bosnenses »), a one u provinciji Bosne Hrvatske Hrvati ili Hrvatići (« Croati », « Croatini ») ([26]).

2) - *Turska Hrvatska*

Ime Bosne Hrvatske i zemljišni prostor, kojim se ono prostiralo, postepeno se sužavalo, kako je tursko oružje napredovalo prema zapadu i osvajalo hrvatske zemlje. God. 1528 palo je Jajce na Vrbasu, a g. 1592 Bihać na Uni. Poslije ove zadnje godine naziv Bosne Hrvatske odnosio se samo povjesno na zemljišni prostor današnje BiH. Uza sve to nije se izgubila svijest, da zemlje između Vrbasa i Une pripadaju užem hrvatskom području, koje je od starine pripadalo hrvatskim kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. Radi toga, kada su Turci osvojili zemlje između Vrbasa i Une, nastao je novi naziv, po kojemu su se ti krajevi prozvali: Turska Hrvatska. Tim se imenom označivalo narodnu i bivšu državnu pripadnost ovoga područja Hrvatskoj, iako su ti krajevi pali pod tursku vlast i bili uključeni u državne granice turskoga carstva.

Naziv « Turska Hrvatska » brzo je ušao u opću uporabu i bio primljen ne samo u slobodnoj Hrvatskoj nego i po svoj Evropi, napose u diplomatskim i znanstvenim krugovima. Tome je uzrok, što su ti krajevi povjesno pripadali užem hrvatskom kraljevstvu i činili bitni i nužni dio hrvatskih zemalja. Prodoljem rijeke Une tekla je naravna spojnica sjeverohrvatskih zemalja s onima na Jadranskomu moru. God. 1522, kada su Hrvati izgubili Knin, zadnju prijestolnicu kraljevine Hrvatske u dalmatinskoj Hrvatskoj, prijestolnica Hrvata prenesena je u tvrdi grad Bihać na Uni. Radi toga je razumljivo, da Nikola Jurišić, junački branitelj Kisega, 23 lipnja 1541, piše da je Bihać « cijeloga kraljevstva Hrvatske spas i uporište » ([27]). Papinski izaslanik g. 1580 zove Unu « glavna rijeka Hrvatske » ([28]), a mletački poslanik izvješćujući svoju vladu o padu Bihaća u turske ruke taj grad nazivlje « glavni grad Hrvatske, najglavnija tvrđava onih krajeva » ([29]). Varaždinski isusovac Stjepan Glavač u zemljopisnoj karti Hrvatske g. 1673, zabilježio je za Bihać, da je on « negdašnja prijestolnica Hrvata » ([30]).

Nakon pada Bihaća u turske ruke dne 19 lipnja 1592 tiskano je u Evropi više prigodnih brošura, kojima se tumačilo važnost toga grada i težina udarca, što je zadesila kršćanstvo njegovim padom. U svim tim spisima govori se, da se današnji Bihać u zapadnoj Bosni nalazi u Hrvatskoj ([31]). Tako prigodni spis, koji je g. 1592

([21]) Wadd. XV 339; XVII 258; XXXI 150 161 172 380 409 sl. 472.
([22]) Gonzaga, parte II, 443 i 511.
([23]) Greiderer 75.
([24]) Civezza II 74-81.
([25]) Holzapfel 345 347 373 i td.
([26]) « A. 1514. Item in capitulo (Assisii die 13 Iunii celebrato) certatum est coram auditoribus causarum ... circa loca quae pretendebant Boznenses sive Croatini ... ad partes Croatos aut Boznenses », *Chronicon gyöngyönsiense*, *Starine* XXII 24 sl.

([27]) « ... totius regni Croatiae salus et sustentatio », pismo u arhivu Rudolfinum u Ljubljani, Lopašić 73.
([28]) « ... principalissimo fiume di Croazia », VMSM II 75.
([29]) « ch'è metropolitana di Croatia, piazza principalissima di quei confini », Ljubić, *Ogledalo* II 167, b. 1.
([30]) « Olim metropolis Croatiae », Lopašić 52, b. 4.
([31]) Gl. Lopašić 91, b. 2.

tiskan u Beču i kasnije pretiskan u Nürnbergu, kaže ([32]): « tvrđava Bihać nalazi se u Hrvatima ». Slično glasi tiskana vijest, koja je iste g. 1592 objelodanjena u Dilingenu u Njemačkoj ([33]).

Da označe zemlje između Vrbasa i Une u cijeloj Evropi i znanstvena djela upotrebljavala su naziv « Turska Hrvatska » od početka 17-st. pa sve do zaposjednuća Bosne i Hercegovine g. 1878, kada je Turska izgubila bosanske krajeve. Tako Nijemac M. Zeiller u svom djelu *Opis kraljevstva Ugarske i susjednih krajeva*, g. 1660 piše ([34]): « Bihać je gradić u Hrvatskoj ... okružen rijekom Unom kao otok, on je predzide kršćanstva ». F. Behamb g. 1676 u djelu *Opis Ugarske stare i nove* govoreći o hrvatskim krajevima kaže, da pod « Veliku Slavoniju » spadaju: Slavonija, Hrvatska i Dalmacija. Dio Hrvatske je Turska Hrvatska u kojoj se nalaze mjesta Bihać, Kostajnica, Lika, Krbava i Klis ([35]). Ovo je djelo zapravo preradba radnje Martina Schödela, koja je izašla u Strassburgu g. 1629 pod naslovom: *Disquisitio historico-politica de regno Hungariae.*

Anonimni francuski pisac u djelu *Povijest sadašnjeg stanja kraljevine Ugarske*, opisao je prilike u podunavskim zemljama koncem 17-st.. U tom djelu on piše o hrvatskim zemljama ([36]): « Nekada je kraljevina Hrvatska obuhvaćala sve, što leži između Drave i dalmatin-

([32]) « vestug Wihitsch in Krabaten gelengen », n. dj. i b.
([33]) N. dj. i b.
([34]) « Wihitsch (Bihigium) ist ein Stättlein in Grabaten ... diese mit dem Fluss Huna, wie ein Insel umgebene Vormauer der Christenheit », ZEILLER 342, kod LORKOVIĆ 45, b. 22.
([35]) BEHAMB kod LORKOVIĆ, n. dj. i b.
([36]) « Autrefois le Royaume de Croatie comprenoit tout ce qui est depuis le Draw jusques à la Mer de Dalmatie, et on le divisoit en trois parties. La Croatie d'aujourd'hui est entre la Bosnie, l'Esclavonie, l'Allemagne et la Dalmatie ... On distingue ordinairement la Croatie en celle d'Autriche ou Royale et en la *Croatie Turque*, parce que la Maison Autriche et les Ottomans en sont Souverains », *Histoire de l'état present du royaume de la Hongrie* 133 sl., n. dj. i b.

skoga mora, te se dijelila u tri dijela. Današnja Hrvatska leži između Bosne, Slavonije, Njemačke i Dalmacije ... Hrvatska se redovito dijeli na austrijsku ili kraljevsku i na Tursku Hrvatsku, jer su joj suvereni austrijska kuća i Otomani ».

M. Bonhard u djelu *Mjestopis velikoga kraljevstva Ugarske* g. 1718 ovako označuje istočne granice tadašnje Hrvatske ([37]): « Granice Hrvatske većina današnjih geografa stavlja na istoku na rijeku Vrbas, koji je dijeli od Bosne ... ». I za Bosnu navodi, da joj je granica prema Hrvatskoj rijeka Vrbas. Govoreći o Bihaću i ostalim mjestima Turske Hrvatske Bonhard kaže ([38]: « Neka dadne milost Svevišnjega, da se i ova mjesta, danas pritisnuta tiranskom silom, povrate, te da onda čitavoj Hrvatskoj čestitamo na povratku njezine metropole ».

Nijemac J. Gebhard u velikom djelu *Opća geografija*, zu Hrvatsku kaže ([39]): « Kršćanski car i turski car ovo su kraljevstvo podijelili između sebe ». Gebhard je ovo napisao poslije karlovačkoga i požarevačkiga mira, kada su Hrvatska i Bosna dobile granice, koje su postojale do g. 1918.

I L. Antal u *Geografskom pregledu zemaljske kugle* g. 1746 zabilježio je, da se granica između Bosne i Hrvatske nalazi na rijeci Vrbasu i da je tadašnja Hrvatska bila mnogo manja nego u predašnja vremena ([40]).

C. du Fresne D. du Cange u poznatom djelu *Ilirik stari i novi*, ovako određuje granice Hrvatske: « Kra-

([37]) « Croatiae praesenti hoc aevo fines Geographorum plerique ab Oriente, Verbasium, per quem a Bosnia dirimitur ... statuunt », BONHARD 259.
([38]) « ... dabit tamen supremum Numen, ut opressa Barbarorum Tyrannide haec quoque loca pristino Domino, atque suo etiam decori restituantur, ac tandem Metropolim suam Croatiae universae redditam gratulemur », n dj. 222.
([39]) « Der christliche Kaiser und der Türkische Kaiser haben sich dieses Königreich getheilet », GEBHARD II 312.
([40]) ANTAL 232 i 235.

ljevina Hrvatska u naše doba prostire se od Drave do Jadranskoga mora, između rijeke Vrbasa na Istoku i Kranjske na zapadu ... a mi je prema tome, kako je upravljana, dijelimo na Bansku, Vojničku i Tursku Hrvatsku » ([41]). I M. Bell u djelu *Kratki opis kraljevina Slavonije, Hrvatske i Dalmacije,* spominje Tursku Hrvatsku ([42]).

E. Richter, u svojoj vrijednoj radnji *Prilozi zemljišnom poznavanju BiH* navodi, da je g. 1783 i slijedećih godina u Beču izgrađeno i tiskano više zemljopisnih karata o Turskoj Hrvatskoj ([43]).

Zemljopisni priručnik, koji se koncem 18-st. upotrebljavao u školama Ugarske i okolnih zemalja, navodi, da je Una granica između austrijske i Turske Hrvatske ([44]). I L. Nagy g. 1829 tvrdi, da tadašnja Banska Hrvatska na istoku graniči s Turskom Hrvatskom ([45]).

I apostolski vikar biskup fra Augustin Miletić u svom izvješću Sv. kongregaciji de Propaganda od 20 listopada 1829 predjele svoga vikarijata između Vrbasa i Une zove Turskom Hrvatskom ([46]).

Mađarski povjesničari Fejer i Gyurikovits sredinom 19-st. dokazivali su, da je prava domovina Hrvata u Turskoj Hrvatskoj ([47]).

I domaći muslimani zvali su Hrvatskom zapadni dio Bosne između rijeke Vrbasa i Une. H. Mehmed Handžić u podlisku zagrebačkoga dnevnika *Obzora,* 11

([41]) « Croatiae seu Chrowatiae Regnum aetate nostra a Dravo ad mare Adriaticum, inter Verbasium amnem ab oriente, Carniolam ab occidente proccurit ... nos pro administrationis modo in Banalem, Praetoriam atque Turcicam partimur ... », Du Cange, kod Lorkovića, n. dj., b. 22.
([42]) Bell 24.
([43]) Richter 387 400 i 432.
([44]) *Erdbescheibung* 73, kod Lorkovića, n. dj.
([45]) Nagy 7
([46]) Jelenić, *Spomenici* 321.
([47]) Lopašić 4.

srpnja 1938, opisujući orientalne rukopise Jugoslevenske akademije u Zagrebu naveo je djelo banjalučkoga muderiza Muslihudina bin Alije pod naslovom: *Munjetul-talibin ve gunjetur ragibin,* koje je taj napisao g. 1609 u Banjoj Luci. U predgovoru svomu djelu muderiz Muslihudin piše ([48]): « Sva dosadanja djela i knjige došle su od Arapa i Perzijanaca iz raznih pokrajina i Herata, a ovaj je sastavak nikao u pokrajini Hrvata ».

Kako je ime Turske Hrvatske bilo rašireno i opće poznato sve do zaposjednuća BiH po Austro-Ugarskoj g. 1878, govore nam djela, koja i u svojim naslovima navađaju ime Turske Hrvatske, jasno lučeći njezin zemljišni prostor od krajeva prave Bosne i Hercegovine. Tako je poznati dalmatinski Hrvat A. Kaznačić izdao g. 1862 u Zadru djelo pod naslovom *Bosna, Hercegovina i Turska Hrvatska* ([49]). Pet godina iza njega G. Thömmel tiskao je djelo: *Povjesno-politički i topografski opis vilajeta Bosne, t. j. prave Bosne s Turskom Hrvatskom, Hercegovinom i Rašom* ([50]). God. 1875 A. Steinhauser izdao je u Beču *Mjestopisna karta Turske Hrvatske, Bosne, Hercegovine sa Srbijom, Crnom Gorom i susjednim zemljama* ([51]).

Vjekoslav Klaić pišući zemljopis Bosne koncem g. 1878, kada je već BiH bila zaposjednuta, dijeli zemlju u pravu Bosnu, Tursku Hrvatsku i Hercegovinu ([52]). Ali kako je nestalo turske vlasti, tako nestaje i naziva « Turska Hrvatska ». Mjesto toga imena ubuduće prevladava naziv Krajina ili Bosanska Krajina, kojim se imenom počelo nazivati sjeverozapadne krajeve današnje Bosne nakon početka velikoga bečkoga rata g. 1683, kada je zemlja između Vrbasa i Une uistinu postala

([48]) *Obzor* od 11 srpnja 1938, Podlistak; Bošnjanin 27; Murvar 83.
([49]) Kaznačić, n. dj.
([50]) Thömmel, n. dj.
([51]) Steinhauser, n. dj.
([52]) Klaić, *Bosna* 145-209.

granični predjel, krajina, između Turske i slobodne Hrvatske. Tako g. 1695 Mustaj-beg Badnjević, bihački sandžak, sam sebe zove [53]: « serdar i zapovidnik sve plemenite Bihaćke i Krupske pokraine ». God. 1718 Ali-beg Kovačević je « zapovidnik sve Bihaćke krajine », a g. 1719 Mustaj-beg Idris Kapetanović nosi naslov « zapovidnika Bosanske krajine » [54]. God. 1727 Ahmet-beg Jusuf-Begović je kapetan i « zapovidnik sve Bihaćke krajine » [55]. I bosanski franjevac Ivan Franjo Jukić u svom *Zemljopisu Bosne,* izdanom g. 1851 u Zagrebu, zapadne strane Bosne između Une i Vrbasa zove « Krajinom Bosanskom » [56]. On « Tursku Hrvatsku ograničuje samo na nahije bihaćku, krupsku i ostrožačku [57].

[53] LOPAŠIĆ 97, b. 2.
[54] N. mj.
[55] N. mj.
[56] JUKIĆ, *Zemljopis* 376-383.
[57] N. dj. 382, b. 29.

Na razvoj BiH bitno su utjecale četiri sile: *a*) naravni zemljišni razvoj i oblik tla, *b*) naradnost stanovništva, *c*) vjera, *d*) strane vlasti.

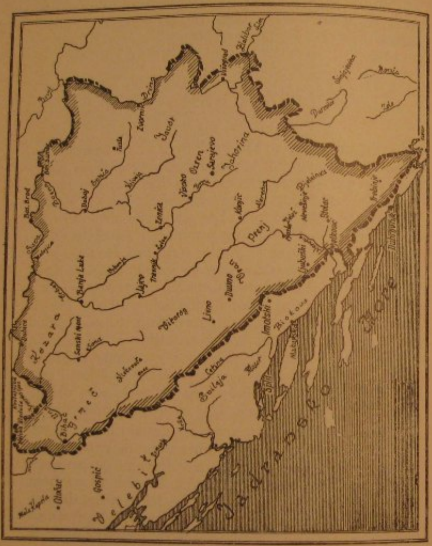
1) - *Geopolitičko i narodno jedinstvo BiH s hrvatskim zemljama*

Po zemljišnom razvoju i obliku, Bosna i Hercegovina nastavak su planinskih spletova srednjoevropskoga gorja, koje zovemo Alpama. U zapadnom dijelu srednje Hrvatske alpsko gorje poprima posebne oblike i svoja vlastita obilježja. Iz ovoga područja kao glave teku planinski spletovi preko cijele BiH u jugoistočnom i sjeveroistočnom pravcu, a završuju se na istoku s rijekom Drinom, a na jugoistoku sa Skadarskim jezerom između današnje Crne Gore i Albanije [1]. Između visokih hrvatsko-bosanskih planina razvile su se mnogobrojne doline i polja. Posred tih teku rijeke i vijugaju se putevi, koji spajaju u jedno srednjohrvatske, bosansko-hercegovačke i dalmatinske krajeve. Sve te zemlje, zajedno s ravnicama panonske Hrvatske, zemljišno su tijesno povezane u jedno i prema tome iste geopolitičke snage djelovale su i djeluju na povjesni razvoj naroda, koji na tom prostoru žive.

Današnja Bosna i Hercegovina nemaju naravnih granica i geo-politički ne čine samostalnu zaokruženu prostornu cjelinu. Ova politička jedinica plod je povjesno-kulturnoga razvoja, koji je počeo koncem dvanaestoga stoljeća za Kulina bana i dovršio se tek u našim danima.

Bosna i Hercegovina, kakve su danas, po prirodnom obliku tla, po svom gorsko-vodenom razvoju sastoje se

[1] Gl. G. A. LUKAS 303-333; F. LUKAS, *Zemljopisni i geopolitički položaj* 7-35; ISTI, *Bosna i Hercegovina* 39-77; ISTI, *A geopolitical analysis of Croatian territory* 71-100.

Bosna i Hercegovina po Berlinskom kongresu g. 1878

od više dijelova, koji su jače prirodno vezani s okolnim hrvatskim zemljama nego između sebe (2). Središnji dio BiH čini stara, sredovječna Bosna između jadransko-dunavskih razvodnih planina na jugu i rijeka Krivaje i Drinjače na sjeveru, Vranice i Borja planine na zapadu i rijeke Drine na istoku. Tu se razvila hrvatska plemenska jedinica ranoga srednjega vijeka, zvana banovina Bosna, koja je imala svoje prirodne granice i činila naravno zaokruženu zemljišnu cjelinu.

Ali već njezin južni susjed, današnja Hercegovina, bila je jako odijeljena od sredovječne bosanske matice visokim planinama, koje čine razvode između Jadranskoga i Crnoga mora. Prodoljem Neretve i svojim pograničnim poljima imotsko-bekijskim, ljubuško-rastočkim i popovsko-trebinjskim Hercegovina je više povezana s hrvatskom Dalmacijom, nego s drugim dijelovima Bosne. Zato su se zemlje današnje Hercegovine dugim stoljećima srednjega vijeka politički neovisno razvijale od Bosne, s kojom su po prvi put došle u državnu vezu tek kratko vrijeme prije pada bosanske kraljevine, i to Zahumlje g. 1322, dakle 141 godinu prije popasti bosanskoga kraljevstva, a Travunja g. 1377, samo 86 godina prije turskoga zaposjednuća (3). Ova odvojenost hercegovačkoga tla od Bosne uzrokom je, da su se ovi krajevi trajno smatrali posebnom cjelinom i da je Hercegovina do danas održala svoje vlastito ime uz ono Bosne.

Duvno, Hlivno, Glamoč i Grahovo čine treći odsječak današnje BiH, koji je svojim zemljišnim oblikom, razvojem svojih polja i planina, više vezan s dalmatinskom i banovinskom Hrvatskom nego s pravom, starom Bosnom. Radi toga je Tropolje (Duvno, Hlivno i Glamoč) ostalo u političkim granicama kraljevine Hrvatske i Dalmacije sve do tridesetih godina četrnaestoga stoljeća, dok nije kralj Karlo Robert oslabio samostojnost navedenog kraljevstva uništivši hrvatsku nasljednu

(2) F. Lukas, n. djela.
(3) Gl. dolje s. 203-386.

banovinsku kuću Šubića ([4]). Grahovo s okolnim krajevima uopće nije ni došlo u državni sastav Bosne do turskih osvajanja ([5]).

Četvrti odsječak današnje BiH čini sjeverozapadni dio Bosne između planine Vranice, Vlašića i Borja te rijeka Save i Une. Poslije Hercegovine i Tropolja ovaj je kraj najslabije vezan s drugim dijelovima BiH ([6]). Radi toga ti predjeli, izuzevši Donje Kraje, i nijesu došli u državnu vezu s Bosnom sve do turskoga osvajanja. Ovi su se krajevi za vrijeme turskoga gospodstva zvali: Turska Hrvatska ([7]).

Peti odsječak čine sjeveroistočni dijelovi današnje Bosne, stare župe Usora i Soli. Ti su krajevi tokom svojih rijeka i posavskim ravninama više povezani s hrvatskim slavonskim zemljama na lijevoj obali Save nego s ostalom Bosnom. Kako je već Lukas naglasio, rijeka Sava sa svojim ravnim i lako pristupačnim obalama nije pravo razdiobna nego spojna rijeka. Ona prirodno ne dijeli zemlje s jedne i druge strane te rijeke, nego ih naprotiv u jedno spaja i povezuje ([8]). Radi toga su i praktični Rimljani posavske krajeve današnje Bosne dodijelili svojim panonskim provincijama, a srednju su Bosnu s poriječjem gornjega Vrbasa, Tropoljem i cijelom današnjom Hercegovinom doznačili provinciji Dalmaciji ([9]). I po narodnom shvaćanju današnjih stanovnika oko Save, krajevi s obe strane te rijeke čine jedinstvenu cjelinu, koju oni nazivaju zajedničkim imenom Posavina.

Za seobe naroda Hrvati su g. 626 kao saveznici Bizanta došli iza Karpata na Jadran. Išli su tokom rijeka Morave i Vaga do Dunava, zatim uz rijeku Rab,

([4]) Gl. dolje s. 376-82 te KLAIĆ, *Bribirski knezovi* 99-139; ISTI, *Povijest Hrvata* II/1, 39-71.
([5]) LOPAŠIĆ 15 51 sl. 200 sl.
([6]) Gl. gore s. 112-117.
([7]) Gl. gore s. 178-184.
([8]) F. LUKAS, *Bosna* 62 sl.
([9]) Gl. gore s. 17-27.

današnjom zapadnom Ugarskom do rijeke Drave, odakle su se, putujući starim rimskim cestama i prodoljima rijeka Une i Krke, spustili na Jadransko more nedaleko Zadra, gdje je u to vrijeme stolovao zapovjednik bizantske Dalmacije. Boreći se s Avarima odavle su Hrvati krenuli uz Jadransko more i koncem g. 626, prešavši rimske provincije Praevalis i Novi Epir, stigli su do Valone u današnjoj Albaniji. Na to se osvajanje Hrvata odnosi povjesna bilješka suvremenoga kraničara, sv. Izidora Seviljskoga, koji je g. 626 zabilježio u svojoj *Kronici*, da su « Slaveni (= Hrvati) Rimljanima (bizantskom carstvu) oteli Grčku » ([10]), koja je po Izidorovu tumačenju obuhvaćala Dalmaciju, Epir, itd. ([11]).

U drugom razdoblju borbe s Avarima Hrvati su morali slijediti prirodne puteve zemljišnoga razvoja rimske Dalmacije i potiskivali Avare od juga prema sjeveru idući u tri smjera. Istočna skupina morala je ići prodoljem Neretve i, prešavši razvodne gore na sedlu Ivanplanine, spustiti se u dolinu Bosne i slijedeći ovu rijeku stići na Savu.

Druga skupina pošla je rimskim cestama iz okolice bivšega velikoga rimskoga grada Narone na desnoj obali Neretve nedaleko od njezina ušća. Preko Ljubuškoga i Posušja Hrvati su ove skupine stigli u Duvno, Hlivno i Glamoč, odakle su se morali spustiti u područje gornjega Vrbasa i slijedeći tu rijeku očistili od Avara Donje Kraje i srednju bosansku Posavinu.

Treća skupina proširila se do Istre i naselila tu pokrajinu i sve krajeve uz more počevši od rijeke Zrmanje. Peta skupina vraćala se je putom, kojim su Hrvati došli

([10]) « Heraclius dehinc 16 agit imperii annum, cuius initio Sclavi (= Croati) Graeciam Romanis tulerunt ... », ISIDORUS, *Chronicon* 120 (PL 83, 1056); MGH *Chronica minora* II 479. Gl. MANDIĆ, *Hrvatski sabor* 14-16 [Gl. RP 145-193]; ISTI, *C. Hrvatska* 251-3.
([11]) « Graecia ... sunt autem provinciae Graeciae septem: quarum prima ab Occidente Dalmatia, inde Epirus, ... ». ISIDORUS, *Etymologiae* XIV 4 7 sl. (PL 82, 505).

na Jadran, naime uz Krku i tokom Une, dok nije stigla i zauzela međuriječje između Save, Drave i Mure. Proširivši s vremenom svoja osvajanja u bočnim dolinama tadašnje rimsko-bizantske Dalmacije, kako je zabilježio Porfirogenet, Hrvati su za kojih deset dvanaest godina, od g. 626 do oko 640, naselili sve krajeve bivših rimsko-bizantskih pokrajna Dalmacije, Ilirika i Panonije od Jadranskoga mora do Blatnoga jezera i od Drine do slovenskih gora ([12]). Geopolitička povezanost ovih zemalja i hrvatsko narodno jedinstvo pučanstva, koje je te krajeve naselilo, postale su dvije osnovne sile, koje će ubuduće bitno i trajno utjecati na povjesni razvoj ovih zemalja, među njima i na Bosnu i Hercegovinu.

2) - *«Bosanski krstjani» stvaraju sredovječno bošnjaštvo*

Treći odlučni čimbenik u povijesti Hrvata, napose u povjesnom razvoju današnje BiH, postala je vjera. Hrvati su prvi od svih Slavena primili kršćanstvo. Vrhovni vladar Hrvata Porga s većinom naroda zapadne ili Bijele Hrvatske primio je kršćanstvo oko g. 640, od svećenika poslanih od pape u Rimu ([13]).

Od sredine sedmoga stoljeća do pod konac devetoga svi su se Hrvati pokrstili, postepeno, mirnim i svojevoljnim načinom. Katoličkom vjerom rimskoga obreda Hrvati su se povezali sa zapadnim kršćanskim narodima i svoju su narodnu kulturu u buduće razvijali pod utjecajem i u kolotečini Zapada ([14]).

U to doba « zemljica Bosna » u svojim naravnim granicama između b. h. razvodnih planina na jugu i rijeka Krivaje i Drinjače na sjeveru, te između Vranice i Borja planine na zapadu i rijeke Drine na istoku, živjela je mirno kao jedna od samoupravnih pokrajina u saveznoj hrvatskoj državi ([15]). Bosna u to doba, ukoliko znamo iz izvora, nije pokazivala nikakvih težnja niti za odcijepljenjem od opće hrvatske države niti za proširenjem svojih granica na račun drugih hrvatskih saveznih jedinica.

([12]) Gl. gore s. 45-47.
([13]) Gl. dolje s. 437-456.
([14]) N. mj.

Za vrijeme bugarskoga gospodstva u hrvatskim istočnim zemljama između g. 990 do 1018 ([16]), u Duklju, Zahumlje i Bosnu uvuklo se novo krivovjerje, novomanihejstvo, kojemu je bio začetnik bugarski svećenik Bogomil iz sredine 10-st. Za bizantske vlade u Bosni g. 1018 do 1040 i g. 1165 do 1180, te za hrvatske vladavine g. 1040 do 1165 ([17]) bogomilstvo se u Bosni potajno održalo i širilo. Ali kada je došao na vlast ban Kulin, čovjek duboko religiozan, ali slabo poučen u vjeri, na njegovu dvoru i u kućama druge bosanske vlastele bogomili su « kao dobri kršćani » ([18]) došli do velikoga ugleda i utjecaja. Svojim strogim pokorničkim životom oni su pridobili i bosanski katolički kler tako, da su ih i bosanski biskupi smatrali dobrim i pravovjernim kršćanima i podlegli pod njihov utjecaj ([19]).

Kada se u Rimu saznalo za bosansko krivovjerje, pape su htjele da se to iskorijeni, ako ne drukčije, a ono i silom. « Bosanski krstjani » pokušali su se zaštititi hinjenim obraćanjem, ali kada se to u Rimu saznalo i kada je kaločki nadbiskup Ugrin g. 1222 uz suradnju papinskoga legata Akoncija poveo križarsku vojnu na bosanske krivovjerce, Bosna se oprla oružjem ([20]). « Bosanski krstjani » brzo su uvidjeli, da je za njihov opstanak najbolje, da se nitko sa strane ne miješa u bosanske prilike. Radi toga su, gonjeni nagonom samoodržanja, počeli razvijati u Bosni težnje za bosanskim posebništvom. Da se « bošnjaštvo » nije moglo razviti u pravcu

([15]) Gl. gore s. 52-54 i dolje s. 203-210.
([16]) Gl. dolje s. 212.
([17]) Gl. dolje s. 212-221.
([18]) Gl. dolje s. 221-225.
([19]) Gl. dolje s. 457-493 i Mandić, *Bogomilska crkva* 133 sl.
([20]) Gl. dolje s. 227 sl.

nebrige za druge hrvatske zemlje, niti u smjeru potpunoga izdvajanja bosanske jedinice iz zajedničkoga tijela hrvatskoga naroda i priključenja kojemu drugomu narodu, priječile su dvije osnovne sile, koje su utjecale na povjesni razvoj Bosne: geopolitička povezanost bosanskih krajeva s drugim hrvatskim zemljama i narodno jedinstvo bosanskoga pučanstva s Hrvatima u drugim hrvatskim pokrajinama. Na osnovu ovih dviju sila središnja hrvatska država na Jadranu, sa sjedištem između Zrmanje i Cetine, držala je iz početka u svom državnom polju sve hrvatske zemlje, među njima i današnju Bosnu i Hercegovinu. Kada bi vanjske sile na neko vrijeme otkinule ove pokrajine od hrvatske središnje države, ova bi na osnovu geopolitičkoga i narodnoga zakona uspjela ponovno ih povratiti svomu narodnom središtu ([21]).

3) - *Opadanje primorske Hrvatske i uspon sredovječne Bosne*

Sudbonosno je bilo za središnju Hrvatsku, da je g. 1102 primila za svoje kraljeve Arpadoviće, vladare tuđe krvi i strane države. Stara kraljevina Hrvatska, iako je u početku sačuvala sve svoje državne osebine i nije imala s ugarskom državom nikakvih veza osim kraljeve ličnosti ([22]), malo po malo gubila je na svom ugledu i privlačivoj snazi. Po sredovječnim pojmovima kralj je bio predstavnik države i nosilac njezine vanjske politike. Kako su vladari kraljevine Hrvatske bili stranci, vladari ugarske države, to je ime države Hrvatske blijedilo u inozemstvu pred pojmom ugarske države.

Druga je nesreća bila za kraljevstvo Hrvata, što vršioci kraljevske vlasti u njoj, hrvatski hercezi i banovi, nijesu birani od Hrvata nego postavljeni od ugarsko-hrvatskih kraljeva. Tim je, naravno, bilo onemo-

([21]) Gl. dolje s. 203-323.
([22]) Gl. Šišić, *Povijest Hrvata* 635-650; Klaić, *Povjest Hrvata* I 280-299.

gućeno samostalno vođenje hrvatske državne politike u interesu same Hrvatske. Ug.-hrv. kraljevi i njihovi predstavnici u Hrvatskoj često su vodili politiku u Hrvatskoj u « općem interesu », dotično više u korist Ugarske nego same Hrvatske. Tako je kralj Bela III poglavito radi interesa Ugarske prepustio g. 1180 bosanskom banu Kulinu Donje Kraje i župu Neretvu, koje su zemlje prije pripadale Hrvatskoj ([23]), a kralj Ljudevit I dopustio je bosanskom banu Stjepanu II Kotromaniću, da zauzme Tropolje, neretvansku Krajinu i Zahumlje, kojima je dotle vladao Mladen II Šubić, ban Hrvata ([24]).

Hrvatska je gubila svoje snage i u neprestanim borbama s Venecijom, koja od g. 1000 pa dalje trajno nastoji zagospodariti obalama dalmatinske Hrvatske. To joj je na koncu i uspjelo krivnjom Ladislava I Anžuvinca, koji je g. 1409 Mlečanima prodao Dalmaciju, iako je bio od Hrvata izabran za kralja, da čuva i brani hrvatske zemlje ([25]).

Sudbina je Bosne bila drukčija. Nakon što je bila oko g. 1088 odcijeljena od kraljevine Hrvatske i Dalmacije i provela 50 godina u vezi s dukljanskom kraljevinom Crvene Hrvatske, Bosna se svojevoljno priključila državnoj zajednici ugarsko-hrvatskoj, u kojoj se tada nalazila kraljevina Hrvatska, bivša državna matica banovine Bosne ([26]). Za dinastičkih borba i bezvlada u dukljanskom kraljevstvu od g. 1102 do 1137 Bosna je živjela gotovo neovisno i naučila se na samovladu, pa oko g. 1137 nije pristupila u upravnom pogledu u državnu zajednicu kraljevine Hrvatske i Dalmacije, nego se kao država posestrima pridužila zajedničkom kraljevstvu ugarsko-hrvatskomu. Nadalje, za Bosnu je bila sreća, da je ona stupila u ovu državnu zajednicu sa svojom domaćom hrvatskom dinastijom punom životne snage,

([23]) Gl. dolje s. 221-224.
([24]) Gl. gore s. 120 sl.
([25]) Klaić, *Povjest Hrvata* II/1 337-344; G. Novak, *Povijest Splita* I 232-250.
([26]) Gl. dolje s. 223-5.

koje će članovi vladati Bosnom gotovo 350 godina, najprije kao banovi, a onda kao kraljevi. Bosna je tada imala već ustaljeno zakonodavno tijelo, « stanak sve Bosne », i nasljedni red vladara po starom hrvatskom običaju nasljedstva po starješinstvu ([27]). Radi toga ugarsko-hrvatski kraljevi nijesu se mogli zakonito miješati u postavljanja bosanskih vladara niti su potvrđivali zakone donesene na bosanskim državnim saborima. I bosansku vanjsku politiku zastupao je bosanski ban, a poslije kralj. Ovo je sve podizalo ugled i moć bosanske države i kod kuće i u inozemstvu.

Kada je Bosna stupila u zajedništvo ugarsko-hrvatskoga kraljevstva, stara kraljevina Hrvatska bila je i brojem stanovništva i dugim državnim životom daleko jača nego Bosna. Hrvatska je još uvijek na osnovu geopolitičkoga zajedništva bosanskih i hrvatskih zemalja i narodnoga jedinstva njihova pučanstva privlačila k sebi Hrvate i držala u svom državnom sklopu većinu i današnjih b.-h. zemalja. Koncem 13-st., kada su Šubići nakon izumrća Arpadovića postali nasljedni banovi Hrvatske ([28]), uspjelo je Pavlu I « banu Hrvata », i njegovu sinu Mladenu II, da u hrvatsko državno tijelo uklope cijelu Bosnu, kojom su oni neposredno vladali gotovo 30 godina, od g. 1299 do 1322 ([29]). Da Hrvatska nije mogla trajno zadržati Bosnu u svojoj upravnoj zajednici, uzrokom su s jedne strane ugarsko-hrvatski kraljevi, koji nijesu željeli imati jaku Hrvatsku, a s druge strane vladari bosanske domaće kuće, koji su težili za održanjem i proširenjem svoje bosanske vlasti. U tom su ih moćno pomagali i poticali na neovisnost « bosanski krstjani », koji su se borili protiv svakoga utjecaja s vana, pa i jednonarodne Hrvatske, jer su u njoj živjeli Hrvati katolici.

Radi ovakvih prilika i Bosna je postala središte,

([27]) Gl. dolje s. 408-417.
([28]) CDC VII 104 sl. 205; Klaić, *Bribirski knezovi* 56-60.
([29]) Klaić, n. dj 44-138; Isti, *Povjest Bosne* 106-116. Gl. također gore s. 120 sl.

oko kojega će se okupljati hrvatske zemlje. Svaki put, kada je na vladarskoj stalici u Bosni sjedio poduzetan vladar, željan moći i vlasti, taj je nastojao prikupiti pod svoju vlast što više hrvatskih zemalja. I bosanske su vladare pomagali geopolitički zakoni povezanosti bosanskih zemalja s hrvatskima i narodno jedinstvo pučanstva u Hrvatskoj i Bosni. To će se okupljanje hrvatskih zemalja oko Bosne osobito snažno zapaziti, kada budu sami kraljevi Hrvata radi svojih osobnih ili madžarskih interesa gledali oslabiti kraljevinu Hrvatsku ili kada nezadovoljni Hrvati s ug.-hrv. kraljevima budu tražili oslon i pomoć bosanskih vladara.

Nastojanje bosanskih banova i kraljeva, da okupe hrvatske zemlje oko Bosne, počinje g. 1180 za Kulina bana, i trajat će sve do propasti Bosne g. 1463. Za sve to vrijeme bosanski će se vladari i velikaši živo zanimati i miješati u političke prilike okolnih hrvatskih zemalja. Ovo okupljanje oko Bosne osobito će biti snažno za jakih bosanskih vladara: Kulina bana (1180 - o. 1204), Stjepana II Kotromanića (o. 1212-1253) i Tvrtka (1253-1291), kojima su pogodovale i onodobne političke prilike u kraljevini Hrvatskoj i Dalmaciji ([30]).

Da sredovječnoj Bosni nije ipak nigda uspjelo okupiti oko sebe većinu hrvatskih zemalja, glavnom su zaprekom bili Hrvati kraljevine Hrvatske i Dalmacije. Oni su u dugim stoljećima bili navikli na državni život i upravu, pa nisu bili voljni odreći se hrvatske državnosti i prepustiti je hrvatskoj sporednoj, pograničnoj jedinici, Bosni. Drugi, neupravni uzrok bili su « bosanski krstjani », upravo oni, koji su najviše pridonijeli sredovječnom « bošnjaštvu », bosanskoj posebnosti. Protiv ovih je katolička Crkva, najveća sredovječna sila, iz vjerskih razloga vodila borbu preko 250 godina, od g. 1203 do pada Bosne 1463 ([31]). Ta je borba, koju su vojnički redovito vodili ugarsko-hrvatski kraljevi i hr-

([30]) Gl. Klaić, *Povjest Hrvata* I 139-299; II/1 1-344.
([31]) Gl. dolje s. 457-493 i Mandić, *Bogomilska crkva* 133 sl.

vatski hercezi, Bosnu trajno slabila i nije joj dopuštala, da svoju vlast raširi na sve hrvatske zemlje.

Nastojanje, da se Bosna raširi na istok preko Drine, ne očituje se nigde u bosanskoj povijesti. Od najstarijih vremena pa do propasti kraljevstva, Bosna se bori, da održi svoje zemlje do Drine, ali ne nastoji proširiti se istočno od te rijeke. Tomu su se protivile dvije osnovne sile, koje su utjecale na povjesni razvoj Bosne: zemljišni razvoj tla i narodna razlika pučanstva, koje je stanovalo istočno od Drine.

Kako smo gore spomenuli, bosanski planinski spletovi i razvoj započinju u srednjoj Hrvatskoj i svršavaju s Drinom. Ova rijeka sa svojim dubokim koritom i okomitim obalama priječila je bosanskim Hrvatima prijelaz u istočne strane, a i tamošnjem stanovništvu prijelaz u Bosnu.

Istočno od Drine započinje srednjobalkansko gorje i zemlja se razvija smjerom Morave u sjeveroistočnom pravcu i pravcem Vardara u jugoistočnom smjeru ([32]). U tom zasebnom zemljišnom sklopu naselili su se Srbi kod svoga dolaska na Balkan i tu su trajno živjeli. Razlika srpskoga zemljišnog prostora od bosanskoga, njegova osebujnost i smjer uzrokom su, da se srpska narodna država razvijala dolinom Vardara prema Solunu i Egejskom moru i poriječjem Morave prema Dunavu. Ni u doba najveće snage i širenja srpske države za Stjepana Nemanje i Dušana Silnoga nema ozbiljnoga nastojanja, da se srpska država raširi na Bosnu ([33]). Osvajalački pothvat srpskoga velikoga župana Častimira Klonimirovića g. 949, koji je bio privremeno zauzeo Bosnu, svršio je njegovom osobnom propašću i oslabljenjem srpske države, koja je brzo iza njegove smrti postala plijenom Bizanta ([34]). I ratni pohod Dušana Silnoga g. 1350 na Bosnu svršio je potpunim neuspjehom ([35]).

([32]) Gl. gore s. 185, b. 1.
([33]) Gl. Jireček - Radonić I 188-206 271-305.
([34]) *Kraljevstvo Hrvata* 23 (64-66; Pop Dukljanin 23 (64-66).
([35]) Gl. dolje s. 262 sl.

Srpske zemlje donekle su otvorene prema Bosni jedino u gornjem poriječju rijeke Drine dolinama istočnih drinskih pritoka: Lima, Tare i Pive. Taj je odsječak stare Raše odijeljen od ostalih srpskih zemalja planinama, koje čine razvođe između Drininih pritoka i onih rijeke Morave, a to su planine: Zlatibor, Javor, Jarut, Kruščica i Bjelasica. Kada se srpska država pocijepala i oslabila, bosanski je ban Tvrtko I između g. 1366 i 1373 osvojio spomenuti odsječak srpskih zemalja i pridružio ga bosanskoj državi pod imenom Podrinja ([36]), iz osvajalačkih razloga, da mogne uzeti kraljevsku krunu jednoga već poznatoga kraljevstva i domoći se dubrovačkih prihoda, koje je uživalo srpsko kraljevstvo.

4) - *Stvaranje hrvatske muslimanske Bosne*

Osnovni povjesni čimbenici, koji su utjecali na povjesni razvoj sredovječne Bosne morali su djelovati na razvoj Bosne i u tursko doba od g. 1463 do 1878. Geopolitička sila zemljišnog razvojnog stanja i hrvatska narodna snaga ostale su nepromijenjene i u to doba. Vjerski čimbenik bogomilstva zamijenjen je islamskom vjerom. Razlika u vjeri između Hrvata katolika u zapadnim hrvatskim krajevima i b. h. muslimana Hrvata u BiH, koji su činili većinu b.-h. pučanstva i bili njegov vodeći, vladajući sloj, ove je tjerala na bosansko posebništvo, upravno i kulturno. Ali kako su geopolitičke i narodne sile djelovale u pravcu jedinstva i zajedništva svih Hrvata i njihovih zemalja, to je među b. h. musli-

([36]) Gl. fore s. 124 sl. – Mišljenje I. Ruvarca, ZRuv I 496, da je Tvrtko g. 1366 pod « Podrinjem » mislio na zemlje uz lijevu obalu srednjega i donjega toka rijeke Drine, nije ispravno. Ti su krajevi od starine pripadali pravoj, užoj Bosni. Stjepan II Kotromanić i Tvrtko I posjedovali su te krajeve i prije g. 1366, pa ne nose u svojim naslovima « Podrinie ». Tvrtko I uzeo je « Podrinje » u svoj naslov istom g. 1366, kada je osvojio dio raških zemalja na desnoj strani gornje Drine.

manima nastala težnja slična onoj sredovječnih « bosanskih krstjana », da se, naime, sada oko muslimanske Bosne okupe sve hrvatske zemlje, koje su činile s Bosnom jednu geografsku i narodnu cjelinu. Tu je težnju izrekao pjesnik Hasan Kaima, sarajevski Hrvat, u drugoj polovici 17-st. U pjesmi na hrvatskom jeziku, pisanu arapskim slovima, on pjeva ([37]):

« O Hrvati, čujte me, čujte i počujte me
Islamu se prignite, Allahu se dignite,
Ne budite din dušmani, prihvatite lijep Kur'an.
Svima nam Allah pomogo, a dušmane odmogo ».

I uistinu, pomognuti četvrtim povjesnim čimbenikom, snagom turske države, b.-h. muslimanima uspjelo je do početka Bečkoga rata g. 1683 okupiti oko Bosne preko tri četvrtine hrvatskih zemalja ([38]). Postepenim zauzimanjem pojedinih gradova, koje je počelo g. 1435, i uništenjem bosanskoga kraljevstva g. 1463, Turska je osvojila srednju, staru Bosnu. U osvojenim krajevima « bosanski krstjani » su iz oporbe prema katoličkoj Crkvi listom prešli na islam ([39]). Ove domaće sile, pojačane poislamljenom hrvatskom zarobljenom mladosti, osvojile su između g. 1463 i 1482 cijelu današnju Hercegovinu i ujedinile je s muslimanskom Bosnom. Sjeveroistočni dijelovi današnje Bosne, bivša Srebernička banovina, pala je g. 1520. Zauzećem Jajca i Banje Luke g. 1528 sva je Posavina potpala pod Bosnu ([40]). Grad Bihać branili su Hrvati 50 godina poslije nego je propalo ugarsko kraljevstvo i Budim pao u turske ruke. Ali kada je bosanski beglerbeg Gazi Hasan Predojević

([37]) Hadžijahić, *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878* kod Murvar 82. O pjesniku Hasanu Kaimi gl. Bašagić, *Bošnjaci* 305 sl.; Prelog II 177.
([38]) Gl. Klaić, *Povjest Hrvata* III/1, 354-458; Isti, *Atlas*, tabla 6.
([39]) Gl. Soloviev, *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne* 42-79.
([40]) Gl. gore s. 162-5.

g. 1592 zauzeo tvrdi Bihać, tadašnji glavni grad kršćanske Hrvatske, cijelo unsko poriječje bilo je odcijepljeno od stare kraljevine Hrvatske i po prvi put u povijesti ujedinjeno s Bosnom u bosanskom beglerbegluku ili pašaluku ([41]).

Domaće muslimanske snage zauzećem Hercegnovoga g. 1482 prekoračile su jugoistočne međe današnje BiH i doprle do onih granica, do kojih je kralj Tvrtko I bio proširio sredovječnu Bosnu ([42]). Jugozapadne krajeve današnje BiH zauzeli su bosanski i hercegovački sandžaci od g. 1476 do 1480, a slijedećih 10 godina proširili su bosansku vlast na cijelu Makarsku krajinu ([43]). God. 1522 pao je Knin, dotadašnji glavni grad Hrvatske, a s njim cijela dalmatinska Zagora. Slijedećih 15 godina b.-h. muslimani Hrvati okupili su oko Bosne sve hrvatske krajeve od Cetine do rijeke Zrmanje. Jedino su se održali uz pomoć Venecije tvrdi gradovi Split, Trogir, Šibenik i Zadar s neznatnim okolnim zemljištima ([44]).

Od g. 1526 do 1605 granice se Bosne proširile na cijelu hrvatsku Slavoniju i doprle su do grada Đurđeva razmeđem između rijeke Lonje i Čazme do utoka ove u Lonju, gdje je prelazila tu rijeku i spuštala se na Savu istočno od Siska, odakle se povijala prema zapadu Kupom i Glinom do Korane, da uz tu rijeku okrene prema jugoistoku do Plitvičkih jezera, od kojih se savijala prema jugozapadu, da iziđe na vrh Velebita između Jablanca i Karlobaga, odakle je išla hrbtom Velebita i spuštala se do ušća rijeke Zrmanje. Od ove rijeke do Boke Kotorske cijela suha obala Dalmacije pripadala je Turskoj osim gradova Zadra, Šibenika, Trogira i Splita, koji su pripadali Veneciji, i dubrovačkih posjeda od Kleka do Sutorine u Boci Kotorskoj ([45]).

([41]) Gl. gore s. 167 sl.
([42]) Klaić, *Poviest Bosne* 151-166; Ćorović, *Hist. Bosne* 310-318.
([43]) Gl. gore s. 140 sl.
([44]) G. Novak, *Prošlost Dalmacije* I 187-195.
([45]) Klaić, *Atlas*, tabla 6; Richter 436-444; Lorković 42-47.

Porazom bosanskoga beglerbega Hasanpaše Predojevića pod Siskom g. 1593 zaustavljeno je napredovanje turskih i bosanskih sila u hrvatskim kršćanskim zemljama. Mirom g. 1606 na utoku rijeke Žitve Hrvatskoj je povraćena Čazma (Začasna) i Moslavina (46). Veliki zemljišni uzmak Bosne započeo je Svetim ratom g. 1683. Od te godine pa do Karlovačkoga mira g. 1699 Bosna je izgubila hrvatsku Slavoniju do utoka rijeke Bosuta u Savu, krajeve zapadno od Pounja, Liku, Krbavu i glavni dio dalmatinske Zagore. Spomenutim mirom granica bosanskoga pašaluka stegnuta je na rijeku Savu. U Pounju Bosna je zadržala gradove Cetin i Drežnik, koji se danas nalaze van granica BiH. I u dalmatinskoj Hrvatskoj granica Bosne održala se južnim obroncima planina Dinare i Kamišnice tako, da je i u tom kraju granica ostala šira nego je danas. Između drugoga karlovačkim mirom bosanski je pašaluk zadržao cijeli imotski kotar. Uzduž makarskoga i metkovićkoga kotara s jedne strane i ljubuškoga i stolačkoga s druge strane, granica je udarena rijekom Trebižatom do njegova utoka u Neretvu tako, da je karlovačkim mirom Bosna bila izgubila Gabelu i sve one krajeve na desnoj obali Trebižata, koji joj danas pripadaju (47).

Požarevačkim mirom g. 1718 bosanski je pašaluk izgubio južne padine planina Dinare i Kamišnice te veći dio imotskoga kadiluka, ali je na jugu, u području rijeke Trebižata i Neretve, hercegovačkoga granica proširena. Ovim mirom između BiH i Dalmacije stvorena je ona granica, koja i danas dijeli te zemlje. U Bosni bosanski je pašaluk požarevačkim mirom izgubio desnu obalu rijeke Save sa svim tamošnjim mjestima. Ali je beogradskim mirom g. 1739 granica povraćena na Savu, kao što i danas stoji (48). Svištovačkim mirom g. 1791 Bosna je Hrvatskoj povratila gradove Cetin, Drežnik i Lapac

(46) Gl. gore s. 168, b. 90.
(47) Gl. gore s. 168.
(48) Gl. gore s. 170.

i tim je na sjeverozapadu stvorena granica, kakva je ostala do danas (49).

Zadnja zemljišna izmjena b.-h. prostora izvedena je g. 1878. Zaključkom berlinskoga kongresa Crnoj Gori predani su kotar Nikšić, nahija Piva i Banjani, a Austro-Ugarskoj je povjereno, da zaposjedne Bosnu i Hercegovinu (50). Novopazarskom konvencijom od 21 travnja 1879 A.-U. se odrekla cijeloga Sandžaka, koji je tada pripadao bosanskom vilajetu, i odcijepila je od tadašnje Hercegovine stare srpske kotare Plevlja i Prijepolje i ostavila ih Turskoj, da ona njima i dalje upravlja (51).

5) - *Današnja osebujnost BiH u hrvatskim zemljama*

Današnja politička jedinica, koju zovemo BiH, kako smo vidjeli, nastala je povjesnim razvojem. Da je dobila baš ove današnje granice, ima se pripisati domaćim b.-h. muslimanima Hrvatima, koji su od početka Bečkoga rata g. 1683 pa do zaposjednuća BiH g. 1878 sami svojim domaćim snagama branili ove zemlje i očuvali im današnje granice (52). Živući duga stoljeća u turskoj državi, b.-h. muslimani Hrvati primili su jak utjecaj arapsko-turske kulture. Vidni ostaci ove kulture, poimence u građevinama i narodnoj nošnji, i islamska vjera dobre trećine stanovništva uzrokom su, da Bosna i Hercegovina imaju i danas svoju osebujnost, koja te zemlje čini posebnom jedinicom među drugim hrvatskim zemljama, s kojima su BiH inače usko vezane i geopolitčkom jedinstvenošću tla i hrvatskom narodnošću domaćega urođenoga stanovništva.

Bosna i Hercegovina prigodom zaposjednuća g. 1878 opsezale su 19.709 četvornih milja (= 51.027 km²).

(49) Lopašić 29.
(50) Gl. gore s. 149, b. 66.
(51) N. mj.
(52) Jorga, *Geschichte* IV 346 351 sl. 430-435; Prelog I 105-126 166-172; II 3-29; Lorković 42-47.

Kasnijim ispravcima i izmjenama granica povećana je površina tih zemalja na 19.917 četvornih milja (= 51.564 km²), od čega pripada današnjoj Hercegovini 3.522 četvorne milje (= 9.119 km²) ([53]).

([53]) *Hrv. Enc.* III (1942) 108; *Enc. Jug.* II (1956) 2.

II

DRŽAVNA PRIPADNOST SREDOVJEČNE BOSNE I HERCEGOVINE

1. - Državna pripadnost sredovječne Bosne (g. 626 - 1463)

1) - *Hrvati su naselili Bosnu i njom vladali* g. 626-948

Bizantski pisac Porfirogenet zabilježio je, da su Hrvati kod svoga dolaska na Jadran naselili bivše rimsko-bizantske pokrajine: Dalmaciju, Ilirik i Panoniju. On piše ([1]):

« Hrvati, koji sada žive u granicama Dalmacije, potječu od nekrštenih Hrvata, koji se zovu 'Bijeli', a stanuju s onu stranu Turske [*Madžarske*], blizu Franačke [*današnje Njemačke*] ... I ovi Hrvati ratujući svladaše Avare i odanle ih protjeraše, pa se na zapovijed cara Heraklija nastaniše u istoj zemlji Avara, u kojoj sada stanuju ... ».

« A od Hrvata, koji su došli u Dalmaciju, jedan se dio odcijepi i zauzme Ilirik i Panoniju ... » ([2]).

Kako smo izložili u prvom poglavlju ([3]), rimska se Dalmacija još od Dioklecijanove razdiobe prostirala od

([1]) « Ὅτι οἱ Χρωβάτοι, οἱ εἰς τὰ τῆς Δελματίας νῦν κατοικοῦντες μέρη, ἀπὸ τῶν ἀβαπτίστων Χρωβάτων, τῶν καὶ ἄσπρων ἐπονομαζομένων, κατάγονται, οἵτινες Τουρκίας μὲν ἐκεῖθεν, Φραγγίας δὲ πλησίον κατοικοῦσι... οἱ αὐτοὶ Χρωβάται καταπολεμήσαντες καὶ ἀπὸ τῶν ἐκεῖσε τοὺς Ἀβάρους ἐκδιώξαντες, Ἡρακλείου τοῦ βασιλέως κελεύσει ἐν τῇ αὐτῇ τῶν Ἀβάρων χώρα, εἰς ἣν νῦν οἰκοῦσιν, κατεσκήνωσαν ... », Porphyr. 31 (146, 148); DC 271.

([2]) « Ἀπὸ δὲ τῶν Χρωβάτων, τῶν ἐλθόντων ἐν Δελματίᾳ, διεχωρίσθη μέρος τι, καὶ ἐκράτησεν τὸ Ἰλλυρικὸν καὶ τὴν Παννονίαν... », Porphyr. (142); DC 271.

([3]) Gore s. 20 sl.

Jadrana na jugu do rijeke Raše u Istri na zapadu, a na sjever do crte potegnute sa Sniježnika u Sloveniji niz rijeku Kupu do Petrove Gore te na Grmeč planinu u zapadnoj Bosni, odatle je granična crta tekla preko Manjače planine i Tisovca na Borje planinu, da na Zavidovićkim vratima više Maglaja prijeđe rijeku Bosnu, odakle se povijala Konjuhom planinom do rijeke Drinjače, koju je slijedila do njezina utoka u Drinu; ovdje je počinjala istočna granica Dioklecijanove Dalmacije i tekla uz Drinu do sastava rijeka Pive i Tare, odakle se spuštala preko Durmitor planine do grada Budve u Boki Kotorstoj. Početna, sredovječna Bosna ležala je, prema tome, u sjeveroistočnom kutu rimske Dalmacije.

Kako smo gore (4) utvrdili, starodrevnu su Bosnu sa zapada zatvarale planine: Vranica, Komar, Vlašić i Borje planina; s juga bosansko-hercegovačke razvodne gore: Ivan-planina, Bjelašnica i Jahorina do Ustikoline više Foče; odavle je istočna granica tekla niz rijeku Drinu do utoka Drinjače, gdje je počinjala sjeverna granica, koja je išla uz rijeku Drinjaču do Konjuh planine, da stigne preko Bosne na Zavidovićkim vratima na Borje planinu. Prema gore navedenom opisu K. Porfirogeneta, Hrvati su, dakle, kod svoga dolaska g. 626 naselili cijelu sredovječnu Bosnu i uklopili je u svoju hrvatsku narodnu državu.

I u jednoj staroj hrvatskoj kronici iz 8 st., kojom se poslužili pisci *Kraljevstva Hrvata i Ljetopisa* Popa Dukljanina, bilo je zabilježeno, da su Hrvati kod svoga dolaska zauzeli i svojoj državi pripojili Bosnu. U toj staroj kronici je pisalo:

« ... I pride u Bosnu, i slize u Dalmaciju (5) ... I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdevin [*Val-de-vino = Vinodol u Hrv. Primorju*] deri do Polonije [*grčko-rimska Appolonia kod današnje Valone u Albaniji*], tako primorsko kako i zagorsko kraljevstvo » (6).

(4) Gl. gore s. 57-76.
(5) *Kraljevstvo Hrvata* 2 (43).
(6) N. dj. 3 (43).

Hrvatski upravni priručnik *Methodos* (7) iz g. 753 zabilježio je, da su se Srbi prije te godine bili stavili pod zaštitu Hrvatske države, po svoj prilici iz bojazni pred Avarima ili Bugarima. Na velikom hrvatskom državno-crkvenom saboru na Duvnu g. 753, prema istomu izvoru, dalmatinska Hrvatska bila je razdijeljena na tri velike samoupravne jedinice: zapadnu ili Bijelu Hrvatsku od Vinodola do Cetine i Duvna uključivo; južnu ili Crvenu Hrvatsku od Duvna i Cetine do rijeke Vojuše u današnjoj Albaniji; Zagorje od Borove planine do Laba i grada Lipljana (8).

Bosna, koja se otprije zvala Zagorje, na Duvanjskom polju bila je ujedinjena s Rašom u jednu od tri upravne jedinice hrvatskoga kraljevstva i prozvana « Surbia ».

A. Ilić (9) hrvatski romanista, misli, da je pisac *Methodosa* izvorno bio napisao (Sub)urbia, pod kojim se nazivom u ranom srednjem vijeku označivalo krajeve van gradova i njihove najbliže okolice, dakle, planinske, zagorske predjele.

Naše je mišljenje, da je već stari pisac izvorno napisao « Surbia » u značenju « Srbija », kao što to Šišić (10) i drugi današnji povjesničari općenito shvaćaju. Da pojačaju i što bolje osiguraju obranu tadašnje Srbije, koja se stavila pod zaštitu hrvatske države, Hrvati su na duvanjskom saboru jedan dio svoga državnoga prostora, Zagorje ili Bosnu, pridružili Raši i stvorili novu hrvatsku državnu jedinicu, kojoj su postavili na čelo jednoga člana hrvatske vladarske kuće ili, moguće, tadašnjega vladara Raše. Budući da je Raša bila znatniji dio nove hrvatske državne tvorevine, a ujedno da time iskažu i priznanje Srbima, koji su pristupili hrvatskoj državi, Hrvati su dali naziv Srbija svojoj trećoj državnoj jedinici. Ipak da ne bude krivo domaćim bosanskim

(7) O postanku hrvatskoga djela *Methodos* gl. MANDIĆ, *Hrvatski sabor* 34-40 [Gl. RP 185-93].
(8) Gl. gore s. 57.
(9) ILIĆ, 3, stupac 3.
(10) ŠIŠIĆ, *Letopis popa Dukljanina* 174.

Hrvatske zemlje za Duvanjskoga sabora g. 753

Hrvatima, sabor je Bosni sačuvao dotadašnje granice i osigurao njezinu unutrašnju samoupravu i u novom državnom uređenju [11].

Poslije duvanjskoga sabora g. 753 nemamo zadugo nikakve izravne vijesti o Bosni. Ali iz nekih neupravnih navoda moramo zaključiti, da je Bosna ostala i dalje u sastavu hrvatske države, kada je Raša početkom devetoga stoljeća došla pod utjecaj Bizanta i odcijepila se od hrvatske države.

Okrunjeni pisac Porfirogenet započinje povijest samostalne Srbije s velikim županom Vojšeslavom, njegovim sinom Radoslavom, unukom Prosigojem i praunukom Vlastimirom [12]. Za ovoga posljednjega Porfirogenet veli, da je na nj navalio bugarski kan Presjam (836-852), ali u vojni, koju je vodio tri godine, nije mogao nadvladati Vlastimira [13]. Budući da se borba svršila za živa Presjama, ona se vodila najkasnije g. 849 do 852.

Bugarski povjesničar N. V. Zlatarski stavlja je deset godina ranije, od g. 839 do 842 [14]. Mi mislimo, da je to prerano. Prema Porfirogenetu Vlastimir je umro brzo iza smrti Presjamove, a naslijedili su ga sinovi Mutimir, Strojimir i Gojnik. Da osveti poraz svoga oca, novi bugarski kan Boris (852-889), navali na Vlastimirove sinove, ali bude potučen [15]. Misao osvete, koja je vodila Borisa, veli nam, da rat između Presjama i Vlastimira nije bio pred deset i više godina, nego koju godinu prije ponovnoga rata, dakle zadnjih godina kana Presjama. U svakom slučaju Vlastimir je prema Porfirogenetu umro poslije Presjama, ali brzo iza njega, dakle g. 853 ili 854.

(11) *Methodos* izričito navodi, da je bosanska jedinica imala svoje posebno ime, Bosna, i da se ta prostirala do Drine, a odatle na istok Raša. Prema tome svaka od njih imala je i posebnu samoupravu.

(12) Porphyr. 32 (154).

(13) N. mj.

(14) Zlatarski, *Istorija na parvoto* I/1, 342-47.

(15) Gl. b. 12.

Jireček ([16]) drži, u čemu se za njim i drugi povjesničari povode, da je pradjed Vlastimirov, Vojšeslav, vladao Srbijom oko g. 780. Naše je mišljenje, da je to prerano. U 9- i 10-st. radi neprestanih vanjskih ratova i unutarnjih borba vladari su se često mijenjali i u Bizantu, i u Hrvatskoj, i u drugim obližnjim državama. Tako je moralo biti i u tadanjoj Srbiji. Ako je Vlastimir umro poslije g. 852, što znamo iz Porfirogeneta, nije vjerojatno, da je njegov treći prethodnik vladao prije početka 9-st. To nam govori, da početak srpske samostalnosti, dotično da odcijepljenje Srba od hrvatske države, stavimo u vrijeme, kada je Bizant vodio borbu protiv Hrvata g. 807 do 817, tj. nakon što su ovi g. 803 priznali vrhovništvo novoga zapadnog cara Karla Velikoga ([17]). God. 822, kada je Ljudevit Posavski ispred Franaka prebjegao Srbima ([18]), ti više nijesu priznavali vlast Borne, vladara jadranskih Hrvata, nego su bili u protivnom bizantskom političkom krugu.

Kada su Bizantinci uspjeli da prisile, ili nagovore Srbe, da se odcijepe od hrvatske države i da priznaju njihovo vrhovništvo, Bosna nije slijedila srpski primjer. Da je Bosna poslije g. 817 ostala u sastavu hrvatske države, vele nam ovi razlozi:

1) Kada je u ljetu g. 822 Ljudevit Posavski ostavio panonsku Hrvatsku i pobjegao k Srbima, on prema Einhardu ([19]) slijedeće godine ostavlja Srbe i vraća se u Dalmaciju k Ljudemislu, ujaku hrvatskog vojvode Borne. Dakle, Ljudevit je morao ostaviti Srbe, prijeći Drinu, da dođe u Dalmaciju, kako je bila ograničena razdiobom cara Dioklecijana g. 297. Budući da je Bosna ležala u Dioklecijanovoj Dalmaciji, ona je g. 822 bila u sastavu države hrvatskoga vojvode Borne.

([16]) Jireček-Radonić I 89.
([17]) Gl. Mandić, *Hrvatski sabor* 17-19.
([18]) « Anno 882. Exercitus de Italia propter Liudewiticum bellum conficiendum in Pannoniam missus est, ad cuius adventum Liudewitus, Siscia civitate relicta, ad Sorabos ... fugiendo se contulit », Einhardus 209; DC 327.
([19]) Einhardus 210; DC 328.

2) Porfirogenet prema nekom izvoru, koji je bio napisan prije g. 927, zabilježio je ovo ([20]):

« I Bugarin nije nigda vodio rat s Hrvatima, osim Mihajla Borisa, bugarskoga vladara, koji zarati na njih i ne mogavši ništa opraviti, dade Hrvatima darove i od njih primi uzdarje te učini s njima mir ».

Kako Porfirogenet bugarskoga kana nazivlje Mihajlo Boris, N. Zlatarski ([21]) i za njim J. B. Bury ([22]), stavljaju taj rat iza krštenja Borisova i zimi g. 864/65, kada je Boris uzeo kršćansko ime Mihael. Ali je Šišić ([23]) dobro primijetio, da je to prekasno, jer se rat Borisov s Hrvatima i Srbima morao dogoditi ranije, po svoj prilici zadnjih godina hrvatskoga vladara Trpimira g. 854 do 860. Porfirogenet je ovdje dodao imenu Borisovu Mihael, jer je on pod tim imenom bio bolje poznat u Bizantu. Da carski pisac nije namjeravao imenom Mihael označiti vrijeme, kada se rat sa Srbima, dotično Hrvatima, odigrao, govori nam to, što on upotrebljuje samo ime Boris, bez pridjevka Mihael, opisujući događaje, koji su se zbili i poslije navedenih ratova.

Kako je Šišić dobro rekao, podatak Porfirogenetov o ratu Bugara s Hrvatima, « jasno svjedoči, da su Hrvati morali negdje neposredno graničiti s Bugarima » ([24]). Da sredovječna Bosna nije bila sredinom 9-st. unutar granica hrvatske države, tada bugarska, koja je u to doba držala Mačvu i Srijem, ne bi mogla graničiti s Hrvatskom niti s njom voditi ratove u teško prohodnim planinskim predjelima. Boris je morao povesti vojsku protiv Hrvata na sjeveroistočnoj granici tadašnje Bosne, u gorovitim predjelima Ozrena i Konjuh planine.

([20]) « Ἀλλ' οὐδὲ Βούλγαρος ἀπῆλθεν πρὸς πόλεμον κατὰ τῶν Χρωβάτων εἰ μὴ Μιχαήλ, ὁ ἄρχων Βουλγαρίας, ὁ Βορίσης, ἀπελθὼν καὶ πολεμήσας αὐτοῖς καὶ μηδὲν ἀνύσαι δυνηθεὶς εἰρήνευσε μετ' αὐτῶν, ξενιάσας τοὺς Χρωβάτους καὶ ξενιαθεὶς παρὰ τῶν Χρωβάτων », Porphyr. 31 (150); DC 360.
([21]) Zlatarski, *Izvestijata* 55.
([22]) Bury 372 sl.
([23]) Šišić, *Povijest Hrvata* 337, b. 41.
([24]) N. dj. 355.

3) U izvornim registrima pape Ivana VIII sačuvano je jedno papino pismo hrvatskom vladaru Sedeslavu, pisano u svibnju g. 879. U tom pismu papa moli Sedeslava, da se pobrine, kako bi njegov « legat, kojega šaljemo narodu bugarskom, zdrav i neozlijeđen došao do našega dragoga sina Mihajla, njihova slavnoga kralja; i štogod bude njemu (*legatu*) potrebno u hrani i odijelu, da mu radi ljubavi Božje pružite » ([25]). Papinoj želji Sedeslav ne bi mogao udovoljiti, da Hrvatska nije g. 879 graničila s Bugarskom, dotično da sredovječna Bosna nije pripadala hrvatskoj državi.

Bosna je ostala u sastavu hrvatske države i koncem 9- i početkom 10-st. U to doba Raša je bila poprište čestih dinastičkih borba i pod trajnim bugarskim udarom, pa nije mogla misliti na proširenje svojih granica na zapadu. Tih vremena su Srbi i njihovi vladari bježali u Hrvatsku i kod Hrvata tražili zaštitu protiv silnoga bugarskog cara Simeona Velikoga ([26]). Ovaj je poveo i rati protiv Hrvata za to, što su Srbe uzimali u zaštitu i branili. Ali hrvatski kralj Tomislav na 20 svibnja 927 hametom potuče Simeonovu vojsku u sjeveroistočnom dijelu svoje države, po svoj prilici u istim planinama, Ozrenu i Konjuhu, u kojima je Trpimir potukao vojsku bugarskoga kana Borisa. Na vijest o ovom porazu Simeona je udarila srčana kap početkom lipnja ([27]). Tim su i Srbi, zaslugom Hrvata, bili oslobođeni svoga najvećega neprijatelja u cijelom srednjem vijeku prije pojave Turaka.

([25]) « ... presentem legatum, quem ad gentem Uulgarorum dirigimus, salvum atque incolumem venire faciatis usque ad dilectum filium nostrum Michaelem gloriosum regem eorum et, quecunque ei sunt necessaria ad victum et vestimentum, illi pro Dei amore administrare ... », JOHANNES VIII, *Registrum*, ep. 184, (147); DC 7; *Priručnik* 202.
([26]) Gl. PORPHYR. 32 (154-158.
([27]) Gl. MANDIĆ, *Croatian king Tomislav* 32-43.

2) - *Bosnu zauzimlje srpski župan Časlav Klonimirović (o. g. 949 - 960)*

Godinu dvije poslije smrti Simeonove iz bugarskoga zarobljeništva pobjegao je u Rašu Časlav Klonimirović, zadnji izdanak stare srpske vladarske kuće. Uz pomoć Bizanta i pod njegovim vrhovništvom, Časlav je oslobodio od Bugara i obnovio Rašu. U to vrijeme, naime za kralje Tomislava (o. 910-930), njegova brata Trpimira II (o. 930-938) i sinovca Krešimira I (o. 938-944) Hrvatska se nalazila na vrhuncu moći i bila je najjača država na Balkanu. Porfirogenet je zabilježio, da je tada hrvatska vojna snaga brojila 100.000 pješaka, 60.000 konjanika, te 80 velikih i 100 manjih lađa ([28]). Naravno, u to doba bili su svi hrvatski krajevi, pa i Bosna čvrsto u hrvatskim rukama. Ali promjena je nastala iza smrti Krešimira I. Njegov stariji sin Miroslav, protiv staroga hrvatskog prava, bio je prigrabio sebi svu vlast i svoga mlađega brata Krešimira II potpuno lišio njegova dijela. U obranu Krešimirovu ustao se ban Pribina, koji nakon četiri godine vlade zbaci Miroslava i na kraljevsko prijestolje postavi mlađega brata Krešimira II (o. 948-969). To je prouzrokovalo, kako je zabilježio suvremenik Porfirogenet, velik « razdor i nebrojene smutnje u zemlji » Hrvata ([29]). U tom metežu hrvatski su nezadovoljnici pozvali Časlava, ili se on sam podigao, te uz pomoć Bizanta zauze cijelu Crvenu Hrvatsku do Cetine, izuzevši Duklju, zatim Bosnu i tri zagorske župe Bijele Hrvatske: Uskoplje, Luku i Plivu ([30]). Na taj je način Bosna prvi put došla pod vlast Raše, dotišno srpske sredovječne države. Protiv Časlava ustadoše Madžari, koji su sami htjeli zauzeti Bosnu. Do bitke dođe kod

([28]) PORPHYR. 31 (150; DC 398.
([29]) N. dj. – Porfirogenetov izraz « anairethentos » znači: ukloniti, zbaciti, ali i ubiti. Iz ovoga samoga izvora ne može se znati, da li je Pribina kralja Miroslava samo uklonuo s prijestolja ili i ubio. Drugih izvora o tome nemamo.
([30]) Gl. gore 66, b. 40.

sredovječnoga grada Cvilina, nedaleko od današnje Foče, u kojoj Častimir pobijedi Madžare. Nakon toga Častimir zauze i Srijem, s obje strane Save. Ali domalo u novim borbama Častimir bi pobijeđen i živ bačen u Savu svezanih ruku i nogu [31]. To je bilo oko g. 960. Malo poslije toga, naime g. 971, Bugarska i Srbija pale su pod vlast bizantskoga cara Ivana Cimiska (969-976) [32].

3) - *Hrvati oslobađaju Bosnu oko 960*

Prilike u Hrvatskoj u to su se smirile i Hrvatima je uspjelo osloboditi od Srba: Neretvu, Zahumlje i Travunju. Na to kralj Krešimir II zauze župe: Uskoplje, Luku i Plivu, te « cijelu Bosnu » [33]. I tako je Bosna, nakon što je bila pod Srbijom 10 do 12 godina, ponovno došla u sastav hrvatske države. Bosnom je vladao i Krešimirov sin Stjepan Držislav (969-995) [34].

4) - *Bosna pod Bugarskom, oko g. 990 - 1018*

Međutim na jugoistoku hrvatskoga narodnog prostora, u zapadnoj Macedoniji oko Ohridskoga jezera, bugarski boljar Samuel sa svojom braćom počeo je or-

(31) Gl. *Kraljevstvo Hrvata* 23 (66); Pop Dukljanin 23 (65 sl.).
(32) « Eo tempore defunctus est Bulgarorum imperator Petrus († 969) nomine, qui sedebat in civitate Magna Preslava et Graecorum imperator, congregans validam fortitudinem gentis suae obtinuit totam Bulgariam suoque subiugavit imperio; deinde reversus ad polatiam suam (= Carigrad), reliquit suum exercitum. Hi autem qui p^r^eerant exercitui, venientes cum exercitu, ceperunt totam Rassam provinciam. Iupanus etiam Rassae fugit ... », Pop Dukljanin 80 (73). Gl. također: Rački, *Borba južnih Slovena* 7 sl.; Šišić, *Povijest Hrvata* 438; Ostrogorski, 236 sl.
(33) Gl. gore s. 70, b. 63.
(34) « Crescimiro autem ... natus est filius, cui Stephanus nomen imposuit. Iste post mortem patris rexit Croatiam Albam et Bosnam », Pop Dukljanin 31 (76).

ganizirati novu bugarsku državu. Dne 17 kolovoza 986 on je hametom potukao bizantskoga cara Vasilija II (976-1025) i zauzeo sve bizantske zemlje na sjeveru do Dunava, među njima i Srijem [35]. God. 989 Samuel udari i na Drač i osvoji ga s cijelim bizantskim Ilirikom osim Ulcinja [36]. Za te vojne, ili godinu dvije kasnije, navali i na Crvenu Hrvatsku i potpuno je zauze do rijeke Cetine. Bio je prodro i u Bijelu Hrvatsku sve do Zadra i oplijenio je, ali je hrvatskom kralju Stjepanu Držislavu uspjelo oprijeti se i obraniti se od Samuela u svojoj prijestolnici Ninu i u drugim tvrdim gradovima u zapadnoj Hrvatskoj. Našto se Samuel preko Bosne i Raše vrati u svoj kraj [37].

5) - *Bosna pod Bizantom g. 1018 - 1040*

God. 1018 bizantski car Vasilije II svlada Samuelova sinovca Ivana Vladislava i uništi drugo bugarsko carstvo. Slijedeće g. 1019 zauze i Srijem, zadnju bugarsku slobodnu pokrajnu. Od toga doba pa do pod konac prve polovice 11-st. Bizantinci vladaju Bosnom [38].

6) - *Hrvati oslobađaju Bosnu oko g. 1040*

Za slabih nasljednika Vasilija II Stjepan Vojislav, s krsnim imenom Dobroslav, potomak hrvatskih dukljanskih vladara, oslobodi g. 1036 do 1042 od Bizantinaca

(35) Gl. Rački, *Borba* 34-38; Jireček - Radonić I 148 sl.; Šišić, *Povijest Hrvata* 466 sl.
(36) Pop Dukljanin 36 (78-80; Zlatarski, *Istorija na parvoto* I/2 690; Šišić, *Povijest Hrvata* 468.
(37) Gl. navedena mjesta u prednjoj bilješci te Mandić, *Osnutak dubrovačke nadbiskupije* 148-151 [Gl. RP 266-83].
(38) Igitur post mortem Vladislavi imperatoris Bulgariae, Basilius imperator ... obtinuit totam Bulgariam, Rassam et Bosnam totamque Dalmatiam omnesque maritimas regiones usque in finibus Inferioris Dalmatiae », Pop Dukljanin 38 (87).

Dukliu i sve zemlje Crvene Hrvatske do Neretve (39). U isto vrijeme mora da je Stjepan I (1030-1056), kralj Bijele Hrvatske, oslobodio Bosnu i oblast Neretvu i pripojio ih svom kraljevstvu. Bosna je sigurno bila u sastavu hrvatskoga kraljevstva za Petra Krešimira IV (o. 1056-1074), za kojega je nešto poslije g. 1060 osnovana u Vrhbosni bosanska biskupija i podvrgnuta splitskoj metropoli (40). Petar Krešimir posebno ističe, da mu je Bog proširio kraljevstvo na kopnu i na moru (41). I za kralja Zvonimira Bosna je činila dio hrvatskoga kraljevstva. U dodatku kronike *Kraljevstvo Hrvata* izričito piše: « veliko bogactvo biše, tako u Zagorje, kako u Primorje, za pravednoga kralja Zvonimira ... i vaze kraljevstvo hrvacko ... I vazam Hrvate (tj.) i zagorsko i primorsko i bosansko kraljevstvo ... » [42]).

7) - *Bosna pod hrvatskom Dukljom*

U to doba hrvatske zemlje bile su razdijeljene na tri područja, svako sa svojim dosta jako istaknutim osebinama i težnjama. Glavni, središnji dio od rijeke Raše u Istri do Neretve u današnjoj Dalmaciji te od Jadrana do Gvozda, zvao se zapadna ibi Bijela Hrvatska. Južni dio od Neretve do Drima u današnjoj Albaniji nosio je naziv Crvena Hrvatska (43). Sjeverni dio od Gvozda do Mure, Drave i Dunava nazivao se kraljevsvto Slavonije. Sjeverni dio, Slavonija ili Slovinje, dugo je živio samostalno, o od početka 11-st. tamo su vladali Svetoslavići (44), sporedna grana hrvatskih Trpimirovića. Petru Krešimiru IV, kralju Bijele i Crvene Hr-

(39) Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 211-18.
(40) Gl. dolje s. 461.
(41) « ... quia deus omnipotens terra marique nostrum prolongauit regnum ... », rukopis kralja Petra Krešimira iz g. 1069, DC 73; *Priručnik* 253.
(42) Šišić, *Letopis* 412; Mošin, *Ljetopis* 67 sl.
(43) Gl. gore s. 69, te Mandić, *C. Hrvatska*.
(44) Gl. Barada, *Dinastičko pitanje* 161-174.

Hrvatske države koncem 11-st.

vatske, uspjelo je podložiti i kraljevinu Slavoniju na taj način, što je bana Zvonimira Svetoslavića imenovao « vojvodom hrvatskim » [45], i tim ga označio za svoga nasljednika. Međutim nakon smrti Petra Krešimira IV († 1074), hrvatski velikaši Bijele Hrvatske nijesu htjeli izabrati za kralja Zvonimira, slavonskoga bana, nego su izabrali jednoga između sebe: Slavca, neretvanskoga vojvodu [46]. S tim se nije složio Mihajlo Dukljanski, vladar Crvene Hrvatske, pa je sve hrvatske krejeve južno od Neretve odcijepio od kraljevstva Hrvatske i osnovao novu hrvatsku državu, koja se zvala: Duklja ili Crvena Hrvatska [47]. U to su zapadni dalmatinski gradovi, koji također nijesu bili zadovoljni s kraljem Slavcem, pozvali južnoitalske Normane, koji nenadano zaskočiše kralja Slavca i zarobiše [48]. Poslije ovoga žalosnoga događaja, najviše pod utjecajem, kako se čini, pape Grgura VII, Hrvati su na državnom saboru u Solinu izabrali Zvonimira za svoga kralja [49]. S novim kraljem iz Slavonije došao je, naravno, i jači utjecaj hrvatskih slavonskih velikaša u hrvatskom kraljevstvu. Ovo, kao i kraljeva vanjska politika, nije bilo po volji velikašima Bijele Hrvatske, pa su se počeli buniti protiv kralja Zvonimira. Te neprilike iskoristio je južno hrvatski kralj Bodin (1081-1102), sin kralja Mihajla Dukljanskoga, pa je g. 1087 ili slijedeće godine oteo Zvonimiru

(45) « Ego Demetrius, qui et Suinimir nuncupor, Dei gratia Chroatiae Dalmatiaeque dux », Zavjernica kralja Zvonimira početkom listopada 1076, DC 103 i 105; *Priručnik* 268.

(46) Gl. LUCIUS 137-139; RAČKI, *Borba* 190-194; ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata* 538-540.

(47) Gl. MANDIĆ, *C. Hrvatska* 51-58.

(48) « In anno milessimo LXXV ab incarnatione domini nostri Jesu Christi mense nouembris. Ea tempestate, qua comes Amicus regem C(h)roatiae cepit », DC 99; *Priručnik* 263. Gl. nadalje: RAČKI, *Borba* 194-204; ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata* 540-555. BARADA, *Dinastičko* 176-187 izbacuje iz reda hrvatskih kraljeva Slavca i tvrdi, bez valjanih razloga, da je kralj Krešimir IV bio zarobljen od normanskoga vođe Amika. Gl. o tom pitanju raspravu LJ. KARAMANA, *Još o kralju Slavcu* 259-269.

(49) Gl. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata* 556-590.

banovinu Bosnu. Bodin je skinuo dotadanjeg bana, koji je prema tome bio protivan odcijepljenju od Hrvatske, i postavio je novoga vladara imenom Stjepana, svoga pristašu. Pop Dukljanin Stjepana nazivlje « knezom » [50] moguće radi toga, što ga je Bodin postavio na vlast privremeno, dok ne uredi pitanje s bivšim banom bosanskim.

Da svoju državu što više osamostali, Bodin je ishodio od pape Klementa III Viberta, da od splitske nadbiskupije otkine sve biskupie, koje su ležale na području njegove kraljevine i da ih podloži novom nadbiskupu u Baru. Tako je g. 1089 i bosanska biskupija, bila odcijepljena od Splita i podvrgnuta barskoj metropoliji [51].

8) - *Bosna priznaje vrhovništvo ugarsko-hrvatskih kraljeva*

God. 1097-1102 Bosna nije sudjelovala u borbi protiv ugarskoga kralja Kolomana niti u njegovu izboru za kralja Hrvatske i Dalmacije. Bosna je tada bila u sastavu hrvatskog dukljanskog kraljevstva, a pod vlašću kralja Bodina. Kada je ovaj umro, u njegovoj obitelji nastale su velike borbe. Bodina je imao naslijediti njegov najstariji sin Mihala, ali radi omraženosti njegove majke Jakinte narod je izabrao za kralja Dobroslava, mlađega polubrata Bodinova [52]. Ovoga je nakon nekoliko mjeseci oborio Kočapar, sin Radoslava, strica kralja Bodina. Bosna je iz početka podupirala Kačapara, koji se oženio kćerkom bosanskoga bana. Ali kada je taj domalo poginuo u borbama protiv novoga kralja Vladimira [53] Bosna se povukla u se i sa žalošću je gle-

(50) « Deinde cepit Bosnam posuitque ibi Stephanum knesium », POP DUKLJANIN 42 (97).

(51) Bula Klementa III Viberta *Quia diuina pietas* od 8 siječnja 1089, KEHR 148 sl. Gl. AA 21 (br. 68); ŠIŠIĆ, *Letopis* 79 sl.

(52) POP DUKLJANIN 43 sl. (99).

(53) « Post haec insidiabatur Belcanus Cocciaparo cum Rassanis, ut eum perderent, quod sentiens abiit in Bosnam et accepit ibi uxorem filiam bani Bosnae, et non post multum temporis in bello mortuus est in Chelmani[a] », POP DUKLJANIN 43 (99).

dala, kako jedan kralj obara drugoga. To je bio uzrok, da se Bosna oko g. 1137, po svoj prilici promjenom na banskoj stolici, otrgla od Duklje i priznala vrhovništvo ugarsko-hrvatskoga kralja Bele II (1131-41) ([54]). Na to je kralj Bela oko g. 1139 imenovao svoga malodobnoga sina Ladislava hercegom Bosne ([55]).

9) - *Ban Borić*

Da je Bosna svojevoljno priznala vrhovništvo ugar.-hrv. kralja, moramo zaključiti iz postupka bana Borića. U borbama, naime, između ugar.-hrv. kralja Gejze II (1141-61) i bizantinskoga cara Emanuela Komnenca (1143-80), ban Borić je svojski pomagao kralja Gejzu ([56]). Da je Bosna koju godinu prije bila silom podvrgnuta ugar.-hrv. kralju, Borić i Bošnjaci bi iskoristili priliku rata i oslobodili se od kralja Gejze. Ako Borić i Bosna vjerno i ustrajno pomažu ugar.-hrv. kralja u njegovim borbama s Bizantom, znači, da mu se ni on, ni njegov predšasnik, ni Bosna nijesu silom pokorili nego svojevoljno na osnovu narodnoga zajedništva s hrvatskim narodom u kraljevinama Hrvatskoj i Dalmaciji te Slavoniji, koji je Gejzu priznavao kao svoga zakonitoga kralja. Bosanski narod i njegovi banovi bili su naime svijesni, da pripadaju hrvatskom narodu, pa su htjeli, nakon raspada kraljevine Crvene Hrvatske, stupiti u sklop onih, država, u kojima su se od g. 1102 nalazile kraljevine Hrvatska i Dalmacija, kojoj je državi Bosna pripadala u prošlosti za duga stoljeća ([57]).

U Bosni i Hrvatskoj kod nasljedstva vladara vrijedilo je načelo starješinstva (seniorat), a ne prvorođen-

([54]) Gl. dolje s. 463 sl.
([55]) Gl. CDC II 46.
([56]) Gl. Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića* I 67-72; Ćorović, *Ban Borić* 47-61.
([57]) Gl. gore s. 203-210; 212 sl.

stva (primogenitura). Radi toga je najstariji član vladalačke kuće, brat ili bliži rodak pokojnog vladara, imao prednost u nasljedstvu pred sinovima bivšega vladara. Držeći se ovoga načela, ban Borić je nakon smrti kralja Gejze II strastveno pomagao njegovu braću Ladislava II (1161-63) i Stjepana IV (14 I - 19 VI 1163) protiv Stjepana III, prvorođenoga sina Gejzina ([58]). Tim je Borić od bizantskoga protivnika, kakav je bio g. 1154 do 1161, s dolaskom kralja Ladislava II na prijestolje, postao prijateljem i suradnikom cara Emanuela, koji je pomagao Ladislava II i njegova brata Stjepana IV.

Tvrdokorno pristajanje uz kralja Stjepana IV prouzrokovalo je osobnu propast bana Borića. U proljeće g. 1163 njega nalazimo u Ostrogonu uz bok kralja Stjepana IV. Tu se on na povelji zagrebačke biskupije potpisuje među prvim dostojanstvenicima udruženih kraljevine ([59]). Radi toga je kralj Stjepan III kada je 19 lipnja 1163 hametom potukao svoga strica Stjepana IV u blizini Stolnoga Biograda, poslao u Bosnu vojsku pod vodstvom njemačkoga doseljenog viteza Gottfrieda iz Meissena, koji svlada bana Borića ([60]). Ovom prigodom Borić je bio skinut s banske časti i na njegovo je mjesto postavljen jedan od njegovih rođaka, po svoj prilici sam ban Kulin. Poslije ovoga Borić je dugo živio na svojim dobrima u župi Požega i župi Nožaku u Podravini ([61]), koja su dobra ugar.-hrv. kraljevi darovali njegovu ocu

([58]) Šišić, n. dj. 90-96.
([59]) MHEZ I 3; CDC II 394.
([60]) « Temporibus insuper Stephani regis tertii introivit in Hungariam quidam miles Gotfridus nominatus de Mesnensi regione ... Quem quidem postmodum adversus ducem de Bozna cum exercitu rex transmittit, quo devicto ad regem reversus cum favore de caetero pertractatur », Keza 127; Klaić, *Povjest Bosne* 50; Šišić, n. dj 86.
([61]) Gl. CDC III 87; IV 237 369 424 sl.; V 94 135 321; VI 14 222 sl. 321; X 306 594.

ili djedu, nakon što je Bosna priznala vrhovništvo tih kraljeva. U povjesnim izvorima spominju se Borićevi sinovi Stjepan g. 1250 ([62]) i Pavao g. 1259 ([63]) kao ljudi u naponu snage, što nam veli, da su rođeni poslije g. 1190. Ban je Borić prema tome umro tek pod konac dvanaestoga ili početkomtrinaestoga stoljeća.

10) - *Bosna ponovno pod Bizantom g. 1165 - 1180*

Godine 1164 car Emanuel prisilio je ugar.-hrv. kralja Stjepana III, da mu ustupi cijelo kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije kao baštinu svoga mlađega brata Bele, careva štićenika. Na to bizantska vojska pod vodstvom Ivana Duke zauze sve hrvatske zemlje južno od Gvozda, uključivo s Bosnom ([64]). Da je ban Borić tada vladao Bosnom, car Emanuel ga ne bi skidao s njegova položaja, jer je Borić od g. 1161 bio pristaša bizantske stranke u Ugarskoj i Hrvatskoj. Ako Borić žive u Slavoniji, dok Emanuel vlada Bosnom, znači, da je Borić izgubio bansku čast već prije g. 1165 i da je zemlja bila zadovoljna s novim banom. Radi toga car po svom običaju nije dirao bana, kojega je našao u zemlji, kada je Bosnu zauzeo.

([62]) « Stephanus filius Borych bani ... possessionem suam nomine Zalathnuk in comitatu de Pasga (= Požega) existentem, suam hereditariam, metis infrascriptis distinctam, ex permissione et beneplacito ac obedientia omnium consenguineorum suorum ac vicinorum ... praefato Alexandro dedisset, donasset et contulisset », darovnica Stjepana, sina ban Borića, Aleksandru Borsovu od 27 kolovoza 1250, CDC IV 424 sl. Darovanje Stjepan daje Aleksandru, jer je u napadu ljutine ranio njegovu ženu Margaritu i mačem sasjekao šest sluga, koji su vjerno branili svoju gospodaricu, i u kući učinio mnoga štete. Ova divlja snaga odaje, da je Stjepan još bio u napunu tjelesne snage i prema tome da g. 1250 nije mogao biti stariji od 60 godina.

([63]) Vidi presudu kralja Bele IV id 2 listopada 1259, CDC V 135.

([64]) Gl. Cinnamus V 17 248 sl.); Jireček - Radonić I 186; Šišić, n. dj. 64-88.

Zadnjih godina cara Emanuela Komnenca, a po svoj prilici još od g. 1163, Bosnom vlada Kulin ban, bliži rađak bana Borića. Za živa cara Emanuela, tadašnjega vrhovnog gospodara Bosne, papa Aleksandar III upravio je 4 listopada 1180 posebno pismo banu Kulinu, koje mu je imao predati papin legat Teobald, poddakon rimske crkve. Međutim, dok je Teobald bio na putu, umro je car Emanuel († 24 listopada 1180). Kako se papin legat morao duže zadržati u Dalmaciji, gdje je u kolovozu te godine bio ubijen splitski nadbiskup Rajnerij od omiških Kačića, nastupila je zima. Radi toga razloga, a još više, kako mislimo, jer je ban Kulin bio već otpočeo rat prativ Bizantinaca, Teobald nije mogao osobno doći do bana, nego mu je po posrednoj osobi poslao papino pismo sa svojim popratnim listićem. Pismo Teobaldovo upravljeno je: « Kulinu velikom banu Bosne », a u samom pismu legat se obraća: « Odličnom i moćnom mužu Kulinu, banu Bosne », a tokom pisanja spominje « veličinu darežljivosti i slave vaše » ([65]). Nalovi, koje papin legat daje Kulinu, nijesu samo izrazi sredovječne uljudnosti, nego odaju da je Kulin u svom oduljem vladanju stekao velik ugled ne samo u svojoj zemlji, nego također i u dalekomu Rimu. To potvrđuje i činjenica, da mu papa piše osobno pismo, koje mu je imao predati panin legat.

11) - *Ban Kulin oslobađa Bosnu g. 1180*

U svom popratnom pismu legat Teobald želi Kulinu banu: « Blagoslov i pobjedu sa zdravljem » ([66]). Ovi neobični izrazi govore nam, da je Kulin ban u zadnje

([65]) « Nobili et potenti viro Culin bano Bosine Thebaldus dei gratia sancte romane ecclesie subdiaconus apostolice sedis legatus cum benedictione et victoria salutem ... magnitudinem liberalitatis et glorie vestre ... (na poleđini) Culin magno bano Bosine », CDC II 168 sl.

([66]) Gl. prednju biljšku.

vrijeme postigao znatne uspjehe i pobjede, ali ujedno da su njegovi ratni pothvati još u toku. Mislimo, da je tim papin legat izrazio svoje zadovoljstvo, što je ban Kulin sa sebe stresao bizantsko gospodstvo i postigao neke pobjede nad Bizantincima. Vjerojatno se pod tim ima razumjeti zauzeće Donjih Krajeva i Neretve, koje je župe Kulin morao zauzeti, čim je čuo za smrt cara Emanuela (67). Od toga doba bosanski banovi i kraljevi smatraju Donje Kraje i župu Neretvu svojim vlastitim dvorskim dobrima, pa župe u tim krajevima daruju po svojoj volji raznim velikašima u leno, ili njima upravljaju sami članovi vladarske kuće.

Kada je g. 1182 uzurpator Andronik Komnenac zatvorio caricu Mariju, udovicu cara Emanuela, a svast ugar.-hrv. kralja Bele III (1174-96), podiže ovaj vojnu na Bizant. Njemu se pridruži kao prijatelj bosanski ban Kulin. U ratovima g. 1182 i slijedeće godine oni zauzeše sve bizantske zemlje južno od Dunava do Sardike (Sofije) (68). Od plijena, koje je nakupio u Kučevskoj Zagori, u sjeveroistočnoj Srbiji, Kulin na povratku podiže dvije crkve (69). Spomen na ratovanje u Kučevskom Zagorju i na podizanje jedne crkve sačuvan je u natpisu Kulina bana, koji je g. 1897 našao Ć. Truhelka podno sela Muhašinovića na lijevoj obali Bosne kod Visokoga. U natpisu se kaže, da je Kulin sazidao crkvu i postavio svoj « obraz (nad) pragom » crkve (70). Tim je Kulin nasljedovao primjer hrvatskih vladara iz 10- i 11-st.,

(67) Gl. gore s. 115.
(68) Gl. Jireček - Radonić I 194 sl.; Ćorović, *Hist. Bosne* 165 sl.
(69) Ragnina 219; Restius 63; Orbini 350.
(70) Nalaz i natpis opisao je Truhelka u GZM 10 (1898) 617-622; 26 (1914) 228; WM 7 (1907) 215-220; PHZBiH I 770 sl. Posebno čitanje dao je Ćorović, *Ban Kulin* 13-41. Gl. također Miletić 41-49. Anđelić, *Revizija* 290 sl., predlaže novo smještanje Kučevskoga Zagorja kod Visokoga ili kod Kalinovika u Hercegovini.

koji su u svojim zadužbinama klesali ili dali slikati svoje likove (71).

Brzo iza Kučevskoga rata ugar.-hrv. kralj Bela III dao je Kulinu banu u leno župe Usoru i Soli (72). Tim je Bosna proširena na žitorodne krajeve. Ovim posjedima, zajedno s Donjim Krajevima i Neretvom, Kulin je Bosnu gotovo podvostručio. Usto je mudro držao mir sa susjednim vladarima i svoju zemlju otvorio dubrovačkoj trgovini. On je vjerojatno počeo iskorištavati i rudno blago svoje zemlje (73). Radi toga i za njegove duge i sretne vlade Bosna postiže dotle neviđeni razvoj i bogatstvo tako, da se kasnije bosanski narod trajno sjećao: « Kulina bana i njegovih dobrijeh dana ». Druge su narodne poslovice, koje spominju Kulina bana: « Od bir zemana i Kulina bana »; « razvezao od Kulina bana »; « povratila su se doba Kulina bana » (74).

12) - *Ban Kulin priznaje vrhovništvo ugarsko - hrvatskih kraljeva*

Dne 29 kolovoza 1189 Kulin ban sklopio je ugovor s Dubrovnikom i dao im slobodu trgovanja u cijeloj svojoj oblasti bez ikakve carine (75). U tom ugovoru Kulin ne spominje nikakva svoga višega gospodara. Iz toga je Klaić zaključio, « da je Kulin tada bio posve neodvisan ban » (76). I Šišić misli, « da Kulin, bar u prvi mah,

(71) Gl. opis likova kralja Tomislava, Trpimira II i Stjepana I u crkvi Sv. Jurja u Ravnoj kod Obrovca, zatim fresko sliku kralja Mihajla Duklanskoga u crkvi Sv. Mihovila u Stonu i niski relijef hrvatskog kralja u splitskoj krstionici, Mandić, *C. Hrvatska* 232-4 i tu navedena literatura.
(72) Gl. gore s. 128 sl.
(73) Gl. Klaić, *Poviest Bosne* 65; Ćorović, *Hist. Bosne* 165-175; PHZBiH 204-215.
(74) Gl. Kapetanović, br. 1182; Daničić, *Poslovice* br. 3673, s. IV; Klaić, n. dj. 65.
(75) Original ove povelje nalazi se u DDA. Objelodanili su ga: Miklosich I sl.; CDC II 237; Iljinski 165. O originalu i prijepisima gl. Vrana 5-57; Čremošnik, *Original* 195-213.
(76) Klaić, *Poviest Bosne* 57.

nije gledao u ugarsko-hrvatskom kralju Beli III svoga vrhovnoga gospodara » ([77]). Mi se s tim ne bismo mogli složiti. Ako Kulin ban odmah od početka, nakon što je zbacio bizantsko vrhovništvo, nije priznao vrhovništvo kralja Bele III, on bi morao biti kasnije prisiljen na to protiv svoje prvotne volje. Iz povjesnih, naime, izvora mi znamo sigurno, da je Kulin priznavao vrhovništvo Bele III i njegova nasljednika kralja Emerika ([78]), ali nemamo nikakva spomena, da bi na to bio prisiljen protiv njegove prvotne volje.

Dukljanski kralj Vukan, koji je dobro poznavao državopravne odnošaje tadašnje Bosne, piše g. 1199 papi Inocenciju III, da je « Bosna zemlja kralja Ugarske » i moli papu, da naloži ugar.-hrv. kralju Emeriku, da « iz svoga kraljevstva » istrijebi manihejsko krivovjerje ([79]). I papa smatra, da je Bosna podložna vrhovništvu ugarsko-hrvaskoga kralja. Radi toga Inocencije III na 11 listopada 1200 piše kralju Emeriku, da protjera krivovjerce ne samo iz bosanske zemlje, nego iz cijele Ugarske te neka im odmah oduzme sva imanja, gdjegod bila u kraljevoj zemlji ([80]). Emerik je postupio po naredbi papinoj kao vrhovni gospodar Bosne, i to mu pravo priznaje ban Kulin bez ikakva prigovora. Nakon raznih koraka pitanje « bosanskih krstjana » bilo je riješeno g. 1203 izjavom na Bilinu Polju kod Zenice. Da u Bosni stvoreni sporazum i potpisana uredba dobije punu snagu, ban Kulin šalje « krstjanske » predstavnike s

([77]) Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića* I 152.
([78]) Gl. Mandić, *Bogomilska crkva* 133 sl.
([79]) « ... terra regis Ungarie ... de regno suo », VMSM I 6; CDC II 334.
([80]) « ... nisi banus predictus [Kulin ban] universos hereticos de terra sua potestati subiecta proscripserit, bonis eorum omnibus confiscatis, tu eum et hereticos ipsos non solum de terra eius, sed de toto Ungarie regno proscribas ... nec parcat oculus tuus bano predicto, qui contra eum iurisdictionem exerceas temporalem, si alias ad viam rectitudinis non poterit revocari », CDC II 351.

papinim legatom i svojim sinom u Ugarsku kralju Emeriku, gdje je pred njim stvar konačno utvrđena ([81]).

Ako ban Kulin u svojoj povelji od g. 1189 ne spominje svoga vrhovnog gospodara kralja Belu III, ni Dubrovčani ne spominju sicilskoga kralja Vilhelma II, iako sigurno znamo, da su tada priznavali njegovo vrhovništvo ([82]). Kako je dobro primijetio Vl. Ćorović ([83]), spomenuta Kulinova povelja po svom sastavu i sadržaju spada među sitne ugorove unutarnje prirode, kakvih je bilo u to doba više puta čak između pojedinih plemena i gradskih općina. Sličan ugovor čine g. 1167 Omišani i grad Kotor ([84]), g. 1190 Dubrovčani i pleme Kačića ([85]), g. 1207 Dubrovnik i Kotor ([86]); g. 1241 humski knez Andrija i grad Split ([87]) i td.

Iz svih poznatih data u životu bana Kulina valja zaključiti, da je on odmah, nakon što je zbacio bizantsko gospodstvo koncem g. 1180, svojevoljno priznao vrhovništvo ugarsko-hrvatskoga kralja Bele III. To nam kaže ne samo njegovo lojalno držanje cijeloga potonjega života, nego i činjenica, da kralj Bela i Hrvati nijesu smetali Kulinu, da zauzme i drži Donje Kraje i Neretvu, koje su župe prije bizantskoga zaposjednuća g. 1165 pripadale Hrvatskoj i Dalmaciji. Da je Bosna smatrana posebnom samostalnom državom, to ne bi dopustio ni kralj Bela ni Hrvati u kraljevini Hrvatskoj i Dalmaciji, koja je kraljevina u to doba bila vojnički snažnija nego Kulinova Bosna.

([81]) Ispovijest bosanskoga kršćana sastavljena je na Bilinu polju kod Zenice 8 travnja 1203 potpisom njihovih glavnih predstavnika i samoga Kulina bana; na 30 istoga mjeseca potvrđena je pred kraljem Emerikom na kraljevskom otoku Čepelu kod Budima, AB 6; CDC III 24 sl.
([82]) Gl. ugovor Dubrovčana s velikim županom Nemanjom od 27 IX 1186, CDC II 201 sl.; Ospom 3 sl.
([83]) Ćorović, *Hist. Bosne* 168.
([84]) CDC II 116.
([85]) N. dj. 241 sl.
([86]) Gl. Jireček - Radonić I 212, b. 5.
([87]) Lucius 598 sl. CDC IV 134 sl. Gl. dolje s. 359, b. 55.

13) - *Ban Stjepan*

Mišljenje je Jirečeka [88], da je ban Ninoslav neposredno naslijedio bana Kulina. Vj. Klaić [89] nagada, a M. Perojević [90] pod sigurno tvrdi, da je bana Kulina naslijedio njegov sin ban Stjepan.

Jirečekovo mišljenje ne može biti ispravno. U svojim pismima Ninoslav više puta ističe svoje krvne srodnike; spominje i Kulina bana [91], pa bi naglasio, da mu je taj otac, kada bi on to uistinu bio. Nadalje, u pismu papi Grguru IX tvrdi, da su « njegovi praroditelji » bili patareni [92]. Taj množinski izraz pretpostavlja, da su barem dva njegova predšasnika na banskoj stolici pristajali ili zaštićivali « bosanske krstjane ». Ovi su u Bosni javno nastupili za Kulina bana, koji ih je uistinu pomogao i zaštićivao, iako u dobroj vjeri. Prema Ninoslavovoj tvrdnji još je dakle morao biti jedan ban, koji je bio prijatelj patarena prije Ninoslava. I uistinu, postoje četiri pisma pape Grgura IX iz g. 1236, iz kojih se mora zaključiti, da je prije te godine i poslije Kulina bana vladao u Bosni ban Stjepan, otac Sibislava, tadašnjega kneza usorskoga i muž Ancile, majke Sibislavove [93].

Ovaj ban Stjepan ne može biti istovjetan s banom Kulinom, kako neki tvrde, jer mi nemamo nikakva dokaza, da bi Kulin ban nosio naziv Stjepan kao svoje drugo, kršćansko ime. Usto iz izvora znamo, da je Kulinova žena bila Vojslava, a Stjepanova se zvala Ancila.

[88] Jireček - Radonić I 225.
[89] Klaić, *Poviest Bosne* 65.
[90] PHZBiH 216.
[91] StPov I/1, 6-10.
[92] « dilecto filio nobili viro Ninosclavo duci de Bosna ... personam et terram tuam de Bosna ... sub beati Patri et nostra proteccione suscipimus ... quam, sicut asseris, progenitores tui qui fuerunt vitio heretice pravitatis infecti ab antiquo pacifice possederunt ... », CDC III 388.
[93] « nobili viro Zibisclao kenesio de Woscura nato quondam Stephani bani de Bosna ... », CDC IV 15. – « dilecte filie A(ncille) relicte quondam S(tephani) bani de Bosna ... », n. mj. 17.

Ban Stjepan nije ni sin Kulina bana. Kulin je bio tako glasovit i toliko poznat, da bi papa Grgur IX preporučujući kneza Sibislava bio istakao, de je on unuk bana Kulina, kada bi on to stvarno bio.

Iz povjesnih izvora poznat nam je samo jedan sin Kulina bana, koji je g. 1203 zastupao oca s bosanskim poslanstvom kod ugarsko-hrvastkoga kralja Emerika [94]. On je u to vrijeme morao biti odrastao čovjek od najmanje 25-30 godina. Prema tome bio je rođen prije g. 1180, od majke Vojslave, žene Kulina bana, koja se spominje kao živa u natpisu na Kulinovoj crkvi, koja je bila podignuta u današnjem selu Muhašinovićima kod Visokoga između g. 1182 e 1185 [95].

Stjepan je postao banom oko g. 1204 nakon smrti bana Kulina, koji se u izvorima ne spominje poslije te godine. On je zasjeo na bansku stolicu na osnovu starješinskoga prava, koje je u Bosni vladalo kod nasljedstva. Bio je dakle starješina banske kuće nakon Kulina bana i po godinama stariji od Kulinova sina.

Ban Stjepan priznavao je vrhovništvo ugarsko-hrvatskih kraljeva i mirno je vladao Bosnom do g. 1221. Za vrijeme prve križarske vojne, koju je poveo kaločki nadbiskup Ugrin protiv bosanskih krstjana početkom g. 1222 [96], ban Stjepan umro je ili se zahvalio na službi, pa je Ugrin mogao svladati Bošnjake i zagospodariti Bosnom.

14) - *Ban Matej Ninoslav*

Bana Stjepana naslijedio je ban Ninoslav. On se prvi put spominje u pismima pape Grgura IX iz g. 1233 [97]. Iz tih pisama razabiremo, da ban Ninoslav

[94] « ... eadem capitula sub sigillo nostro contenta domino illius terre, filio scilicet memorati Culini, qui tunc apud nos erat, dedimus ... », CDC III 37.
[95] Gl. gore, b. 69 i 70.
[96] Gl. dolje s. 467; Mandić, *Bosanska crkva* 138 sl.
[97] CDC III 388-390.

već duže vremena vlada u Bosni, najprije kao pataren, a od nekoliko godina kao obraćeni katolik ([98]). U pismu, koje je Ninoslav pisao papi prije 10 listopada 1233, on je tvrdio, da je njegov rodak Prijezda dao dovoljno dokaza, da je čvrst u katoličkoj vjeri, pa moli, da dominikanci povrate Prijezdina sina, kojega je on njima dao kao taoca i jamca, da će ostati postojan u katoličkoj vjeri ([99]). Taj dokaz svoje stalnosti u katoličkoj vjeri Prijezda je mogao dati za se i za cijelu bansku obitelj samo tako, da je više godina ustrajao u katoličkoj vjeri, koju je primio propovijedanjem dominikanskih misionara. Prema tome Prijezda i njegov rodak ban Ninoslav morali su se obratiti na katoličku vjeru najkasnije g. 1228 ili 1229.

Kako se iz papinskih pisama g. 1233 vidi Ninoslav je bio bosanskim banom koju godinu i kao pataren prije svoga obraćenja na katoličku vjeru. Iz toga moramo izvesti, da je Ninoslav postao bosanskim banom najskasnije g. 1226 ili 1227. Ipak njegov nastup valja staviti poslije 15 svibnja 1225, kada je papa Honorije III potvrdio darovnicu kralja Andrije II, kojom je taj Bosnu i Usoru dodijelio kaločkoj nadbiskupiji ([1]).

([98]) « Dilecto filio nobili viro Ninoschlavo duce de Bosna ... nuper ab heresi ad fidem catholicam domino faciente converso et hereticos expugnante ... ipse deterioris conditionis esse non debeat, quam dicti progenitores eiusdem qui fuerunt vitio heretice pravitatis infecti ... », VMH I 120; CDC III 388 sl.

([99]) « ... nobilis vi Ubanus dictus Priesda consanguineus eius [Ninosclavi ducis de Bosna] nuper ab immunditia pravitatis heretice rediit ad catholice fidei puritatem, et ut in illa stabilis perseveret, suadente duce prefato, filium suum vobis obsidem assignavit. Verum quia de fide ipsius iam non debet, sicut idem dux asserit, dubitari, cum puram et simplicem et devotionem eiusdem erga sanctam ecclesiam iam non argumenta sed experimenta demonstrent, dum in prosequendis hereticis fideliter elaborat; nobis pro parte sua fuit humiliter supplicatum, ut dictum obsidem sibi restitui faceremus ... », VMH, n. mj.; CDC 389.

([1]) « ... cum karissimus in Christo filius noster Andreas Ungarie rex illustris terras quasdam, videlicet Bosnam, Soy et Wosora, infectas heretica pravitate tibi purgandas committens, eas ecclesie tue in perpetuum pia liberalitate donavit, prout eiusdem

Kaločki nadbiskup Ugrin osvojio je Bosnu u križarskoj vojni g. 1222 i sredinom g. 1225 još ju je čvrsto držao u svojim rukama. Promjena je nastala u drugoj polovici g. 1225 ili u prvoj polovici g. 1226. Kako razabiremo iz pisma Honorija III od 15 siječnja 1227 ([2]), Ugrin je prije toga bio izgubio Bosnu i već našao vođu za novu križarsku vojnu u knezu Ivanu, nećaku kralja Andrije, kojega je majka Margarita tada vladala u Mačvi i Srijemu kao vojvotkinja ([3]). Nastale promjene i ratni uspjeh Bošnjaka valja pripisati novom borbenom i sposobnom vođi, kakav je bio ban Ninoslav cijeli svoj život. To nam sve govori, da nastup banske službe bana Ninoslava stavimo u drugu polovicu g. 1225 ili u prvu polovicu g. 1226.

Od bana Ninoslava sačuvale su se do danas četiri povelje. Jedna od zadnje dvije nosi nadnevak od 22 ožujka 1240 ([4]), a druga ožujak 1249 ([5]). Dvije prve napisane su za vlade Žana Dandola u Dubrovniku (1214-1235) ([6]), i to poslije nego se ban Ninoslav obratio na katoličku vjeru i uzeo kršćansko ime Matej. Prema tome ove su dvije povelje sastavljene između g. 1228 i 1235, naime poslije Ninoslavova obraćenja i prije smrti Žan Dandola, a ne g. 1214-1217, kako to krivo uzimlje Jireček ([7]), a pa njemu Lj. Stojanović ([8]), misleći, da je Ninoslav neposredno naslijedio Kulina bana.

presentate nobis litere plenius continebant ... », VMH I 55 sl.; CDC III 243.

([2]) « dilecto filio nobili viro Johanni nato nobilis mulieris Margarite quondam imperatricis Constantinopolitane ... Significavit nobis venerabilis frater noster archiepiscopus Colocensis, quod tu ducentis marcis receptis ab eo crucis te signaculo insignisti, contra hereticos de Bossina pugnaturus ... », VMH I 72; CDC III 264 sl.

([3]) Gl. VMH I 88 sl.; CDC III 305 sl.; Jireček - Radonić I 228.

([4]) CDC IV 107 sl.; StPov I/1, 7-9; OSpom 33-35.

([5]) CDC IV 386; StPov I/1, 9 sl.

([6]) CDC III 427; StPov I/1, 6 sl.

([7]) AfSPh 26 (1904) 169.

([8]) StPov I/1, 6.

Ban Ninoslav priznavao je vrhovništvo ugarsko-hrvatskih kraljeva, ali radi svoga patarenskoga odgoja uvijek je pomagao stranku, koja se borila protiv kralja i nigda nije nikomu dao da se miješa u bosanske stvari, pa ni pod izlikom progona « bosanskih krstjana ». Radi toga je dobar dio svoga banovanja proveo u borbi s onima, koji su navaljivali na Bosnu. Zadnji njegov spomen dolazi u ugovoru s Dubravčanima iz ožujka 1249 (9).

15) - *Ban Stjepan Prijezda Veliki*

Bana Ninoslava naslijedio je njegov rođak Stjepan Prijezda Veliki. Ovoga prvi put spominje papa Grgur IX, 10 listopada 1233 u pismu bosanskim dominikancima. Tu papa piše (10): « ... plemeniti muž Ubanus, zvan Prijezda, rodak njegov (bana Ninoslava) ». Prijezda je narodno ime, koje je on imao prije svoga obraćenja na katoličku vjeru g. 1228/29. Njegovo kršćansko ime bilo je Stjepan, koje se spominje u ugarskim poveljama g. 1272/73 (11). Ubanus ne može biti ime Prijezdino, jer tada osobe, pa ni vladarske, nijesu upotrebljavale po tri imena. To je, mislimo, nespretna kovanica, koju je napravio neupućeni pisar u papinskoj kancelariji u Rimu. U bosanskom izvorniku po svoj prilici stajalo je: Stefanus Prijezda, ali kako nije bilo napisano čitljivo, to je rimski pisar prva četiri slova *Stef* pročitao kao *Ub*. On je tako mogao pročitati radi kaligrafske sličnosti onodobnoga pisanja kratice « *ste* » sa « *u* » i slova « *f* » sa « *b* » (12).

Kako znamo iz povelje bana Tvrtka I, od 1 studenoga 1356, njegov pradjed Stjepan Prijezda nosio je naslov « Veliki » (13). Tvrtko u istom pismu taj naslov daje i svomu stricu Stjepanu II Kotromaniću, gdje naziv

(9) Gl. b. 5.
(10) Gl. b. 99.
(11) « ... Stephano bano de Bozna ... », CDH V 2 57 72 75 78 86 120; VI 2 398; VII 5 381; CDC VI 22.
(12) Gl. Cappelli 336, red. 5; 30 133 214 i 386.
(13) Gl. dolje b. 39.

« veliki » (magnus) ima počasno značenje u smislu znamenit, zaslužan ban. Ne izgleda, da Tvrtko u tom smislu daje Prijezdi naslov « Veliki », a i povijest ga ne broji među posebno zaslužne i velike banove Bosne. Prijezda je morao dobiti naslov « Veliki » u smislu « stariji », djed, stric ili otac prema « mlađemu », sinu ili unuku. Tridesetih godina 13-st. moralo je biti u bosanskoj banskoj kući još koji Prijezda, mlađi od Stjepana Prijezde, pa su našega Prijezdu zvali Prijezda Veliki za razliku od mlađega Prijezde, koji je nosio ime Prijezda Mali. U tom smislu i pradjed hercega Hrvoja zvao se Stjepan Veliki i njegov sin Grgur, Grgur Veliki (14). Hrvati u Hercegovini i danas koji put zovu starijega člana obitelji « Veliki », a mlađega « Mali », ako su u obitelji dva člana s istim krsnim imenom. U zadnje vrijeme bili su posebno poznati Andrija Veliki i Andrija Mali u staroj uglednoj obitelji Sivrić u broćanskom selu Međugorju.

Prijezda Veliki bio je udjelni ban još od početka vlade bana Ninoslava. U 13- i 14-st. u Bosni je bilo po više banova. Prema hrvatskom i staromu slavenskom nasljednom pravu, braća banova i najbliži rođaci po smrti glavara države dobili bi dio zemlje na upravu i naslov bana. Najstariji među njima nosio je naslov « ban Bosne » ili « veliki ban », a drugi se jednostavno zvali « ban ». Kako vidimo iz prvih dviju povelja bana Ninoslava, koje su pisane između g. 1228 i 1235, Ninoslav je tada nosio naslov: « ban bosanski veliki » (15). To nam govori, da su tada i neki drugi članovi banske obitelji nosili naslov bana. Od tih je morao biti prvi onaj, koji se smatrao najčasnijim u banskoj obitelji poslije « velikoga bana », Stjepan Prijezda Veliki, koji će kasnije naslijediti Ninoslava na banskoj stolici. I uistinu, u suvremenim izvorima nalazimo, da Prijezda nosi naslov

(14) « Aza sveti Gr'gur'a zovom' ban Stipan' ... knezu Gr'guru velikomu Stipaniću ... », Thallóczy, *Studien* 14; WM 11 (1909) 243.
(15) CDC III 427; IV 107 i 386; StPov I/1, 6 7 8 9.

bana za živa Ninoslava. Tako se u ispravi pečuhskoga prepošta Farkaša g. 1240 kaže [16]: « ... za Prijezdu bana ».

Čitajući pismo bosanskoga bana Ninoslava papi, a neznajući da je Prijezda bio udjelni ban, neupućeni rimski pisar mogao je lako i od latinskoga prijevoda Priezda *M(agnus) banus* napraviti *Ubanus*, čitajući « *M* » kao « *U* », što se moglo lako dogoditi kod onodobne kaligrafske sličnosti tih slova [17].

Spomen Stjepana Prijezde kao bana cijele Bosne prvi put u izvorima dolazi 30 ožujka 1255 [18], kada mu je ugarsko-hrvatski kralj Bela IV potvrdio posjed Novak u Podravini, koji mu je bio darovao hrvatski herceg Koloman. Na 11 studenoga 1253 Bela je pisao papi Inocenciju IV, da ima teške muke « s krivovjercima u Bugarskoj i Bosni, protiv kojih se upravo sada borimo s našom vojskom » [19]. Mi mislimo, da je taj rat vodio stari i borbeni ban Ninoslav, i da je za vrijeme tih borba umro ili poginuo. Iako je ban Ninoslav imao sinova i unutka [20], naslijedio ga je po starješinskom pravu njegov rođak ban Prijezda Veliki. Za ovoga ne znamo, da bi surađivao s patarenima i njih branio ili da bi kada bio u neprijateljstvu s ugarsko-hrvatskim kraljevima. Radi toga mislimo, da on nije vodio borbu s ugar.-hrv. kraljem Belom g. 1253, nego da je nakon dovršenih borba s porazom Bošnjaka i smrću bana Ninoslava ovoga naslijedio g. 1254. Prijezda je morao prijateljski urediti svoj odnošaj s kraljem Belom, kada mu je ovaj da-

(16) « ... pro Prisda bano ... », CDC IV 20 sl.

(17) CAPPELLI 214 i 386. – VERTNER 235 tumači *Ubanus* kao « *Vice-banus* », što ne može biti ispravno, jer u Bosni nije nigda bilo vicebanova.

(18) « Et licet totum supanatum de Nouak fideli nostro Prezde bano contulerimus ... », CDC IV 594; THALLÓCZY, u WM XI 261.

(19) VMH I 230.

(20) « ... dokoli sm' ja živ' i moe dite i moe unuče ... » StPov I/1, 7. Jedan je od Ninoslavovih sinova g. 1244 zapovijedao bosanskom vojskom, koja je pomagala Splićane protiv Trogirana, gl. THOMAS ARCH., 47 (195); G. NOVAK, *Povijest Splita* I 120.

ravo lenski posjed Novak i o njemu govori kao « vjernom našemu Prijezdi banu » [21].

Kada su se Trogirani zavadili sa svojim biskupom Lampridijem, ovoga su tužili papi, da je vjenčao Vladislava, brata bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića, s Jelenom, kćeri kneza Jurja II Šubića, « koja je bila u rodstvu u treće i četvrto koljeno, bez apostolskoga dopuštenja » [22]. Prvo značenje navedenih riječi bilo bi, da je Jelena bila u treće koljeno Vladislavu, a on njoj u četvrto. Ali kako nije imenice označeno, koje je od njih bilo u treće, a koje u četvrto koljeno, prema istim riječima mogao bi Vladislav biti Jeleni u treće, a ona njemu u četvrto koljeno. Ovdje je poslije Jelenina imena stavljeno najprije treće pa četvrto koljeno, jer je prvo teži kanonski prestupak nego drugo. Pravno i povjesno stvar stoji ovako.

Ako je Jelena bila Vladislavu u treće koljeno, a on njoj u četvrto, tada se Vladislavov pradjed morao oženiti sestrom hrvatskoga bana Pavla I Šubića, djeda Jelenina. Ali ako je Vladislav bio u treće, a Jelena u četvrto koljeno, tada se djed Vladislavov oženio sestrom oca bana Pavla I. A sada vidimo, što nam o tome govore poznati povjesni izvori.

Stjepan II Kotromanić u izvorno sačuvanoj listini iz g. 1322 veli, da je njegov otac, a prema tome i njegova brata Vladislava, bio ban Stjepan I Kotromanić [23]: « Az' ... zovom' ban' Stipan', sin' gospodina bana Stipana ». I papa Ivan XXII g. 1319 u pismu Mladenu II Šubiću piše, da je Stjepan II Kotromanić « rođen od Stjepana, negdašnjega bana bosanskoga » [24]. I Radoslav

(21) Gl. gore b. 18.

(22) « che pure il Vescovo era stato in persona a Chlissa per sposar Elena figliola del Conte Giorgio con Vladislavo fratello del predetto Bano di Bosna, ch'era congiunta in terzo, e quarto grado, senza dispensa Apostolica », LUCIO, *Memorie di Traù* 234.

(23) THALLÓCZY, *Studien* 7; OSpom 105.

(24) « Dilecto filio nobili viro Stephano nato quondam Stephani bani Bosnensis ... », CDC VIII 508.

Skočić g. 1323 tvrdi, da je Stjepan II Kotromanić ([25]): « Stipana bana sin' u v'soj Bos'ni gospodi(n) naibole ».

Ban Stjepan I bio je sin Prijezde Velikoga. To izričito tvrdi njegov praunuk Tvrtko I u svojoj darovnici od 1 studenoga 1356 ([26]): « Prijezda Veliki, bivši ban, djed Stjepana Velikoga, strica našega ». I u zadnjoj poznatoj povelji Prijezde Velikoga od 8 travnja 1287 stoji, da mu se najstariji sin zove Stjepan ([27]). Kao sin bosanskoga bana Prijezde Stjepan se spominje i u povelji iz g. 1267 ([28]).

Sa strane Jelenine njezini su pređi bili: otac Juraj II Šubić (* o. 1292), djed Pavao I (o. 1250-1312), pradjed Stjepko II († 1274), šukundjed Stjepan I († 1234).

Kako razabiremo iz pisma pape Grgura IX bosanskim dominikancima, Prijezda Veliki, djed Vladislava Kotromanića, imao je g. 1233 sina barem od 7 ili 8 godina, kojega je dao tim dominikancima za taoca i ujedno na kršćanski odgoj ([29]). Iz toga moramo zaključiti, da se Prijezda oženio najkasnije oko g. 1225. Budući da su se mladići u to doba ženili redovito poslije 20-godine, to se Prijezda Veliki morao roditi najkasnije između g. 1200 i 1205. Ako je Vladislav bio u četvrto koljeno svojoj ženi Jeleni, to bi se otac Prijezdin morao oženiti sestrom Pavla I Šubića, djeda Jelenina. Pošto je Prijezda rođen oko g. 1200/05, to bi njegova majka, sestra Pavla I, morala biti rođena najkasnije g. 1185, a njezin otac Stjepko II, g. 1165. Za ovoga pak znamo, da je rodio muškoga prvorođenca Pavla I oko g. 1250 i da je umro dne 6 kolovoza 1274 ([30]). Nikako pak nije vjerojatno, da bi taj isti čovjek imao kćer, pa i od druge žene, oko g. 1185 i da je bio rođen oko g. 1165. Prema tome valja isključiti pretpostavku, da je Jelena Šubić

(25) Thallóczy, *Studien* 12; OSpom 108.
(26) Gl. dolje b. 39.
(27) CDC VI 588.
(28) N. dj. V 439.
(29) Gl. gore s. 228, b. 99.
(30) Klaić, *Bribirski knezovi* 22-43, i na kraju Prilog.

bila kći Stjepka II i po tome Vladislavu u treće koljeno, a on njoj u četvrto.

Ako je Vladislav bio u treće, a Jelena njemu u četvrto, taka je Prijezda Veliki, djed Vladislavov, uzeo za ženu sestru Stjepka II, oca Pavla I Šubića. Stjepko II rodio se oko g. 1200 i bio je knez trogirski g. 1239 ([31]). Njegov otac, Stjepan I, bio je trogirskim knezom g. 1229 i umro je oko g. 1234 ([32]), pa je lako mogao imati oko g. 1205 kćer, koja se udala za Prijezdu Velikoga oko g. 1225. Prema tome među Šubiće valja uvrstiti i kćer Stjepana I, buduću ženu bosanskoga bana Stjepana Prijezde Velikoga, za koju nijesu znala dosadašnja rodoslovlja ni Šubića ni Kotromanića.

Tvrdnja M. Perojevića ([33]), da se hrvatski ban Pavao I Šubić oženio Urošicom, kćeri Stjepana Dragutina, a sestrom Jelisave, žene Stjepana I Kotromanića, protivi se navedenom trogirskom izvoru. Kada bi Perojevićeva tvrdnja bila istinita, tada bi Vladislav, otac kralja Tvrtka I, bio Jeleni Šubić u drugo koljeno, a ona njemu u treće. Tako blisko srodstvo Crkva nije nikako dozvoljavala u ona vremena.

Šišić tvrdi ([34]) da su između Mateja Ninoslava (1232-1250) i Stjepana Kotromana (1290 - o. 1314) vladali Prijezda I (1232-1255, † 1267) i Prijezda II (1267-90). Ove se tvrdnje ne osnivaju ni na kakvim povjesnim izvorima. Naprotiv, u povelji g. 1267 spominju se Prijezda i Stjepan, sinovi bana Prijezde, koji je tada i prije toga vladao Bosnom ([35]). Te iste sinove navodi ban Prijezda Veliki u svojoj darovnici od 8 svibnja 1287 ([36]). To nam govori, da je Prijezda I Veliki živio i vladao g. 1287.

Stjepan Prijezda Veliki doživio je veliku starost po

(31) N. dj. 34 i Prilog.
(32) N. dj. 33 i Prilog.
(33) PHZBiH I 236.
(34) Šišić, *Pregled* 358.
(35) « Prezdha et Stephanus filii Prezdha bani ... », CDC V 439.
(36) Gl. dolje b. 42.

prilici oko 85 godina i vladao je Bosnom gotovo 35 godina. Priznavao je vrhovništvo ugarsko-hrvatskih kraljeva i njihovih namjesnika, hrvatskih hercega. Bosanska pomoćna vojska g. 1260 sudjelovala je u ratu ugarsko-hrvatskoga kralja Bele IV protiv češkoga kralja Premysla Otokara (37). Nakon poraza Bošnjaka g. 1254 kralj Bela IV Prijezdi je bio oduzeo lensku župu Usoru (38), ali mu ju je kasnije povratio. Iz povelje naime Tvrtka I od 1 studenoga 1356 znamo, da je ban Prijezda Veliki vladao Usorom i da je posjed Dubinku u toj župi darovao bosanskoj biskupiji (39).

Ban Stjepan Prijezda imao je više sinova, od kojih se imenice spominju Stjepan, Prijezda Mali i Vuk (40). U studenom g. 1284 oženio je svoga najstarijega sina Stjepana sa Jelisavom, kćeri bosanskoga hercega raskralja Dragutina. Tom je prigodom dubrovačka općina poslala Dragutinu 147 perpera kao vjenčani dar (41). Ovaj Stjepan ne može biti istovjetan s onim sinom Prijezde Velikoga, kojega je otac bio dao za taoca bosanskim dominikancima prije g. 1233. Taj se morao roditi najkasnije g. 1225, pa bi g. 1284 imao gotovo 60 godina, kada se Dragutinova Jelisava, djevojka od 17 ili 18 godina, vjenčala za Stjepana, sina Prijezde Velikoga.

Prijezda Veliki zadnji se put spominje 8 svibnja 1287, kada je župu Zemljanik darovao svomu zetu Radoslavu Baboniću, svojoj kćeri Katarini i njihovim nasljednicima s pristankom svojih sinova Stjepana, Prijezde i Vuka te velikaša sve Bosne (42). Ovo je, kako se čini, bila oporučna odluka bana Stjepana Prijezde Velikoga, pa njegovu smrt valja staviti u ovu istu g. 1287, nedaleko spomenutoga darovanja.

16) - *Ban Stjepan I Kotromanić*

Stjepana I kao bana prvi put spominje papa Nikola IV u pismu od 23 srpnja 1290. To je pismo upućeno (43): « plemenitim muževima Sjepanu i Prijezdi, banovima Bosne ». Tada je Stjepan bio glavni, veliki ban bosanski, a Prijezda II je vladao jednim dijelom zemlje kao udjelni ban. I treći njihov brat Vuk, kojega spominje otac u svojoj darovnici g. 1287, bio je udjelni ban i vladao je jednim dijelom Bosne. To proizlazi iz oporuke njegove kćeri Jelene od 18 ožujka 1337, koja je zabilježila, da je kći bana Vuka (44).

(37) Ćorović, *Hist. Bosne* 207.

(38) Kada je Bela IV pobijedio bana Ninoslava g. 1254, oduzeo je Bosni lenske župe Usoru i Soli i od njih stvorio posebnu banovinu, koju je davao u leno raznim ugarsko-hrvatskim velikašima. Koncem g. 1272 banom Usore i Soli bio je Henrik, različit od bosanskoga bana Stjepana Prijezde. U jednom dokumentu početkom prosinca 1272 piše: « ... Rolando palatino, bano de Macho, Stephano bano de Bozna, Henrico bano de Wozora et de So », CDC V/2, 57; Wenzel, *Cod. dipl. Arpad* I 5. Početkom proljeća 1273 ban je Usore i Soli neki Jan, pa zatim Jernej, CDH 82 85. Gl. Klaić, *Poviest Bosne* 84-86.

(39) « quandam possessionem ecclesie sancti Petri in Vsura, nomine Dubimcham, concessam a nostris predecessoribus, scilicet a magno Prezda olim Bano, avo Stephani magni pridem similiter [bani] patrui nostri, nec non et confirmatam per eundem Stephanum magnum similiter Banum patruum nostrum ... secundum terminos et proventus, qui in privilegio magni Prezdi Bani continetur », WM XI 278.

(40) Gl. b. 42.

(41) « ... yperperi CXLVII donati regi Stephano pro nuptiis, quas facit cum bano Bosne » (zapisnik između 11 i 19 studenoga 1284), Čremošnik, *Kancelariski* 137.

(42) « Priyezda domino concedente banus Boznensis ... de benevolentia filiorum nostrorum Stephani, Priyezda et Vlch ac etiam ex c(on)sensu barronum et nobilium regni nostri quandam terram nostram, videlicet totam supam Zemlenyk vocatam ... sub iisdem metis, terminis et limitationibus, quibus predecessores nostri et nos possedimus [h]ucusque ... CDC VI 588. – Radoslav Babonić se spominje pokojni već 1299 i nije ostavio djece, pa je župa Zemljanik nakon smrti njegove, udovice Katarine († poslije 1313) bila povraćena u ruke lenskoga darovatelja, bosanske banske kuće. Gl. GZM 10 (1898) 333-397.

(43) « nobilibus viris Stephano et Brisde banis Bosne », VMH I 365; CDC VII 2.

(44) « Hoc est testamentum nobilis domine, domine Elene filie condam magnifici viri domini Vuch bani Bosne et relicte

Kada je Stjepan I preuzeo vlast u Bosni, tada je njegov punac Stjepan Dragutin vršio kraljevsku vlast u Bosni i Mačvi kao herceg u ime ugarsko-hrvatskih kraljeva ([45]). S njim se ban Stjepan I kao neposredni vladar Bosne lijepo slagao. Stjepan je Dragutina slijedio i onda, kada se taj za dinastičkih borba u Ugarskoj i Hrvatskoj odlučio za Andriju Mlečanina. Ali to ga je dovelo do borbe s njegovim rodakom, Pavlom I Šubićem, koji je zastupao stranu napuljskih Anžuvinaca. Pavao je najkasnije početkom g. 1290 oteo Dragutinu jedan dio Bosne i proglasio se « gospodarom Bosne » ([46]). Budući da je ban Stjepan ostao uporno uz Stjepana Dragutina i kralia Andriju Mlečanina, tokom g. 1301 ili najkasnije u rano proljeće g. 1302, harvatski ban Pavao pošalje u Bosnu svoga mlađega brata Mladena I s jakom vojskom. Ovaj je prije konca svibnja g. 1302 zauzeo cijelu Bosnu i Stjepana I protjerao na istočnu stranu Drine, u Mačvu, kojom je neposredno vladao raskralj Dragutin. Dubrovački trgovci iz « Srijema », kako se tada zvala Dragutinova zemlja istočno od Drine, po naredbi dubrovačke vlade morali su se povratiti u Dubrovnik do sredine lipnja 1302 ([47]). Prije određenoga roka, dakle najkasnije početkom svibnja 1302, ovi su zaobilaznim putem javili u Dubrovnik, da se ne mogu povratiti na vrijeme, jer niti mogu ići preko zemlje

olim magnifici viri Vuch Hranich, habitatoris in monasterio sancti Benedicti de extra muros Spaleti ... MCCCXXXVII, a di XVIII de marzo. Jo madonna Jelena fiola de Volcho ban ... », CDC X 303 sl.

([45]) 23 ožujka 1291 papa Nikola V nalaže starješini hrvatskih franjevaca, da prema molbi Stjepana Dragutina pošalje u njegovo vojvodstvo dva učena franjevca, koji znaju jezik te zemlje radi istrijebljenja krivovjerstva iz Bosne, koja mu je neposredno podvrgnuta: « Inquisitoribus heretice pravitatis auctoritate apostolica deputandis in principatu Bosne carissimo in Christo filio nostro S(tephano) regi Servie illustri immediate subiecto ... », BF IV 239 (br. 44); CDC VII 24.

([46]) Dne 7 travnja 1299 Pavao Šubić sam sebe zove: « Nos Paulus banus Coruacie, Dalmacie et dominus Bosne », CDC VII 331.

([47]) « a Ragusa in termino per meço çuno », MR V 27.

srpskoga kralja Uroša II, koji je bio u neprijateljstvu s Dubrovčanima, niti preko Bosne, budući da to ne dopušta ban Mladen, jer bosanski ban Stjepan vodi borbu s Mladenom borbenom crtom na rijeci Drini ([48]).

Ovo je zadnja vijest u izvorima, u kojima se bosanski ban Stjepan I spominje među živima. Na osnovu toga je Jireček ([49]) izrazio misao, da je Stjepan I « ubrzo » umro poslije borba g. 1302. I mi slijedimo ovo mišljenje radi slijedećih razloga:

1) U pismu od 11 lipnja 1302, kojim Mladen I dopušta Splićanima, da mogu trgovati po cijeloj Bosni, on nastupa kao jedini i sigurni neposredni vladalac i ban Bosne. On pripravlja i banski pečat, koji mu još nije gotov ([50]), što znači, da je tek nedavno uništio dotadašnjega bosanskoga bana Stjepana I i sam preuzeo bansku vlast u Bosni.

2) Dne 30 svibnja 1303 papa Bonifacije VIII piše kaločkom nadbiskupu Stjepanu, zagrebačkom biskupu Nikoli i drugim crkvenim dostojanstvenicima u ugarsko-hrvatskom kraljevstvu, da je čuo, da krivovjerstvo raste u bosanskoj banovini i primorskim krajevima kaločke nadbiskupije, pa ih ovlašćuje, dotično naređuje im, da po kanonskim zakonima postupe protiv krivovjeraca i patarena, pozvavši u pomoć i « svjetovnu ruku », ukoliko to bude potrebno ([51]). Ovim pismom papa ne pozivlje crkvene dostojanstvenike na križarsku vojnu

([48]) « ... per terra de re Uroso non potemo passar, eciam per Bosna non podemo per la volunta che ponra ban Mladeno, et Stefano bano si sera a core cum lo bano Mladino, stando a li confini per la Drina, si che a nuy este molto serade le vie ... Elongatus fuit terminus ipsis mercatoribus ad diem primum Augusti [an. 1302] », MR V 27.

([49]) Jireček - Radonić I 252.

([50]) « Nos Mladinus, Banus Bosniensis ... significamus ... quod omnes mercatores Spalatenses per universum dominium nostrum Chroatiae et Boznae emere, vendere ... valeant et possint ... et quia sigillum nostrum banale nondum erat paratum, praesentes antiquo sigillo fecimus sigillari », IRC I 490; CDC VIII 27.

([51]) « Cum itaque, sicut ex relatione didicimus fidedigna, in banatu Boznensi et aliis diversis partibus Colocensis provincie circa maritimas huiusmodi pravitas consueverit admodum pullu-

protiv bosanskih krivovjeraca, kako je to shvatio Ćorović (52), nego od njih traži, da po kanonskim propisima postupe protiv krivovjeraca upotrebivši i « svjetovnu ruku », kako se činilo u mirno doba u kršćanskim državama, gdje je zemaljski vladar bio obvezan surađivati s crkvenim vlastima u istrijebljenju krivovjeraca iz zemlje (53). Uzevši u obzir vrijeme, koje je bilo potrebno, da papa bude obaviješten i zimsko doba g. 1302/03, ovo nam govori, da su u Bosni već više mjeseci prije svibnja 1303 bile dovršene vojničke borbe, koje su se vodile u rano proljeće 1302, da je dotadašnji ban Stjepan I bio uklonjen i da je došao na vlast u Bosni novi kršćanski vladar, koji je voljan i sa « svjetovnom rukom » pomagati crkvene vlasti u iskorijenjivanju krivovjerstva u Bosni, kao što su bili hrvatski ban Pavao I i njegov brat Mladen I (54). Iz ovoga papinskoga pisma moramo zaključili, da je promjena na upravi Bosnom nastupila u jeseni ili već u ljetu g. 1302, kada je nakon borba na rijeci Drini konačno uklonjen iz Bosne stari ban Stjepan I Kotromanić.

3) Početkom g. 1304 Mladen I prima u Bosni dubrovačke trgovce kao gospodar zemlje (55) i na 30 ožujka iste godine nazivlje se « banom Bosne » (56) O Stjepanu I nigdje nikakve riječi.

4) U lipnju 1304 bosanski krivovjerci umorili su Mladena I (57), ali to nije bio državni ustanak pristaša bivšega bana Stjepana I, nego osveta progonjenih krivovjeraca, koji su Mladena ubili iz zasjede. Da su Šubići i nakon ovoga umorstva čvrsto držali cijelu Bosnu, govori nam činjenica, da je hrvatski ban Pavao I Šubić odmah imenovao svoga najstarijega sina banom Bosne i da na 21 II 1305 sam naglasuje, da vrši vrhovnu vlast « nad čitavom Bosnom » (58).

5) U povelji Uroša II pisanoj u Kotoru 14 ožujka 1305 (59) između drugih državnih i crkvenih dostojanstvenika spominje se i « ded' Miroslav' » (60). Budući da na srpskom dvoru nije bilo svjetovnoga dostojanstvenika pod imenom « djeda » (61), to može biti govora samo o djedu « bosanskih krstjana », koji je iz Bosne prebjegao Urošu II, kada je otpočelo proganjanje patarena u zemlji na osnovu pisma pape Bonifacija VIII od 30 svibnja 1303, a posebno poslije poduzetih mjera nakon mučkoga umorstva bana Mladena I.

6) God. 1423 (62) i 1432 (63) dubrovačka je republika

lare, nos ad eius exterminium ... fraternitati tue procedendi auctoritate nostra iuxta canonicas sanctiones contra hereticos et patarenos, credentes et receptores ipsorum partium predictarum, et si opus fuerit, adversus eos brachii secularis auxilium invocandi plenam concedimus auctoritate presentium facultatem », VMH I 395; CDC VIII 48.

(52) *Hist. Bosne* 236 sl.

(53) Opći crkveni sabor Lateranski IV g. 1215, obvezao je pod najtežim kaznama sve svjetovne vladare, da su dužni pomagati crkvene vlasti u čišćenju zemlje od krivovjeraca. Taj zaključak glasi: « Si vero dominus temporalis requisitus et monitus ab ecclesia, terram suam purgare neglexerit ab haeretica foeditate, per metropolitanum et ceteros comprovinciales episcopos excommunicationis vinculo innodetur. Et, si satisfacere contempserit infra annum, significetur hoc summo pontifici; ut extunc ipse vassallos ab eius fidelitate denunciet absolutos, et terram exponat catholicis occupandam ... », MANSI XXII 987.

(54) Gl. KLAIĆ, *Bribirski knezovi* 96-98 135-139.

(55) MR V 72.

(56) « Nos Paulus banus Croatorum et Mladinus Banus Bosniensis ... nos Paulus banus Croatorum predictus tamquam maior et senior atque pater, tam prefato Mladino bano Bosniensi fratri nostro karissimo, quam filiis nostris nominatis ... », WM XI 275; CDC VIII 80.

(57) « A. D. MCCCIV ... mensis Junii interfecerunt dnum. Mladinum banum Bos(nenses) heretici infideles », ZLATOVIĆ 84.

(58) « Nos Paulus banus Croatorum et totius Bosne dominus unacum karissimis filiis nostris Mladino bano Bosniensi ... », WM XI 275; CDC VIII 96.

(59) Gl. RAČKI, *Bogomili* 423, b. 4.

(60) MS 69; CDC VIII 99.

(61) Gl. L. P(ETROVIĆ) 166, b. 343.

(62) « Elisauta, madre del bano Stefano, coli suoi figliuli dischiazata dali suoi inimici della signoria da Bosna ... sequando acordio colli suoi inimici di Bossna, sene ritorno in la sua signoria, la quale in fin questo di se e rimasta in la casa delli Cotromanich, suoi descendenti », DDA-Lett VII, f. 46.

(63) « vendendosi essi rimasa in Bosna con tre fioleti pizoli,

službeno pisala bosanskomu kralju Tvrtku II, da se njegova prababa Jelisava sklonila u Dubrovnik s njegovim djedom Vladislavom i s drugom sitnom djecom, kada nakon smrti muževe nijesu dali vladati u Bosni ni njoj ni njezinoj djeci. Ova službena, opetovana tvrdnja povjesno ima posebnu vrijednost, jer govori o događaju, koji je bio dobro poznat i u Dubrovniku i u Bosni. God. 1423, dapače i g. 1432, u Dubrovniku je još živjelo svjedoka prve ruke po čuvenju, koji su mogli čuti, i kako se radilo o tako važnoj stvari u odnošajima s Bosnom, sigurno su i čuli o tome pripovijedati od očevidaca, koji su svojim očima vidjeli banicu Jelisavu u Dubrovniku s njezinom sitnom djecom, među kojima je bio i budući ban Stjepan II Kotromanić. Tih godina i u Bosni su živjeli ljudi, koji su o tako važnom događaju u životu banske obitelji razgovarali s banicom Jelisavom, s banom Stjepanom II i njegovim bratom Vladislavom, djedom kralja Tvrtka II. Ovakvo pak svjedočanstvo svjedoka prve ruke po čuvenju, poznato mnogim osobama, provjereno s raznih strana, povjesna kritika uzimlje za istinito i smatra ga punim povjesnim dokazom.

Kako je poznato, Jelisava se udala za Stjepana I u studenom 1284 (64). Da je njezin muž Stjepan I umro g. 1310, kako tvrdi Orbini, ili dapače oko g. 1314, kako mnogi povjesničari uzimlju (65), tada se nikako ne bi moglo reći, da je udovica Jelisava došla u Dubrovnik nakon smrti muževe « sa tri sinčića majušna », kao što govore Dubrovčani u gornjim pismima kralju Tvrtku II. God. 1314, pa i 1310, sinovi banice Jelisave morali su imati 15 do 20 godina, a za takvu se djecu ne kaže, da su sitni, majušni sinčići. Ako je pak ban Stjepan

zoe ban Steffano, le conte Vladisauo, auo della Maiesta Vestra, e conte Ninossauo, non vedendo dare altro meglio se con li suoi fioleti a sauere se potesse che a Ragusi, la quel era casa principal de reali de Bosna », DR 152.

(64) Gl. gore s. 236, b. 41.

(65) Šišić, *Vojvoda Hrvoje* 88; Isti, *Pregled* 358; Ćorović, *Hist. Bosne* 238.

umro ili poginuo g. 1302, kako mi s Jirečekom mislimo, te godine su uistinu djeca banice Jelisave morala biti « sitna i majušna », kada su s majkom pobjegli u Dubrovnik.

17) - *Porijeklo bosanske banske obitelji Kotromanića*

U brojnim poveljama bosanskih vladara nije nigdje zabilježeno, kako se zvala banska, a poslije kraljevska obitelj u Bosni. O njezinu imenu ne znamo ništa ni iz dubrovačkih ni drugih izvora iz 12-, 13- pa ni 14-st. Naziv vladarske kuće u Bosni pod imenom « Kotromanića » jasno dolazi do izražaja tek početkom 15-stoljeća. Dne 25 svibnja 1404 dubrovački knez Nikola Đordić s vijećem malim i umoljenih, dajući uputu svojim poslanicima Paškalu Rastiću i Marinu Buniću, koje šalju u Bosnu, ovima naređuje, da hercegu Hrvoju između ostaloga reknu ovo (66): « ... Kotromanići, koji su bili gospodari (Bosne) od starine. I vi ih bolje znate, koji poznajete sve Kotromaniće ». Iz ovih riječi razabiremo, da je prezime vladarske kuće Kotromanića bilo poznato i da se općenito upotrebljavalo također i u Bosni, i to već od ranijih vremena.

Dubrovčani su bili, koji su u jednom kasnijem pismu dali tumačenje, kako je nastalo prezime bosanskih vladara Kotromanića. U uputi svojim poslanicima Dubrovčani dne 14 svibnja 1432 ovako pišu (67): « ... Kotroman Got, od kojega su imali izvor i početak kraljevi Bosne ».

To je najstariji oblik legende o postanku Kotromanića. Drugi stupanj u izgradnji toga pričanja nalazimo kod dubrovačkoga ljetopisca Mavra Orbini. On sam,

(66) « ... li Contromanichi che foron segnori ab antiquo. Et vuy li sapete meyo che cognoscete tutti li Cotromanichi », DDA-Lett IV f. 66.

(67) « Cotrumano Gotto, del qual a avuto origine e principio li reali di Bosna », DDA-Lett ; Jireček - Radonić I 167, b. 1.

ili njegov izvor, znao je, da u njemačkom jeziku postoji riječ « Mann », pa je zadnje slovo u latinskoj riječi Cotroman podvostručio i tako praoca Kotromanića, učinio Nijemcem. Orbini ovako piše ([68]):

« ... Kada je umro Kulin ban, kralj, koji je tada vladao u Ugarskoj, radi navedenih razloga odluči da zauzme kraljevstvo bosansko. Radi toga posla s vojskom (u Bosnu) jednoga od svojih velikaša imenom Kotromanna, Nijemca, čovjeka gaslovita na oružju. Ovaj došavši u Bosnu i našavši je bez gospodara, lako je zaposjedne. Radi toga kralj, da ga nagradi za to, učini ga banom Bosne, htijući da i ubuduće njegovi potomci nastave u tom vladanju. I ti svi zvat će se imenom obitelji Kotromanića ».

Prema Orbiniju bi, dakle, Nijemac Kotromann osvojio Bosnu i postao banom iza smrti Kulina bana oko g. 1204.

Četiri godine iza Orbinija, Jakov Lukarević istovjetovao je Kotromanna Nijemca s bosanskim banom Stjepanom I, ocem bana Stjepana II Kotromanića. Sa Stjepanom I Kotromannom, prema Lukareviću, nastupila bi u Bosni porodica na banskoj vlasti, kojoj bi on bio praotac i rodočelnik ([69]).

Prvi se znanstveno pozabavio dubravačkim legendama o Kotromanu Gotu ili Nijemcu Ćiro Truhelka, zaslužni istraživač bosanske prošlosti. Po njemu bi Kotromanov pridjevak « Gotto » došao od mjesta Kutjeva u Slavoniji (Guttieva, Gutho, Gotto). U tom mjestu spominje se u latinskim izvorima srednjega vijeka crkva

([68]) « Ora morto che fù questo Culino Bano, il Rè, che à quel tempo si trouaua in Ungaria, per le ragioni dette, si risolse far conquista del Regno di Bosna. Il perche mandò con l'essercito uno de suoi Baroni addimandato Cotromanno Tedesco, huomo famoso nell'armi. Il quale venendo in Bosna, e trouandola senza Signore, l'occupò facilmente. Onde il Rè, per rimunerarlo di questo, lo fece Bano di Bosna; e volle che etiandio i suoi posteri perpetuassero in quel dominio. I quali ... chiamaronsi tutti col nome della famiglia Cotromanni ... », ORBINI 350.

([69]) LUCCARI 67.

S. Mariae de Gotho. Truhelka odbija legendu, da bi praotac bosanske banske i kraljevske obitelij bio Got ili Nijemac. On misli, da je dubrovačka legenda o Kotromanu Gotu, pa Nijemcu, nastala odatle, što je bosanska banska obitelj potjecala iz Kutjeva u Slavoniji. Pridjevak « Gotto », Kutjevčanin, nosio bi prvi Stjepan I Prijezda, za kojega izvori govore, da je imao posjeda u slavonskoj Podravini i u požeškoj okolici. Stjepan Prijezda, Hrvat iz Slavonije, bio bi prema tome praotac i osnovatelj bosanske vladavačke obitelji Kotromanića ([70]).

Lukarevićeva tvrdnja, da je začetnik Kotromanićeve loze Stjepan I, otac bana Stjepana II i Vladislava, oca bana Tvrtka I, ne može biti istinita. Tvrtko I u povelji od 1 studenoga 1356 izričito tvrdi, da njegov djed Stjepan I nije početnik bosanske banske obitelji. On navodi, da je i njegov pradjed Prijezda Veliki vladao Bosnom ([71]). Slično Tvrtko govori i u povelji od 1 lipnja 1367 ([72]). To isto svjedoče i drugi suvremeni izvori, koje smo naveli malo prije govoreći o banu Stjepanu Prijezdi Velikomu.

Ne može biti istinita ni tvrdnja Orbinijeva, da je neki Nijemac osvojio Bosnu poslije Kulina bana i da je osnovao novu vladarsku obitelj u Bosni, nakon što je bio imenovan banom Bosne od ugarsko-hrvatskoga kralja. Iz bosanske povijesti početkom 13-st. mi znamo, da je Kulina bana neposredno naslijedio Stjepan, otac kneza Sibislava. Taj je kao i Kulin ban priznavao suverenstvo ugarsko-hrvatskih kraljeva i ti tada nijesu

([70]) « Locum Kuttjevo dictum, sub titulo abbatiae de Gotho », AB 519 (br. 1461); « Abbatia B. V. M. Cutieve sive de Gotto », AB 521 (br 1463); « Abbatia Kuttijevensis de Gotho », SMIČIKLAS 186. Gl. TRUHELKA, *Kolijevka* 189-201; ĆOROVIĆ, *Pitanje* 15-20.

([71]) Gl. gore s. 236, b. 39.

([72]) « ... I v'se zakone i povele i pisanije, koe e imal' Dubrovnik' s' starim' gospodinom' s našim' stricem' z banom' Stipanom' i s negovimi roditeli i s prarod iteli, v'sega togazi potvr'dismo mi gospodin' ban Tvr'tko », CDC XIV 41; StPov I/1, 73 sl.

imali razloga, da vode rat na Bosnu. U 13-st. Madžari nijesu vodili ratova u Bosni sve do g. 1222, kada je kaločki nadbiskup Ugrin zauzeo Bosnu i njom zavladao kao neposredni gospodar. Ali nakon same tri godine Bošnjaci su Ugrina izbacili iz Bosne vođeni svojim novim banom Ninoslavom, članom stare domaće vladarske obitelji.

Ćorović nagađa, da bi Orbini i Dubrovčani mogli imati pred očima njemačkoga viteza Gottfrieda iz Meissena, kojega je g. 1163 ugarsko-hrvatski kralj Stjepan III bio poslao na bosanskoga bana Borića. Taj je Borića pobijedio i skinuo s banske časti. « Možda su, veli Ćorović (73), pošto su oborili bana Borića kao neprijatelja kraljeva, Gotfrid i Mađari ostavili Kotromana kao kraljeva namesnika ili u celoj Bosni ili u jednom njenom delu ». Takva pretpostavka nema oslona u suvremenim povjesnim izvorima. A sve kada bi bila istinita, dvije godine kasnije, g. 1165, kada je Emanuel Komnenac osvojio Bosnu, taj bi protjerao Kotromana iz zemlje kao oruđe ugarsko-hrvatskoga kralja Stjepana III i uspostavio na vlasti kojega člana stare bosanske vladalačke obitelij, koja je u to vrijeme stala na strani Bizanta. Tada je još živio u obližnjoj Slavoniji i bivši ban Borić, prijatelj cara Emanuela zadnjih godina. Izgon bana Kotromana napose bi tražili sami Bošnjaci, koje je Gottfried iz Meissena g. 1163 pobijedio, da im je taj ili kralj Stjepan III nametnuo nepoćudnoga stranca Kotromanna za bana. Ali o tome nema u izvorima govora.

Truhelka nije rastumačio, kako je zapravo nastao naziv « Gotto » (Kutjevo) i šta taj znači.

Naše je mišljenje, da je taj sredovječni naziv nastao po crkvi Sv. Jurja (Georgius), koja je u tom mjestu postojala prije, nego je bila podignuta crkva Sv. Marije « de Gotto ». Nadimak « Got-Kotroman » bio bi naziv od milja za Georgije (Georgius) (74). Po crkvi Sv. Jurja moglo

(73) Ćorović, *Hist. Bosne* 161 sl.
(74) Gl. Barić 82.

se i u Bosni koje mjesto prozvati Goto, po kojemu bi neki član bosanske banske kuće dobio pridjevak «Gotto». Ali što je glavnije, postoje povjesni dokazi, koji isključuju, da bi Stjepan Prijezda, rodom iz Kutjeva u Slavoniji, osnovao novu vladalačku obitelj u Bosni pod imenom Kotromanića.

Ban Ninoslav u pismu papi Grguru IX izričito kaže, da je Prijezda Veliki njegov rodak, dakle član stare banske obitelji u Bosni, a ne osnovatelj nove strane vladalačke porodice. Istina je, da su Stjepan Prijezda i potomci bivšega bana Borića imali svojih posjeda u Podravini oko današnjega Donjega Miholjca i u požeškoj županiji nedaleko od Save, ali ta su dobra bila darovana, lenska dobra ugarsko-hrvatskih kraljeva (75). Svoja vlastita, plemenska dobra i Stjepan Prijezda i njegova vladalačka kuća imali su u pravoj Bosni. Ban Prijezda Veliki u darovnici od 8 svibnja 1287 veli, da je župa Zemljanik njegov posjed, koju su « njegovi predšasnici i mi posjedovali » (76). Ta se župa nalazila povrh današnjega Jajca na granici bosanskih Donjih Krajeva i tadašnje hrvatske Slavonije.

Ali glavna obiteljska dobra bosanske banske kuće nalazila su se u staroj, sredovječnoj Bosni. Bosanski banovi Stjepan II Kotromanić, Tvrtko I i njihovi nasljednici često ističu u svojim pismima, da ta pišu na svojim dobrima i dvorovima u Milima i Moištri kod Visokoga, u Kreševu, Fojnici, pod Visokim, u Sutjesci, pod Bobovcem, u Olovu, Srebreniku, i td. Ta dobra posjedovala je bosanska banska obitelj već od ranije. To vidimo iz darovnice kralja Bele IV od g. 1244, u kojoj se kaže, da je ban Ninoslav s velikašima ponovno potvrdio stare posjede bosanske biskupije u župi Vrhbosni kod današnjega Sarajeva (4 posjeda), u Lepenici kod Kiseljaka, u Viduši kod Brestovskoga, u župi Milima kod Visokoga, u župi Lašvi oko današnjega Trav-

(75) Gl. gore s. 219, b. 61 i s. 220, b. 62.
(76) Gl. gore s. 237, b. 42.

nika, u župi Uskoplju kod Bugojna, u župi Brodu kod Zenice i u kneževini Borču na rijeci Prači ([77]). Te su posjede darovali bosanskoj biskupiji vladari Bosne od osnutka bosanske biskupije g. 1060/74 do nastupa bana Ninoslava g. 1226. U srednjem vijeku naizmjenično su se uzimala dobra državna i vladarska. Prema tome, ako vladari bosanskoj biskupiji daruju posjede u raznim mjestima srednje Bosne, banska je obitelj imala svojih plemenskih, baštinskih dobara u svim navedenim mjestima. Ovo nam ujedno govori, da je bosanska banska obitelj bila hrvatska domaća obitelj, a ne doseljena porodica, niti iz Njemačke, niti također iz susjedne hrvatske Slavonije.

Da novu bansku obitelj u Bosni nije osnovao Stjepan I Kotromanić, niti njegov otac Stjepan Prijezda Veliki, nedvojbeno nam govore suvremeni sredovječni izvori. Ban Matej Ninoslav g. 1233 pisao je papi Grguru IX, da su « njegovi praroditelji » prije njega vladali u Bosni ([78]). U ugovoru s Dubravčanima Matej Ninoslav oko g. 1228/30 tvrdi, da su prije njega Bosnom banovali « moji stari » ([79]). Izrazi « praroditelji » i « moji stari » označuju oca, djeda, pradjeda i njihove pređe. Iz ovih izraza bana Mateja Ninoslava moramo zaključiti, da su prije njega u Bosni banovali članovi iste, njegove obitelji, barem za tri naraštaja, naime, Ninoslavov otac ili stric, djed i pradjed.

Tim dobivamo suvremeno svjedočanstvo, da su neposredni predšasnici Ninoslavovi: ban Stjepan, Kulin i Borić bili članovi iste domaće banske obitelji. Za bana pak Borića znamo, da je živio sve do pod konac 12-st., a to nam govori, da je on bio veoma mlad, kada je oko g. 1150 nastupio bansku čast. Budući da je Borić tada bio još nejaki mladić, on bansku čast nije mogao

([77]) Gl. gore s. 78, b. 88.
([78]) Gl. gore s. 226, b. 92; s. 228, b. 98.
([79]) « ... da stoju s vami u mir' i u svaku prav'du, kako su stali moi stari ... », MS br. XXX; StPov I/1 7 br. 10.

postići svojim radom i zaslugama, nego ju je naslijedio od svoga oca ili kojega drugoga bližnjega srodnika [80]).

Ovaj ili njegov neposredni predšasnik, morao je vladati Bosnom, kada je ona svojevoljno prešla iz sastava Crvene Hrvatske u državni sklop ugarsko-hrvatskog kraljevstva oko g. 1137 ([81]). S tim smo doveli neprekinutu nit domaće bosanske vladalačke kuće do njezina života u državnom sklopu Crvene Hrvatske, na koji ugarsko-hrvatski kraljevi nijesu imali utjecaja niti su mogli imenovati kakva Nijemca za bana bosanskoga.

Sve nam ovo, što smo napisali, govori, da naziv « Kotromanići » ne označuje narodno porijeklo, očinski korijen bosanske banske i kasnije kraljevske kuće. To mora biti pridjevak, koji je stara hrvatska i domaća vladalačka obitelj u Bosni dobila tokom vremena. Budući pak da je naziv « Kotromanića » bio opće poznat početkom 15- i koncem 14-st., to je on morao nastati u prvoj polovici 14- ili u drugoj polovini 13-st. Ladislav Kumanac († 1290) dobio je svoj pridjevak po svojoj majci Kumanki. Tako i Andrija Mlečanin († 1301). Naše je mišljenje, da je i naziv « Kotromanića » u bosanskoj banskoj kući došao po majci iz porodice kneza Kotromana, koji se spominje među svjedocima u splitskoj darovnici hrvatskoga kralja Stjepana g. 1163 ([82]). Taj pridjevak nije mogao prvi dobiti bosanski ban Stjepan I, otac Stjepana II Kotromanića, jer je njegova majka bila Šubićka, tetka hrvatskoga bana Pavla I. Najvjerojatnije je, da je taj naziv prvi nosio Sjepan Prijezda Veliki, kojega je majka morala biti iz kuće spomenutoga hrvatskoga odličnika Kotromana. Stjepan Prijezda, kako smo

([80]) Gl. Ćorović, *Hist. Bosne* 158 sl. – U ispravi g. 1209 izričito se kaže, da je Borić rodom iz Bosne: « banus Boricius de Bosna », CDC III 87.
([81]) Gl. gore s. 217 sl.
([82]) « Data per manum Stephani cancellarii ... in presentia comitum: Martini Spalatensis et Gregorii Sclouinie filii, et Cotromani, secundo anno regni nostri, anno incarnationis Christi centesimo sexagesimo tertio », Farlati III 185; CDC II 97.

rekli, rodio se oko g. 1200/05, pa bi prema tome naziv Kotromanić nastao uistinu odmah iza smrti bana Kulina, kako je zabilježio Orbini, samo to prezime ne vuče svoj korijen ni postanak od oca Kotromana nego od majke Kotromanićke.

Ovdje bih htio spomenuti, da knez Kotroman nije bio jedini Hrvat, koji je u srednjem vijeku nosio ime s nastavkom « man ». Takav nastavak u imenu imao je Dragoman Prevdić g. 1240 ([83]), Dragoman Sakatar g. 1286/91 ([84]), Nasman iz staroga hrvatskoga plemena Lapac-Karin g. 1360 ([85]), Milman u Dubrovniku g. 1361 ([86]), Gurman i Giarman g. 1367 i 1369 iz križevačke županije ([87]), i td. Slavenska imena ne nose ni petorica braće, koji su doveli Hrvate na Jadran: Klukas, Lobelos, Kosencis, Muhlo, Hrvat ([88]). Izvorna slavenska imena ne će biti ni Kulin ni Prijezda. Zadaća je hrvatskih jezikoslovaca, da ispitaju jezične izvore ovih imena proučavajući stare indijske i turanske jezike. Za nas je dovoljno, da ovdje naglasimo, da su ti svi Klukasi, Kotromani, Nasmani i Milmani u 12- do 14-st. bili pravi i puni Hrvati. Sve da su ta imena, kao što će i biti, strana, i da praroditelji dotičnih potječu od stari Iranaca, Gota ili Avara, svi su se oni pohrvatili živući stoljećima u zemlji Hrvatskoj i višekratno se križajući s Hrvatima u izmjeničnim ženidbama.

18) - *Stjepan II Kotromanić*

Papa Ivan XXII u pismu od 19 srpnja 1319 Stjepana II ne zove banom, nego mu daje samo naziv ([89]):

([83]) LJUBIĆ, *Libellus Policorion* 196.
([84]) *Starine* VIII 22.
([85]) « Nasman filius Petri ... nobilis de Lapuch », CDC XIII 69; « Nasman filius Petri de Karyn », n. mj 88.
([86]) N. dj. XIII 176.
([87]) N. dj. XIV 2 i 172.
([88]) PORPHYR. 30 (142; DC 270.
([89]) Gl. gore s. 233, b. 24.

plemeniti muž Stjepan, rođen od pokojnoga Stjepana, bana Bosne ». Iz ovoga pisma ipak valja zaključiti, da je Stjepan II g. 1319 upravljao Bosnom kao neposredni gospodar, ban bosanski. Papa naime u navedenomu pismu kaše, da Stjepan želi i snuje, da iz Bosne iskorijeni već odavna uvriježeno krivovjerje ([90])). On o tome ne bi mogao misliti, kad ne bi bio tada ban u Bosni. Koje je pak godine točno Stjepan II zasjeo na bansku stolicu, poznati nam izvore ne govore. Dne 16 lipnja 1311, dakle samo godinu dana prije svoje smrti, Pavao I Šubić još nosi naslov « Hrvata i Bosne ban ». Tim je on izražavao vrhovno gospodstvo nad Bosnom, dok je neposredno vladao tom zemljom Pavlov najstariji sin Mladen II s naslovom « ban Bosne » ([91]).

U pismu kralju Tvrtku II g. 1423 Dubrovčani tvrde, da se ban Stjepan II povratio u Bosnu « na osnovu dogovora sa svojim neprijateljima u Bosni » ([92]). Dubrovčani, kako se čini, sebi pripisuju posredstvo za taj povratak. To se dogodilo, kako mislimo, brzo iza smrti Pavla I, koji je umro u svibnju 1312 ([93]). Poslije očeve smrti Mladen II preuzeo je banstvo Hrvata i vrhovništvo Bosne, koje je dotle držao njegov otac Pavao. Tim je ostalo ispražnjeno mjesto neposrednoga upravitelja Bosne, koju je službu do očeve smrti vršio Mladen II noseći naslov « ban Bosne ». Tada se banica Jelisava morala obratiti izravno ili preko Dubrovčana na Mladena II i sklopiti s njim sporazum, da njezin najstariji sin Stjepan preuzme neposrednu upravu Bosnom kao ban, naravno pod vrhovništvom Mladena II,

([90]) « Peticio siquidem dilecti filii Mladini bani nobis exhibita continebat, quod tu fervore fidei et devotionis accensus ad exterminium pravitatis heretice, que in Bosnensi patria a multo iam tempore dampnabiliter pululavit, aspiras ... », pismo pape Ivana XXII Stjepanu II Kotromaniću od 18 srpnja 1319, VMSM I 135; CDC VIII 508.
([91]) Paulus Croatorum ac Bosniae banus », n. dj. VIII 283 295 i 305.
([92]) Gl. gore s. 241, b. 62.
([93]) KLAIĆ, *Bribirski knezovi* 96.

općega bana Hrvata. Mi prema tome stavljamo početak banovanja Stjepana II u Bosni u drugu polovicu g. 1312. U Dubrovniku se je 6 ožujka 1314 vijećalo « o dolasku bana » i o tome, da « općina nađe kuću za stanovanje bana » ([94]). U zapisniku se ne navodi ime banovo, ali je to mogao biti samo bosanski ban Stjepan II. Kod nastupa banske službe g. 1312. Stjepanu je moglo biti 17 do 20 godina, a moguće i koju godinu više.

Mladen II, ban Hrvata i gospodar Bosne, bio je rodak u treće koljeno mladomu bosanskomu banu Stjepanu II ([95]). Budući da je ovaj bio mlađi po godinama i njemu iskreno odan, Mladen se brinuo za Stjepana kao pravi otac. On je od pape molio, da Stjepanu dopusti oženiti se kćerkom koruškoga grofa Majnharda Ortenburškoga, iako mu je ta bila rodica u četvrto koljeno. To je papa pismom od 18 srpnja 1319 i dozvolio ([96]). Obično se uzimlje, da do te ženidbe iz nepoznatih razloga nije došlo, ali je naše mišljenje, da se Stjepan tada uistinu oženio. U svojim poveljama od 15 veljače 1333 ban Stjepan i Dubrovčani više puta spominju, da Stjepan ima više sinova ([97]). Prema dubrovačkim izvorima on je tada imao tri živa sina ([98]). Na 6 veljače 1333 stigla je vijest u Dubrovnik, da se banu Stjepanu rodio četvrti sin ([99]). Ako se uzme u obzir

([94]) « 1314, die 6 Aprilis ... In maiori consilio ... data fuit auctoritas et licentia domino comiti et minori consilio ad expendendum in victualibus pro adventu bani et pro ipso bano ... Item in minori consilio, captum fuit et firmatum quod per comune inveniatur domus pro stacio bani .. », MR I 41.

([95]) Gl. gore s. 232-4.

([96]) CDC VIII 508. – Smičiklas pogrješno datira papino pismo s g. 1318.

([97]) MS 105-107; CDC X 79-81; StPov I/1, 45-47. – U povelji od 15 II 1333 više se puta naglasuje, da obveze vežu « muško sjeme » bana Stjepana, što nam govori, da je on tada imao i ženske djece.

([98]) « Stephano Bano Bossene et suis heredibus tribus filiis ... », MR II 348.

([99]) « quod filius letitie natus sibi erat », MR II 348.

velika smrtnost djece u ono doba i da je Stjepan do g. 1333 imao i koju kćer, nije vjerojatno, da je svu tu djecu rodila poljska kneginja Elizabeta, koju je Stjepan II vjenčao u lipnju 1329 ([1]). Vjerojatnije je, da je prvoga i drugoga sina rodila grofica Ortenburška, a trećega i četvrtoga poljska kneginja Elizabeta. Ova je rodila Stjepanu i kćer Jelisavu, buduću ženu kralja Ljudevita Velikoga ([2]). Stjepan II oženio se po treći put u lipnju 1335 ([3]). Ako je držao korotu za drugom ženom godinu dana po starom hrvatskom običaju, to je vjerojatnije, da je poljska kneginja Elizabeta rodila Jelisavu prije muškoga djeteta, o kojemu dubrovački izvori govore 6 veljače 1333, nego poslije toga.

Stjepana II suvremenici su zvali « Stipoš » ([4]), što nam govori, da je bio tjelesno velik i snažan. I duševno je bio jak i pronicav. Onodobne prilike znao je iskoristiti, da svoju vlast ojača i bosansku državu raširi. Iz početka je vjerno stao uz hrvatskoga bana Mladena II Šubića, gospodara Bosne. Ali kada su se hrvatski velikaši pobunili protiv Mladena, njima se pridružio i Stjepan II uviđajući, da će se na taj način osloboditi nepoželjnoga skrbništva. Uz slavonskoga bana Ivana Babonića, Stjepan je najviše pridonio konačnom porazu Mladenovu g. 1322 kod Blizne nedaleko od Klisa ([5]). Od ovoga doba Stjepan II ne priznaje drugoga gospodara do ugarsko-hrvatskoga kralja Karla Roberta, kojemu se odano priklanja i taj oslon svojski iskorišćuje, da svoju vlast što više raširi na račun zemalja poraže-

([1]) MR II 323; V 266 sl.; *ZRuv* I 357; Ćorović, *Hist. Bosne* 247 sl.

([2]) Klaić, *Poviest Bosne* 140 sl.; Isti, *Povjest Hrvata* II/1, 119 sl.

([3]) MR II 360; ZRuv, n. mj.

([4]) Trogirani u naputcima vojničkom kapetanu Stjepaniću 9 srpnja 1324 pišu: « item quod esse debeas cum dicto exercitu ... contra comit. Steposium de Bosna et fratrem Steposii, et gentem suam ... cum ipso Steposio, et fratre suo ... contra ipsum Steposium et fratrem suum, et gentem suam », Lucio, *Memorie di Traù 379*. Gl. *Listine* I 158 i dolje s. 260, b. 47.

([5]) Gl. gore s. 120 sl.

noga hrvatskog bana Mladena II. Samo koji mjesec poslije Mladenova poraza, Nikola Humski, koji se pred koju godinu oženio Stjepanovom sestrom Katarinom, priključuje se Bosni i mjesto Mladena II priznaje bosanskoga bana Stjepana za svoga višega gospodara (6). God. 1324 ili slijedeće godine Stjepan II zauzeo je Krajinu, zemlju između Zahumlja i Cetine (7). Oko g. 1330 zagospodario je i Tropoljem ili Završjem (8).

God. 1342, Ljudevit I, mladić od 16 godina, naslijedio je na ugarsko-hrvatskom prijestolju svoga oca Karla Roberta (9). Bio je to sposoban i slavičan vladar, zadojen nazorima francuskih i napuljskih kraljeva o jedinstvenoj upravi državom i samovlasti kraljevoj. Da to postigne, Ljudevit je redom kršio ugarske i hrvatske samostalne velikaše. U tom poslu jedan od najrevnijih Ljudevitovih suradnika u hrvatskim zemljama bio je Stjepan II Kotromanić. Stjepan je to činio, jer je mislio, da će na taj način najbolje zaštiti svoje nove velike tečevine, a i radi toga, što je bio rodak Ljudevitov u treće koljeno (10). Stjepan je najviše pridonio, da je g. 1345 bila slomljena moćna hrvatska porodica Nelipića (11). U ugovoru s Nelipića udovicom Vladislavom, Stjepan II naglasuje, da radi « po nalogu prejasnoga vladara i našega gospodara Ljudevita kralja ... za spomenutoga našega gospodara kralja ... istomu gospodaru našemu » (12).

(6) Gl dolje s. 383 sl.
(7) Gl. gore s. 123 sl.
(8) Gore s. 120 sl.
(9) Klaić, *Povjest Hrvata* II/1, 75 sl.
(10) Gl. WM III 306-308; ZRuv I 12-16 351-58.
(11) Klaić, *Povjest Hrvata* II/1, 78-85.
(12) « Nos Stephanus dei gratia banus Bosne ... cum nuper ex mandato serenissimi principis et domini nostri, domini Ludovici dei gracia regis Hungarie, ad recuperandam et recipiendam pro prefato domino nostro rege terras, castra, villas et possessiones, que ad ipsum dominum nostrum et ad ius regni et sancte corone de iure pertinere noscuntur ... cum potencia nostri exercitus Croaciam intrassemus, magnifico et illustri viro domino Nicolao totius Sclauonie bano cum tota exercitus sui fortitudine una nobiscum eunte ... », WM XI 276; CDC XI 207.

Za vrijeme pohoda na Zadar g. 1346. Stjepan II pridružio se kralju Ljudevitu sa 10.000 Bošnjaka (13). I uistinu Ljudevit I za cijeloga života Stjepanova nije krećao u zemljišne tekovine, do kojih je ban došao za vrijeme njegova oca Karla Roberta.

19) - *Vjerska pripadnost bana Stjepana II*

Orbini piše, da je Stjepan II Kotromanić bio grčke pravoslavne vjere i da nije iskazivao posluha papi do dolaska franjevaca u Bosnu g. 1340. Tada su ga oni uz pomoć Domanje Bobaljića, dubrovačkoga kanonika i glavnoga tajnika banova, nagovorili, da ostavi grčku vjeru i da prigrli rimski obred (14). I Farlati (15) a za njim i Rački (16), uzimali su, da su Stjepan II i njegov brat Vladislav kao i kralj Tvrtko I bili sljedbenici istočne crkve. Ćorović drži, da je Stjepan II « primio katolicizam » s dolaskom franjevačkoga generala Gerarda Odonis (Eudes) g. 1340, a « nije nemoguće, da je ban formalno bio katolik i od ranije, po svoj prilici od svoje ženidbe sa katoličkom poljskom princezom » (17).

Kako ćemo potanje vidjeti u trećem dijelu našega rada, u Bosni do osvojenja Podrinja g. 1366 nije bilo pravoslavnih. Od svoga pokrštenja, koje je otpočelo sredinom 7-st., bosanski su Hrvati biti katolici i slijedili su isključivo rimski obred (18). S jedanaestim stoljećem

(13) Klaić, *Poviest Bosne* 128-136; PHZBiH 273 sl.
(14) « ... il Bano Stefano, il quale teneua rito Greco, e però non prestava ubidienza al Papa ... Domagna di Volzo Bobali canonico Rauseo ... Segretario maggiore [del Bano], lo persuase, che lasciata la superstitione Greca, abbracciasse il rito Romano ... », Orbini 353.
(15) Farlati IV 57.
(16) « Sam ban Stjepan i brat mu Vladislav bijahu članovi iztočne crkve ... Novi ban, Stjepan Tvrtko ... slijedio je vjeru svoga otca t.j. iztočnu crkvu », Rački, *Bogomili* 429 i 436.
(17) Ćorović, *Hist. Bosne* 261.
(18) Gl. dolje s. 437-538.

uvlači se u Bosnu bogomilsko krivovjerje, koje preotima maha od prvih godina trinaestoga vijeka ([19]). Kulin i njegov nasljednik Stjepan bili su pravi katolici, iako su iz neznanja i u dobroj vjeri zaštićivali « bosanske krstjane » ([20]). Ban Ninoslav bio je odgajen u patarenstvu, ali se oko g. 1228/29 obratio na katoličku vjeru i u njoj ostao do konca svoga života, iako se više puta oružanom rukom borio protiv ugarskih križara, koji su navaljivali na Bosnu većinom iz političkih razloga ([21]). Ban Stjepan Prijezda Veliki bio je u mladosti pataren, ali se nakon obraćenja g. 1228/29 isticao kao dobar i vjeran katolik ([22]). On se oženio iz hrvatske katoličke obitelji Šubića ([23]), pa je razumljivo, i o tom se ne može razborito sumnjati, da su oni svoju djecu Stjepana I Kotromanića i Vladislava, oca Tvrtka I, krstili po rimskom obredu i katolički odgojili. Prijezda Veliki g. 1284 oženio je svoga starijega sina s Jelisavom, kćeri srpskoga raskralja Dragutina i njegove žene Katarine, kćeri ugarskoga kralja Stjepana V ([24]). Ne zna se točno, koje je vjere bila Jelisava, prije nego se udala za bosanskoga banovića Stjepana. Njezina baba Jelena, majka Dragutinova, ostala je katolikinjom i nakon vjenčanja s Urošom I ocem Dragutinovim ([25]). Vjerojatno je prema tome, da je i Katarina Arpadovićka, kada se udala za Dragutina, ostala katolikinjom i da je svoju kćer Jeli-

([19]) Gl. dolje s. 457-493; Mandić, *Bogomilska crkva* 118 sl.
([20]) Gl. gore s. 221-225.
([21]) « Cum, sicut intelleximus, nobilis vir Ninoslaus banus de Bossena a fide nequaquam deviet orthodoxa, sed tamquam catholicus vivat sub religionis observantia christiane, licet olim necessitatis tempore ab hereticis contra suos inimicos auxilium et favorem recepisse dicatur ... », pismo Inocencija IV od 27 III 1248 kaločkomu nadbiskupu, CDC IV 341 sl.
([22]) Gl. gore s. 228, b. 99.
([23]) Gl. gore s. 232-235.
([24]) Gl. Thallóczy, *Bruchstücke* 306; ZRuv I 12-16.
([25]) Gl. njezino dopisivanje s papama i osnivanje katoličkih zabuždina u dukljanskom i albanskom primorju, Farlati VII 13 57 sl. 252 309 i td.; AA I, br. 509-511 514 sl. 531 547 554 i td.

savu katolički odgajala. U svakom slučaju, kada se Jelisava vjenčala sa Stjepanom I Kotromanićem, taj je ostao i dalje katolikom i nije promijenio svoju vjeru radi ženidbe, sve ako je Jelisava tada bila pravoslavna. U to doba muž nije mijenjao vjeru radi ženidbe s inovjerkom. Ženska bi, naprotiv, redovito prihvatila vjeru svoga muža, a samo u iznimnim slučajevima bilo je ženskoj dozvoljeno slijediti svoju staru vjeru. U svakom slučaju, kada je g. 1291 Jelisavin otac Dragutin prešao na katoličku vjeru s cijelom obitelji ([26]), slijedila ga je i Jelisava, ako ta već prije toga nije bila katolikinja. Jelisava je imala s bosanskim banom Stjepanom petero djece imenice poznatih: Stjepana, Vladislava, Ninoslava ([27]), Katarinu ([28]) i Mariju ([29]). Oni su svi g. 1302 iza smrti očeve bili nejaka djeca ([30]), pa su se morali roditi poslije g. 1291, kada je najkasnije njihova majka Jelisava prigrlila katoličku vjeru. Sva djeca Stjepana I morala su biti krštena po rimskom odredu, koji je slijedio njihov otac, jer tada u Bosni nije bilo drugih kršćanskih svećenika osim onih rimskoga obreda ([31]).

Kako smo gore dokazali, povjesno je sigurno, da je banica Jelisava provela više godina u Dubrovniku s nejakom dječicom, poimence s budućim banom Stjepanom II i njegovim bratom Vladislavom ([32]). Tu su njih obadvojica primili svoj prvi odgoj, i svjetovni i vjerski. Kako tada u Dubrovniku nije bilo drugoga

([26]) VMH I 369-71; CDC VII 3-24; Rački, *Bogomili* 420-22.
([27]) « Elisavta rodi 3 sini: Stefana, bosan'skoga bana, Inoslava i Vladislava », Stojanović 38 sl. Ta tri sina spominju se i u pismu dubrovačkoga kneza iz g. 1432 (gl. gore s. 241, b. 63).
([28]) Gl. dolje s. 363, b. 77.
([29]) « Mariam sororem domini Stephani ducis Boznensis ... domino Helsenneerio foedere matrimoniali copulatam ... », povelja kralja Ljudevita od 26 IV 1352, I. Nagy, *Cod. dipl.* V 577; AB 31 (br. 174). To je Mariji bila druga udaja, jer je ona tada morala imati najmanje 50 godina.
([30]) Gl. gore s. 241, b. 62.
([31]) Gl. dolje s. 494 sl.
([32]) Gl. gore s. 241.

bogoslužja osim katoličkoga, niti drugih svećenika, osim katoličkih, mladenački vjerski odgoj Stjepana II i njegova brata Vladislava bio je isključivo katolički.

Katoličku vjeru, u kojoj su bili odgojeni u mladosti, braća Kotromanići zadržali su cijeli svoj život. Dne 18 srpnja 1319 papa Ivan XXII piše pismo ([33]): « dragomu sinu, plemenitomu mužu Stjepanu, rođenomu od pokojnoga Stjepana, bana bosanskoga ». Pape zovu Stjepana II « dragim sinom » i u pismima od 5 lipnja 1325 ([34]), 20 lipnja 1345 ([35]), 7 siječnja 1346 ([36]) itd. U ono doba, kao i danas, pape su davali naziv « dragoga sina » samo katolicima. Navedena nam pisma prema tome svjedoče, da je Stjepan II bio sigurno katolik g. 1319 i daljnih godina. I činjenica, da se g. 1319 obraća na papu za dopust vjenčanja s ortenburškom groficom, koja mu je bila rodica u četvrto koljeno, govori nam, da je Stjepan II bio katolik i da je priznavao i držao se katoličkoga zakonodavstva u ženidbenim stvarima. Na osnovu izvještaja šibenskoga franjevca Fabijana, ili njegovih starješina, papa Ivan XXII 5 lipnja 1325 piše Stjepanu II « dragom sinu, plemenitom mužu Stjepanu, vladaru bosanskomu, ... s vjerodostojne strane primili smo, da si vjeran nama i Crkvi » ([37]). I 28 veljače 1340 nakon posjeta i izvještaja franjevačkoga generala Gerarda Odonis papa Ivan XXII piše banu Stjepanu II i zove ga « dragim sinom » ([38]). U pismu kralju Karlu Robertu od istoga dana, papa veli, da je general Gerard iz razgovora s banom Stjepanom

([33]) Gl. gore s. 233, b. 24.
([34]) CDC IX 243.
([35]) Mandić, *Duvanjska biskupija* 78.
([36]) CDC XI 265.
([37]) « Dilecto filio nobili viro, Stephano principi Bosnensi ... sicut fidedigna relatione percepimus, fidelis es nobis et ecclesiae, ac proponis esse cum dei adiutorio ... haeresum oppugnator ... », Wadd. VII 38 sl.; CDC X 527.
([38]) CDC X 525.

« nesumnjivo upoznao dobre i katoličke namjere spomenutoga bana » ([39]).

Prigodom svoga dolaska u Bosnu g. 1340 franjevački general Gerard Odonis, bez sumnje po dogovoru i u sporazumu s banom Stjepanom II, osnovao je u toj zemlji samostalnu franjevačku upravnu jedinicu pod nalovom Bosanska vikarija ([40]). General Gerard za prvoga starješinu nove redovničke pokrajne imenovao je jednoga od svojih ponajbolih pratilaca, fra Peregrina Saksonca ([41]), i ostavio ga da odmah otpočne s misionarskim radom među tamošnjim patarenima. Kako razabiremo iz podneska bana Stjepana papi Klementu VI od 3 travnja 1347 ([42]), ban je revno podupirao fra Peregrina u njegovu apostolskom radu i tada je imao svoga kućnoga kapelana Jurja iz Berita. Fra Peregrin Saksonac vršio je jak i trajan utjecaj na bana Stjepana II sve do njegove smrti, najprije kao franjevački vikar, a od g. 1349 kao bosanski biskup ([43]). Prema franjevačkoj predaji, što su zabilježili i dubrovački ljetopisci, Stjepan II podigao je franjevcima prvi samostan Sv. Nikole u Milima kod Visokoga i tu je bio pokopan nakon svoje smrti ([44]).

Da Stjepan II Kotromanić nije bio pravoslavni, proizlazi također iz njegovih izjava, u kojima on sebe

([39]) « ... ex quibus idem minister evidenter collegit, bonum et catholicum propositum dicti bani ... », CDC X 527.
([40]) Gl. Jelenić, *Problem dolaska franjevaca* 1-27; Otimer 1-85.
([41]) N. djela te Batinić, *Djelovanje franjevaca* I 46-59; Jelenić, *Kultura* 25-38. Gl. također dolje s. 457 sl.
([42]) MHH II 220; *Listine* II 443; AB 28 sl.
([43]) Gl. Wadd VIII 377; VMH I 768. – O utjecaju Peregrinovu na bana Stjepana II gl. *Listine* II 220 323 337 368 377; III 107 221; AB 26-31 (br. 147-9 151 177).
([44]) « Il Bano [Stefano] ... morì l'anno 1357, e fù sepelito nella Chiesa di Frati Minori, ch'è San Nicolo di Milesceuo in Bosna, il quale egli in uita sua haueua fatto », Orbini 355. Gl. također Jelenić, *Dva lijetopisa* 10; N. Lašvanin 37.

razlikuje od susjednih Srba, koje on nazivlje « raskolnicima » ([45]). Ni tadašnja srpska pravoslavna crkva Stjepana II nije smatrala svojim vjernikom, nego ga je proklinjala i svrstavala među krivovjerne babune (patarene), kojima bi on pripadao ili ih pomagao ([46]).

Među suvremenim povjesnim izvorima imaju dva papinska pisma, jedno od 2 svibnja 1337, a drugo od 1 listopada 1345, iz kojih bi se moglo zaključiti, da je Stjepan II pomagao patarene, dapače neko vrijeme i sam pristajao uz to krivovjerje. U prvom pismu papa Benedikt XII piše hrvatskim velikašima, da je čuo, « da Stipoš, ban Bosne, krivovjerce prima, dapače, kako se govori, i brani », pa ih pozivlje, da pomogonu Nelipića, kneza kliškoga, koji je voljan patarene iskorijeniti » ([47]). Kako se iz svega vidi, papa je za ovo pismo dobio podatke od kneza Nelipića, ili iz kruga njegovih prijatelja, koji se tada borio s banom Stjepanom II i htio protiv ovoga uz papinu pomoć podići hrvatske velikaše pod izlikom križarske vojne protiv patarenskih krivovjeraca u Bosni. Radi toga je Stjepana II osumnjičio kod pape, da prima i brani krivovjerne patarene.

([45]) « ... ad presenciam nobilis viri Stephani bani Bosnensis te personaliter contulisti, quodque idem banus ... bonam voluntatem gerit ad extirpandum de principatu Bosnensi cunctos hereticos degentes ibidem, dummodo nos et sedes apostolica, et idem rex Ungarie sibi super hiis favorabiliter assistamus, quorum favorem sibi oportunum extimat propter scismaticos, quos habet sue terre vicinos, quorum scismaticorum auxilium dicti heretici invocarent, si se de terra predicta cognoscerent extirpandos ... », pismo pape Benedikta XII franjevačkomu generalu Gerardu Odonis od 28 II 1340, Wadd. VII 231; VMH I 633; CDC X 526.

([46]) « Verušti v babun'skuju veru ... i prijemljušte je v svoje zemlje ... Ban Stefan, Protomara snaha mu – da budut prokleti », srpski sinodik iz s^r^edine 14-st. prema zagrebačkom rukopisu kod A. Solovjev, *Svedočanstva,* u GIDBiH V 63.

([47]) « Infesta nimis multorum insinuatione nuper accepimus, quod in terra Bosne vicinisque partibus nonnulli heretici ... commorantur tam publice quam occulte ... predicti heretici per Stipotium banum Bosne, ac quosdam alios potentes predictarum partium recipiuntur ... ut asseritur, ac etiam defendantur ... », CDC X 326.

Za drugo pismo papi je dao podatke makarski biskup Valentin. On je u jeseni g. 1344 osobno pošao u Avignon i potužio se papi Klementu VI, da su njegovu biskupiju zaposjeli bosanski krivovjerci ima 20 godina, a splitski nadbiskup Dominik, da mu je ima 10 godina oteo Omiš i Poljice tako, da na sramotu biskupske časti mora prositi ([48]). Valentin je molio papu, da nadbiskupu Dominiku naredi, da mu povrati Omiš s okolicom i da ga preporuči bosanskom banu Stjepanu II, da ga dobrohotno primi i da mu daje crkvenu desetinu. Papa je u tom smislu pisao i jednomu i drugomu ([49]). Prema izvještaju biskupa Valentina, papa piše banu Stjepanu, da se on obratio na pravu vjeru i « povratio jedinstvu svete rimske i katoličke Crkve » ([50]). Ova je tvrdnja u protivnosti sa svim onim, što smo naprijed rekli o katoličkom životu Stjepana II i o njegovu odnošaju s tadašnjim bosanskim vikarom Peregrinom Saksoncem. Ovo je papa Klement VI napisao prema izvještaju makarskoga biskupa Valentina, koji je papi prikazao, da je Stjepan II, koji je pred 20 godina zaposjeo njegovu biskupiju, makarsku krajinu, bio pataren i da mu radi toga nije dao živjeti u njegovoj biskupiji; sada pak da se obratio i povratio jedinstvu katoličke Crkve, pa će mu dopustiti živjeti u biskupiji, i pobirati propisanu crkvenu desetinu, ako mu to papa naredi. To je bilo vješto prikazano, ali netočno, ukoliko se tiče krivovjerja i obraćenja bana Stjepana II.

Prije osnutka vikarije bosanskih franjevaca velika većina bosanskoga plemstva i naroda u Bosni bila je pristala uz bogomilstvo ([51]). Ban Stjepan i drugi bosanski

([48]) Gl. pismo pape Klementa VI splitskom nadbiskupom Dominiku od 1 listopada 1344, CDC XI 160 sl.

([49]) Gl. gore b. 48 i dolje b. 50.

([50]) « Dilecto filio nobili viro Stephano bano Bosnensi ... Ingentem materiam gaudiorum suscepimus, quod ... te vero fidei luce perfusum ac imbutum doctrina evangelice veritatis ad unitatem sancte Romane et catholice ac apostolice ecclesie evocavit ... », CDC XI 161.

([51]) Gl. dolje s. 257 sl.

vladari katolici nijesu ih progonili, jer bi morali doći u borbu s velikom većinom svoga naroda. Oni su dapače iz političke nužde podržavali i državne veze s prvacima « bosanskih krstjana ». U ta naime vremena biskupski su uredi i kaptoli rješavali pravnoposjedne parnice i čuvali pravne isprave: bili su naime « mjesta povjerenja » (52). Budući da su se katolički bosanski biskup i njegov kaptol bili preselili u Đakovo u Slavoniji već prije nastupa Stjepana II (53), po pravnoj nuždi kuća djeda, starješine « bosanskih krstjana », postala je « mjesto povjerenja », kod koje su privatnici sklapali privatnopravne poslove i pohranjivali pravnoposjedovne isprave. I sam ban Stjepan II, i kasnije ban Tvrtko I, iako katolici, pisat će svoje darovnice i obveznice u uredu djeda « bosanskih krstjana » i njima će povjeravati čuvanje i izvršenje istih (54). Ali radi toga se ne smije tvrditi ni za bana Stjepana II ni za Tvrtka I da su bili patareni, dotično da nijesu bili pravi i uvjereni katolici.

20) - *Rat Dušana Silnoga i Stjepana II g. 1350*

Pod konac svoga života Stjepan II morao je voditi teške borbe da očuva Bosnu i svoje tečevine. Početkom jeseni g. 1350 na nj je navalio srpski car Dušan Silni htijući mu oteti Zahumlje i Krajinu. S jakom vojskom i četiri lađe car je osobno upao u Zahumlje i osvojio ga (55). Orbini napose spominje, da je Dušan zauzeo Novi na Neretvi i grad Imotski (56). Početkom listopada g. 1350 u Dubrovniku su se pribojavali, da Dušan ne

(52) Gl. MHEZ I 239; HOFFER, *Dva odlomka* 100-110; KOSTRENČIĆ 1-160.
(53) Gl. HOFFER, n. dj. 89-113.
(54) Gl. darovnicu bana Stjepana II Vukoslavu Hrvatiniću iz g. 1322/23 (THALLÓCZY, *Studien* 11; OSpom 106 sl.) i povelju bana Tvrtka I Stipanu Rajkoviću oko g. 1370, OSpom I 86.
(55) JIREČEK - RADONIĆ I 294; ĆOROVIĆ, *Hist. Bosne* 271.
(56) « il castello d'Imota e Noui », ORBINI 266.
(57) *Listine* III 199.

navali na Ston (57), ali je on iz Zahumlja prešao u Krajinu i krenuo prema Cetini. Stari protivnici bana Stjepana II, Trogirani, 11 listopada su zaključili, da će cara dočekati i pozdraviti zajedno sa Šibenčanima, kada stigne na rijeku Cetinu (58). Dubrovački ljetopisci, poimence Orbini (59), tvrde, da je Dušan u isto vrijeme poslao drugu vojsku od 80.000 ljudi iz Podrinja u Bosnu. Ova je prodrla do Bobovca, ali ga nije mogla zauzeti. Na to i ovo odjeljenje krene na jug preko Donjih Kraja i Završja i sjedini se s glavnim srpskim snagama, koje je vodio sam car. Taj je bio, kako dubrovački analisti pišu, već prekoračio Cetinu i prodro sve do rijeke Krke. Ostavivši posade u osvojenim gradovima, Dušan je krenuo natrag preko Popova polja i Trebinja. Dne 25 listopada u Dubrovniku se riješilo, da cara pozovu u grad i svečano dočekaju (60).

Srpski povjesničari (61) obično drže, da je Dušan od g. 1350 pa do svoje smrti zadržao Zahumlje, ali to nije ispravno. Na državnom sastanku u Milima kod Visokoga g. 1354 s drugim bosanskim zemljama bilo je zastupano i Zahumlje (62). Još prije ovoga sastanka, za živa Tvrtkova oca Vladislava i samo koji mjesec iza smrti Stjepana II, u dvije izvorno sačuvane isprave spominje se prvi posjet bana Tvrtka u Zahumlju: « kada «g(ospo)d(i)n' ban' Tvr'tko grediše naipr'vo u Hl'm'sku zemlu » (63). Ako ban Tvrtko kratko iza smrti svoga strica Stjepana II ide mirno u posjete Zahumlju, i ako zahunski velikaši prisustvuju bosanskom državnom sastanku u Milima g. 1354 za živa cara Dušana Silnoga († 20 XII 1355), to nam govori, da nejaki ban Tvrtko nije oteo Zahumlje

(58) LUCIO, *Memorie di Traù* 246; *Starine* XIII 233.
(59) ORBINI 264-266.
(60) Gl. TADIĆ 44 sl.
(61) ZRUV I 489; ĆOROVIĆ, *Hist. Bosne* 287.
(62) « V' ono vrime, kada bi stanak' na Milih' v'se zemle Bosne i Dol'nih Krai i Zagorija i Hl'm'ske zemle, prisegla e gospoja bana mati i ne sin' g(ospo)n' ban' Tvr'tko », WM XI 247; THALLÓCZY, *Studien* 23.
(63) WM XI 247; THALLÓCZY, *Studien* 21; OSpom 154.

moćnomu caru Dušanu, nego da je tu zemlju naslijedio od svoga strica, koji je morao prije svoje smrti Zahumlje osloboditi od srpskoga zaposjednuća. I uistinu među izvornim listinama bana Stjepana II nalazi se i povelja izdana Vuku Vukoslaviću, u kojoj piše ([64]): « kada biše c(a)r' raški uzel' kr'v' za me ». Na koncu povelje Thallóczy je pročitao « 1331 leto ». Ali iz izvora nije poznato, da bi Dušan osvajao Zahumlje g. 1331, a usto on tada još nije bio car. K. Jireček je dobro zapazio na osnovu fotografskoga snimka, da je « datum 1331 stavljen od neke poznije ruke ... mesto 1351 » ([65]). Iz ove dakle izvorne isprave valja zaključiti, da je Stjepan II iza odlaska Dušanova poslao vojsku u Zahumlje, da iz njega izbaci Dušanove posade. Kako je u navednoj povelji zabilježeno, dok se bosanska vojska borila pod Novim, na desnoj obali Neretve kod današnje Čapljine, Vuk Vukoslavić Hrvatinić dopao je teških rana, ali je grad bio zauzet i oslobođen zaslugom Vukovom.

Poslije Novoga bosanska je vojska, pomognuta od humskih velikaša i domaćega naroda, oslobodila i druge gradove u Zahumlju i Krajini, koje je bio Dušan Silni zauzeo i osigurao sa svojim posadama. Čitavo Zahumlje moralo je biti potpuno očišćeno od srpskih posada prije 22 studenoga 1351, kada je ban Stjepan II pisao Dubrovčanima, da trguju po svoj njegovoj zemlji « bez kakva straha i nebojeći se nikoga » ([66]). I Mavro Orbini ([67]) piše, da je Stjepan II držao cijeli Hum do svoje smrti i da ga je ostavio u nasljedstvo svomu bratiću banu Tvrtku.

Obrana Bosne i oslobođenje Zahumlja od srpskoga cara Dušana, bilo je zadnje veliko djelo zaslužnoga ba-

([64]) GZM 18 (1906) 48 i faksimil br. 6; WM XI 245; Thallóczy, *Studien* 18.
([65]) Jireček - Radonić I 294, b. 2.
([66]) « sine timore aliquo et non timentes ab aliquo », MR II 139.
([67]) Orbini 351 i 393.

na Stjepana II Kotromanića. Orbini ([68]) piše, da je on umro g. 1357, dok su se činile priprave za vjenčanje njegove kćeri Jelisave za ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita I. Mi smo vidjeli, da je državnom sastanku na Milima g. 1354 predsjedao novi ban Tvrtko I. Njegove povelje u Suhoj na Prozračcu pisane su još prije toga. Prema suvremenom poljskom kroničaru Dlugošu kralj Ljudevit se vjenčao s Jelenom Kotromanićkom 20 lipnja 1353 ([69]). Prema onome, što ćemo do čas reći, Stjepan II umro je sigurno poslije 11 kolovoza 1353, a prije 1 srpnja 1354. Stari hrvatski ljetopisac Šimun Klimentović zabilježio je: «1353. tada umri stipan ban » ([70]). F. Rački ([71]) tvrdi, da je Stjepan II umro 28 rujna 1353 pozivljući se na Dubrovački ljetopis, u kojemu se to ne tvrdi.

21) - *Ban i kralj Tvrtko I*

U ispravi od 1 srpnja 1367, izdanoj Dubrovčanima, ban Tvrtko I piše ([72]): « Od poroenija Božija lit' 1367 lito, i našemu gospod'stvu 14. lito, miseca juna po knizi 1. dan', mi Tvrtko milostiju Božijom' ban' bosn'ski ». Ovo nam govori, da je ban Tvrtko počeo vladati poslije 1 srpnja 1353, jer inače 1 srpnja 1367 ne bi spadao u četrnaestu godinu njegova vladanja.

([68]) Gl. gore s. 259, b. 44.
([69]) « Vigesima die mensis Junii [an. 1353] Ludovicus, Hungariae rex, nepos Casimiri, Poloniae regis, virginem Elisabeth, filiam Stephani regis Bosnae, quem Hisupusban vocant, elegantis formae feminam, desponsat, et summo pontifice permittente, matrimonialiter sibi coniungit, celebratis ex more apud Budam nuptiis. Generat siquidem praefatam Elizabeth, Ludovici nuptam, Elisabeth, filia Casimiri ... soror patruelis reginae Hungariae, Elisabeth senioris, germana, Caroli relictae; et Ludovicum quarta consanguinitatis linea contingebat », Dlugoss 1097. Naknadno dopuštenje papino za vjenčanje od 31 VII 1353, gl. CDC XII 194.
([70]) AfSPh IV 33.
([71]) *Bogomili* 435.
([72]) StPov I/1, 72. Gl. Ćorović, *Kralj Tvrtko*.

U drugoj izvornoj povelji bana Tvrtka od 11 kolovoza 1366 stoji, da je ta isprava napisana trinaeste godine njegova vladanja: « po rojeniju Božiju lit' 1355 li, i našemu gospodstvu 13. lito, miseca av'gusta po knizi 11. d'n' » [73]. To znači, da je Tvrtko postao banom poslije 11 kolovoza 1353.

Tvrtko I bio je najstariji sin kneza Vladislava, brata Stjepana II, i Jelene, unuke Pavla I Šubića. Kako je Ruvarac dokazao, Vladislav i Jelena vjenčali su se u drugoj polovici g. 1337 ili najkasnije početkom g. 1338 [74]. Tvrtku je prema tome u drugoj polovici g. 1353, kada je zasjeo na bansku stolicu, moglo biti najviše 15 godina, a ne 22 godine, kako Orbini piše [75].

Poslije smrti bana Stjepana II po bosanskom nasljednom pravu imao ga je naslijediti najstariji član uže banske kuće, a to je bio Vladislav, drugi brat Stjepanov. Ali kako je taj bio boležljiv i osjećao, da ne će dugo živjeti, svoje pravo prenio je na svoga najstarijega sina Tvrtka, koji je po onobodnom običajnom pravu mogao sam vladati, jer je bio zakonski punoljetan navršivši četrnaest godina života.

Na osnovu poznatih izvora događaji su se u vezi sa smrću bana Stjepana II morali ovako razvijati: ban Stjepan umro je koncem ljeta ili početkom jeseni 1353. Odmah iza njegova pogreba, ili tokom jeseni g. 1353, održan je državni stanak svih bosanskih zemalja, na kojemu se knez Vladislav odrekao nasljedstva i njegov najstariji sin Tvrtko bio potvrđen za bana. Još tokom jeseni g. 1353 cijela banska obitelj, da se odmori od duboke žalosti za pokojnim banom Stjepanom, a moguće da potraži okrepu bolesnomu knezu Vladislavu u toplijim južnim krajevima, pošla je na jug s novim banom Tvrtkom, koji je tada prvi put išao u Hum da posjeti tu zemlju. Na tom putu u jeseni g. 1353 napisane su dvije izvorno sačuvane povelje bana Tvrtka I, u kojima se spominje njegov otac Vladislav, majka Jelena i mladi brat Vuk [76]. Povelje su pisane u Suhoj na Prozračcu. Kako proizlazi iz dvaju nedavno pročitanih natpisa na stećku kneza Pavla Komlinovića, Prozračac se nalazio oko sredovječnoga groblja Visočice, koje leži oko 1 milju jugoistočno od današnjega Čerina u gornjem Broćnu, kotar Mostar. Danas se to mjesto zove Bakri [77]. U zimi g. 1353/54 umro je knez Vladislav, otac bana Tvrtka I. U ljeti g. 1354 banova majka Jelena s mlađim sinom Vukom posjetila je kraljevski dvor u Ugarskoj, da obađe svoju zaovu Jelisavu i da iskaže čast ugarsko-hrvatskom kralju Ljudevitu I kao vrhovnom gospodaru u ime novoga bana Tvrtka i cijele bosanske banske obitelji. Po povratku Jeleninu iz Ugarske, u jeseni g. 1354 održao se je stanak u Milima kod Visokoga, na kojemu su ban Tvrtko, njegov brat Vuk i majka Jelena izdali povelju Vuku Vukoslaviću, koja se do danas sačuvala u izvorniku.

22) - *Ugovor Tvrtkov s kraljem Ljudevitom I g. 1357*

Prvih godina svoga vladanja Ljudevit I (1342-1382) nije dirao Bosnu. Bio je zaokupljen drugim poslovima, a i kao mladić imao je poštovanje prema svomu starijemu rođaku, bosanskomu banu Stjepanu II, koji je vjerno

[73] HSpom 84; AB 35.
[74] ZRuv I 471 sl.
[75] Orbini 356.

[76] « Az' rab' boži i svetogo Grgura, a zovom' go(spo)d(i)n' knez' Vladislav' i gospoja knegina Elina i niju sin gospodin' ban' Tvr'tko i negov' brat' knez' Vi'k' ... », druga povelja bana Tvrtka izdana u Suhoj na Prozračcu, Thallóczy, WM XI 246; *Studien* 20; OSpom 153. Prva povelja objelodanjena je u WM XI 245 sl.; Thallóczy, *Studien* 19 sl.

[77] Natpise je pročitao i objelodanio Vego, *Novi i revidirani ćirilski natpisi* 221-237. Natpis na samom stećku glasi: « Ase leži knez' Pavao Komlinović' na svoi plemenitoi na Prozračcu u dni voevode Sandala » (n. dj 229). Na podnožju stećka opetuje se isti natpis s nadodatkom: « koiga počteno i virno služaše ... », (n. dj. 232).

pomagao njegova oca i njega. S godinama u Ljudevitu je sazorila misao, da u svoju neposrednu upravu uzme sve zemlje, s kojim su vladali njegovi predšasnici ugarsko-hrvatski kraljevi. S tom je mišlju Ljudevit vodio ratove s Venecijom radi dalmatinske Hrvatske. Tu je on misao napose jasno izrekao u okružnom pismu od 4 lipnja 1356 prije napada na Rašu [78]. U tom radu Ljudevitu je morala zapeti za oči i Bosna, koja je od g. 1322 do 1330 otkinula od kraljevstva Hrvatske i Dalmacije Krajinu između Neretve i Cetine, Tropolje i Hum [79]. Bosna se u to pod utjecajem bogomilstva sve više osamostavljavala i nastojala živjeti svojim posebnim životom.

Da se domogne starih hrvatskih zemalja, koje je Stjepan II bio ujedinio s Bosnom, Ljudevit je najprije počeo pojedine tvrde gradove dobivati u svoje ruke zamjenom s gradovima u Slavoniji. Tako je 9 studenoga 1356 grad Bistricu u Hlivnu zamijenio s gradom Čavom (Bužimom) na Uni [80]. Zatim je počeo pozivati pojedine velikaše, da prijeđu k njemu, a on će ih uzeti u zaštitu i braniti od bosanskoga bana. Tako je pozivao u ožujku g. 1357 braću Grgura i Vladislava Hrvatinića

[78] « ... regnum nuncupatum Rasciae, quod iuris praedessessorum (!) nostrorum ac nostri fuit et existit et quod de facto tantum est et tenetur occupatum per sancte et unice matris ecclesie rebelles schimasticos ... », CDC XII 356.

[79] Gl. gore s. 117-123.

[80] « ... quia nobilis vir Gregorius filius Gales de Hleuna, dilectus nobis et fidelis gracie nostre regie et nobis se submisit et subiecit, vultroque et bona sua voluntate castrum suum Byztriche vocatum in Hleuna habitum nobis vtile et vtique necessarium iuxta nostrum beneplacitum ... perpetue possidendum dedit ... ideo nos animo gratanti pro ipsius Gregorii ... castro suo prenotato in cambium eiusdem castri quandam terram nostram regalem Chaua vocatam in regno nostro Sclauonie existentem ... eidem Gregorio filio Gales et per eum suis heredibus ... tradidimus, dedimus, donauimus et contulimus ... », CDC XII 376. Kako se vidi iz službenoga prijepisa ove povelje kod zagrebačkoga kaptola od 20 III 1358, Grgur je odmah poslije darovnice prešao u Čavu. Tu se zove « comes Gregorius filius Galesa de Chaua », n. mj. 377.

i njihova rodaka Grgura Stipanića, gospodare Vrbasa i Glamoča [81]. Ali glavni udar na Bosnu Ljudevit je izvršio u ljetu g. 1357, kada je za posjeta bana Tvrtka u Ugarskoj ovoga prisilio, da mu ustupi Hum kao miraz svoje žene Jelisave, kćeri bivšega bana Stjepana II.

Orbini piše, da je Ljudevit iznudio od Tvrtka samo zapadni dio Zahumlja od Neretve do Cetine [82]. Ali to ne će biti ispravno. Zapadno od Neretve nalazile su se samo četiri stare župe humske (Veljaci, Broćno, Večerić i Imotski), jedva jedna trećina Huma, pa nije vjerojatno, da bi se Ljudevitova pohlepa zadovoljila s tako malim zalogajem. A što je glavno, suvremeno izvješće bežinskoga arhidakona Gala govori o cijelom Humu. Iz Budima on je pisao na 17 srpnja 1357 [83] svomu biskupu Stjepanu u Zagreb ovako [84]:

[81] « Ludovicus ... fidelibus suis Gregorio et Ladizlao filiis Pauli filii Horuatini, as Gregorio filio Stepanch, nobilibus de Greben et de Dlamuch salutem et gratiam. Quia certa relacione percepimus, vos habere propositum ad nos convertendi, ideo promittimus vobis, ut si dictum propositum vestrum effectui curabitis mancipare, et ad fidelitatem nobis et sacre regni corone, ac regine consorti nostre karissime exhibendam conuersi fueritis, tunc omnia castra et possessiones vestras hereditarias et titulo iuris hereditarii ad vos pertinentes, vobis confirmabimus irreuocabiliter possidendas, et ... a potestate et iurisdictione bani Boznensis vos in perpetuum eximendo ... », CDC XII 396 sl.

[82] « ... Tuartco ... conuenne co 'l Rè di darli in Chelmo il mercato di Narente, e tutto quel tratto di paese, che è frà il fiume di Narente, e quell'altro di Zetine, con li castelli d'Imota, e Noui ... », Orbini 356.

[83] Arhiđakon Gal je datirao svoje pismo sa svetkovinom sv. Aleksija, 17 srpnja, ali nije zabilježio godinu. I. Kukuljević, APJ II 35, datirao ga je s g. 1360, a Thallóczy, *Studien* 336, sa 1359. I. Ruvarac, ZRuv I 474-476 488 sl., nedvojbeno je dokazao, da je Gal pisao svoje pismo 17 srpnja 1357.

[84] « Scire vult vestra paternitas, quod inter dominum regem et Thurkonem wanum Woznensem huiusmodi facta est concordia et compositio, quod idem wanus totam teram Holmi cum omnibus castris in eadem existentibus pro iuribus domine regine iunioris eidem resignauit. E conuerso autem idem dominus rex wanatum Wozne et Wzure eidem wano et fratri suo confirmauit; ita uidelicet, quod idem wanus omnes paternos et hereti-

« Neka zna Vaše očinstvo, da su između gospodina kralja i Tvrtka, bana bosanskoga, ovakva sloga i sporazum napravljeni, da taj ban njemu (kralju) ustupi cijelu zemlju Hum sa svim tvrdim gradovima u njemu po baštinskom pravu gospođe mlađe kraljice; sa svoje pak strane isti gospodin potvrdio je rečenomu banu i njegovu bratu Vuku banat Bosnu i Usoru, ali s tim da je isti ban obvezan istrijebiti patarene i heretike iz svoje zemlje; da će potpunu vjernost izkazivati gospodinu kralju i da će u svakoj njegovoj vojni vjerno mu služiti, kada to kralj zatraži, i da će on sam ili njegov brat osobno trajno prebivati na kraljevskom dvoru ».

I po dubrovačkoj zavjernici od 27 svibnja 1358 Ljudevit se smatrao neposrednim gospodarom Huma i od Dubrovčana traži, da njemu kao gospodaru Huma plaćaju stonski prinos (85). I hrvatski ban Ivan Ćuz, kojemu je Ljudevit bio povjerio da zaposjedne Hum, nazivlje se « gospodar zemlje Huma » (86), cijeloga dakle Huma, a ne samo jednoga njegova dijela.

Ugovor je stvarno glasio, da Tvrtko ustupi Ljudevitu cijeli Hum, ali se to nije uistinu ostvarilo. Po našemu mišljenju upravo je za to g. 1363 došlo do rata između Tvrtka i Ljudevita I, što Tvrtko nije ispunio ugovor od g. 1357 u pogledu Huma.

Nakon ugovora s banom Tvrtkom, kralj Ljudevit povjerio je Ivanu Ćuzu, banu Hrvatske i Dalmacije (1355-1359), da zaposjedne Hum. Ovaj je svomu dotadašnjemu naslovu pridodao Hum i u buduće se nazivao: « Ivan, ban cijele Dalmacije i Hrvatske, gospodar zemlje Huma » (87). Ali kako je tada vodio kraljevsku vojsku u ratu s Mlečanima za Dalmaciju (88), nije se imao kada brinuti, da stvarno zaposjedne Hum. Od g. 1357 pa do g. 1360 u toj zemlji nema promjene: Humom i dalje vlada Sanko Miltenović, potomak stare hrvatske vladarske kuće Andrije Humskoga, koji priznaje bana Tvrtka kao svoga vrhovnoga gospodara. Tih godina trgovištem Drijevom na desnoj obali donje Neretve upravlja Stjepko Čihorić, brat Sankova zeta Nenca Čihorića, župana u Popovu polju (89). Kada je nastupio novi ban u Hrvatskoj i Dalmaciji, Nikola Szechy (1359-1366), taj je htio uzeti Hum u svoje ruke, ali se tomu opre župan Sanko i njegova rodbina. Došlo je do oružanoga sukoba, u kojemu je ban Nikola razbio humske čete i zaposjeo Hum do Neretve. U tim borbama zarobio je Stjepana Čihorića, upravitelja Drijeva. Posebno dubrovačko poslanstvo zamolilo je bana Nikolu, da pusti na slobodu Stjepka Čihorića, jer je Stjepko vrijedan i odlučan protivnik Vojislava Vojnovića, predstavnika srpskoga cara Uroša IV u Trebinju, pa je u interesu kralja Ljudevita i bana, a naravno i Dubrovčana, da Stjepko bude pušten na slobodu (90). Na to posredovanje Nikola je odmah pustio Stjepka na slobodu (91).

cos de terra sua eiicere teneatur ... Et quod omnem fidelitatem exhibet domino regi et in omni expeditione sua fideliter tenebitur seruire [quando per] dominum regem fuerit requisitus, et ipse vel frater suus continuam in curia regia facient residentiam personalem ... Datum Wude in festo sancti Alexii confessoris. Per Gallum archidiaconum de Wexin », Thallóczy, *Studien* 336 sl.

(85) « ... et quingenta [iperpera] que bano Boznensi fideli nostro, pro redimenda vexacione sua persolvebant ... nobis et nostris successoribus annis singulis solvere promiserunt ... », CDC XII 482.

(86) « Exemplum litterarum Joannis totius Dalmatie et Croatie bani, dominique terre Halme honorabilis ... Datum Tinini sexto die octobris » 1358, *Listine* IV 6.

(87) Prednja bilješka.

(88) Klaić, *Povjest Hrvata* II/1, 123-129.

(89) DR 26; Jireček, *Die Edelleute* 477.

(90) « Anchora significarli, chomo hauemo tegnuto Stjepho (!) Çicurich per offender questo nostro inimico [Voyslavo Vojnović]. Lo quale Stjepho ... sa tutti li passi et li luoghi. Et questa zente cum alguno aido porria fare grandenissimo damnazion nostro inimico, che seria honor de messer lo re et suo, et nostra gloria et vendicta ... », naputak dubrovačkoga kneza N. Sarake poslaniku Držiću od 18 VII 1361, CDC XIII 159.

(91) Stjepko Čihorić bio je u Dubrovniku koncem srpnja ili početkom kolovoza 1361, CDC XIII 162 sl. Gl. također Jireček, n. dj. 477.

U isto vrijeme, ili malo kasnije, ban Nikola zarobio je i Gradoju, brata humskoga župana Sanka. I za nj su posredovali Dubrovčani dne 12 srpnja 1362. Ban je pustio Gradoju uz otkup od 5.000 dukata ([92]). Ali uza sve to banu Nikoli nije pošlo za rukom, da zaposjedne cijeli Hum. Župan Sanko uspio je da obrani lijevu obalu Neretve i da se tamo i dalje održi ([93]).

Ban Tvrtko I nije se javno miješao u borbu Humljana s hrvatskim banom Nikolom, ali se iz onodobnih, iako oskudnih, izvora mora zaključiti, da je bio nezadovoljan sa sklopljenim ugovorom s kraljem Ljudovitom i da je u duši odobravao otpor Sankov i tajno ga na to nagovarao. To napose valja zaključiti iz priznanja đakovačkoga lektora Ivana te iz pisama, koje je taj izmjenjivao s bosanskim banon Tvrtkom ([94]). Kralj je Ljudevit za to znao, pa kada je vidio, da ban Nikola ne može da zauzme cijeli Hum, odlučio je da sa svom državnom snagom navali na bana Tvrtka i da ga prisili na ispunjenje sklopljenoga ugovora. Kako Ljudevitov tajnik i životo-

([92]) « cometemo a li Jacomo de Menze ... che ... debi ander ... ambaxador a misser ban de Dalmacia et de Crohacia ... per far lo rescato de Gradoe frar de Sencho ... », CDC XII 239 sl. Gl. također Ćorović, *Hist. Bosne* 287.

([93]) Sanko Miltenović, pristaša bana Tvrtka, spominje se kao gospodar (župan) Huma: 19 rujna 1361 (DR 34); 10 X 1363 (Dinić, *Dubrovački tributi* 216); 25 VIII 1364 (StPov I/1, 103); 4 II 1366 (DR 44 sl.) itd. Na povelji bana Tvrtka od 11 kolovoza 1366 u Prozoru, u župi Rami, potpisuje « kaznc' S'nko i s' bratiom' », (HSpom 83). Gl. također Jireček, n. d. 474-480.

([94]) « Johannes lector ecclesiae Bosnensis predictae, confessus extitit in hunc modum: quod ... cum viro magnifico domino Tvrthcone bano Bosnensi, quem noverat pro tunc aemulum regium et fautorem haereticorum manifestum ... prout etiam tenor quarumdam continebat litterarum, unius videlicet scriptae manu sua propria et suo sigillo signatae, directae per ipsum bano antedicto et alterius receptae ab eodem viceversa, quae tamen casualiter in manus domini episcopi devenerunt antedicti [Petri, ep. Bosnensis]), quas et nos, exhibente eas eodem domino episcopo, fide vidimus occulata ... », zapisnik kaptola bačke biskupije, *Századok* (1897) 513.

pisac đakon Ivan piše: kralj je smatrao Humljane i Tvrtka « drskim buntovnicima » ([95]). Jedna vojska, koju je vodio sam kralj, provali niz Vrbas u Donje Kraje, a druga pod vodstvom palatina Nikole Kontha upade u župu Usoru i Soli. Vlatko Vukoslavić, negda vjeran pristaša bana Stjepana II i samoga Tvrtka, predade kralju Ljudevitu grad Ključ u župi Banici u zamjenu za grad Bršćanovac u bjelovarskoj županiji ([96]). Ali se kralju opre Vukac Hrvatinić, stric Vladislavov, u svom tvrdom gradu Sokolu ([97]). Opsjedajući taj grad Ljudevit je izdao tri poznate povelje, dvije 8 srpnja ([98]), a jednu 10 istoga mjeseca ([99]). Videći da ne može zauzeti tvrdi Sokol, a poglavito, kako se čini, pod jakim pritiskom Bošnjaka, koji su udarili s juga, Ljudevit napusti opsjedanje grada Sokola i naglo se povuče preko Save. Dne 13 srpnja nalazio se kod Sane ([1]), a već 19 srpnja stigao je u Viroviticu ([2]). Istočna vojska, koja je opsjedala tvrdi Srebrnik više Spreče, još je gore prošla. Kako se čini, tu su vojsku Bošnjaci potpuno razbili ([3]) tako, da se morala spasiti bijegom, u kojemu je kancelar kraljevstva, ostrogonski nadbiskup Nikola, izgubio i državni pečatnik ([4]).

([95]) « Item ad terram Bozne similiter regie corone subiectam, ad conterendam proterviam quorundam rebellancium ... Konth palatino ... magno exercitu destinavit [rex Ludovicus] », Florianus III 184 sl.

([96]) Gl. Thallóczy, *Studien* 337 sl. i 339-341; CDC XIII 296.

([97]) « ... u ono vrime, k'da se podviže na me ugar'ski kral' u ime Ludovik', i prihodi u Plivu pod' Sokol', i on'dazi mi voevoda vl'k'c' [Hr'vatinić] vir'no posluži », darovnica bana Tvrtka I, Vukcu Hrvatiniću od 11 kol. 1366, HSpom 83; AB 34

([98]) « datum in Plyna in obsidione castri Zokol terre Boznensi ... », *Hazai okleveltar* 1234-1536 (Budapest 1879) 269.

([99]) « Datum in castris prope Zakol », *Listine* IV 57; CDC XIII 296.

([1]) CDC XIII 297.

([2]) « Datum in Wereuche feria quarta proxima post festum Divisionis apostolorum anno domini millesimo CCCLX tertio », Barabás I 125.

([3]) Gl. Šišić, *O ratu bana Tvrtka* 319-325.

([4]) Gl. dolje s. 274, b. 7.

Kralj Ljudevit u više navrata spominje svoju vojnu u Bosni i redovito naglasuje, da je pošao u rat da istrijebi krivovjerce iz Bosne ([5]). Ali pravi razlog te vojne otkriva nam ban Tvrtko u spomenutoj povelj Vukcu Hrvatiniću, u kojoj piše ([6]): « u ono vrime, k(a)da se podviže na me ugr'ski kral' u ime Ludovik', i prihodi u Plivu pod Sokol' i on'dazi mi voevoda Vl'k'c' virno posluži ». I sam kralj Ljudevit u povelji od 25 veljače 1364 priznaje, da je vodio rat « protiv bana Bosne » ([7]). Dakle glavni uzrok ratu bio je politički, naime to, što Tvrtko nije održao sklopljeni ugovor g. 1357.

Uspjeh bana Tvrtka g. 1363 bio je znatan, ali ne potpun, kako se obično naglasuje ([8]). Usprkos pobjede u sjevernoj Bosni, ban Tvrtko nije došao u posjed Završja, makarske Krajine ni zapadnoga Huma. Ti su krajevi i dalje ostali u rukama hrvatskoga bana Nikole i pod neposrednim gospodstvom kralja Ljudevita sve do njegove smrti. Dne 18 srpnja 1361 Dubrovčani traže od hrvatskoga bana Nikole, da im dadne trg Drijevo u zakup ([9]). Taj korak panovljaju i 24 srpnja 1362 ([10]). Dne 7 svibnja 1364 Dubrovčani se tuže istomu hrvatskom banu Nikoli na razbojnike iz makarske Krajine ([11]). Od g. 1361 Filip Nozdronja iz Zadra bio je činovnik hrvatskog bana Nikole u trgu Neretvi (Drijeva) i kaštelan u Omišu ([12]). Dne 9 listopada 1372 kralj Ljudevit daje

([5]) Gl. Thallóczy - Barabás 131 sl.; CDC XIII 338 sl. 358 sl.
([6]) Gl. gore b. 97.
([7]) « maiori sugillo nostro in exercitu nostro in Wzura contra banum Bozne habito causaliter perdito », CDC XIII 338.
([8]) Šišić, *Vojvoda Hrvoje* 18; Ćorović, *Hist. Bosne* 286, i drugi.
([9]) « se volesse dare lo merchado de Narente al Comune de Raguxa, et per quanto precio » (CDC XIII 159); « per un anno .., fin a la suma de duchati II. M. V. C. in zoso », n. dj. 164.
([10]) CDC XIII 241.
([11]) « a misir lo bano de Dalmacia et de Croacia ... malefactori et spezalmente quelli de la Crayna zammay non hanno cessato ni cessano arobare, ferire et anchidere li hommeni de la ponta nostra de Stagno ... », CDC XIII 368.
([12]) Gl. CDC XIII 140 222 227 524 526

Ivanu Nelipiću, u zamjenu za njegove gradove, « dva svoja grada Novi [na desnoj strani Neretve kod današnje Čapljine] i Imotski zvani, koji se nalaze u našoj zemlji Humu » ([13]). Dne 25 rujna 1378 knez je u Imotskom bio « gospodin Embrić », od kojega Dubrovčani u ime hrvatskoga bana Nikole (drugi put 1377-1380) traže 1000 ljudi za obranu Stona od Mlečana ([14]). Te iste godine 1378 u zapadnom dijelu Huma Stjepan Pribilović nosi naslov vojvode humskoga u ovisnosti od kralja Ljudevita ([15]).

23) - *Pobuna « bosanskih krstjana » protiv bana Tvrtka g. 1365/67*

Koncem g. 1365 Bošnjaci su se pobunili protiv bana Tvrtka i istjerali ga iz Bosne ([16]). Od suvremenih vijesti o tome najznamenitije je pismo bana Tvrtka mletačkom duždu Marku Corneru od 29 ožujka 1366. Iz toga pisma mogu se razabrati glavni uzroci pobune i razvoj događaja u prvom razdoblju bune. Tvrtko Duždu piše ([17]): « ... isti plemići naše zemlje, kao što su prije

([13]) « ... duo castra sua Wywar [= Novi grad] et Imota nuncupata, in terra nostra Cholmi existencia et habita ... », CDC XIV 440.
([14]) CDC XV 402 sl.; DR 76.
([15]) DR 699. Gl. ZRuv I 493.
([16]) Gl. ZRuv I 477-485 488 sl.
([17]) « ... Cum enim ipsi nobiles nostri regni sicut primo deo et nobis aliqualiter infideles, nosque miserabiliter de nostro regno una cum nostra genitrice pepulerant et totaliter eiecerant. Nosque per misericordiam omnipotentis dei et gratiam incliti principis domini Lodovici dei gratia regis Hungarie, iustitia nostra et fidelitate requirente, simus iterum in nostrum regnum aliqualiter recepti, licet non in toto, non valentes ita subito ipsos nobiles pro nostra et pro vestra iniuria punire et incarcerare ... Nos itaque deo permittente de omni vestra iniuria parvo tempore expectato, omnimodam iusticiam faciemus plene et integre ... Scripta in Bosna dominica Ramis Palmarum anno domini MCCCLXVI, Tuerto dei et domini nostri Ludovici regis gratia bannus Bosne, ac domina Elena genitrix ipsius carissima, vestr intimi amici », *Listine* IV 84.

bili nevjerni Bogu, postali su jednako i nama nevjerni, i sramotano su nas istjerali i potpuno izbacili iz naše zemlje zajedno s našom majkom. Ali mi smo milosrđem svemogućega Boga i milošću kralja Ugarske, kako je tražila naša pravednost i vjernost, opet donekle primljeni u našu zemlju, iako ne u svu. S toga ne možemo odmah kazniti i baciti u tamnicu one plemiće zbog nepravde nanešene nama i vama ... Dok se, dakle, ne utvrdimo i u našoj zemlji dobro ne učvrstimo, uzmite na znanje našu dobru volju. Tada ćemo s Božjom pomoći, poslije kratkoga vremena, potpuno i u cijelosti zadovoljiti pravdi ... Tvrtko, Božjom i našega gospodara kralja Ljudevita milošću ban Bosne, i gospođa Jelena, majka njegova predraga, vaši srdačni prijatelji ».

Ovo nam pismo govori, da se Tvrtko nije utekao kralju Ljudevitu istom onda, kada je bio istjeran iz Bosne, nego da je on prije pobune priznao vrhovništvo kralja Ljudevita i upravo radi toga bio izgnan iz svoje banovine. Tvrtko naime kaže, da se on u Bosnu povratio, « kako je tražila naša pravednost i vjernost » kralju Ljudevitu. On nadalje veli, da je bosanska vlastela zajedno s njim istjerala i njegovu majku Jelenu. Iz toga moramo zaključiti, da je izmirenje između kralja Ljudevita i bana Tvrtka postredovala kneginja Jelena i da je ona imala velik udio u novom sporazumu između dva vladara. Prema novom ugovoru, koji je morao biti sklopljen u g. 1365 ili u prvoj polovici slijedeće godine, ban Tvrtko priznao je vrhovništvo ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita, a ovaj njega za bana Bosne. Glede Huma stranke su se morale sporazumjeti na osnovu činjeničkoga stanja. Ljudevit je naime morao napustiti zahtjev za ustupanjem cijeloga Huma, a Tvrtko je pistao, da hrvatski ban drži Završje, Krajinu i zapadni Hum. Kako smo već vidjeli, takvo je stanje u tim krajevima bilo prije rata g. 1363 i takvo je ostalo i kasnije sve do smrti kralja Ljudevita g. 1382.

Budući da je Hum radi činjeničkoga stanja postao sporedno pitanje, u novom ugovoru glavna je stvar morala biti progon « bosanskih krstjana ». Ljudevit je na-

ime u ratu g. 1363 dobro upoznao, da su mu ti najveći i najodlučniji neprijatelji. Vuk Hrvatinić, koji je branio grad Sokol protiv Ljudevita, bio je toliko pod utjecajem « bosanskih krstjana », da nije ni krstio svoga sina Hrvoja, budućega hercega splitskoga ([18]). Nakon pobjede g. 1363 bosansko plemstvo patarenske vjere moralo je biti radi vjerskih razloga protivno svakom sporazumu s kraljem Ljudevitom. Ta se protivnost pretvorila u otvorenu bunu, kada je ban Tvrtko, na osnovu preduzetih obveza, koncem g. 1365 htio iz Bosne izagnati « bosanske krstjane », redovnike patarenske sljedbe. Pobunjenici su predobili za se Vukića, mladega brata Tvrtkova, i Dabišu, njegova naravnoga brata ([19]). Vuk će se kasnije tužiti, da mu brat Tvrtko nije htio dati baštinu, koja ga ide ([20]), ali se iz svega vidi, da je glavni razlog pobune bio vjerski. To nam govori i činjenica, da su se glavne borbe između pobunjenika i Tvrtka vodile u župi Neretvi na rijeci Neretvici te od Konjica do izvora rijeke Neretve ([21]), u onim naime krajevima, gdje su « bosanski krstjani » imali najviše svojih kuća i gdje je patarentsvo bilo najjače ([22]). Vjerske razloge pobune navodi i Tvrtko u spomenutom pismu mletačkom duždu od 29 ožujka 1366. On veli, da su bosanski plemići postali njemu nevjerni, jer su prije bili nevjerni Bogu.

Tvrtku su ostali vjerni plemići Donjih Krajeva, pa i Vukac Hrvatinić, koji je inače bio pristaša « bosanskih krstjana ». I Usora mu je ostala vjerna i humski župan Sanko ([23]). S pomoću ovih i s vojnom snagom, koju mu je poslao kralj Ljudevit, Tvrtko je slomio pobunjenike i uspostavio svoju vlast u cijeloj bosanskoj banovini ([24]),

([18]) Gl. Lucio, *Memorie di Traù* 392.
([19]) Gl. gore b. 16.
([20]) Gl. VMH I 91.
([21]) Gl. Orbini 194 356-358; ZRuv I 479-485.
([22]) Gl. Mandić, *Bogomilska crkva* 301 sl.
([23]) Glavne pristaše Tvrtkove spominju se kao svjedoci u njegovoj povelji od 11 kol. 1366, HSpom 83 sl.; AB 34 sl.
([24]) O buni bosanske vlastele protiv bana Tvrtka i njezinu

naravno bez Završja, Krajine i zapadnoga Huma. Sa svojim bratom Vukom Tvrtko se pomirio g. 1370 i priznao mu naslov bana ([25]) i po svoj prilici dao mu neki kraj zemlje, da njim upravlja.

24) - *Bosna postaje kraljevinom*

Nakon unutarnjega učvršćenja bosanske banovine g. 1366 do 1370, pobjede nad Nikolom Altomanovićem g. 1373 i ženidbom s bugarskom carevnom Dorotejom g. 1374 ([26]), u Tvrtku je počela dozrijevati misao, da uzme kraljevski naslov i da se proglasi potpuno samostalnim i neovisnim vladarom. Za to mu je mogao dati poticaja kralj Ljudevit, koji je g. 1371 postao poljskim kraljem i sada se otimao za napuljsko kraljevstvo u Italiji. Mogla ga je na to poticati i žena Doroteja, koja je bila kćer vidinskoga cara Stracimira, koji je vladao državom manjom i slabijom, nego je bila Tvrtkova banovina. Na to ga je poticao i raspad susjedne srpske države, koja se sve više rastakala nakon smrti cara Uroša IV († 1371).

Po svoj prilici, da ne bi izazvao svoje susjede, napose kralja Ljudevita I, kralj Tvrtko okrunio se tiho i nečujno tako, da iz suvremenih izvora ne znamo pravo ni gdje, ni kada, ni od koga je bio krunjen. Gotovo 250 godina poslije Orbini je zabilježio, i on to jedini tvrdi, da je Tvrtko bio okrunjen za kralja od metropolita

dokončanju gl. ZRuv; Ćorović, *Hist. Bosne* 288-293; PHZBiH I 301-306.

([25]) Gl. HSpom 85 sl.; AB 40-42.

([26]) Banova majka Jelena pozvala je Splićane na ženidbu svoga sina bana 16 stud. 1374 (CDC XV 81). Tvrtka I vjenčao je bosanski biskup Petar, 8 prosinca 1374, u crkvi Sv. Ilije kod Modriče u Usori. Taj isti dan ban je bogato obdario bosansku biskupiju, što je i papa Grgur XI potvrdio pismom od 31 listopada 1375, AB 40-42 (tu je papinska bula krivo navedena pod g. 1374 i ime papino Grgur IX). Gl. Ćorović, *Kralj Tvrtko*.

mileševskoga manastira u Podrinju ([27]). To neupravno potvrđuje i sam kralj Tvrtko, kada kaže da je išao u srpsku zemlju i tamo došavši da je bio vjenčan vijencem svojih srpskih praroditelja ([28]). Pitanje je sada, da li je to bilo prvo i jedino krunjenje Tvrtkovo, ili je on već prije toga bio okrunjen u Bosni? Lj. Thallóczy iznio je mišljenje, da se Tvrtko nije krunio u Mileševu u Podrinju nego u Milima, koje bi se po njemu nalazilo kod Ključa u župi Banici ([29]). M. Perojević ([30]) izrazio se za dvostruko krunjenje. I naše je mišljenje, da se iz neupravnih suvremenih izvora mora izvesti, da se Tvrtko najprije okrunio bosanskom krunom u Milima na grobu svoga velikoga strica Stjepana II, a onda koji mjesec kasnije srpskom krunom u Mileševu u Podrinju.

U svojoj povelji Dubrovčanima od 10 travnja 1378 kralj Tvrtko izričito kaže, da je on bio ovjenčan s dva kraljevska vijenca, najprije onim bosanskoga kraljevstva, pa onda u srpskoj zemlji vijencem njegovih srpskih praroditelja. Njegove su riječi ([31]):

« spodobi me [Krist'] sugubim' vincem iako obaja vladič'stvija ispravlati mi, pr'vije od ispr'va v' bogomdarovan'niji nam' zemli Bosni, potom že gospodu mojemu Bogu spodobl'šu me naslidovati pristol' moih praroditel', gospode sr'b'ske ... mene že videštu zemlju praroditel' moih' po nih' ostavl'šu i ne imuštu svojego pastira. I idoh' v' sr'b'skuju zemlju želaje i hote ukripiti pristol' roditel' moih' i tamo š'dšu mi, vinčan' bih' Bogom' darovanim mi vincem' na kraljevstvo praroditel' moih' ».

([27]) « ... fù del 1376 incoronnato dal Metropolitano del Monasterio di Milesceuo, e dalli suoi monaci nella Chiesa di detto luogo: e si fece chiamar Stefano Mirce», Orbini 358. Gl. Radojčić, *Obred krunisanja* 1-82.

([28]) Gl. dolje b. 31.

([29]) Thallóczy, u GZM 18 (1906) 419.

([30]) PHZBiH I 314.

([31]) StPov I/1, 76.

Kruna bosanska, kojom su se krunili bosanski kraljevi i u svojim je pečatima slikali, bitno je različita po obliku od srpske krune. Kako znamo iz freskoslika kralja Milutina g. 1321 u Gračanici, cara Dušana g. 1346 u Lesnovu i kralja Vukašina sredinom 14-st. u Psaču i drugim zadužbinama, srpska kruna imala je oblik kape odozgo zatvorene s gornjim klobučastim dijelom [32]. Tvrtko je u Mileševu bio okrunjem, kako je vjerovati, starom srpskom krunom, kojom su bili krunjeni predašnji srpski kraljevi. Ako te krune slučajno nije mogao imati, oni, koji su mu krunidbeni vijenac spremali, taj su morali praviti prema staroj kruni raških kraljeva, koje je oblik bio opće poznat iz tadašnjih mnogobrajnih zadužbina srpskih vladara. Bosanska kruna naprotiv bila je otvoren vijenac, nad kojim su se isticali stilizirani ljiljani u obliku križića, slično kao što je bila napravljena kruna ugarsko-hrvatskih anžuvinskih kraljeva. Kruna ovoga oblika čuvala se u Bobovcu i njom su bili krunjeni svi bosanski kraljevi poslije Tvrtka I. Njezin oblik nalazimo na pečatnicima bosanskih kraljeva i na njihovim novcima [33]. Ovu krunu imao je i Tvrtko I u svomu velikomu državnom pečatniku [34], što nam govori, da bosanski krunidbeni vijenac potječe od Tvrtka I. Da je Tvrtko bio samo jedamput krunjen, i to krunom srpskih kraljeva u Mileševu, ne bi imali tumačenja, za što je Tvrtko pravio bosansku krunu po uzoru ugarsko-hrvatskih kraljeva. Za to je jedino tumačenje, da se on najprije krunio za bosanskoga kralja i za tu svrhu izradio bosansku krunu.

Dinić je iz jednog dubrovačkog teksta od 24 rujna 1378 [35] zaključio, da je kralj Tvrtko bio krunjen u

(32) Gl. HNJ I 384, tabla 28; 416, tabla 31 sl.
(33) Gl. sliku krune kralja Ljudevita I i kraljice Marije kod Klaić, *Povjest Hrvata* II/1, 77 83 199 271; PHZBiH I 676-684.
(34) Gl. n. dj 678 i Ćremošnik, *Bosanske i humske povelje* 105-197.
(35) « MIIICLXXVIII, die XXIIII Septembris. Presbyter Ratchus, prothovistiarius et camerarius Serenissimi domini: domini

Mileševu na Mitrovdan, dne 26 listopada 1377. I ako takvo shvaćanje navedenoga teksta nije nužno niti jedino dopušteno tumačenje, kako je naglasio sam Dinić, i naše je mišljenje, da se Tvrtko I okrunio srpskom krunom u Mileševu na Mitrovdan 1377. Za to govori i jedna od glavnih svrha toga krunjenja, naime da se domogne Mitrovdanskoga prinosa, koji su Dubrovčani plaćali srpskim kraljevima [36].

Međutim mi imamo suvremeno svjedočanstvo kliškoga trgovca Radiča, u kojemu on Tvrtka I zove « kraljem Bosne » prije 18 lisopada 1377. U pismu, koje je Radič poslao u Dubrovnik oko 5 studenoga 1377 [37] on piše: « pismo je stiglo u Podvisoko, i ja sam po nalogu kralja Bosne sa svim suknom, koje sam donio iz Dubrovnika, otišao s njegovom vojskom; ja sam poslao jednoga brzoteču s rečenim pismima, a taj je brzoteča krenuo iz Bosne s tim pismom na dan 18 listodada, i to je pismo, i druga pisma, koje je nosio, bilo orobljeno u Porimu [više Mostara] i rečena pisma bila su poderana i brzoteča se povratio u Podvisoko » [38]. U ovom pismu Radič zove

Tuertchi, dei gratia Bani Bosnae et Regis Rascie ... facit manifestum, quod ... pro finali et integra solutione tributi, quod solvitur Regno Rascie in festo sancti Demetrii, pro primo anno sui regni, qui complebitur in festo sancti Demetrii nunc proxime futuro, in presenti millesimo, yperperos IIM. Item ... pro integra solutione tributi, quod solvitur domino Bosne pro Stagno et punta Stagni, pro isto anno presenti, qui complebitur in anno domini MIIICLXXVIIII, Indictione II, in festo sancti Blasii de mense februarii proxime venturi, yperperos quingentos ... », DDA-Not 8, f. 119a; Dinić, *O krunisanju Tvrtka I za kralja* 137.
(36) Gl. Jireček - Radonić III 257 sl.; Dinić, *Dubrovački tributi* 224-39.
(37) Drugo pismo Radičevo stiglo je u Dubrovnik 10 studenoga 1377 (SSA 11, 37). Kako su kuriri putovali iz Visokoga do Dubrovnika 4 do 5 dana (Jireček, *Die Handelsstrassen* 60), to je Radič pisao svoje pismo oko 5 studenoga 1377.
(38) « Io Radich, come gonssi de Ragussi in Bosna, de presente manday a Clissa, che el deuesse mandar litera dala uostra graçia. La litera gonsse in Souissochi et io per comandamento de lo re de Bosna anday con tuti li drapy, che portay de Ragussi, in la – ssua oste; y si manday I corir colle dite litere,

Tvrtka « kraljem Bosne » prije 18 listopada 1377. On veli, da mu je « kralj Bosne » zapovjedio, da ide s njegovom vojskom i da je on radi toga na 18 listopada poslao brzoteču u Dubrovnik s pismom. Prema ovomu suvremenom svjedočanstvu Tvrtko I bio je bosanskim kraljem prije 18 listopada 1377 ([39]). Ako se Tvrtko okrunio srpskom krunom na Mitrovdan 1377, on je morao biti prije toga okrunjen bosanskom krunom u samoj Bosni, pa mu odatle i naziv « kralj Bosne », kako ga nazivlje suvremeni trgovac Radič. I Dubrovčani 15 studenoga 1378 zovu Tvrtka I « gospodin kralj Bosne i Raše », i vele, da im je sada postao udaljeniji, otkada je preuzeo srpsko kraljevstvo ([40]).

Iz dubrovačkih suvremenih bilježaka od 15 i 21 travnja 1377, koje je Dinić objelodanio u navedenoj raspravi, nedvojbeno se vidi, da Tvrtko nije bio kraljem do konca travnja 1377. U bilješci od 21 travnja piše: « gospodin Nikola Gundulić, poslanik, koji će ići gospodinu banu Bosne, ne će moći boljim načinom od spomenutoga bana dobiti novac, koji isti gospodin ban ima dati rečenomu Marinu de Benvignuta, nego da rečeni novac upiše, kako hoće i zadovoljavaju se, u račun primitaka Jurja Bočksa (Bochxa), carinarnika rečenoga gospodina bana ... » ([41]).

lo qual corir parti di Bosna cola dita litera a die XVIII in octobrio, laqual litera et altre litere, che portaua, si fo robado in Porim et le dite litere si fo squarçade et lo corir torna in Souissochi, non sapiando la caxon de lo termene, per qual ua. Et io steti in oste, spetando lo pagamento de misser lo re, et como gonssy io Radich in Bossna mando questo dito corir ... », SSA 11, 37; Dinić, n. dj 140.

([39]) Dinića nagađanje (n. dj. 141) da Radič u pismu od 18 X 1377 nije zvao Tvrtka I « kraljem Bosne », nego samo u drugom pismu oko 5 XI 1377, prosta je pretpostavka, koja je u suprotnosti sa sadržajem toga pisma.

([40]) « ... quod dominus rex Bossine et Rassie usque nunc iuvit nos quociens auxilium petivimus ab eo, set a modo inantea, quia habet facere sua servari que intromisit de regno Rassie et est nobis longinquior, quod erat usque nunc », MR IV 177.

([41]) « ... ser Nichola de Gondula, ambassiator, qui debet ire

U navedenomu suvremenom službenom zapisniku na 21 travnja Tvrtko I nazivlje se četiri puta banom Bosne. Iz ovoga valja zaključiti, u vezi s onim, što smo naprijed rekli, da se Tvrtko I koncem proljeća ili početkom ljeta 1377 proglasio bosanskim kraljem i okrunio novonapravljenom bosanskom krunom. Ali je brzo uvidio, da mu samozvano bosansko kraljevstvo nitko ne će priznati, jer je u to doba vladao pravni pojam, da nekomu kraljevski vijenac može podijeliti samo papa ili rimsko-njemački car. Tvrtko nije mogao očekivati, da bi mu kraljevsku čast priznao ijedan od tih radi otpora ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita I i samoga cara, koji je svoga sina Sigismunda spremao za kraljevsku krunu ugarsko-hrvatsku ([42]). Radi toga je Tvrtko morao stvoriti odluku, da se ponovno okruni krunom već postojećega i opće priznatoga kraljevstva raškoga. I kao što se Dušan Silni kruneći se za cara nazvao « car Srba i Grka », Tvrtko će se nazvati « kralj Srbljem i Bosni i Primorju » ([43]). Ali da mu ne bi tko rekao, da je nametnik, uzurpator tuđega kraljevstva, i da se nezakonito okrunio srpskom krunom, Tvrtko se pozivlje na svoje rodbinske veze sa starom srpskom kraljevskom kućom Nemanjića ([44]). I uistinu, Tvrtkova je baba Jelisava bila kćer srpskoga raskralja Stjepana Dragutina ([45]), prema tome on je bio zadnjemu srpskom caru Urošu IV (1355-1371) rođak u četvrto koljeno po tankoj, ženskoj lozi. Ali stvarno Tvrtko g. 1377 nije imao zakonito pravo na srpsku krunu. Tada je još živio Jovan Uroš, sin Dušanova brata Siniše († 1371), koji je do g. 1381 vladao u Tesaliji i

ad dominum banum Bossine, non poterit recuperare per meliorem modum a dicto domino bano pecuniam, quam ipse dominus banus debet dare dicto Marino de Benvignuta, volunt et contentuntur, quod dictam pecuniam possit facere scribi pro recepta in rationibus Georgii de Bochxa, dohanerii dicti domini bani ... », DDA-Not 8, f. 32a; u Dinić, n. dj 136.

([42]) Gl. Klaić, *Povjest Hrvata* II/1, 163 sl.

([43]) Gl. StPov I/1, 64 i 82 sl.

([44]) Gl. gore s. 278 sl.

([45]) Gl. gore s. 235 sl. 241 sl. 265 sl.

tada se zakaluđerio ([46]). Po srpskom nasljednom pravu Jovan Uroš imao je nedvojbeno pravo na srpsku krunu i pred tim je Tvrtkovo pravo bilo bez temelja. Više nego Tvrtko imali su pravo na srpsku krunu i braća Deanovići, Dragiša († 1378) i Konstantin († 1395), sinovi Dušanove sestre Teodore (Eudoksije), koji su vladali u sjeveroistočnoj Macedoniji ([47]). Oni su bili sa zadnjim srpskim carem Urošom IV u drugo koljeno, a Tvrtko je bio tek u četvrto koljeno. Pred Tvrtkom je imao više prava i Lazar Grebljanović. Istina, njegova žena Milica, kći kneza Vratka, praunuka najstarijega sina Nemanjina, Vukana ([48]), bila je za dva koljena dalje u rodu s Urošem IV nego Tvrtko, ali je Lazar bio srpski knez i vladar u srpskoj zemlji, dok je Tvrtko bio kralj tuđe zemlje, Bosne, i naslov srpskoga kralja prisvajao samo radi svojih ciljeva, a ne radi interesa srpskoga naroda. Iako Tvrtko u navedenoj povelji Dubrovčanima g. 1378 veli, da se on okrunio s namjerom « oboja vladičstvija ispravlati », što znači, obnavljati i jačati srpsko i bosansko kraljevstvo, on se stvarno brinuo samo za to, da ojača bosansku državu. Srbija je u to vrijeme bila carevina, a Tvrtko ne uzimlje naslov cara Srba (i Grka), nego samo kralja Raše. Za cara Dušana naslov kralja nosio je njegov sin Uroš, a za ovoga se « kralj Srbljem i Grkom » nazivao Vukašin, vladar macedonskoga dijela srpske države ([49]). Krunеći se i nazivajući kraljem, a ne

([46]) Jireček - Radonić I 328; HNJ I 441 sl.
([47]) Jireček - Radonić I 325; II 77 79 91; HNJ I 445i 447 sl.
([48]) Jireček - Radonić I 323.
([49]) N. d. 319-328. – Kralj Vukašin bio je otac poznatoga junaka narodnih pjesama Kraljevića Marka (kralj u Prilepu 1371-1394, gl. Jireček - Radonić II 77-79). Po kazivanju dubrovačkih kroničara Orbinija (274) i Lukarića (58) kralj Vukašin i njegov brat Uglješa bili su sinovi nekoga siromašnoga vlasteličića Marnjave iz Hlivna, koji se preselio i živio u Blagaju kod Mostara, odakle ga je car Dušan pozvao k sebi na dvor. Njegova sina Vukašina Dušan je postavio g. 1350 županom u Prilepu. Taj je za cara Uroša IV postao kraljem i vladao je dijelom Makedonije. Prema kronici manastira Zografa na gori Atosu kralj

carem srpskim, Tvrtko je pokazao, da njemu nije pred očima opći interes srpske države, niti da on misli « ispravljati », okupljati i obnavljati srpsku državu kao takvu. On je g. 1373 nakon poraza Nikole Altomanovića otkinuo komad od stare Raše, nazvan Podrinje, i ujedinio ga s Bosnom ([50]), ali to je učinio samo za to, da na onom kraju svoje bosanske države dođe do naravnih granica u razmeđnim planinama između pritoka rijeke Drine i Morave. God. 1377 zaposjeo je Travunju, a g. 1385 Kotor, ali su to bile stare hrvatske zemlje. U cijelomu svome životu Tvrtko nigda nije pokazao ni najmanje nastojanje, da « ispravlja », jača i ujedinjuje, glavne stare srpske zemlje u poriječju rijeka Raše i Ibra, a još manje nove srpske zemlje niz tok rijeke Vardara, kamo su neki srpski vladari širili srpsku državu ([51]). Tvrtko je malo mario i za osvojeno srpsko Podrinje. Iz izvora nije poznato, da bi on poslije krunidbe igda tamo zalazio ili stanovao. Tvrtko je imao po svoj Bosni, u Zahumlju i Primorju na desetke svojih dvoraca ([52]), ali nam nije poznato, da bi on ili njegov nasljednik imao kakav dvor u starom raškom Podrinju. Kada se krunio srpskom raškom krunom, Tvrtko dakle nije imao pred očima srpsku državu ni srpski narod. On nije imao na umu, da Srbe okuplja i da srpsku carevinu obnavlja. Njemu je bila pred očima samo Bosna i njezini interesi. Kruna staroga i poznatoga kraljevstva raškoga služila mu je samo kao sredstvo, da postigne međunarodno priznanje samostalnosti Bosne i da se domogne Mitrovdanskoga prinosa, koji su Dubrovčani plaćali raškim kraljevima.

Nemar Tvrtkov za srpske ciljeve i interese zapažali su i suvremeni Srbi, pisci tadanjih srpskih ljetopisa i kraljevih rodoslova. Oni, ni njihovi nastavljači, nijesu

Vukašin vodio bi porijeklo iz sela Opanaka kod Omiša. Gl. Jireček - Radonić I 313 sl.
([50]) Gl. gore s. 124 sl.
([51]) Gl. Jireček - Radonić I 188-306.
([52]) Gl. gore s. 76 sl.

smatrali Tvrtka, niti njegove nasljednike, srpskim vladarima i za to ih nijesu brojili ni o njima vodili spomena među srpskim kraljevima. Već je Vl. Ćorović istakao, da ni u jednomu od brojnih srpskih rodoslova stvarno nema spomena vladara iz bosanske kraljevske kuće Kotromanića ([53]).

25) - *Tvrtko se proglašuje kraljem Hrvata*

God. 1385 Tvrtko je dobio Kotor i njegovu okolicu prijateljskim putem od kraljice Marije i njezine majke Jelisave ([54]). Daljnjih godina za dinastičkih borba u Hrvatskoj Tvrtko je zauzeo najprije zemlje, koje mu je bio oduzeo kralj Ljudevit I († 11 rujna 1382), naime Tropolje (Duvno, Hlivno, Glamoč) ili Zapadne strane, zatim zapadni dio Zahumlja i Krajinu između Neretve i Cetine. Kada je g. 1390 svoju državu proširio na veći dio kraljevine Hrvatske i Dalmacije, naime od Cetine do rijeke Zrmanje ([55]), prozvao se i kraljem Hrvatske i Dalmacije. Kako čitamo u jednoj povelji od 1 kolovoza 1390, izdanoj u Splitu, Tvrtko je tada nosio naslov: « Stjepan Tvrtko, Božjom milosti kralj Raše, Bosne, Dalmacije, Hrvatske i Primorja » ([56]).

Prije nego je mogao učvrstiti nove tečevine u Hrvatskoj, kralj Tvrtko umro je sredinom veljače 1391 ([57]) u 52- ili 53-godini života. U Dubrovnik je stigla vijest o njegovoj smrti dne 17 veljače 1391 ([58]). Stanko Kro-

([53]) « O dinastiji Kotromanića srpski letopisi ne vode računa », Ćorović, *Dubrovnik* 55.
([54]) *Listine* IV 221.
([55]) PHZBiH I 328-339; Ćorović, *Hist. Bosne* 315-338.
([56]) « ... Stephani Tuerchonis dei gratia Rassie, Bosne, Dalmatie, Croatie, Maritimeque etc. regis inclyti », *Listine* IV 283.
([57]) Prema dubrovačkim izvorima Tvrtko I bio je živ 26 siječnja, a na 17 veljače 1391 govori se o njegovoj smrti. Kako je iz srednje Bosne, gdje je umro Tvrtko, trebalo 4-5 dana do Dubrovnika, to je najvjerojatnije, da je on umro 12 ili 13 veljače 1391. Gl. Šišić, u GZM 15 (1903) 326.
([58]) « occasione novorum mortis regis Bossine », DR 711.

mirjanin, dijak tepčije Batala, zabilježio je, da je svoj rukopis napisao « od roenija sina božija 1393 lito, po umr'ti krala Tvr'tka drugo lito » ([59]).

26) - *Kralj Dabiša*

Tvrtko I ostavio je iza sebe zakonitoga sina Tvrtka II, mladića najviše od 15 do 16 godina, ali ga taj nije naslijedio. Po hrvatskom i bosanskom starješinskom pravu prednost pred Tvrtkovim sinom imao je Dabiša, najstariji tadašnji član bosanske kraljevske obitelji.

Orbini ([60]) piše, da je Dabiša bio nezakoniti sin Ninoslava, strica kralja Tvrtka I. Prema J. Rastiću ([61]) Dabiša bi bio nećak kralja Tvrtka I. Međutim sam Dabiša u svojim sačuvanim pismima četiri puta tvrdi, da je on brat Tvrtka I ([62]), ot toga dva puta naglasuje, da mu je Tvrtko stariji brat ([63]).

U ona vremena pojedinci su koji put zvali braćom i svoje rodake, da tim istaknu rodbinsku bliskost i ljubav prema njima. Tako Tvrtko II zove svoga rođaka Hermana Celjskoga « brat srodnik » (frater consanguineus » ([64]). Papa Urban V naziva kraljicu Jelisavu sestrom Tvrtka I([65]). Ime sestre daje Jelisavi i sam Tvrtko spominjući sa zahvalnošću njezino darovanje grada Kotora ([66]). Kralj Dabiša, međutim, ne zove Tvrtka bratom za njegova života, da bi izrazio svoju posebnu ljubav

([59]) *Starine* XVIII 230-232.
([60]) Orbini 343.
([61]) Restius 147 sl.
([62]) StPov I/1, 174 177 (dva puta) 179.
([63]) N. dj. 177 i 179.
([64]) CDH X/6, 900 sl.; APJ II/1, 24.
([65]) VMH II 97; AB 37 (br. 220).
([66]) « cum per gratiam largiflue dei disposicionis et preclarissime sororis nostre domine regine Ungarie civitas predecessorum nostrorum Catharensis feliciter ad manus nostre maiestatis perpetualiter pervenit », povelja kralja Tvrtka I Mlečanima od 23 kol. 1385, *Listine* IV 221.

prema njemu i time djelovao na njega, nego ga tako zove poslije njegove smrti, spominjući njegova djela. U tom slučaju nemamao razloga, da riječ « brat » uzimljemo u širem prenesenom značenju, naime, da su Tvrtko i Dabiša sinovi istoga oca i majke, ili barem jednoga od njih. Da je Dabiša pravi brat Tvrtkov, rođen od istoga oca, govori nam napose Dabišina tvrdnja, da je Tvrtko njegov « stariji brat ». Takvu pobližu dobnu oznaku on ne bi dao rođaku, a da ne bi kazao, da je to njegov « brat po srodstvu ».

Tvrtkova majka bila je Jelena Šubić. Iz ne jednoga vjerodostojnoga izvora znamo, da Jelena nije imala nego dva sina, Tvrtka i Vuka ([67]), koji su preživjeli djetinjstvo. Kako smo gore naveli, Vladislav i Jelena vjenčali su se koncem g. 1337 ili najkasnije početkom 1338 ([68]). Prema tome njihov prvi sin Tvrtko mogao se roditi najranije koncem g. 1338 ili tokom g. 1339. Budući da je Dabiša bio mlađi od Tvrtka, to se on mogao roditi najranije g. 1340 ili 1341, i to od druge, nezakonite žene, a ne od Jelene Šubićke, za koju znamo, kako smo rekli, da nije imala drugih sinova nego Tvrtka i Vuka. Dosljedno tome, Dabiša je bio sin Vladislava Kotromanića i neke nepoznate žene iz Bosne.

Kralj Dabiša nije imao sposobnosti ni duševne snage svoga starijega brata Tvrtka I. To su dobro znali susjedni Dubrovčani, pa su odmah poslije Tvrtkove smrti počeli buniti dalmatinske gradove protiv novoga kralja i pozivati ih, da se otresu Bosne i povrate pod vlast ugarsko-hrvatskih kraljeva ([69]). Dalmatinski gradovi na prvi mah nijesu poslušali Dubrovčane bojeći se Bosne i ne uzdajući se u pomoć kralja Sigismunda, pa su Dabiši iskazivali čast kao svomu gospodaru ([70]). Ali kada su i oni domalo osjetili Dabišinu slabost, najprije Trogirani, pa za njima Splićani zaključuju, da u svojim ispravama ne će spominjati bosanskoga kralja kao svoga vladara ([71]).

U prosincu g. 1391 provališe Turci u Bosnu, ali ih kralj Dabiša uz pomoć bosanskih velikaša svlada i protjera iz zemlje ([72]). Ali glavna pogibao prijetila je bosanskoj samostalnosti sa strane ugarsko-hrvatskoga kralja Sigismunda. I on je g. 1391 i slijedeće godine ratovao s Turcima u Erdelju i Mačvi. Ali kada je Turke odbacio od svojih zemalja, obrati posebnu pažnju bosanskim prilikama. Putem svojih izaslanika Sigismund najprije utvrdi primirje s kraljom Dabišom ([73]), a onda sastanak u Đakovu. Ovaj se održao u drugoj polovici mjeseca srpnja g. 1393 ([74]). Zapisnik o sklopljenom ugovoru nije se sačuvao. Ali kako razabiremo iz obveznice braće Semkovića od 19 srpnja 1393 ([75]) i Hrvoja Vukčića od 23 kolovoza iste godine ([76]), Sigismund je priznao Da-

([67]) Gl. gore s. 265-7.

([68]) Gl. gore s. 231-5.

([69]) « ... de mittendo in Dalmacia occasione mortis regis Bosisine pro ortando eos, quod se reducant ad debitam fidem regis Ungarie », DR 711.

([70]) Tako Split 27 siječnja 1392: « regnante serenissimo principe ac domino Stephano Dabiscia dei gracia Rascie, Bosne, Dalmacie rege inclyto », FARLATI III 335. Slično Trogir dne 25 travnja 1392, LUCIUS 416.

([71]) Dne 15 travnja 1393 Trogirani pišu: « vacante regni dominio regali », LUCIO, *Mem. di Traù* 355. U Splitu se 14 kol. 1394 zaključuje: « quod a morte Tvertchi regis citra non fiat mentio de aliquo rege, nec aliquo alio, nisi solummodo de rectoribus et iudicibus », LUCIUS 416.

([72]) Gl. povelju kralja Dabiše vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću od 15 IV 1392 (HSpom I 95-98) i povelju Vukmiru Semkoviću od 17 V 1395 (MS 226).

([73]) « Johannes filius Georgii de Nagmihal ... quod ipso pridem in servitiis et legationibus nostris in regno Bossine existente », I. NAGY, *Codex Sztaray* I 518. Zadrani pak 20 V 1393 kažu: « si autem dicta pax sequetur, bene quidem; si autem fieret treuga tantum, prout hactenus fuit ... », LUCIUS, *Inscript.* 39; ŠIŠIĆ, *Vojvoda Hrvoje* 258, b. 28.

([74]) « ... ituris ad locum Diaco, ubi futurus est serenissimus dom. noster rex Hungariae et dom. rex Bosnae (Lucius krivo: Boemiae), pro pace tractanda simul », LUCIUS, n. dj. 38. Mjesec daje Sigismundova povelja od 19 srpnja 1393 (a ne 1394), CDH X/2 178. Gl. ŠIŠIĆ, *Vojvoda Hrvoje* 258, b. 28 i 33.

([75]) CDH X/2, 178; ŠIŠIĆ, *Vojvoda Hrvoje* 91.

([76]) CDH X/2, 158 sl.; ŠIŠIĆ, n. dj. 92.

biši naslov kralja i vladanje u svim zemljama, koje mu je ostavio njegov brat Tvrtko I, ali je Dabiša sa svoje strane morao priznati vrhovništvo ugarsko-hrvatskih kraljeva i pravo, da ga Sigismund nakon njegove smrti naslijedi kao kralj bosanski (77). Ovo na prvi mah izgleda dosta čudno, da Dabiša obećaje nasljedstvo Sigismundu, dok žive sin kralja Tvrtka, njegov brat Ostoja i više drugih članova bosanske vladarske kuće Kotromanića. Ali svrha ni smisao ugovora nijesu bili, da se Kotromanići uklone s neposredne uprave u zemlji, nego da se Bosna odrekne potpune samostalnosti i Kotromanići kraljevskoga naslova. Poslije smrti Dabišine Kotromanići će i dalje vladati Bosnom kao banovi, ali će se kraljem Bosne birati Sigismund i njegovi nasljednici. Bosna će i dalje opstojati kao kraljevina sa svojim stalnim zemljišnim prostorom i posebnom unutarnjom upravom, ali kraljevski naslov ne će nositi Kotromanići nego ugarsko-hrvatski kraljevi, slično kao što je bilo u kraljevini Hrvatskoj i Dalmaciji od g. 1102 pa dalje. Đakovačkim ugovorom nije dakle uništena bosanska državna jedinica, nego se Bosna povratila na ono pravno stanje, kakvo je postojalo za bosankih banova od Borića do Stjepana II i za samoga bana Tvrtka I prema ugovorima ovoga s kraljem Ljudevitom I od g. 1357 i 1365 (78) Dabiša se odrekao tekovina svoga brata Tvrtka I i pristao na to, da Kotromanići poslije njegove smrti ne nose naslov kraljeva nego samo banova. On je to učinio pod pritiskom kralja Sigismunda, ali je svakako morao imati pred očima i pogibao od Turaka, koji su nakon Kosovske bitke g. 1389 i pada Srbije postali neposredni susjedi bosanske države i očevidno joj prijetili i ugrožavali njezin opstanak. Dabiša je smatrao, da je pametnije osigurati prijateljstvo i pomoć ugarsko-hrvatskoga kraljevstva i sačuvati Bosnu u sklopu toga kraljevstva, nego je izložiti trajnim napadajima i uništenju sa strane Turske i Ugarske.

(77) Gl. navedene povelje u dvije prednje bilješke.
(78) Gl. gore s. 267-277.

U Đakovačkom ugovoru kralj Sigismund nije tražio od Dabiše, da mu povrati zemlje kraljevine Hrvatske i Dalmacije. Dabiša još početkom ožujka 1394 nosi naslov kralja Hrvatske i Dalmacije (79). Ali kada su pristaše napuljskoga kralja Ladislava u jadranskoj Hrvatskoj i u Usori i Mačvi počeli življe raditi protiv Sigismunda pod vodstvom braće Horvata i bosanskoga bana Vuka Vukčića, Sigismund povede na njih vojnu koncem srpnja g. 1394 (80). Nakon što je zauzeo i razorio Dobor u Usori, u kraljevu taboru pojavi se i kralj Dabiša. Budući da je Sigismund i njega krivio radi rada hrvatskih ustaša, napose bosanskoga bana Vuka Vukčića, to prisili Dabišu, da se odrekne kraljevskoga naslova i zemalja kraljevine Hrvatske i Dalmacije (81). Ali mu nije oduzeo Završja, Krajine ni Zahumlja (82), tečevina njegova strica Stjepana II Kotromanića.

(79) U hvarskoj listini od 9 ožujka 1394 piše: « domino nostro domino Stephano Dabissa regnorum Bossine, Rascie, Dalmatiae et Croatiae rege », *Listine* V 352.
(80) « Cum nos grandem exercitum ad festum beati Jacobi proxime venturum contra banum bosnensem ac nonnullos regni nostri aemulos et infideles intendimus instaurare ... », CDH X/2, 311. « banus bosnensis » je Vuk Vukčić od Dabiše imenovani ban Hrvatske i Dalmacije. Gl. Šišić, *Vojvoda Hrvoje* 95 sl.
(81) « cum regna nostra Dalmacie et Croacie antefata per Boznenses ab olim fuissent occupata, nostris plerisque infidelibus, scilicet Paulo episcopo et Johanne bano de Horvathy, cum ipsorum complicibus et fautoribus ... castro Dobor obtento, tandem ipsum castrum concremari et in cinerem redigi fecimus et favillam, et ipsis regnis nostris Dalmacie et Croacie reobtentis, et nostris dominio et dicioni reannexis, quin imo eciam annotatum regnum Bozne cum rege et incolis suis, subiective obediencie amictu trabeatis nostrum ad conspectum pergentibus et ad omnia beneplacita pariter et fidelia obsequia iugiter nobis et sacre corone impendenda, se ipsos fideliter et sincero nisu offerentibus ... eadem regna statum reduximus insignite ad pristinum », ozvorna povelja kralja Sigismunda od 17 veljače 1401, Šišić, *Nekoliko isprava* 146 sl. Gl. također Šišić, *Vojvoda Hrvoje* 94-97; PHZBiH 359 sl.
(82) Kralj Dabiša darovao je 26 IV 1395 svojoj kćeri Stani selo Veljake u zapadnom Zahumlju, a 17 V 1395 braći Semkovićima selo Kolo kod Duvna u Završju ili Zapadnim stranama

U to doba Dabiša je bio već bolestan i skršen čovjek. Čim je otoplilo koncem zime g. 1394/95 pođe on u Zahumlje, da traži olakšicu svomu zdravlju. Početkom travnja g. 1395 nalazio se u Bišću pod Blagajem, nedaleko današnjega Mostara. U Dubrovniku se 2-3 travnja vijećalo i zaključilo, da se kralju Dabiši pošalje prema njegovoj molbi liječnika kirurga Ivana de Propirio ([83]). Osjećajući, da mu se primiče kraj, kralj Dabiša na 26 travnja g. 1395 darovao je Stani, svojoj kćerki jedinici, kraljevsko selo Veljake kod današnjega Ljubuškoga, odredivši da nakon njezine smrti to selo pripadne njezinoj kćeri Vladavi, njezinu mužu knezu Jurju Radivojeviću, njihovoj djeci i unucima, « viku vikoma da est' za plemenito » ([84]). 17 svibnja iste godine potvrdio je županu Vukmiru Semkoviću selo Kolo kod Duvna, koje mu je bio već darovao Tvrtko I ([85]).

Dabiša je umro 8 rujna g. 1395 u Sutjesci ([86]).

(gl. dolje s. 292). Dne 13 V 1397 kraljica Jelena nosi naslov: « Mi gospođa kira Elena po izvoleniju Boz'ju kralica Sr'blem, Bosne i Primorju i Zapadnem' stranam' i k tomu », (StPov I/1, 240), a kralj Ostoja dne 20 XI 1398: « Az' Stipan' Ostoja po milosti gospod Boga blagovir'ni kral' Sr'blem, Bosni, Primorju, Hum'sci zemli, Zapadnim' stranam', Donim' Kraem', Usori, Soli, Podrinju i k tomu » (n. dj. 418 sl.). Dne 8 XII 1400 kralj Ostoja u darovnici vojvodi Hrvoju izričito naglasuje, da je hlivanjska župa njegovo kraljevsko vlasništvo (OSpom 186-88), a 28 XII 1408 daruje braći Radivojevićima sve zemlje između Neretve i Cetine (AB 87-89; ŠIŠIĆ, *Nekoliko isprava* 315-317).

([83]) TRUHELKA, *Kroničke bilješke* 271.

([84]) « Mi Stipan' Dabiša ... s'tvori milost' kralevstvo mi i s' bogoljubimom' gospojom' bogodarovanom' mi kralicom' Elenom' kralevstva mi vsepočtenomu ditetovu moei kćeri Stani, dasmo joj naše selo gospodcko u Hl'msci zemli, u ime Velijake, s' vsimi kotari i mejami, i da se to selo ne odnime gospoi Stani za ne života nikadare, a kom' ne života to selo daemo knezu Juriju Radivoeviću i negovi kućnici a ne kćeri gospoi Vladici i niju dit'ci i nih' poslidnemu, viku vikoma da est' plemenito », darovnica kralja Dabiše od 26 trvnja 1395, MS 224 sl.

([85]) N. dj. 226.

([86]) « Die VIII septembris rex Dabissa decessit in Sutescha », WM XI 369.

Kraljica Jelena bila je žena kralja Dabiše. On je spominje u svojoj povelji od 17 lipnja g. 1392 ovako ([87]): « I na to više pisano prisegoh' az' rečeni kral Stefan' Dabiša i s' bogomdarovanim' mi gospojom' kralicom' kir Elenom ». Prema Orbiniu Jelena je bila rodom iz porodice hrvatskih knezova Nelipića ([88]).

Jelena je bila žena duševno jača od svoga muža i na nj je utjecala od početka njegova vladanja. U navedenom pismu od 17 lipnja g. 1392 Dabiša izričito piše, da je donio odluku « imav'še s'vit' s privisokom' gospoiom' bogodarovanom' mi kralicom' kir Elenom' ([89]). Nju spominju i braća Semkovići u obveznici kralju Sigismundu poslije Đakovačkoga ugovora ([90]), što nam govori, da je Jelena imala znatnu riječ kod sklapanja toga ugovora. Kada je Dabiša obolio, Jelena je vodila državne poslove. U svibnju 1395 Dubrovčani izričito nalažu svojim poslanicima, da vode pregovore s kraljicom Jelenom ([91]).

Kada je čuo za smrt kralja Dabiše, kralj Sigismund se početkom studenoga g. 1395 ([92]) zaputi prema Bosni, tražeći da po Đakovačkom ugovoru bude izabran za bosanskoga kralja. Za to se zalagao brat Hrvojev, Vuk Vukčić Hrvatinić ([93]), po svoj prilici da udobrovolji Si-

([87]) StPov I/1, 174.

([88]) ORBINI 361.

([89]) StPov 173.

([90]) Gl. gore s. 289, b. 75.

([91]) ĆOROVIĆ, *Hist. Bosne* 350.

([92]) « significo me Budam aplicuisse die undecimo mensis novembris ... in adventu meo reperii, ipsum [regem Sigismundum] direxisse suos gressus versus Bossenam, quoniam Rex ille mortuus et barones Regni querebant aquirere Regnum illud ... sed nunc ipso mortuo, dicitur, quod illi de Bossena apetunt Regem istum [Sigismundum] in suum Regem et dominum et demum usque ad confines vel juxta equitavit ... » izvješće P. de Armaninis od 24 XI 1395 iz Budima, MAKUŠEV, II 23 sl.

([93]) Gl. darovnicu kralja Sigismunda Vuku Vukčiću, THALLÓCZY-BARABÁS 188; ŠIŠIĆ, *Vojvoda Hrvoje* 100 sl.

gismunda radi svojih bivših veza s hrvatskim ustašama i svoga položaja u kraljevini Hrvatskoj. Ali većina je bosanskoga plemstva bila protiv toga, da bi se Sigismund izabrao bosanskim kraljem. Kako izgleda, u tom je vodio glavnu riječ Juraj Radivojević, zet kraljičine kćeri Stane. Sigismund se zaustavio blizu bosanske granice, ali su njegovi ljudi, kako treba zaključiti iz suvremenog izvještaja Pavla de Armaninis ([94]), došli na « stanak » bosanske vlastele i s njima pregovarali o izboru Sigismundovu za kralja. Bosansko plemstvo na koncu donese zaključak, da ne će nikako birati novoga kralja, nego da kraljica Jelena, udovica kralja Dabiše, i dalje vlada kao samostalna kraljica, kao što je stvarno vladala zadnjih godina Dabišinih. Tomu se Sigismund nije mogao protiviti, jer je on u Đakovačkom ugovoru izričito priznao naslov kralja Dabiši i naslov kraljice njegovoj ženi Jeleni.

Kraljica Jelena iz početka je mirno vladala Bosnom, oslanjajući se uglavnom na bosanske velmože: Hrvoja, Pavla Radinovića, Sandalja Hranića, svoga zeta Jurja Radivojevića i na humsku gospodu Nikoliće. Ukidajući carinu na Maslini i u Slanomu, kraljica Jelena dne 13 svibnja g. 1397 piše ([95]): zapovidismo i ovakozi učinismo savetom' sa bogomdar'vanemi velmožami vlasteo kralevstva mi rusaga bosanskoga s voevodom Hr'voem i sa knezom' Pavlom' i s vojevodom' Sandalem i s tepačiom' Batalom' i s inemi mnozimi vlasteli i vlasteličik našega kralev'stva ».

Međutim brzo je nastala promjena. Pod utjecajem patarenstva u Bosni se podcjenjivalo ženu. Radi toga su ponosni Bošnjaci teško podnosili, da im žensko zapovijeda, pa su se čuli sve češći glasovi, da se za vladara postavi kralj. Ta je težnja postala napose jaka, kada se pročulo, da je Sigismund, koji je tražio bosansku krunu na osnovu Đakovačkoga ugovora, dne 25 rujna g. 1396 izgubio bitku kod Nikopolja i da ga je nestalo ([96]). Početkom g. 1397 Sigismund se preko Carigrada i Sredozemnoga mora povratio u Ugarsku ([97]), ali bez ugleda i vojne snage. Bosna se razdijeli. Jedan dio bosanskoga plemstva, i to, kako izgleda, niže patarensko plemstvo u zimi g. 1396/97 istače za kralja Ostoju, mlađega brata kralja Dabiše, koji je bio rođen od majke pučanke i po svoj prilici odgojen u vjeri « bosanskih krstjana ». Drugi dio plemstva, napose Zahumljani na čelu s knezom Jurjem Radivojevićem i Nikolićima, osta čvrsto uz kraljicu Jelenu, koja se nije dala zbaciti s prijestolja. Dubrovčani prvi put spominju novoga bosanskoga kralja, kojemu ne navode imena, na 26 ožujka g. 1397 i odlučuju mu poslati dar od 200 dukata ([98]). Da svlada svoje protivnike, Ostoja je, kako se čini, pozvao u pomoć Turke. Ovi su pod vodstvom sinova sultana Bajazita i uz pomoć srpskoga kneza Stjepana Lazarevića provalili u Bosnu u siječnju 1398, ali su teško nastradali od velikoga snijega i leda ([99]). U drugoj polovici g. 1397 ili u zimi g. 1397/98, za Ostoju se izjaviše najjači bosanski velikaši: Hrvoje Hrvatinić ([1]) i Pavao Radinović ([2]). Njihovim poglavito nastojanjem početkom proljeća sastade se većina bosanskoga plemstva

([94]) Gl. gore s. 293, b. 92.
([95]) StPov I/1, 240.

([96]) Klaić, *Povjest Hrvata* II/1, 274-280; Šišić, *Bitka kod Nikopolja* 49-95; Isti, *Vojvoda Hrvoje* 102-120.
([97]) Prednja bilješka.
([98]) DDA-Ref XXX, f. 74; Ćorović, *Hist. Bosne* 355.
([99]) « Die januarii filius Pasayt cum magna quantitate Turchorum et Sclauorum intrauit Bossinam et fuit depredatus ipsam et in reuersione maior pars ipsorum propter immensum frigus decesserunt », DDA-Ref XXXI, f. 199; Pucić I, s. II, b.; Ćorović, *Hist. Bosne* 357, 2.
([1]) U svom dopisivanju s Hrvojem Dubrovčani češće ističu, da je Ostoja stvorenje (« creatura ») Hrvojevo i da ga je on poglavito doveo na bosansko prijestolje. Gl. napose DR 131-143; hrvatski prijevod u PHZBiH I 399-401.
([2]) Prva Ostojina žena zvala se Vitača (Jorga II 76 78 sl.). Da osigura pomoć kneza Pavla Radinovića, Ostoja je Vitaču otpuštao i koncem g. 1398 uzeo Kujavu, sestru ili rodicu kneza

na državni stanak i izabraše Ostoju za kralja bosanskoga. Dne 10 svibnja g. 1398 stigla je u Dubrovnik vijest, da je Ostoja « novo izabrani kralj Bosne » (3).

28) - *Kraljica Grúba*

Kraljica Jelena zadnji se put spominje u izvorima, kada 9 ožujka g. 1398 od Dubrovčana traži stonski dohodak i kada se početkom travnja te godine zahvaljuje istima na izvršenoj isplati (4). Međutim početkom g. 1399 pojavljuje se u izvorima kraljica Gruba, koja u izvorno sačuvanom pismu od 5 ožujka te godine govori o svomu živom mužu: « a mi hotiniem' božiim' zdravo smo dokoli nam' e zdravo gospodin kral' i vlastele... momu gospodinu kralu i meni... kralica Gruba » (5).

Orbini tvrdi, da je kraljica Gruba bila prva žena kralja Ostoje, koju bi on otpuštao, da uzme Jelenu, bogatu udovicu hercega Hrvoja (6). Međutim mi znamo iz pisma kralja Ostoje od 5 veljače g. 1399, da je tada bila njegova žena Kujava (7), sestra ili bliza rodica Pavla Radinovića, s kojom je on živio sve do g. 1416, kada ju je otpustio i oženio se s Jelenom, udovicom hercega Hrvoja (8). Kujava je početkom g. 1401 rodila Ostoji sina Stjepana, budućega kralja bosanskoga (9).

Ćorović je iznio tezu, da je Gruba žena Tvrtka II, sina kralja Tvrtka I (10). Ali to ne može biti istinito, jer je tada Tvrtko II mogao imati tek 20 godina ili koju više, pa prema onodobnim običajima nije vjerojatno da je g. 1399 bio oženjen (11). Usto Tvrtko II, sin kralja Tvrtka I, po bosanskom starješinskom nasljednom redu nije imao pravo na kraljevsku krunu pred svojim stricem Ostojom. U dinastičkim borbama od konca g. 1396 pa do g. 1399 više se puta, bez navoda imena, spominje « kralj Bosne » (12), ali na koncu saznajemo, da mu je ime Ostoja (13). Iz nijednoga suvremenog izvora ne može se izvesti, da su tada bila dva tražioca bosanskoga prijestolja, Ostoja i Tvrtko II. Radi svega toga valja isključiti, da je Tvrtko II g. 1399 bio muž kraljice Grube.

God. 1952 G. Čremošnik pokušao je dokazati, da je kraljica Gruba istovjetna s Kujavom, drugom ženom kralja Ostoje (14), kako je to tvrdio Orbini. Čremošnik je opazio, da prema suvremenim izvorima ima tijesna veza, dapače istovjetnost, kraljice Grube s kraljicom Jelenom, udovicom kralja Dabiše. Radi toga on pretpostavlja, za što u izvorima nema potvrde, da je kraljica Jelena bila druga žena kralja Dabiše, maćeha Dabišine kćeri Stane, prema tome da je g. 1398/99 bila još mlada žena, kada se udala za Ostoju i g. 1401 rodila mu sina Stjepana. Takva Dabišina udovica imala bi kršćansko ime Jelena, domaće Grúba, a podrugljivi

Pavla Radinovića (« però ch'elle parente del conte Polo », izvješće J. Gundulića od 22 VI 1415, Jorga II 151). Dubrovčani prvi put spominju Kujavu kao kraljicu, neimenujući je, 21 prosinca 1398 (Jorga II 74), a kralj Ostoja imenice 5 veljače 1399 (StPov I/1, 426).

(3) « noviter creatum regem Bossinensem », Jorga II 75.

(4) StPov I/1, 242 sl.

(5) N. dj. 475.

(6) Ostoia prima hebbe per moglie Gruba, et poi prese Jeliza, che fu già di Harvoie », Orbini 366.

(7) Gl. gore s. 295, b. 2.

(8) Hrvoje je umro u prvoj polovici travnja 1416 (gl. Jorga II 152; Pucić I, prim. XV; GDSS XII 374 sl.). Koji mjesec poslije toga Ostoja je uzeo njegovu ženu Jelenu. O tom su Dubrovčani u listopadu 1416 pisali kralju Sigismundu: « Rex vero Ostoya cepit uxorem Jelenizam olim uxorem Crevoje, facto divortio cum uxore prima... Ista aestate proxima accedens dicta Jeleniza ad dictum virum suum Hostojam... », Pucić I, prim. XVII.

(9) Restius 188.

(10) Ćorović, *Hist. Bosne* 614 sl.

(11) Tvrtko II oženio se g. 1428, po svoj prilici prvi put. Gl. dolje s. 314.

(12) DDA-Ref XXX, f. 74 i 78; Jorga II 69; Ćorović, *Hist. Bosne* 355 sl.

(13) Jorga II 73 75.

(14) Čremošnik, *Bosanska kraljica Gruba* 147-163.

pridjevak Kujava [15]. Druga bi po Ćremošniku bila mogućnost, da je kraljica Gruba kćerka kraljice Jelene i « predstavnik Dabišine lože », koja je u ime majke stvarno vladala Bosnom g. 1398/99 i udala se za kralja Ostoju. Kujava bi bio i njoj prezirni pridjevak [16].

Ovu zadnju pretpostavku valja isključiti, jer u izvorima nema nikakva dokaza, da bi kralj Dabiša ostavio iza sebe koju drugu kćer osim Stane. Onodobni izvori Grubu zovu kraljicom, a tako i ona sama sebe nazivlje u spomenutom pismu Dubrovčanima od 5 ožujka 1399. Da je Gruba bila kćer Jelenina i upravljala kraljevstvom mjesto svoje majke, ona ne bi imala pravo nazivati se kraljicom, a to ona ne bi činila ni radi poštovanja prema staroj majci kraljici Jeleni. U odgovoru na pismo kraljice Grube, Dubrovčani naslovljuju svoje pismo od 18 ožujka g. 1399 ovako: « Presvijetloj i previsokoi gospogi kir Grubi po milosti božijei kralici bosanskoj i k tomu » [17]. To je skraćeni naslov krunjenih bosanskih kraljeva, pa je isključeno, da bi Dubrovčani, koji su se brižno i strogo držali službenih naziva, navedeni naslov davali Jeleninoj neokrunjenoj kćeri, pa sve da je ta stvarno i upravljala bosanskim kraljevstvom mjesto svoje majke Jelene.

Kralj Ostoja, nadalje, bio je naravni sin Vladislava Kotromanića i brat kralja Dabiše. To je bilo općenito poznato u Bosni i kao takav Ostoja je g. 1398 bio izabran za bosanskoga kralja. Prema tome Jelenina i Dabišina kći bila je Ostoji nećakinja u prvo koljeno s drugim. U takvu pak rodstvu nije tada dopuštena ženidba ni u kršćanskim crkvama ni kod bosanskih patarena.

I tu pretpostavku valja isključiti, da se kraljica Jelena, s domaćim imenom Gruba, udala za kralja Ostoju i da se može istovjetovati s njegovom poznatom ženom

[15] N. dj. 158 i 163.
[16] N. dj. 158 sl.
[17] StPov I/1, 475.

Kujavom. Dne 2 travnja 1395, kada je kralj Dabiša darovao Veljake svojoj kćeri Stani, Vladava, kćer Stanina, već je bila udata za Jurja Radivojevića i imala više djece [18]. Ako su se sve tri majke, Jelena, Stana i Vladava, udale od 15 godina i u 16-godini rodile svoje kćeri, budući da je Vladava g. 1395 imala već više djece, barem njih dvoje, te je godine kraljica Jelena bila prababa i morala je imati najmanje 51 ili 52 života. Nikako pak nije vjerojatno, da bi kralj Ostoja uzeo tako staru ženu, a napose da bi mu ta g. 1401 rodila sina Stjepana.

Ostoja se usto nije mogao oženiti Jelenom, udovicom svoga brata Dabiše, bez posebnoga papinskog dopusta, jer mu je ta bila u tastbinskom srodstvu prvoga koljena. U papinskim pak registrima, niti u drugim povjesnim izvorima, ne postoji nikakav dokaz, da bi Ostoja, kada je postao katolik, tražio od pape i dobio takav dopust.

Kraljica Gruba je stvarno istovjetna s kraljicom Jelenom, udovicom kralja Dabiše. U suvremenim i do danas sačuvanim izvorima kraljica Gruba spominje se pet puta. Prvi je izvor pismo same kraljice Grube Dubrovčanima od 5 ožujka 1399, u kojemu se ona sama nazivlje i potpisuje « kraljica Gruba » [19]. Drugi izvor je odgovor Dubrovčana od 12 travnja 1399 upravljen « presvijetloj i previsokoj gospogi kir Grubi po milosti božijei kralici bosanskoi i k tomu » [20]. Treći je dokumenat pismo Žore Bokšića, protovistijara, ministra financija, kraljice Grube, od 14 ožujka 1399 [21], a četvrti potvrda Grubina izaslanika Petrine Prvakovića od 18 ožujka 1399 [22]. Peti je izvor natpis na stećku Vignja Miloševića u Kočerinu kod Šrokoga Brijega.

[18] Gl. gore s. 292, b. 84.
[19] StPov I/1, 475. – Potpis imena « Kraljica Gruba » nije vlastoručan same kraljice nego je napisan od krasnopisa, koji je pisao cijelo pismo.
[20] N. dj. 475.
[21] Ćremošnik, n. dj. 149 sl.
[22] DDA-Canc 32 (1396-99), f. 234a, Jireček, *Spomenici* 103, br. 60; Ćremošnik, n. dj. 149.

U prva četiri pismena izvora izravno se ne kaže, da je Gruba istovjetna s Jelenom, ali neupravno to svi potvrđuju. Pismo kraljice Grube od 5 ožujka 1399 pisao je isti bezimeni pisar, koji je pisao pisma kraljice Jelene od 9 ožujka i 3 travnja 1398. Grubino pismo zapečaćeno je istim srednjim pečatnikom kralja Dabiše, s kojim su zapečaćena sva pisma Dabišine udovice Jelene. Prema tome Gruba je imala u rukama istu državnu kancelariju, koju je imala Dabišina nasljednica Jelena, s istim pisarom i tehničkim priborom (23). Nadalje, kako se iz sva četiri spomenuta izvora vidi, suradnici i pouzdanici kraljice Grube isti su, koji su okruživali i pomagali kraljicu Jelenu, a to su Juraj Radivojević, zet Dabišine kćeri Stane, braća Nikolići, zahumski rođaci vladarske obitelji Kotromanića, i Žore Bokšić, potovestijar ili ministar financija kralja Dabiše i kraljice Jelene.

Natpis na stećku Vignja Miloševića glasi ovako (24):

« Se leži Vigan' Milošević' služi banu Stipanu, kralu Tvrtku, i kralu Dabiši, i kralici Grubi, i krala Ostou, i u to vrime doide i svadi se Ostoja kral s hercegom' i z Bosnom' i na Ugre poe Ostoja. To vrime mene Vigna doide končina i legoh na svom' plemenitom' pod' Kočerinom' ... ».

U ovom natpisu bosanski se vladari nabrajaju ispravno i svojim pravim redom, što nije ni čudo, jer je natpis radio čovjek, koji je živio u vrijeme tih vladara i u njihovoj službi bio. Iz tolikih izvora dobro poznatu kraljicu Jelenu Viganj naziva kraljicom Grubom. Iz toga nužno slijedi, kako priznaje i sam Ćremošnik, « da je Gruba isto što Jelena » (25).

Činjenicu, što kraljica Gruba u pismu od 5 ožujka 1399 spominje svoga živoga muža, valja tako rastumačiti, da se kraljica Jelena, udovica kralja Dabiše, ponovno udala u g. 1397 ili početkom 1398. Protiv nje

(23) Gl. Ćremošnik, *Bosanske i humske povelje* 145-148 156 sl.; Isti, *Bosanska kraljica Gruba* 154.
(24) WM II 431; PHZBiH I 368.
(25) Ćremošnik, *n. dj.* 158.

se bunilo bosansko plemstvo, jer nije bilo voljno slušati žensku glavu. Udavši se ponovno i uzevši muža, Jelena je svojim protivnicima htjela reći, da ona ima mušku glavu, svoga muža, koji je savjetujuje i pomaže. Naravno, ovaj novi muž Jelene Grube nije bio okrunjen ni priznati kralj u Bosni. Jelena mu daje naziv « kralja », jer je bio njezin muž, okrunjene kraljice. Da nije bio pravi okrunjeni kralj, to donekle neupravno potvrđuje i sama kraljica Gruba u svom pismu od 5 ožujka 1399, kada ona nastupa kao vladarica Bosne, a svome mužu daje samo sporednu ulogu, korisnu njoj samoj. Gruba dapače njega zove samo « moj gospodin kralj » (26). Dabišina udovica, kraljica Jelena, mogla je imati g. 1397 53 ili 54 godine, a bila je zdrava žena, kako to naglasuje više puta u svojim pismima, pa nije bilo zapreke, da se ponovno uda. Rod ovoga drugog muža Jelene Grube nije poznat, a niti o samom mužu što potanje znamo. Ova ponovna udaja kraljice Jelene moguće je bila i uzrokom, da su joj se g. 1398 i otudili bosanski velikaši: Hrvoje, Pavao Radinović i Sandalj, jer sada nijesu mogli imati onaj utjecaj na kraljicu, koji su imali prije.

« Gruba » nije pridjevak kraljice Jelene, u značenju grûba, ružna, kao što misli Perojević (27), protivno pridjevku Jelene Lijepe, žene hrvatskoga kralja Zvonimira, nego je to njezino narodno ime, koje je glasilo « Grubača, Grubica, Grúba », prema muškom imenu « Grubiša ».

Bosanski su vladari redovito imali narodno i kršćansko ime. Dabiša je narodno ime, a njegovo kršćansko ime bilo je Stjepan. Njegovoj ženi bilo je narodno ime Gruba, a kršćansko Jelena. I kao što je Dabiša upotrebljavao koji put svoje kršćansko i narodno ime, a koji put samo narodno, tako se i njegova žena zvala koji put kršćanskim imenom Jelena, a koji put narodnim imenom Gruba.

(26) StPov I/1, 475.
(27) PHZBiH I 363, 1.

Posljednje godine svoje vladavine Jelena Gruba, kako se čini, živjela je u zapadnom Zahumlju, na području svoga zeta Jurja Radivojevića ([28]). Poslije 18 ožujka 1399 gubi joj se svaki trag. U Dubrovnik je stigla vijest 26 travnja 1399, da se Ostoja okrunio ([29]), valjda na Jurjevdan, 23 travnja, u Mileševu. Nakon ovoga se ponovno razmahale borbe između pristaša Ostojinih i Jelene Grube. Dubrovčani su htjeli prije 26 srpnja slati poslanike, da mire zavađenu bosansku gospodu ([30]). Po svoj prilici ove su borbe ispale nepovoljno po kraljicu Jelenu Grubu i ona je bila prisiljena potpuno se odreći vladavine i povući se u samoću. Orbini ([31]) piše, da je svoje zadnje dane završila u nekom samostanu, za što nema suvremene potvrde. Moguće, da je u g. 1399 i umrla od zarazne bolesti, koje su tih godina harale u Zahumlju i dubrovačkim predjelima ([32]). Da je kraljica Jelena Gruba u g. 1399 potpuno napustila vlast ili umrla, moramo zaključiti iz postupka kneza Jurja Radivojevića, glavnoga stupa kraljice Jelene Grube. Ovaj je tokom druge polovice g. 1399 ili najkasnije u prvoj polovici slijedeće godine priznao kralja Ostoju i k njemu pristupio. Dne 8 prosinca 1400 i on se nalazio u Sutjesci na dvoru kralja Ostoje i s drugim bosanskim velikašima potpisao kraljevu darovnicu velikom vojvodi Hrvoju ([33]).

([28]) Svi iz okolice kraljice Grube, koji se zadnji put s Kraljicom spominju početkom g. 1399, nalaze se u Zahumlju: knez Juraj Radivojević, koji isplaćuje zalog kraljice Grube (StPov I/1, 475), iz zapadnoga je Huma, Petrina Prvaković, koji podiže zalog, iz Blata je kod Mostara (« suo homo Petrin Peruachovit de Blato », GIDBiH IV 150), kraljičin protovestijar Žore Bokšić piše pismo za Kraljicu iz Neretve (današnje Gabele, n. mj.).

([29]) « propter nova coronationis dicti regis, que portavit pro parte dicti regis Bossne », Jorga II 79.

([30]) Jorga 78.

([31]) Orbini 361.

([32]) O dužoj zaraznoj bolesti pišu Dubrovčani kralju Ostoji 5 rujna 1401, Pucić I 34; AB 64 (br. 340).

([33]) MS 247; OSpom 186-88.

Orbini ([34]) i Farlati ([35]) tvrde, da je kralj Ostoja bio sin Pavla Kristića (Christich) iz bosanske porodice Jablanovića. Prema tome ne bi bio član bosanske kraljevske obitelji Kotromanića. S njima se slaže i Vj. Klaić, koji u *Poviesti Bosne* ovako piše: « U mnogobrojnih spisih njegovih nema ni traga, da bi bio u rodu dosele vladavšoj porodici Kotromanića » ([36]). Ćorović kaže: « biće da je pripadao sporednoj grani dinastije [Kotromanića], možda po ženskoj liniji » ([37]). Prema Šišiću ([38]) Stjepan Ostoja je bio nezakoniti sin kralja Tvrtka I. To prihvaća i M. Perojević ([39]).

Suvremeni povjesni izvori nedvojbeno govore, da je Stjepan Ostoja član bosanske kraljevske obitelji Kotromanića. Sam kralj Ostoja u izvorno sačuvanoj povelji Dubrovčanima od 5 ožujka 1399 o sebi kaže: « Az' Stefan' Ostoja ... spodoblen' bih' kralestvovati va zemlah' roditel' i praroditel' naših » ([40]). U izvorno sačuvanoj darovnici velikomu vojvodi Hrvoju od 8 prosinca 1400 on piše: « Gospodin' Bog' ... načini me naslidnika i gospodina va zemlah' roditel' i paroditel' moih » ([41]). To isto tvrde i Ostojini sinovi kralj Stjepan Ostojić ([42]) i Stjepan Tomaš ([43]).

I suvremeni Dubrovčani priznavali su, da je Ostoja iz kuće Kotromanića. Oni mu kraljevsko porijeklo nijesu nijekali ni onda, kada su se s njim bili smrtno zavadili i radili da ga obore s bosanskoga prijestolja.

([34]) Orbini 362.

([35]) Farlati IV 64.

([36]) Klaić, *Poviest Bosne* 211.

([37]) Ćorović, *Hist. Bosne* 356.

([38]) Šišić, *Vojvoda Hrvoje* 88 i 127.

([39]) PHZBiH 374.

([40]) StPov I/1, 424. Slično i u povelji od 20 XI 1398, n. dj. 421; 5 II 1399, n. dj. 424, itd.

([41]) MS 247; OSpom 186.

([42]) StPov I/1, 555 i 557.

([43]) N. dj. I/2, 115 118, itd.

Na 16 studenoga 1403 Dubrovčani su dali naputak svojim poslanicima, da reknu hercegu Hrvoju, « da ima Kotromanića boljih i valjanijih, nego je Ostoja, koji će vas bolje slušati i bit će u svemu s vama i vašim sinom na vaš boljitak » ([44]).

Ćorovićevo nagađenje, da bi Ostoja bio Kotromanić po ženskoj lozi, ne može se prihvatiti. Tada, kao i danas, pripadnost jednoj obitelji računala se po ocu, a ne po majci, dotično po ženskoj lozi. Ako se neka Kotromanićka udala za člana druge obitelji, njezini sinovi i potomci nijesu nosili ime obitelji Kotromanića, nego one porodice, u koju se Kotromanićka udala. Tako Vladislav i Bogiša, sinovi Katarine, sestre bosanskoga bana Stjepana II. Kotromanića, koja, se udala za Nikolu Humskoga, nijesu se zvali Kotromanići nego Nikolići ([45]).

Stjepan Tomaš, sin Ostojin, pisao je u dva svoja pisma, da mu je Tvrtko II, sin kralja Tvrtka I, « patruus » ([46]). Tu latinsku riječ u imeničkom značenju valja prevesti sa « stric », ali u pridjevnom značenju ona ima smisao « stričevića », najbližega rođaka s očeve strane ([47]). Nije jasno, u kojem smislu, imeničkom ili pridjevnom, Tomaš upotrebljuje riječ « patruus ». Ako je izraz « patruus » uzeo u imeničkom značenju, tada je Tvrtko II njemu bio stric, a Ostoja bi bio brat Tvrtka II i sin kralja Tvrtka I. Ali ako naziv « patruus » kod Tomaša ima pridjevno značenje, tada je Tvrtko II njemu stričević, najbliži rođak, a Ostoja je brat Tvrtka I.

Prednju nejasnoću rješava sâm kralj Ostoja. On u

([44]) « Sono de li Chotromanichi de meliori et plu discretti de Hostoia », DR 140.

([45]) Gl. dolje s. 363, b. 77.

([46]) « ... rex Bossine per suas litteras nostro dominio amicabiliter nuntiavit promotionem suam ad regna patrui sui ... sicut tempore quondam serenissimi domini patrui sui regis Bossine fuerunt », mletački dužd F. Foscari kapetanu Zadra 20 XII 1443, *Listine* IX 178. Slično u pismu Ivanu Hunjadi ad 3 lipnja 1444, APJ II 38.

([47]) Gl. Jambressich 680; Iveković 760.

dvije svoje do danas izvorno sačuvane povelje veli, da je kralj Tvrtko I njegov brat. U povelji od 20 studenoga 1398, pisanoj u Duvnu, kojom se on obvezao platiti Dubrovčanima dug kralja Tvrtka I u visini od 2.550 dukata, Ostoja piše: « ... što im' osta dužan' brat' kraljevstva mi bivši slavnoga spomenutija gospodin' kral Tvr'tko » ([48]). U drugoj, isto izvorno sačuvanoj povelji od 5 veljače 1399, govoreći o dohocima, koje će mu Dubrovčani davati, on kaže: « kako su davali našemu bratu sv(e)topočišvemu gospodinu kralju Stipanu Tvr'tku » ([49]).

Riječi kralja Ostoje jasne su i nedvojbene. On u obje povelje, koje se i danas u izvornicima čuvaju u dubrovačkom državnom arhivu, izričito svjedoči, da je Tvrtko I njegov « brat ». Nitko i nigda nije nazivao svoga oca bratom, pa se nikako ne može uzeti, da bi Ostojine riječi « naš brat » označivale njegova oca. Kralj je Stjepan Ostoja, dakle, prema njegovim vlastitim jasnim i nedvojbenim riječima brat kralja Tvrtka I, i prema tome sin kneza Vladislava, brata bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića ([50]). Ostojino nam svjedočanstvo govori, da je i Stjepan Tomaš u pridjevnom značenju nazvao « patruus », stričević, svoga rođaka Tvrtka II. Taj smisao imaju i riječi kralja Tomaša u povelji od 15 travnja 1444, gdje on veli, da je Tvrtko II njemu « apatruus » (a patruo), sin stričev ([51]). I Dubrovčani u uputama svojim poslanicima dne 10 lipnja 1403 vele, da je Jelisava, majka kneza Vladislava, baba kralja Ostoje ([52]).

([48]) StPov I/1, 419. Izvonik ove povelje nalazi se u DDA.

([49]) N. dj. 426.

([50]) Gl. gore s. 265 sl

([51]) « ... omnia et qualibet privilegia serenissimorum principum condam dominorum Ostoya patris et Twerthko apatrui nostrorum f. r. regum ut puta Bozne ... et sigillo, quo ad presens utimur, puta ipsius condam domini Twerthko regis apatrui nostri », povelja Stjepana Tomaša Mlečanima od 20 XII 1443, *Listine* IX 178.

([52]) Jorga II 92.

Kako smo gore rekli, Jelena Šubićka, zakonita žena kneza Vladislava, imala je samo dva rođena sina: Tvrtka I i Vuka ([53]). Prema tome kraljevi Dabiša i Stjepan Ostoja bili su Vladislavovi sinovi s drugom, nezakonitom ženom. Iako nije sigurno, vjerojatno je, da su oni bili djeca iste majke, s kojom je Vladislav podržavao odnošaje mimo svoje žene Jelene. Ostoja je morao biti mlađi brat, jer je tek nakon Dabišine smrti došao na red i tražio bosansku krunu. Kada se na 26 ožujka 1397 prvi put javlja kao « bosanski kralj » ([54]), Ostoja je morao imati 45 godina, a po svoj prilici i koju godinu više. Njegov je, naime, otac Vladislav umro u zimi 1353/54, a prije toga bio je neko vrijeme bolestan ([55]), pa se Stjepan Ostoja, dakle, prema njegovim vlastitim jasnim i nedvojbenim riječima ima smatrati i bio je brat kralja Tvrtka I, naravno, od druge majke.

Prema uputama, koje su Dubrovčani dali poslanicima dne 16 studenoga 1403, ovi su imali reći hercegu Hrvoju: « vi ste kralja Ostoju od neznatnoga čovjeka učinili kraljem i gospodarem », a kralju Sigismundu su imali kazati, da je Ostoja « bio čovjek niska staleža i iznenada podignut na toliko dostojanstvo » ([56]). Tim su riječima Dubrovčani htjeli istaći njegov niski stalež po majci, koja je morala biti pučanka, a ne visoka plemićka, a nijesu namjeravali nijekati, da je Ostoja Kotromanić po ocu, što oni u istoj uputi hercegu Hrvoju izričito priznaju ([57]).

U Bosni se pod utjecajem « bosanskih krstjana » nije pravila velika razlika između zakonitih i nezakonitih sinova. « Bosanski krstjani » učili su, da je svako rađanje djece zlo, dapače da je veći grijeh rađati djecu sa svojom ženom, nego učiniti preljub s tuđom ili nevjenčanom ženom, jer ovo biva rjeđe i prolazno. Pod utjecajem takva shvaćanja Tvrtka I naslijedio je njegov nezakoniti brat Dabiša, a ovoga je imao naslijediti drugi nezakoniti brat Ostoja kao najstariji tada živući član kraljevske kuće Kotromanića. To bi i bilo, da poslije smrti Dabišine nije zahtijevao kralj Sigismund, da on bude izabran bosanskim kraljem prema đakovačkom ugovoru s kraljem Dabišom. Taj je spor bio riješen tako, da se ovaj put nije pristupilo biranju kralja, nego je zaključeno, da kraljica Jelena Gruba, udovica kralja Dabiše, nastavi i dalje vladati ([58]). Ali kada je Sigismund na 25 rujna 1396 izgubio bitku kod Nikopolja u Bugarskoj i zameo mu se trag, Ostoja je počeo tražiti da ostvari svoje pravo na bosansku krunu. U tomu su ga pomagali « bosanski krstjani » i njihovo niže plemstvo, jer su bili protiv svakoga kralja i utjecaja s vana. Kada se vojvoda Hrvoje odlučio za Ladislava Napuljskoga, i on se izjasnio za Ostoju ([59]) i zajedno s Pavlom Radinovićem najviše pridonio, da je Ostoja bio izabran bosanskim kraljem koncem travnja ili početkom svibnja 1398 ([60]).

Ostoja je bio duševno jači i sposobniji od svoga brata kralja Dabiše. On je htio Bosni osigurati potpunu samostalnost i povratiti joj granice, koje joj je bio dao kralj Tvrtko I. Ostoja je dapače tražio, da i Dubrovčani istaknu njegovu zastavu i priznaju vrhovništvo bosanskoga kralja ([61]). Ali upravo ovo je bio glavni uzrok, zajedno s osobnom politikom hercega Hrvoja, da je Ostoja bio protjeran iz Bosne i da je nastojanjem Hrvojevim Tvrtko II Tvrtković početkom lipnja g. 1404 bio imenovan bosanskim kraljem ([62]). Kada je ovaj sre-

([53]) Gl. gore s. 265-277.
([54]) Gl. gore s. 295, b. 98.
([55]) Gl. gore s. 266 sl.
([56]) « ... e sta homo de minima condicion ... », DR 140. Hrvatski prijevod uputa u PHZBiH I 397-401.
([57]) Gl. gore s. 304, b. 44.

([58]) Gl. gore s. 293.
([59]) Gl. Šišić, *Vojvoda Hrvoje* 128 sl.
([60]) Gl. gore s. 295 sl.
([61]) PHZBiH I 386.
([62]) « Insuper dictus ambaxiator dicit, quod dominus Crevoia congratulatur nobiscum, significando, quod barones Bossine concorditer expulerunt Ostoiam, olim regem Bossine, de regno, et

dinom rujna g. 1408 izgubio rat s Madžarima, nakon kojega je Sigismund kod Dobora dao okrutno posmicati 180 najuglednijih bosanskih plemića ([63]), Tvrtko II izgubio je u Bosni oslon i bosansko je plemstvo na državnom stanku u prvoj polovici listopada g. 1408 Stjepana Ostoju ponovno pozvalo na vlast ([64]). Na 24 kolovoza 1415 Ostoja je dao ubiti kneza Pavla Radinovića ([65]) i otpustio je nakon toga svoju ženu Kujavu, sestru ili rodicu Pavlovu. To je bio uzrok, da je državni sastanak u rujnu 1416 zaključio, da se kralj Ostoja kazni i stavi u zatvor ([66]). Na to on pobježe u zapadni Hum, u zemlje kraljevskih rođaka knezova Radivojevića ([67]), i među

instituerunt alium regem Bossine, videlicet filium Tverthconis olim regem (sic!) Bossine, qui erat civis noster », odgovor Mlečana od 31 VII 1404 na poruke hercega Hrvoja, *Listine* V 44; StPov I/1, 261.

([63]) « ... konig Sigmund in das konigreich zu Wossen mit grossem volck Sechzig tausent manne zog er in das konigreich ... und bezwang das konigreich und ving den konig von Wossen und furt In gein Offen und lies hundert sechzigk und zweinzig lantherren die haupter abslan und uber einen hohen Fels zu Tobra von dem slosse ab hin werffen in das wasser. Also betwang er das konigreich ... », EBERHARD I 1086.

([64]) Kralj Ostoja svoj povratak najviše zahvaljuje braći Radivojevićima, koji su negda pristajali uz kraljicu Jelenu Grubu i bili njegovi glavni protivnici, a Mlečani vele, da je za povratak Ostojin najviše radio Sandalj. « Propter fidem et optimam servitutem nobis Ostoje regi et filio nostro Stephano per capitaneum Georgium et comitem Vuchichium fratres Radivojevich et eorum filios prestitam, tunc quando a Bosnensibus expulsi fuimus et stetimus in quodam loco nuncupato Bobovaz, quorum opere et optima servitute ac fide erga nos prestita iterum in regnum nostrum repositi fuimus, tamquam hi, quos regnare decet », darovnica kralja Ostoje od 28 pros. 1408, ŠIŠIĆ, *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, *Starine* 39, 315; AB 87 482; « quia dictus rex Hostoja propter potentiam domini Charvoie de regno ipso fuit expulsus ... Et prelibatus dominus rex Hostoia de voluntate baronum Bossine in dicto regno sit reversus et specialiter Sandali ... », Mlečani u pismu 15 siječnja 1411, *Listine* VI 134.

([65]) JORGA II 150 sl.; PUCIĆ I, s. XV-XVII; PHZBiH 445-447.

([66]) PUCIĆ, prim. XVII; DR 261 sl.; PHZBiH I 449 sl.

([67]) U darovnici od 22 srp. 1417 Ostoja zahvaljuje knezovina Radivojevićima za sve usluge, « napose kada su mu se podvrgli

kraljevske Vlahe, koji su mu ostali vjerni ([68]). Tu je negdje krajem ožujka ili početkom travnja g. 1418 i umro ([69]).

30) - *Stjepan Ostojić*

Stjepan Ostojić je sin kralja Stjepana Ostoje i Kujave, sestre ili bliže rodice Pavla Radinovića. U povelji od 5 ožujka g. 1419 on sâm o sebi piše: « Az' Stipan' po milosti božastva kral' Sr'blem' Bosnii i Primorju spodoblen' bih' kralev'stvue va zemlah' roditjela mi prisvitloga i sv(e)topočavšago gospodina mi krala Stifana Ostoe i naših' pr'vih praroditel' ... imavše svit' i zgovor' s privisokom' gospoom' Kujavom' kralicom', kralev'stva mi mater'ju » ([70]).

Stjepan Ostojić rodio se početkom g. 1401 ([71]). Kada je kralj Ostoja na 24 kolovoza g. 1415 dao ubiti kneza Pavla Radinovića i rastavio se sa svojom ženom Kujavom, ova se sa sinom Stjepanom povukla u zemlje svoga rođaka Petra Pavlovića. Da se osveti kralju i obrani od svojih neprijatelja, Petar je dozvao u zemlju Turke i priznao njihovo vrhovništvo ([72]). Kada je po-

i predali Humljani » (« specialmente quando ne se diede e sotomesse Cumgliane », *Listine* VII 240; IX 433 sl.; *Starine* X 42 sl.). Cijelu g. 1417 i početak 1418 Ostoja je proveo u dolini Neretve i u blizini dubrovačkih posjeda (gl. JORGA II 157 160-64; PUCIĆ 133 sl.).

([68]) Kralj Ostoja držao je veći broj Vlaha u vojničke svrhe. Te je naselio u brdskim krajevima u Zahumlju i Krajini oko Biokova. « Vlahe gospodina kralja Ostoje » spominju Dubrovčani 20 veljače 1415. (StPov I/1, 537). Dne 28 pros. 1408 Ostoja je darovao braći Radivojevićima sve svoje Vlahe u Krajini između Neretve i Cetine: « cum omnibus Valachiis existentibus inter Narentam et Cetinam », *Starine* 39, 316; AB 88 (br. 482).

([69]) Zadnje poznato pismo pisao je kralj Ostoja dne 23 ožujka 1418 iz Bišća kod današnjega Mostara (gl. StPov I/1, 446).

([70]) StPov I/1, 554 sl.

([71]) Gl. gore s. 297, b. 9.

([72]) JORGA II 154 sl.; PUCIĆ I 131 147 sl. Gl. dolje s. 310, b. 76.

četkom travnja Ostoja umro u Zahumlju, Petar Pavlović uz pomoć Turaka i bosanskih plemića, svojih prijatelja, proglasio je 17 godišnjega Stjepana, sina Ostojina, kraljem Bosne. Kako se vidi iz spomenute povelje od 5 ožujka g. 1419, najugledniji bosanski plemići, izuzevši Sandalja Hranića, Stjepana su priznali za kralja Bosne ([73]) i on je bio negdje u ljetu g. 1419 okrunjen. U povelji od 4 prosinca 1419 on sam piše: « I az' iz'bran' bih' pomoštju božijeju i pričiste ego matere vinčan' bih' bogodarovanijem' vincem' na kralev'stvo ... » ([74]). U ratu izmedu kralja Sigismunda i Mlečana g. 1418 i 1419 Stjepan je stao na strani Mlečana ([75]), smatrajući ih manje pogibeljnima za bosansku samostalnost nego Sigismunda. U to doba vojvoda Petar Pavlović, zaštitnik i glavni oslon kralja Stjepana Ostojića, htio se osloboditi Turaka i njihova vrhovništva. Ali protiv njega povede vojnu skopski sandžak Ishak-beg i pogubi ga koncem ožujka 1420 ([76]). Na to početkom te godine većina bosanskoga plemstva, kako se čini pod utjecajem Sandalja Hranića, protivnika Petrova, ponovno prizna Tvrtka II bosanskim kraljem ([77]). Stjepan Ostojić povukao

([73]) Kada je Stjepan Ostojić 5 ožujka 1419 izdao povelju Dubrovčanima u Zvečaju – mislim onomu kod Ustiprače, u zemlji vojvode Petra Pavlovića, a ne u Zvečaju na Vrbasu – bili su prisutni bosanski velikaši: Petar Pavlović, Kovač Diničić, Batić Mirković, sva tri iz Bosne; Ivko Semković i Pavao Jurjević Radivojević iz Huma; Juraj Vojslavić iz Donjih Kraja, itd. (gl. StPov I/1, 556).

([74]) N. dj. 557.

([75]) *Listine* VII 298 sl., VIII 3; PHZBiH I 454.

([76]) « u to vrime kada se Pet(a)r' Pavlović' izneviri caru sultanu i ubi ga Isak', carev' vojevoda s' carevom' vojskom', a mii više rečenomu vojevodi Sandalju i mooi brati izda grad' Sokoo i poo Konavlah' i po župe konav'oske što je bilo Pavlovo i potom mu sina Petra », darovnica vojvode Sandalja Dubrovčanima od 30 svibnja 1420, StPov I/1, 310.

([77]) Dne 16 kol. 1420 kralj Tvrtko II izdaje povelju Dubrovčanima u Podvisokom, u središtu bosanske države, u prisutnosti bosanskih velikaša: vojvode Vukmira iz Usore, župana Dragiše (Diničića) iz istočne Bosne, kneza Jurja Vojsalića iz Donjih Kraja, kneza Batića Mirkovića iz srednje Bosne, kneza Petra Klešića iz

se u oblast Petrova brata i nasljednika Radosava Pavlovića. Ovaj ga 3 studenoga 1420 zove « bivšem' kralem Stipanom » ([78]), ali se u Dubrovniku 15 studenoga zaključuje, da se daruje 800 pepera « Ostoji kralju bosanskomu » ([79]). Početkom travnja g. 1421 Stjepan Ostojić pregovara s Mlečanima i nudi im svoju pomoć ([80]). To je zadnja poznata vijest o njemu. Stjepan Ostojić domalo je umro ili poginuo navršivši tek 20 godina života.

31) - *Tvrtko II Tvrtković*

Orbini Tvrtka II zove Neugledni (« Scuro ») i piše da je bio nezakoniti sin kralja Tvrtka I s nekom plemenitom Bosankom Vukosavom; a kralj Ostoja dapače da je za nj govorio, da nije uopće sin Tvrtkov, nego podmetnuto dijete kod tobožnjega porođaja ([81]). Međutim brojni suvremeni izvori svjedoče, da je Tvrtko II bio zakoniti sin kralja Tvrtka I i njegove žene Doroteje, i to sin jedinac ([82]). U svom prvom pismu Dubrovčanima od 20 lipnja 1405 Tvrtko II o sebi kaže: « Az' Stipan' Tvr'tko Tvr'tković ... spodoblen' bih' kralevati na zemleh' roditel' i praroditel' naših ... » ([83]). Dne 18 kolovoza g. 1421 on piše: « Mi Stifan' Tvr'tko Tvr'tković milostiju božiom' kral' Bosni i k tomu, iže ne daleč' od nih' korine ... gospodina krala Tvr'tka roditela mi ... » ([84]). I u drugim svojim pismima Tvrtko II

Zapadnih Strana, vojvode Ivka (Semkovića) i vojvode Pavla Jurjevića iz Zahumlja, itd. (StPov I/1, 504). Na 18 kol. 1421 uz kralja Tvrtka II na kraljevskom dvoru u Milodražu kod Fojnice prisutna je većina navedenih bosanskih velikaša na čelu s moćnim vojvodom Sandaljem Hranićem (gl. n. dj. 508).

([78]) StPov I/1, 567.

([79]) Jorga II 192.

([80]) Gl. odgovor mletačkoga vijeća od 7 travnja 1421, *Listine* VIII 84 sl.

([81]) Orbini 362: « un parto supposititio ».

([82]) Gl. dolje s. 316, b. 18.

([83]) StPov I/1, 490.

([84]) N. dj. 505 sl.

stalno se naziva Tvrtković [85], što je prema onodobnoj uporabi značilo sin Tvrtkov. I Dubrovčani u svojoj ispravi od 22 rujna 1405, kojom Tvrtka II imenuju svojim vlastelinom, dva puta naglasuju, da mu je Tvrtko I otac: « gospod kralja Tvr'tka roditelja mu » [86].

I Tvrtko II htio je Bosnom vladati samostalno i od drugih neovisno. To mu nije uspjelo radi razrožnosti sebičnih bosanskih velikaša i premoći jakih susjednih vladara, ugarsko-hrvatskoga kralja Sigismunda i turskoga sultana. Nakon višegodišnjih borba i prvih uspješnih obrana [87] Tvrtko je bio sredinom rujna g. 1408 potučen od Sigismunda negdje u nutrini Bosne [88]. Životopisac Sigismundov piše, da je tom prigodom zarobljen i kralj Tvrtko II i odveden u Ugarsku [89], ali je vjerojatnije, da se on u zadnji čas spasio i pobjegao s kraljevskim Vlasima u planine sjeverozapadnoga Huma. U Dubrovnik se javio 5 prosinca 1409 [90], po svoj prilici iz navedenoga skrovišta. S pomoću Vlahâ Tvrtko II zavladao je jednim dijelom države od g. 1414 i dalje [91].

Nakon smrti kralja Ostoje početkom proljeća g. 1418 Tvrtko II bio je najstariji član vladarske kuće Kotromanića, pa je po bosanskim zakonima imao pravo na bosansko kraljevsko prijestolje. Međutim moćni vojvoda Petar Pavlović uz pomoć Turaka i svojih prijatelja među bosanskim plemstvom, proglasi bosanskim kraljem Stjepana Ostojića [92], sedamnaestgodišnjega mladića, sina kralja Ostoje i kraljice Kujave iz porodice Pavlovića.

(85) N. dj. 504 511 512 514 itd.
(86) N. dj. 496.
(87) Gl. Šišić, n. dj. 203 sl.; PHZBiH I 424-26.
(89) Gl. gore s. 308, b. 63.
(90) Jorga II 123.
(91) Dne 20 veljače 1415 Dubrovčani pišu Grguru Vukosaliću: « Što pišete za Vlahe gospodina kralja Ostoje ... [ti] su se dali kralju Tvrtku », StPov I/1, 537.
(92) Poslije smrti kralja Ostoje Turci su bili u Bosni cijelo ljeto i jesen 1418. U to doba Dubrovčani više puta govore o njima (gl. Jorga II 162-66). Petar Pavlović u to doba bio je vazal turski (gl. gore s. 309).

Ali kada je koncem ožujka g. 1420 vojvoda Petar poginuo u borbama s Turcima [93], većina se bosanske vlastele pobuni protiv Petrova štićenika Stjepana Ostojića i na državnom sastanku između 25 lipnja i 16 kolovoza 1420 proglasi Tvrtka II bosanskim kraljem [94]. Tvrtko je i ovaj put odvraćao glavu od kralja Sigismunda i tražio oslona kod Mlečana [95], koje je smatrao manje opasnima za bosansku slobodu. Ali radi sve većega pritiska Turaka u ljeti g. 1425 Tvrtko se izmiri s kraljem Sigismundom [96]. Tim se ipak nije oslobodio Turaka, kojima se dapače g. 1428 morao obvezati plaćati stalni godišnji danak [97]. Od toga doba bosanski velikaši Radosav Pavlović, Sandalj Hranić i njegov sinovac Stjepan Vukčić bili su pravi vazali turski i više su slušali sultana nego bosanskoga kralja. Od g. 1435 Turci stalno drže u Bosni trgovište Vrhbosnu i tvrdi grad Hodidid [98]. Oni dapače oko g. 1432 ističu protiv Tvrtka za bosanskoga kralja Radivoja, nezakonitoga sina kralja Ostoje [99].

Tvrtko II bio je odgojen katolički i ostao je katolikom cijeli život [1]. Oženio se u proljeće g. 1428 [2],

(93) Gl. gore s. 310, b. 76. Zbog smrti vojvode Petra Pavlovića Dubravčani su na 1 travnja 1420 zaključili pismeno izraziti sažaljenje kralju Stjepanu Ostojiću i njegovoj majci Kujavi (Jorga II 190).
(94) Dubrovčani 25 lipnja 1420 zaključuju, da pišu svojim poslanicima u Bosni, da na predstojećem « stanku » dadnu potvrditi od kralja Tvrtka II i bosanskih velikaša Sandaljevo darovanje Konavlja (Jorga II 191), što Tvrtko uistinu potvrđuje na 16 kolovoza 1420 u prisutnosti prvih bosanskih velikaša (gl. gore s. 310, b. 77).
(95) Gl. *Listine* VIII 188-198 202-217; Jorga II 207 sl.
(96) O tom govore Mlečani 9 kolovoza, a sam kralj Sigismund piše Dubrovčanima 3 rujna 1425, *Listine* IX 4-6; DR 309-312; Jorga II 227 sl.
(97) Gl. gore s. 153.
(98) Gore s. 154.
(99) U rujnu 1433 Dubrovčani su darovali 60 perpera poslaniku « Radivoja, koji se naziva kraljem Bosne », Jorga II 315.
(1) Gl. Tvrtkovo pismo papi Martinu V od 9 travnja 1428, Thallóczy, *Studien* 142 sl., i pismo sv. Jakovu Markijskom od 1 travnja 1433, AB 139.
(2) Gl. dolje s. 317, b. 23.

ali nije imao djece. Umro je sredinom studenoga 1443. Dubrovčani su 22 studenoga izrazili saučešće « zbog smrti gospodina kralja Tvrtka » (3).

32) - *Stjepan Tomaš*

Stjepan Tomaš bio je sin kralja Ostoje, kako on sam tvrdi u povelji Mlečanima od 15 travnja 1444. Tu on piše: « sve i pojedine povlastice presvijetlih vladara bivše gospode Ostoje, našega oca, i Tvrtka (sina) od našega strica, časne uspomene kraljeva Bosne » (4). U povelji Dubrovčanima od 3 rujna 1444 piše: « ... gospodin' kral' Stefan' Tomaš' mnogopočtenoga spomenutija slavnoga krala Ostoe sin' i naslidnik' milostiju božjom' kral' vsoi Bosni i Donim' Kraem' i k' tomu » (5).

Kako se vidi iz papina otpusta od 29 svibnja 1445, kralj Tomaš bio je nezakoniti sin Ostojin, i to rođen « od muža oženjena sa ženom udatom » (6), dijete, dakle, iz dvostrukog preljuba. Nije ispravna Ćorovićeva, tvrdnja da Tomaš i njegov brat Radivoj « stvarno nisu pravi nezakoniti sinovi, nego su samo označeni takovi s gledišta katoličke crkve, jer se njihov otac oženio po drugi put za žive prve žene » (7). Ostojine su žene bile: Vitača, Kujava i Jelena, koja ga je nadoživjela (8). Radivoj i Tomaš nijesu bili djeca ni jedne od ove tri Ostojine žene. Od njih je bio stariji Stjepan Ostojić, Kujavin sin, koji je kao najstariji naslijedio oca. Prema tome Ostoja je uistinu imao Tomaša i Radivoja kao oženjen čovjek, i to, kako je on sam papi saopćio tražeći otpust, s udatom ženom, kojoj je još živio muž.

(3) Jorga 399, b. 4.
(4) Gl. gore s. 305, b. 51.
(5) StPov I/2, 115.
(6) « ut ipse asseris, pareris de Ostoya clare memorie rege Bosne, genitore tuo uxorato, et cum alia coniugata natus ... », VMSM I 388.
(7) Ćorović, *Hist. Bosne* 468.
(8) Gl. gore s. 295 sl.

Stariji brat Tomašov, nezakonit kao i on, bio je Radivoj, kojega suvremeni mletački izvori zovu Kristić (9). Taj je naziv Radivoj morao dobiti po svojoj majci, jer je on po ocu Ostoji bio Kotromanić. Prema tome, ako je i Tomaš bio sin iste majke, kao što je vjerojatno, i on bi po ženskoj lozi bio Kristić. Orbini je zabilježio, ne znamo po kojem izvoru, da se već Ostoja, otac Radivojev i Tomašov, zvao Kristić (10), što prihvaća i Klaić (11). To je moguće, ali za to nema nikakva suvremenoga dokaza. Klaić (12), nadalje, istovjetuje Radivoja, brata Tomaševa, s Radivojem, poznatim pisarom kralja Tvrtka II, koji se g. 1443 ovako potpisuje « Ja dijak' gospodina krala Tvr'tka Radivoj Hr'stić' napisah' taj list' » (13). Pisarsku vještinu toga dijaka Ćremošnik ovako opisuje: « On [Radivoj Kristić] piše minuskulu mnogo ljepšeg izgleda od ranijih pisara ... njegova izvježbana i ispisana ruka znači znatan napredak » (14). Srednjovječni vladari i njihovi sinovi znali su dobro mačem mahati, ali su se malo bavili perom i pisanjem, pa nije nikako vjerojatno, da bi Radivoj, sin kralja Ostoje, bio onako vješt pisar, kao što je bio Radivoj Kristić, dijak kralja Tvrtka II. Usto kraljević Radivoj bio se proglasio « bosanskim kraljem » oko g. 1432 (15) i sve do iza smrti kralja Tvrtka II takvim se nazivao (16), pa nije mogao biti g. 1443 uslužan pisar svoga protivnika kralja Tvrtka II.

(9) « Prima pars est de concedendo de pulvere bombarde comiti Radiz Christich, barbano majestatis regis Bosne, qui est in Cresgneuo », Truhelka, *Dubrovačke vijesti* 14. Barbanus u venecijanskom latinskom govoru znači patruus, stric, Du Cange I 585.
(10) Orbini 362.
(11) *Poviest Bosne* 211.
(12) *Poviest Bosne* 281, b. 58.
(13) MS 426; StPov I/1, 519.
(14) Ćremošnik, *Bosanske i humske povelje* 181.
(15) Gl. gore s. 313, b. 99.
(16) Dubrovčani, 13 i 14 prosinca 1443, dakle poslije smrti kralja Tvrtka II, odgovaraju « kralju Radivoju », Jorga II 400.

Kralj Tvrtko II bio je veoma sumnjičav prema svojim rođacima Kotromanićima, osobito njihovoj nezakonitoj djeci, bojeći se da mu ne bi oteli prijestolje. On je koncem g. 1426 pisao prijeteća pisma Dubrovčanima ([17]) što su primili u grad Vuka Banića ([18]), po svoj prilici sina bana Vuka brata kralja Tvrtka I, koji je morao pokazivati neku želju, da postane bosanskim kraljem ili da dobije koji dio zemlje na upravu. Tvrtkove sumnje i progoni rođaka napose su se pojačali, kada se Radivoj, stariji brat Tomašev, pod zaštitom Turaka oko g. 1432 proglasio bosanskim kraljem. Da izbjegne sumnje i da pokaže, da on nema nikakvih želja za kraljevstvom, Tomaš se oženio s Vojačom, djevojkom niskoga roda, običnom pučankom. On ju je vjenčao po običaju bosanskih krstjana uz uvjet, da će s njom živjeti, « dok budeš dobra i vjerna i dobro mi služila ([19]). Takvu uvjetnu ženidbu kat. Crkva je smatrala nevaljalom, pa je papa Eugen IV Tomaševu ženidbu s Vojačom proglasio ništetnom i dopuštao mu, da se ponovno kršćanski oženi ([20]).

Poveljom od 2 rujna 1427 kralj Tvrtko II bio je

([17]) Jorga II 213 223 227-29.

([18]) Obično se uzima, da je Vuk Banić bio nezakoniti sin kralja Tvrtka I, Truhelka, *Vuk Banić-Kotromanić* 359-63; PHZBiH I 468, ali za to nema nikakvih sigurnih dokaza. Vuk se pojavljuje kao suparnik kraljev tek za drugoga kraljevanja Tvrtka II, što govori, da je po godinama mlađi od njega. Kako se čini, i Tvrtko II rodio se, kada je Tvrtko I već bio kralj, pa bi se Vuk, koji je bio mlađi, zvao « Kraljević », a ne « Banić », da je bio sin kralja Tvrtka I. Najvjerojatnije je, da je Vuk Banić bio sin Vuka ili Vukića, mlađega brata Tvrtka I, koji je pod konac svoga života stvarno nosio naslov « bana », gl. gore s. 265sl.

([19]) « Oblate nobis pro parte tua petitionis series continebat, quod dudum ante tui ad culmen regium assumptionem cupiens propter inimicos et invidos ortum tuum occultari, ut sic facilius, que imminebant, pericula evitares, quandam ex infimo genere mulierem etiam ad carnis copulam tibi associasti, eique juxta morem patrie, quod si tibi bona et fidelis esset ac bene faceret, cum ipsa matrimonium contrahere, promisisti », pismo pape Eugena IV od 29 svibnja 1445, VMSM I 388.

([20]) N. mj.

odredio, ako on sâm ne bude imao zakonitih potomaka, da ga naslijedi na bosanskom prijestolju celjski grof Herman II ([21]), sin Hermana I i Katarine, kćeri bosanskoga bana Stjepana II ([22]), brata kralja Tvrtka I. Tvrtko II oženio se u proljeće g. 1428 ([23]) Dorotejom, kćerkom pok. Ivana Gorjanskoga, bana Hrvatske i Dalmacije, nećakinjom kralja Sigismunda, ali je ta umrla u prvoj polovici listopada 1438 ([24]) neostavivši djece. Budući da je i Herman II Celjski umro, to se Tvrtko II izmiri sa svojim rođakom Tomašom, mladim nezakonitim sinom kralja Ostoje, i ovoga odredi za svoga nasljednika ([25]). Po bosanskom pak zakonu starješinstva Tvrtka II imao je naslijediti Radivoj, stariji nezakoniti sin kralja Ostoje. Njega su podupirali Turci, vojvoda Stjepan Vukčić, i sam turski vazal u to vrijeme, Vladislav Klešić i još neki bosanski plemići. Radivoj je dapače sa Stjepanom Vukčićem slao poslanike u Dubrovnik, da ti ne priznadu Tomaša za kralja niti da njemu plaćaju prihode, koje je Dubrovnik plaćao bosanskim kraljevima ([26]). Ali je u Bosni još bila jaka svijest nezavisnosti i ljubav za slobodom. Radi toga većina bosanskoga plemstva prihvati odredbu kralja Tvrtka II i odluči se za Tomaša protiv Radivoja, koji je služio Turcima i preko 10 godina se nazivao bosanskim kraljem pod njihovim okriljem. Dubrovčani već 5 prosinca 1443 odgovaraju « gospodinu kralju Stjepanu Tomašu, novom kralju Bosne ([27]). I Mlečani 20 prosinca iste godine daju naputak svomu kapetanu u Zadar u vezi s novim kraljem Tomašem ([28]).

([21]) CDH X/6, 900 sl.; APJ II/1, 24.

([22]) Gl. ZRuv I 351-58.

([23]) Thallóczy, *Studien* 142 sl.; Jorga II 241-43.

([24]) Jorga 354 sl.

([25]) Gl. povelju kralja Tomaša od 3 lipnja 1444, APJ II 38 sl.; Thallóczy, *Studien* 366-68.

([26]) Jorga II 405 sl.

([27]) N. dj. 399.

([28]) *Listine* IX 178 sl. Gl. gore s. 304, b. 46.

Dne 6 ožujka 1444 oni pišu o Tomašu « nedavno izabranomu kralju Bosne » ([29]).

Kako znamo iz raznih suvremenih izvora, Tomaš je bio odgojen u patarenskoj vjeri i tek kao odrastao muž obratio se na katoličku vjeru. Papa Pio II u svojoj *Kosmografiji* zabilježio je, da je kardinal Sv. Anđela, Ivan Carvajal, pokrstio kralja Tomaša za svoga posjeta u Bosni g. 1457 ([30]). To ne može biti ispravno, jer Pijini predšasnici pape: Eugen IV, Nikola V i Kalikst III više puta između g. 1444 i 1457 ističu, da se Tomaš već prije toga obratio na katoličku vjeru. Tako je papa Eugen IV, 17 IV 1444, pisao upravitelju župe u Gdansku u Pruskoj, da se « kralj Bosne na dobar put kršćanske vjere » obratio ([31]). Taj isti papa dne 29 svibnja 1445 u pismu kralju Tomašu hvali istoga, što je « priznao rimskoga biskupa za nesumnjivoga vikara Isusova i sv. Petra jedinoga nasljednika » ([32]). Slično piše i Nikola V u pismu od 18 lipnja 1447 ([33]) i 1 veljače 1449 ([34]).

Kralj Tomaš i nakon svoga obraćenja podržavao je veze s prvacima « bosanskih krstjana » i iskazivao im takozvani poklon. Franjevci su te smatrali nedopuštenim

([29]) « ser. rex Bossine nuper electus nobis explicari fecit ... », *Listine* IX 185.

([30]) « In Bosna rex gentis Despotus Stephanus nomine (sic enim reges appellare suos consueuere) quanuis Christi religionem sectaretur, diu tamen Baptismi sacramento abstinuit. Sed anno superiore vocato ad se Ioanne Cardinale sancti Angeli, cuius saepe meminimus, ab eo baptismatis unda perfusus, et sacris nostris rite initiatus, Turcis (quibus cum foedere iunctus erat) bellum indixit. Nunc paululum nutare affirmatur », Pius II, f. 103r; s. 339.

([31]) « regem Bosnae ad bonam frugem christianae fidei » rediisse, Assemani V 81; AB 185 (br. 831).

([32]) « Romanum pontificem Jesu Christi indubitatum vicarium ac beati Petri unicum successorem », Assemani 82; Raynaldus IX 467; VMSM I 388; AB 198 (br. 844).

([33]) BF ns I 439 (br. 1070).

([34]) Assemani 84; AB 208 (br. 882).

i Tomašu su uskratili sakramente sv. ispovijedi i pričesti ([35]). Tomaš se branio, da on to čini iz političke nužde i samo kao vanjski čin uljudnosti, a ne kao patarenski vjerski čin. On se prizvao na papu Eugena IV, koji pismom od 3 studenoga 1445 naredi svome legatu Tomi Hvarskomu, da ispita stvar i dadne naputke bosanskim franjevcima i kralju Tomašu. Legat je prihvatio opravdanje Tomaševo i naredio franjevcima, da mu i dalje podjeljuju sv. sakramente ([36]). Papinski legat i bosanski franjevci znali su dobro, da je Tomaš bio u mladosti pataren, pa kralju Tomašu ne bi podjeljivali sakramente ispovijedi i pričesti, ni prije spora s franjevcima ni poslije, kada ne bi bili sigurni, da je kralj Tomaš primio krštenje vodom, koje su « bosanski krstjani » zabacivali.

Papa Eugen IV, nadalje, proglasio je 29 svibnja 1445 nevaljalom ženidbu kralja Tomaša s njegovom prvom ženom Vojačom, i dozvolio mu, da se po katoličkom obredu vjenča s drugom ženom ([37]). To Papa ne bi bio učinio, da nije bio obaviješten od svoga legata Tome Hvarskoga i bosanskih franjevaca, da je Tomaš već kršten po crkvenom obredu, jer se nijedan drugi sakramenat, pa ni kršćanska ženidba, ne može primiti, ako netko nije već primio sakramenat krštenja vodom.

Na osnovu dobivenoga dopusta kralj se Tomaš vjenčao s Katarinom, kćeri vojvode Stjepana Vukčića, dje-

([35]) « Itaque sicut vere catholicus ac sincere christianus cupiebat ecclesiae christi communicare sacramentis; verum ... fratres minores ... prefatum regem ad communionem non admittere, quod illum crederent excommunicationum sententiis irretitum ... quia Manicheorum, qui in regno suo et numero et potencia excrevisse noscuntur, arbitrentur esse fautorem, cum videant eos secum continua conversatione misceri, eumque primariis eorum, quos electos vocant, reverentiam quandam honorificentiamque deferre ... », Farlati IV 256 sl.

([36]) Gl. pismo pape Eugena IV od 3 XI 1445 (Farlati IV 256-8) u vezi s pismom istoga pape ugarskom kralju i velikašima od 30 VII iste godine (VMSM I 395 sl.), te pismo pape Nikole V od 18 VI 1447, VMH II 235; AB 205 (br. 868).

([37]) VMSM I 388; AB 798 (br. 846).

vojkom od 22 godine, po svoj prilici 26 svibnja 1446 na svetkovinu Uzašašća ([38]). Stjepan Vukčić bio je pristaša « bosanskih krstjana » sa svom svojom otitelji ([39]), pa je i Katarina bila odgojena kao patarenka. Prije vjenčanja ona je prešla na katoličku vjeru i vjenčala se po rimskom obredu. Katarina je kasnije cijeli svoj život bila dobra i gorljiva katolikinja ([40]). Na osnovu osobnoga izvješća papina legata Tome Hvarskoga ([41]), Nikola V, 18 lipnja 1447, pišući kraljici Katarini izričito kaže, da se ona « nedavno » obratila na katoličku vjeru ([42]).

Ćorović misli, da je kralj Tomaš primio katoličku vjeru ljeti g. 1444 ([43]). Naše je mišljenje, da je to bilo znatno prije toga. Papa Eugen IV javio je 3 rujna 1444 župniku u Gdansku, da se bosanski kralj obratio ([44]). Taj isti papa u pismu ugarskim velikašima od 30 srpnja 1446 piše, da je Stjepan kralj Bosne, « nakon mnogih i dugih pregovora s Hvarskim biskupom, papinskim legatom tamo za sedam godina, napokon postao kršćaninom katolikom » ([45]). To nam govori, da je hvarski biskup Toma dulje vremena, dapače više godina, raspravljao s Tomašem o vjeri, za svoga sedmogodišnjega poslanstva kod kralja Tvrtka II. Veoma je vjerojatno, da je za to dao poticaja sam kralj Tvrtko II, kada se počeo baviti mišlju, da Tomaša odredi za svoga nasljednika. Tvrtko je bio uvjeren katolik i htio je da ga nasljedi kralj katolik, zato je povjerio papinu legatu Tomi, da Tomaša obrati, što je on i postigao nakon dugih razgovora i vjerskih rasprava s Tomašem. Koncem studenoga g. 1443, kada je Tomaš saopćio Dubrovčanima svoje promaknuće za kralja, Tomaš se potpisao s kršćanskim imenom Stjepan Tomaš ([46]). To nam govori, da se on krstio i primio kršćansko ime prije toga nadnevka, dotično još za života kralja Tvrtka II ([47]).

Kada je kardinal Sv. Anđela, Ivan Carvajal, javio u Rim, da je g. 1457 krstio « bosanskoga kralja », to se nije moglo odnositi na kralja Stjepana Tomaša, koji je već ranije bio kršten. Ali je moglo biti, da je on uistinu tada krstio « kralja bosanskoga » Radivoja, brata Tomaševa. Radivoj se izmirio s bratom Tomašem g. 1447 i stavio pod zaštitu Sv. stolice ([48]), ali ne znamo, da li je tada stvarno bio kršten. On je duge godine nosio naslov « kralja bosanskoga », pa je moguće da su ga tako privatno nazivali i g. 1457, kada ga papin legat Sv. Anđela krstio i to javio u Rim, gdje su pod imenom « bosanskoga kralja » razumjeli samoga Tomaša.

([38]) Gl. Jorga II 417 sl. te natpis na grobu kraljice Katarine u franjevačkoj crkvi Aracoeli u Rimu, AFHerc I 6 sl.

([39]) Gl. pismo pape Eugena IV od 1 II 1449, AB 208 (br. 882), te povelje Stjepana Vukčića od 19 srpnja 1453, StPov I/2, 66-72, i njegov testament od 20 V 1467, n. dj. 87-92.

([40]) Gl. AB 205 (br. 886); 238 (br. 1005); 243 (br. 1024); 291 (br. 1165).

([41]) Toma, hvarski biskup i papin legat, bio je 18 lipnja 1447 u Rimu i taj je dan dobio od pape Nikole V sprovodnicu (salvum conductum) za Bosnu, VMH II 237; AB 206 (br. 870).

([42]) « Charissimae in Christo filiae Catharinae, reginae Bosnae illustri ... prout nuper etiam opere demonstrasti, dum te ad orthodoxae fidei unitatem sponte cum christifidelibus reduxisti », BF ns I 540 (br. 1070). Isti papa 1 srpnja 1451 piše: « Thomas Stephanus, rex Bosne illustris ac eius uxor ... quoscunque Patarenorum heresis deponentes errores, ac veritatis lumen recognoscentes, quod mater omnium et magistra s. romana ecclesia tenet ... », VMH II 264.

([43]) Ćorović, *Hist. Bosne* 472.

([44]) Gl. gore s. 318, b. 31.

([45]) « Stephanum Thomam, regem Bosnae ... post multos et diversos tractatus cum ... episcopo Farensi ... (per septennium ibidem legato), tandem factum esse catholicum christianum », Raynaldus IX 468; Farlati IV 70; VMSM I 395; AB 202 (br. 856).

([46]) Jorga II 399.

([47]) Braneći pravovjerje kralja Tomaša, njegov je poslanik koncem jeseni 1445 tvrdio pred papom Eugenom IV, da je Tomaš « od nježnoga djetinjstva bio odgojen » u katoličkoj vjeri (« Exposuit autem regem suum vere et sincere de christiana religione sentire, in qua a tenera infantia fuerit educatus », Farlati IV 257), ali to nije istinito. Brojna papinska pisma, od kojih smo neka već naveli, govore, da se on obratio tek u muževnoj dobi.

([48]) Gl. Jorga II 420; VMSM I 428.

Kralj Tomaš trajno je priznavao vrhovništvo ugarsko-hrvatskih kraljeva. Da obeskrijepi snagu potpore, koju je sultan Murat II iskazivao starijemu bratu Radivoju, Tomaš se odmah na početku svoje vladavine obrati na Janka Hunjadi, kraljeva vojničkoga zapovjednika, preko kojega izradi od kralja Vladislava, da bude svečano potvrđen za kralja bosanskoga ([49]). Daljnih godina Tomaš je u više navrata očitovao svoju ovisnost o ugarsko-hrvatskim vladarima, osobito u svojoj politici prema Turcima. Tomaš je ipak tu svoju ovisnost gledao u vidu interesa Bosne. On se od samoga početka svoga vladanja zanosio Tvrtkovom mišlju, da oko Bosne okupi hrvatske zemlje, dotično da Bosni pripoji kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju. Već u povelji od 3 rujna 1444 on se potpisuje: « Štefan' Tomaš' kral' Božjom' milost'ju Srblem', Bosni, Primor'ju, Hom'sci zemli, Dal'mci, Her'vatom', Donim' Kraem', Zapadnim' Stranam' i k tomu » ([50]). Slično i 25 svibnja 1446 ([51]) i 18 prosinca 1451 ([52]). U svojoj politici okupljanja hrvatskih zemalja oko Bosne, kralj Tomaš više puta dolazio je i u sukob s ugarsko-hrvatskim vladarima i njihovim predstavnicima banovima Hrvatske i Dalmacije ([53]). I upravo za borba s Pavlom Horvatom Špirančićem, banom Hrvatske i Dalmacije (1459-1463), stigla ga je smrt polovicom srpnja 1461 ([54]). Pričanje kasnijih hrvatskih ljetopisaca: Ivana Tomašića i Jakova Markijskoga ([55]), Ivana Mrnjavića ([56]) i Orbinija ([57]), da bi kralj Tomaš bio nasilno umoren od svoga brata Radivoja i sina Stjepana, nema potvrde u suvremenim izvorima.

([49]) Gl. pismo kralja Stj. Tomaša od 3 lipnja 1444, Thallóczy, *Studien* 366-68, u hrv. prijevodu: PHZBiH I 506 sl.
([50]) StPov I/2, 117.
([51]) HSpom I 165 sl.
([52]) StPov 121.
([53]) Gl. PHZBiH I 519 sl. 534-36 541-44.
([54]) Tomaš je bio teško bolestan i tražio liječnika iz Dubrovnika, gdje se na 8 srpnja 1461 zaključilo, da mu se liječnik pošalje, ali već na 25 istoga mjeseca Dubrovčani određuju, da se pošalje poslanstvo novomu kralju Stjepanu Tomaševiću (« ad illustrissimum dominum Stephanum regem Bosne », DDA-Cons, f. 266 e 279, Ćorović, *Hist. Bosne* 540). Mlečani zaključuju 20 VIII 1461, da čestitaju kralju Stjepanu Tomaševiću na nastupu na prijestolje (« serenissimus rex Bossine ante actis diebus ab humanis subtractus est, et eius loco successit filius suus rex regni illius ... », *Listine* X 179).

33) - *Stjepan Tomašević*

Kralja Tomaša naslijedio je Stjepan, njegov sin od prve žene Vojače, koji se po ocu zvao Tomašević. Po bosanskom starješinskom pravu prednost pred Stjepanom imao je njegov stric Radivoj, ali je taj jednom već bio mimoiđen od Bosne, pa g. 1461 nije ni tražio, da zasjedne na bosansko prijestolje. Tomaš je ostavio i od svoje druge žene, okrunjene kraljice Katarine Kosača, dvoje djece, Sigismunda, sina od 5 godina i Katarinu, kćerku od jedne godine ([58]). Kako se u Bosni nije pravila razlika između zakonitih i nezakonitih članova kraljevske obitelji, to Stjepanu Tomaševiću nije nitko osporavao pravo na prijestolje. Da otkloni svaki nesporazum i trvenje u kraljevskoj kući, pošto je Vojača već bila umrla, Stjepan javno izjavi, da kraljicu Katarinu uzimlje i priznaje svojom majkom. Tim je djelovao i na njezina oca hercega Stjepana. Ovaj je gotovo trajno živio u neprijateljstvu s kraljem Tomašem i Hercegovinom upravljao kao neovisan vladar. Sada odluči da se izmiri sa Stjepanom Tomaševićem i da ga prizna za kralja ([59]).

([55]) APJ IX 17 [Gl. Lasić, *De vita* 251 i 137].
([56]) GZM 18 (1906) 297.
([57]) Orbini 370.
([58]) U ožujku 1449 javio je kralj Tomaš Dubrovčanima, da mu se rodio sin (Jorga II 434). Ovaj sin Tomašev i Katarinin, kao i druga njihova djeca, koja su rođena do g. 1456, umrli su u ranoj mladosti. Pad Bosne dočekali su samo Sigismund i Katarina, koji su prema jednom pismu iz Rima od 23 srpnja 1470, imali tada 14 i 10 godina, gl. Nagy-Nyary II 177 sl.; ZRuv I 354 sl.; Thallóczy, *Studien* 110 itd.
([59]) « ... ducha Stefano de Bossina notifica a quella, chomo

Svoj nastup na prijesto Stjepan je najavio svojim susjedima Dubrovčanima i Mlečanima, koji su mu čestitali i poslali darove [60]. I on je htio poput njegova oca Tomaša, da jača Bosnu priključenjem zemalja kraljevine Hrvatske i Dalmacije. Radi toga je nastavio rat s banom Špirančićem, koji je bio otpočeo njegov otac Tomaš [61]. Ali je Stjepan pravo uviđao, da je Bosna preslaba, da se u prilikama, u kojima se nalazila, ojača i održi sama bez pomoći kršćanskoga zapada i pape. On je veoma dobro znao, da Turci čekaju samo pogodan čas, da Bosnu potpuno podvrgnu svojoj vlasti, kao što su učinili pred dvije godine sa srpskom despotijom, mirazom Stjepanove žene Jelače (Jelena, Mara), koju su g. 1459 pretvorili u turski sandžakat [62]). Radi toga posla papi Piju II posebno poslanstvo, da mu to živo izloži prilike, u kojima se Bosna nalazi, i saopći kraljeve potrebe i želje [63]. Tako je Pio II, iako je pred samu jednu godinu bio obećao kralju Matijašu, da ne će bosanskom kralju davati krune bez njegove obavijesti i pristanka [64], videći svu ozbiljnost položaja, u kojemu se nalazi Bosna, žurno poslao posebnoga legata s kraljevskom krunom u Bosnu. Uz veliko veselje i dotle neviđeni sklad cijele Bosne, papin poslanik okruni Stjepana Tomaševića u Jajcu, po svoj prilici na svetkovinu Svih Svetih dne 1 stude-

dapuo la morte del re de Bossina, el suo figlio Stephano tolse la mia figlia olim moglier del re prefato passato per sua madre; possa mando da mi li soi ambassadori, che io volesse far paxe con lui. Io, vista la bonta haveva verso mia figlia, li fece la paxe. E si li manda el conte Vilaticho mio figlio con li altri baroni per incoronarlo », listina od 1 XII 1461, *Listine* X 192.

[60] N. dj. 179.

[61] N. dj. X 192 sl.; PHZBiH I 556.

[62] Gl. Jireček - Radonić II 173 sl.; Ćorović, *Hist. Bosne* 527 sl.; PHZBiH I 545-50.

[63] Dirljivi govor bosanskih poslanika donosi suvremeni pisac Gobellinus, kod Katona XIV 491-94; hrvatski prijevod Rački, *Bogomili* 476 sl.

[64] Gl. pismo pape Pija II kralju Matiji od 7 lipnja 1460, VMH II 358.

noga 1461 [65]. Hercega Stjepana, koji je sredinom rujna te godine posjetio u Bobovcu kralja Stjepana, svoju kćer Katarinu i njezinu djecu [66], za vrijeme krunidbe zastupao je srednji sin Vlatko s brojnim hercegovačkim plemićima [67].

Krunjenje kralja Stjepana papinskom krunom izazvalo je pravi državni spor s ugarsko-hrvatskim kraljem Matijašem, koji je smatrao da su tim povrijeđena njegova kraljevska prava na Bosnu [68]. Na koncu je spor riješen tako, da je bosanski kralj Stjepan Tomašević morao, kako se čini, ne samo priznati vrhovništvo kralja Matije, nego i dati obvezu, da će prekinuti svaku vezu s Turcima i uskratiti im ugovoreni danak [69]. To je bio neposredni povod vojne sultana Mehmeda II na Bosnu u rano proljeće g. 1463. Sredinom svibnja te godine kralj Stjepan predao se u Ključu velikomu veziru Mehmedpaši, koji mu je pismeno sa zakletvom zajamčio život, i bio je pogubljen pod Jajcem sa svojim stricem

[65] « At ubi vidit [rex Bosnae] ... a sede apostolica ... speciales ad se legatos mitti, et se per eos non sine graui et euidenti regum Hungariae praeiudicio coronari et ita in regno confirmari ... », pismo kralja Matije papi Piju II iz g. 1462, kod Katona 498. O svom krunjenju Stjepan Tomašević obavijestio je Mlečane po posebnom poslaniku: « Ultimo denotat is magnificus orator, serenissimum dominum regem Bossine prefatum coronatum fuisse de regno suo predicto libero omnium suorum principum et dominorum regni ipsius consensu maximoque applausu et alacritate », *Listine* X 196.

[66] Darovnicu kralja Stjepana njegovu stricu Radivoju od 18 rujna 1461 u Bobovcu potpisao je herceg Stjepan prvi od prisutnih bosanskih velikaša, gl. GZM 21 (1909) 446-48; PHZ BiH I 557 sl.

[67] Gl. gore s. 323, b. 59.

[68] Svomu poslaniku, koji je išao papi Piju II kralj Matija naredio je: « Item de regno Boznae, quod pertinuit semper et pertinet ad Hungariam, facies improperium cum moderatione summo pontifici, qui forte per inaduertentiam talia facit, quod regi Boznae datur fiducia separandi se ab hoc regno », Katona XIV 558 sl. Gl. također gore, b. 554 i s. 138 sl.

[69] Gl. gore s. 157.

Radivojem ([70]). Na povratku Sultan se nalazio 28 svibnja na Milodražju kod Brestovskoga, nedaleko od Fojnice, gdje je izdao glasovitu Ahdnamu fra Anđelu Zvizdoviću, kustosu franjevačke bosanske kustodije ([71]). U lipnju g. 1463 Mehmed II proglasio je bosansko kraljevstvo ukinutim i Bosnu je pretvorio u turski sandžakat sa sijelom u staroj Vrhbosni, današnjem Sarajevu ([72]). Na 17 ili 18 srpnja Mehmed II već se bio povratio s vojskom u Skoplje u Macedoniji ([73]).

([70]) Gl. gore s. 158, b. 29.
([71]) Gore s. 159, b. 34.
([72]) Gore s. 158 sl.
([73]) Gore s. 158.

2. - Državna pripadnost Zahumlja i Travunje do sjedinjenja s Bosnom

Zemlje sredovječnoga Zahumlja i Travunje prostirale su se današnjom Hercegovinom i dalmatinskim primorjem od donje Neretve do grada Kotora u Boki. Ti su krajevi u rimsko doba pripadali naronskom okrugu rimske provincije Dalmacije ([1]). Koncem šestoga i početkom sedmoga stoljeća te su zemlje bili zauzeli Avari i njima vladali ([2]).

1) - *Hrvati su naselili Zahumlje i Travunju i njima vladali prvih stoljeća*

Kada su Hrvati g. 626 došli na Jadran na poziv cara Heraklija I, kako je zabilježio okrunjeni pisac Konstantin Porfirogenet, oni su pobijedili Avare i protjerali ih na sjever iznad Dunava ([3]). Sve one zemlje, koje su Hrvati od Avara oslobodili, prema ugovoru s rimsko-bizantskim carstvom, pripale su Hrvatima i oni su ih naselili. Porfirogenet ([4]) veli, da su Hrvati na prvom mjestu naselili cijelu Dalmaciju, koja se tada prostirala od rijeke Raše u Istri do grada Budve u Boki Kotorskoj, te od Jadranskoga mora do bosanske Posavine. Dakle među zemlje, koje su Hrvati kod svoga dolaska na Jadran u drugoj četvrti sedmoga stoljeća naselili i tu svoju državu osnovali, spadale su i zemlje današnje Hercegovine, koje su se u srednjem vijeku zvale Zahumlje i Travunja.

Drugi izvor, koji govori, da su Hrvati naselili sredovječne Zahumlje i Travunju, dotično današnju Hercegovinu, i da su ti krajevi u najstarija vremena pripa-

([1]) Gl. gore s. 25 sl.
([2]) Gl. Porphyr. 33-36 (160-164).
([3]) Gl. gore s. 185 sl. i 203 sl.
([4]) Gore s. 203, b. 1 i 2.

dali hrvatskoj državi, jest *Methodos* [5], hrvatski upravni priručnik iz g. 753. U njemu je zabilježeno, da su na duvanjskom saboru g. 753 sve zemlje jugoistočno od Duvna do Valone u današnjoj Albaniji bile dodijeljene južnoj ili Crvenoj Hrvatskoj. U tim krajevima su sredinom sedmoga stoljeća stanovali Gornji Hrvati, kako su se zvali prema uobičajenomu nazivu Gornje Dalmacije, koja se prostirala od Cetine do Budve, dotično do rijeke Matisa u Albaniji.

I jedna stara hrvatska kronika iz 8-st. kojom su se služili pisci: *Kraljevstva Hrvata* iz 11-st. i *Ljetopisa* Popa Dukljanina sredinom 12-st., zabilježila je, da su Hrvati kod svoga dolaska naselili današnju Hercegovinu i sve zemlje južno od nje do grada Poline, kako se u srednjem vijeku nazivalo grčko-rimski grad Apoloniju u današnjoj zapadnoj Albaniji. Prema toj kronici hrvatska se država od svoga početka protezala primorskim i zagorskim krajevima sve do rijeke Vojuše u Albaniji [6].

Na osnovu podataka, koje je dobio od Mihajla Vuševukčića (oko 900-940), vladara Zahumlja, ili od njegovih sinova, Porfirogenet je zabilježio, da su predci Mihajlovi doveli Zahumljane s gornje Visle, u današnjoj Poljskoj [7]. Budući da je u tom kraju oko grada Hrvata (današnjega Krakova) bilo središte Velike ili Bijele Hrvatske, dovedeni stanovnici Zahumlja bili su Hrvati kod samoga svoga doseljenja [8], pa je i njihova nova domovina pripadala početnoj državi hrvatskoj.

(5) O postanku toga djela gl. MANDIĆ, *Hrvatski sabor* 34-40.
(6) « ... sva zemlja ča jest s ovu stranu Valdemije [Vinodol u hrv. Primorju] deri do Polonije ... I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko kako i zagorsko kraljevstvo », *Kraljevstvo Hrvata* 2 i 3 (42 sl.). Gl. također MANDIĆ, n. dj. 12-19; ISTI, *C. Hrvatska* 160 sl.
(7) PORPHYR. 33 (160); DC 393. Gl. MANDIĆ, *C. Hrvatska* 153.
(8) Gl. HAUPTMANN, *Pribod Hrvatov* 519-522; DVORNIK, *The making* 268 273 278 283-304; HAUPTMANN, *Konstantin Porfirogenit* 23 sl; MANDIĆ, *C. Hrvatska* 146-56.

Za srpskoga velikoga župana Vlastimira († o. 853) Porfirogenet piše, da je udao svoju kćer za Krajinu, sina travunjskoga župana Bele. Da počasti svoga zeta, Vlastimir je Krajinu imenovao arhonom (oblasnim vladarom) i priznao ga nezavisnim [9].

Ovo se dogodilo u vezi s razvojem političkih prilika u Srbiji i južnoj Hrvatskoj u prvoj polovini devetoga stoljeća. Kako, naime, znamo iz suvremenih izvora, Hrvati su g. 803 priznali vrhovništvo novoga zapadnog cara Karla Velikoga [10]. Radi toga su došli u sukob s bizantskim carstvom, koje je smatralo, da prostor bivše Dalmacije, na kojemu su živjeli Hrvati, pripada tadašnjoj istočnorimskoj državi. U borbama, koje je Bizant vodio protiv Hrvata g. 807 do 817, Hrvati su izgubili svoje najjužnije zemlje od rijeke Vojuše do Drima u današnjoj Albaniji [11]. Tada je, kako mislimo, Bizant i Rašu odcijepio od hrvatske države, kojoj su se Srbi bili priključili prije duvanjskoga sabora g. 753. Za vrijeme tih borba Srbi su morali uz bizantsku pomoć zauzeti Travunju i otkinuti je od hrvatske države. Kako su pak u toj oblasti od starine živjeli Hrvati, različit narod od Srba, to srpski župani nijesu mogli trajno održati Travunju u pokornosti, čim im je uzmanjkala bizantska pomoć za slabih istočnih careva Mihajla I Mucavca (820-829) i Teofila (829-842) [12]. Da bi barem nečim vezao Travunju uza se, srpski je župan Vlastimir dao svoju kćer za ženu Krajini, tadašnjemu nasljedniku travunjskoga vladara. Na koncu, oko g. 940, Vlastimir je svoga zeta Krajinu priznao nezavisnim arhontom, vladarom Travunje.

(9) « Οὗτος οὖν ὁ ἄρχων Βλαστίμηρος τῇ ἰδίᾳ θυγατρὶ δέδωκεν ἄνδρα Κραΐναν, τὸν υἱὸν Βελάη, τοῦ ζουπάνου Τερβουνίας. Θέλων δὲ οὗτος τὸν ἴδιον γαμβρὸν δοξάσαι, ὠνόμασεν αὐτὸν ἄρχοντα, ποιήσας αὐτὸν αὐτεξούσιον », PORPHYR. 34 (162); DC 408.
(10) MANDIĆ, *Hrv. sabor* 17-19.
(11) N. mj.
(12) Gl. OSTROGORSKY 165-170.

U svom izvještaju o proglašenju Travunje nezavisnom, Porfirogenet nadodaje: « ... i bili su travunjski arhonti uvijek pod zapovijedi arhonta Srbije » ([13]) Ova tvrdnja Porfirogenetova može biti istinita samo za njegovo doba, kada je srpski veliki župan Časlav (o. 948-960) zauzeo Travunju i druge zemlje Crvene Hrvatske i njima vladao ([14]). Ali nije istinita za starija vremena, pa ni za prvu polovicu 10-stoljeća.

Porfirogenetovo djelo *O upravi carstvom* šaren je mozaik, satkan od mnogobrojnih dokumenata, koje je car sakupio i usvom djelu upotrebio ([15]). U to dragocjeno tkivo car je ne jedamput upleo i koju svoju vlastitu nit tumačeći izvore i dajući svoje mišljenje o događajima, koje opisuje. Ta careva osobna mišljenja više puta se stvarno ne slažu s izvorima, koje car na drugim mjestima u svom djelu navodi i ne odgovaraju istini. Takvo jedno carevo osobno mišljenje je i gornja tvrdnja o trajnoj podložnosti travunjskih vladara županima Srbije.

Kako smo gore vidjeli, Porfirogenet je zabilježio na osnovu hrvatske narodne predaje i gradiva u carskom arhivu u Bizantu, da su Hrvati došli na Jadran prije Srba te da su odmah kod svoga dolaska naselili Dalmaciju, Ilirik i Panoniju ([16]). Sredovječna Travunja i Zahumlje činili su dio negdašnje rimsko-bizantske Dalmacije, pa su, prema tome, Hrvati odmah kod svoga dolaska naselili obje spomenute oblasti i uključili ih u svoju hrvatsku državu. Jezgra Hrvata, prvo naime hrvatsko pleme, kojim je izravno upravljao vrhovni hrvatski vladar, naselilo se je između Zrmanje i Cetine, a ostala su se hrvatska plemena porazmjestila po drugim krajevima stare Dalmacije. Kako su Hrvati kod svoga dolaska bili brojni, neka hrvatska plemena pođu u Ilirik, a druga u Panoniju. U Porfirogenetovo doba Ilirikom se nazivale zemlje Jadranskoga slijeva bivših rimskih pokrajina Prevalisa i Novog Epira od grada Budve u Boki Kotorskoj do rijeke Vojuše u današnjoj Albaniji ([17]). Ako su Hrvati, kada su pobijedili i protjerali Avare, naselili Ilirik od Budve do Vojuše, oni nijesu mogli ostaviti prazan prostor od Cetine do Budve, nego su naselili najprije te krajeve, pa onda prešli u Ilirik. Iza poraza Avara prostor sredovječnoga Zahumlja i Travunje nijesu mogli zaposjesti Srbi, jer oni tada, kako razabiremo iz samoga Porfirogeneta ([18]), nijesu još bili stigli na Jug, a kada su prispjeli na Dunav, car ih Heraklije nije uputio ni u Dalmaciju ni u Ilirik nego ih je preko Panonije, Mizije i Makedonije preveo u Tesaliju i naselio u mjestu, koje se kasnije po njima prozvalo « Srbište ». To se nalazilo na rijeci Bistrici, koja utječe u Egejsko more zapadno od Soluna ([19]).

Travunja je u prvoj polovici 9-st., najvjerojatnije za borba Hrvata s Bizantom g. 807/17, bila od Srba osvojena, ali je oko g. 804 ponovno dobila svoju slobodu i bila nanovo ujedinjenja s Hrvatskom kao samoupravna jedinica. Do toga zaključka moramo doći na osnovu darovnice vojvode Trpimira od 4 ožujka 852, u kojoj se veli, da tadašnja hrvatska država obuhvaća sve krajeve bivše solinske nadbiskupije i još je prelazi ([20]). Solinska se je metropolija, kako je poznato, protezala od Istre do Budve u Boki Kotorskoj ([21]). Prema tome sredovječno Zahumlje i Travunja nalazile su se g. 852 u hrvatskoj državi vojvode Trpimira.

([13]) « Ἦσαν δὲ οἱ τῆς Τερβουνίας ἄρχοντες ἀεὶ ὑπὸ τὸν λόγον τοῦ ἄρχοντος Σερβλίας », Porphyr. n. dj.
([14]) Gl. gore s. 210.
([15]) Gl. Moravcsik - Jenkins 5-13.
([16]) Gl. gore s. 203, b. 2.

([17]) Gl. Porphyr., *De thematibus* II 1 i 9 (56-58; Pertusi 86 i 94); Porphyr. 30 (140 i 142); 32 (152 i 156). Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 104-7.
([18]) Porphyr. 32 (152).
([19]) N. mj.
([20]) « ... sanctae salonitanae ecclesiae ... quae est metropolis usque ripam Danubii et pene per totum regnum Croatorum ... », darovnica vojvode Trpimira od 4 ožujka 852, DC 4; *Priručnik* 193. Gl. značenje toga stavka kod Mandić, *C. Hrvatska* 133-45.
([21]) Gl. Mandić, n. mj.

Da su Zahumlje i Travunja bile naseljene Hrvatima i pripadale hrvatskoj državi početkom druge polovice 9-st., imamo dokaz u 30 poglavlju Porfirogenetova djela *O upravi carstvom*. Tu je okrunjeni pisac na osnovu nekoga starog izvora u carskom arhivu zabilježio, da su Hrvati za vrijeme cara Vasilija I Makedanca (867-886) prisilili sve romanske gradove u Dalmaciji, počevši od Dubrovnika pa do grada Krka na istoimenom otoku, da im plaćaju godišnji danak. Tadašnji bizantski grad Rausion, današnji Dubrovnik, bio je prisiljen, da plaća pola pristojbe, 36 zlatnika, vladaru Zahumlja, a pola gospodaru Travunje ([22]). Prema ovome, dakle, Porfirogenetovu svjedočanstvu, Hrvati su u trećoj četvrti 9-st. vladali Zahumljem i Travunjom.

Obje ove pokrajine ostale su u sastavu hrvatske države i koncem 9- i početkom 10-st. Na crkveno-državnom saboru u Splitu g. 925, kojemu su predsjedali hrvatski kralj Tomislav i splitski nadbiskup Ivan, prisustvovali su biskupi od otoka Raba do Kotora, među njima zahumski biskup iz Stona te biskupi Dubrovnika i Kotora, koji su tada vršili duhovnu pastvu u Travunji ([23]). Na spomenutom saboru, kako se vidi iz pisma pape Ivana X, prvo i najčasnije mjesto iza kralja Tomislava zauzimlje zahumski knez Mihajlo Vuševukčić ([24]). Sama pisutnost Mihajlova na hrvatskom crkveno-državnom saboru govori nam, da je on priznavao vrhovništvo kralja Tomislava. A i činjenica, da papa upravlja jedno zajedničko pismo kralju Tomislavu i Mihajlu, veli nam, da

([22]) Porphyr. 31 (156); DC 371 sl. Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 162-3. – Porfirogenet na ovom mjestu radi ljepote jezika i stila upotrebljava nazive sada « Hrvati » (Hrobatoi), a sada « Slaveni » (Sklaboi), ali se iz svega vidi, da on ovdje pod oba naziva misli na Hrvate, a ne na Hrvate i neke neodređene Slavene.

([23]) DC 187-197; *Priručnik* 213-224. Gl. Mandić, n. dj. 146-56.

([24]) « Johannes episcopus seruus seruuorum dei, dilecto filio Tamislao regi Croatorum et Michaeli excellentissimo duci Chulmorum ... », DC 189; *Priručnik* 216. Gl. Mandić, n. mj. – Zahumski knez Mihajlo zvao se Vuševukčić, a ne Višević, gl. Mandić, n. dj. 74, b. 18.

je Mihajlo bio podložan Tomislavu. Papino je, naime, pismo, kao što je naravno, došlo u ruke prvoga naslovnika, kralja Tomislava i ovaj je obavijestio Mihajla kao svoga podređenoga o papinu pozivu. Nadalje u službenom zapisniku samoga sabora, kojemu je prisustvovao i Mihajlov stonski biskup, Mihajlo se posebno ne navodi, nego se ubraja među druge hrvatske velikaše i kaže se, da bi hrvatski kralj sa svojim hrvatskim velikašima, kada bi htio, mogao podvrći hrvatskom biskupu teritorij svih biskupija splitske metropilije ([25]), dakle i stonske u Zahumlju i dubrovačke i kotorske u Travunji. Tim sabor javno ispovijeda, da su sve zemlje, kojima se prostirale biskupije splitske metropolije, dakle i Zahumlje i Travunja, bile unutar hrvatske države i podložne hrvatskom kralju Tomislavu.

Tri godine kasnije, g. 928, papa Leon VI piše hrvatskom kralju Tomislavu i dalmatinskim biskupima, da on hoće, da se « u zemlju Hrvata » splitska metropolija prostire, dokle se prostirala stara solinska metropolija ([26]). Ta se pak, kako je neprijeporno poznato, širila do Budve u Boki Kotorskoj. Iz ovoga dakle papina pisma moramo zaključiti, da se hrvatska država g. 928 protezala cijelim Zahumljem i Travunjom sve do Budve u Boki Kotorskoj.

Za kralja Tomislava, koji je za borba s Bugarima uzimao Srbe u svoju zaštitu i na 27 svibnja 927 ([27]) hametom potukao bugarsku vojsku u istočnoj Bosni,

([25]) « Quod si rex et proceres Chroatorum omnes dioceses episcoporum intra limites nostrae metropolitanae suo cupiunt uindicare pontifici; nullus ex nostris per omnem prouinciam eorum neque regenerationes faciat, neque ecclesias uel presbyteros consecret », Acta concilii an. 925, br. XII, DC 192; *Priručnik* 219 sl. Gl. Mandić, n. dj 148-51.

([26]) « ... Spalatensem etiam archiepiscopum in Croatorum terra uolumus ut propriam suam parochiam retineat, quemadmodum antiquitus salonitana ecclesia retinebat ... », pismo pape Leona VI iz g. 928, DC 196; *Priručnik* 224.

([27]) Mandić, *Croatian king Tomislav* 32-43.

hrvatska je država bila najjača vlast na Balkanu. Snaga hrvatske države održala se i za njegovih nasljednika Trpimira II (o. 930-938) i Krešimira I (o. 938-944), pa su u to doba sve hrvatske zemlje, uključivo sa Zahumljem i Travunjom, ostale u hrvatskoj državi. Promjena je nastala, kada je ban Pribina zbacio s prijetolja hrvatskoga kralja Miroslava nakon četiri godine njegova vladanja, i doveo na vlast njegova mlađaga brata Krešimira II (948-969). Uslijed toga, kako je zabilježio suvremeni pisac K. Porfirogenet, nastao je velik « razdor i nebrojene smutnje u zemlji (Hrvata) » ([28]). U tim neprilikama su nezadovoljni Hrvati pozvali srpskoga župana Časlava, ili se on sam digao i s pomoću Bizanta zauzeo cijelu Crvenu Hrvatsku do Cetine, osim Duklje ([29]), te Bosnu i tri župe Bijele Hrvatske: Uskoplje, Luku i Plivu ([30]). Ovo je bilo g. 948 ili najkasnije g. 949. Tada je upravo Porfirogenet, pisao svoj sastav *O upravi carstvom* ([31]), pa je u tom djelu zabilježio i ovjekovječio ovo privremeno proširenje srpske države.

Kada je oko g. 960 Časlav izgubio život u borbama s Madžarima ([32]), podigao se je hrvatski kralj Krešimir II i povratio hrvatskoj državi najprije župe Uskoplje, Luku i Plivu, a onda « cijelu Bosnu » ([33]). U isto vrijeme poveo je oslobodilačku borbu na jugu knez Predimir, potomak hrvatskih vladara u Duklji, koju Časlav nije nigda bio zaposjeo. Za kratko vrijeme Predimir je « osvojio cijelu Crvenu Hrvatsku » ([34]). Ovo se dogodilo prije nego je umro bugarski car Petar († 30 I 969) ([35]). U zahvalu za potporu, koju mu je pružio, hrvatski kralj Krešimir II ustupio je Predimiru župu Imotski, koja je dotle nepo-

([28]) PORPHYR. 31 (150); DC 398.
([29]) PORPHYR. 32 (158 sl.). Gl. MANDIĆ, *C. Hrvatska* 205 sl.
([30]) Gl. gore s. 70 i 112, te MANDIĆ, *C. Hrvatska* 164 sl.
([31]) PORPHYR. 29 (134; gl. s. 9 sl.).
([32]) *Kraljevstvo Hrvata* i POP DUKLJANIN 23 (64-66).
([33]) Gl. gore s. 70, b. 63.
([34]) « Predimirus autem ... cepit totam Croatiam Rubeam », POP DUKLJANIN 28 (73).
([35]) Gl. POP DUKLJANIN 30 u početku (73).

sredno pripadala Bijeloj Hrvatskoj. Tom je prigodom Imotski ujedinjem sa Zahumljem i ostao je u njegovu sastavu sve do pada pod Tursku g. 1478 ([36]).

2) - *Zahumlje i Travunja pod bugarskom i bizantskom vlasti*

Nešto više od dvadeset godina poslije nego je Predimir oslobodio Travunju i Zahumlje, Crvenu je Hrvatsku zadesila velika nedaća. Bugarski car Samuel zauzeo je g. 989 drački temat s glavnim gradom Dračom ([37]). Odmah iza toga on navali na hrvatskoga vladara Vladimira i zarobi ga. Poslije nekoga vremena oženi ga sa svojom kćeri Teodorom-Kosarom i predade mu kraljevstvo Crvene Hrvatske na upravu pod bugarskim vrhovništvom ([38]). Zahumlje, Travunja i Duklja ostale su pod bugarskom vrhovnom vlasti do propasti drugoga bugarskoga carstva sa smrću cara Ivana Vladislava († veljače 1018). Tada je bizantski car Vasilije II zaposjeo sve zemlje, koje su dotle držali Bugari. Među tim zemljama Pop Dukljanin izričito spominje Bosnu i Crvenu Hrvatsku do donje Dalmacije, tj. do Duvna i rijeke Cetine ([39]).

([36]) Gl. gore s. 139-141.
([37]) ZLATARSKI, *Istorija na parvoto* I/2, 680; JIREČEK - RADONIĆ I 149 sl.
([38]) Gl. POP DUKLJANIN 36 (78-85); PROKIĆ, *Die Zusätze* 32 i 44. – Povjesničari se ne slažu, kada je Samuel izvršio napadaj na Vladimira. Drinov, Stanojević, Ćorović i Stanev stavljaju ga krajem osmoga desetljeća 10-st. nakon Samuelove pobjede nad Vasilijem II g. 986. Zlatarski, Runciman, Ostrogorsky i Barada taj napadaj odgađaju za punih 10 godina. Naše je mišljenje, da je napadaj izvršen između g. 989 i 996, po svoj prilici oko g. 990. Gl. MANDIĆ, *Osnutak dubrovačke nadbiskupije* 149-151.
([39]) « Igitur post mortem Vladislavi imperatoris Bulgariae, Basilius imperator ... obtinuitque totam Bulgariam, Rassam et Bosnam totamque Dalmatiam omnesque maritimas regiones usque in finibus inferioris Dalmatiae », POP DUKLJANIN 38 (87).

3) - Zahumlje i Travunja u sastavu Crvene Hrvatske

Od g. 1018 do g. 1040 Travunja i Zahumlje ostale su u bizantskim rukama. Iza smrti cara Romana III Argira († 11 travnja 1034) podigao je bunu protiv Bizanta Stjepan Vojislav, potomak stare hrvatske vladalačke obitelji u Dukljі. Novomu caru Mihajlu III Paflagoncu (1034-41) uspjelo je bunu ugušiti i zarobiti Stjepana Vojislava. Ali on zakratko pješke pobježe iz Konstantinopola i ponovo podiže narod na ustanak. Vojsku, koju je car poslao na Duklju g. 1040, Vojislav zavede u neprolazne klance i do nogu potuče [40]. Kako bi osvetio pretrpljeni poraz i pokorio Dukljane, car Konstantin IX Monomah (12 lipnja 1042 - 20 stud. 1054), odmah na početku svoje vlade, posla jaku vojsku iz Drača na Stjepana Vojislava. Caru je uspjelo s novcem predobiti za savez raškoga velikog župana te bana Bosne i zahumskoga kneza Ljutovida [41]. Ratnim varkama Vojislavu pođe za rukom, da bizantsku vojsku u planinskim tjesnacima Duklje potpuno uništi, a Ljutovida i njegove saveznike natjera u bijeg kod Trebinja. Vojislav na to zauze Travunju i Zahumlje [42]. Bizantski pisac Kekaumenos izričito navodi, da je Stjepan Vojislav vladao Zetom i Zahumljem, te da mu je u Stonu bila prijestolnica uz onu u Zeti [43]. Ali još prije Vojislavove smrti Zahumlje se otrgnu od njegove države i pridruži zapadnoj ili Bijeloj Hrvatskoj. Pop Dukljanin, naime, ne navodi Zahumlje među zemljama, koje je Stjepan Vojislav ostavio svojim sinovima u nasljedstvo [44].

Prema Popu Dukljaninu iza smrti Stjepana Vojislava državom je upravljala njegova udovica s najstarijim

(40) N. dj. (88).
(41) N. dj. (88 sl.).
(42) N. dj. (89-92).
(43) « ... U Zeti i u Stonu bio je starješina nad utvrdama Dalmacije Vojislav Dukljanin ... », CECAUMENOS 27.
(44) Gl. POP DUKLJANIN 39 (93 sl.).

sinom Gojslavom [45]. Ali kako vidimo iz opisa događaja kod samoga Dukljanina, veliku je riječ kod uprave imao već od početka Mihala, drugi sin Vojislavov [46]. Bizantski izvori dapače navode, da je Mihala neposredno naslijedio oca i vladao državom iza njega [47]. To isto moramo izvesti iz navoda Dukljaninova, u kojemu veli, da je Mihala vladao 35 godina [48]. Budući da je on, kako znamo, umro u ljetu g. 1081 [49] prema tome nastupio je vladu g. 1046. To je godina, u koju treba staviti smrt njegova oca Dobroslava, zvanoga Stjepan Vojislav. Dobroslav se naime zadnji put spominje, kada je godinu dvije poslije pobjede g. 1042 nadmudrio i zarobio bizantskoga stratega u Dubrovniku [50]. I Ivan Gorički, pisac 14-st., stavlja djelovanje Stjepana Vojislava u g. 1038-1046 [51].

Prvih godina zajedničke vlade Mihaline s majkom, Travunjani podignu bunu i ubiju Gojislava i njegova najmlađega brata. Na to proglase svojim knezom nekoga Domaneka, po svoj prilici potomka stare travunjske kneževske kuće [52]. Travunjani su se, kako se možemo domišljati, htjeli odcijepiti od Duklje i slijediti primjer Zahumlja, koje se nekoliko godina prije otrglo od Duklje. Mihala pošalje mlađega brata Radoslava u Travunju, koji najprije svlada i usmrti Domaneka, a zatim uniđe i u Zahumlje i zauze ga [53].

Pop Dukljanin veli, da je iza smrti majčine, koja

(45) « Post haec regina cum filio suo Goyslavo primogenito regebat regnum et filios », POP DUKLJANIN 39 (93).
(46) N. mj.
(47) Gl. KEDRENOS II 607. Gl. MANDIĆ, *C. Hrvatska* 211.
(48) « Regnavit praeterea rex Michala XXXV annis et mortuus est », POP DUKLJANIN 40 (95).
(49) Gl. MANDIĆ, *C. Hrvatska* 58, b. 47.
(50) Gl. gore, b. 43-45.
(51) DC 472.
(52) POP DUKLJANIN 39 (93 sl.).
(53) « Tunc Radoslavus ... intravit in Tribuniam et debellavit Domanech, et convicit atque interfecit eum. Postea intravit in regionem Chelmani[ae] et obtinuit eam », POP DUKLJANIN 39 (94)

se dogodila za vrijeme borba u Travunji, vladu preuzeo Mihala. On kasnije navodi, da je kralj Radoslav u šesnaestoj godini svoje vlade bio zbačen od svoga sinovca Bodina (54). To se dogodilo koji mjesec iza smrti kralja Mihale, dakle koncem g. 1081 ili početkom g. 1082. Prema tome Radoslav je počeo vladati kao suvladar svoga brata Mihale g. 1066/67, poslije nego je svladao bunu u Travunji i zauzeo Zahumlje. Te godine valja staviti i smrt njihove majke, udovice Stjepana Vojislava.

Bizantski izvori zovu Mihalu « vladarom onih, koji se zovu Hrvati » (55). On je priznavao vrhovništvo hrvatskoga kralja Petra Krešimira, ali nakon njegove smrti nije priznao izbor kralja Slavca i Zvonimira. Radi toga Mihala iza g. 1074 osamostali zemlje, s kojima je dotada kao podređeni knez vladao i od Bizanta dobi za se naslov kralja. Tako je bilo osnovano južno hrvatsko kraljevstvo sa središten u Dukljі (56). To se kraljevstvo protezalo od Neretve do Drima u Albaniji. Sastojalo se od četiri samoupravne pokrajine: Dukljе, Travunje, Zahumlja i Podgorja (57). I Raša je priznavala vrhovništvo kralja Mihale, gdje on oko g. 1071 postavi svoga sina Petrislava za velikoga župana raškoga (58).

O kralju Mihali govori nam i danas crkva Sv. Mihajla u Stonu, koju je kralj Mihala podigao kao svoju zadužbinu, kako nam govori natpis na nadvratniku te crkve (59). U samoj crkvi Mihala je dao naslikati svoj

(54) « Post haec accepit regnum Radoslavus frater eius ... Sexto decimo anno regni regis Radoslavi Bodinus ... rebellavit a rege una cum fratribus suis. Rex autem ... secessit humiliter cum filiis suis in Tribuniam regionem », N. dj. 41 (95 sl.).
(55) Scylitza II 715 s dodatkom br. 68 B; Prokić, *Zusätze* 37. Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 174.
(56) Gl. Mandić, n. dj. 51-65.
(57) Gl. gore s. 102-105.
(58) « Bodinus ... [et] Vladimirus ... perᵛežerunt in Rassam eet obtinuerunt eam. Deditque eam [rex Michala] filio Petrislavo ad dominandum », Pop Dukljanin 40 (94).
(59) Gl. slijedeću bilješku.

lik s kraljevskom krunom na glavi, koja kruna ima izgled hrvatske krune na oltarskoj pregradi u Splitu iz istoga ili nešto starijega vremena (60).

Iza Mihale na prijestolje je nastupio njegov mladi brat Radoslav, ali je taj bio nakon kratkoga vremena oboren od Bodina, najmlađega sina kralja Mihale iz njegova prvoga braka (61). U svojoj dugoj vladi Bodin je utvrdio i proširio očevu državu. U Raši je postavio za župane dva svoja dvorjanika, Vukana i Marka, Hrvate iz Ribnice kod današnje Podgorice u Crnoj Gori (62). Ovi su postali rodočelnici buduće srpske vladalačke kuće, koja se od konca 12-st. nazivlje Nemanjićima (63). Kada su u zapadnoj Hrvatskoj pod konac vladavine kralja Zvonimira nastali neredi, Bodin je zaposjeo Bosnu i odcijepio je od kraljevine Hrvatske i Dalmacije (64).

Nakon smrti Bodinove u g. 1102 nastale su velike smutnje u njegovoj obitelji. Kraljem je imao postati Mihajlo, najstariji sin Bodinov. Ali radi zloće i omraženosti negove majke Jakinte, narod ga nije volio, nego je izabrao za kralja Dobroslava, mlađega polubrata Bodinova (65). Protiv ovoga se podigao Kočapar, sin bivšega kralja Radoslava, brata i neposrednoga nasljednika kralja Mihale. S pomoću Vukana, velikoga župana raškoga, Kočapar svlada kralja Dobroslava, kojega Vukan odvede u Rašu kao utamničenika (66). Dukljanima nije bio po volji ovaj preobrat prilika, pa je Kočapar, kada

(60) Gl. Karaman, *Basrelijef*; Isti, *Crkvica*; Isti, *Deux Portraits*; Bjelovučić, *C. Hrvatska* 56-69, naposе slike br. 37-39; Mandić, *C. Hrvatska* 232.
(61) Gl. gore s. 338, b. 54.
(62) « Bodinus cum fratribus perrexit Rassam et debellando obtinuit eam atque possedit eam. Posuitque ibi duos iupanos de curia sua, Belcano et Marco, qui etiam iuraverunt ei, ut ipsi et filii eorum essent specialiter homines regis et filiorum vel haeredum eius », Pop Dukljanin 42 (96).
(63) Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 318, b. 8.
(64) « Deinde cepit Bosnam posuitque ibi Stephanum knesium », Pop Dukljanin 42 (97).
(65) Pop Dukljanin 43 (99).
(66) N. mj.

se zavadio s Vukanom, morao bježati iz Duklje. Nato je narod izabrao kraljem Vladimira, sina istoimenoga oca, koji je bio najstariji brat kralja Mihale ([67]). To se dogodilo, kako mislimo, g. 1104 ([68]). Samozvani kralj Kočapar pobježe u Bosnu, gdje ga primi bosanski ban i dade mu svoju kćer za ženu. S vojskom, koju mu je dao punac, Kočapar započe rat protiv Vladimira, da mu preotme kraljevstvo. Ali brzo izgubi život u jednoj nesretnoj bitci u Zahumlju ([69]). Ovo nam veli, da je u to doba Zahumlje, a prema tome i Travunja, stala uz kralja Vladimira, koji je vladao državom 12 godina, kako mislimo od g. 1104 do 1116 ([70]).

Vladimira je naslijedio Đuro, drugi sin kralja Bodina, ali ga već u drugoj godini uz pomoć Bizanta obori Grubeša, sin Branislava, najstarijega sina kralja Radoslava ([71]). To je moralo biti mjesec dva prije nego je Ivan II Komnenac dne 15 kolovoza 1118 zasjeo na bizantsko prijestolje ([72]). U sedmoj godini Grubešina vladanja, g. 1125/26, upane u zemlju bivši kralj Đuro s Rašanima. U borbi, koja se zametnula, pogibe Gru-

([67]) N. dj. 43 sl. (99).

([68]) Da odredimo godine vladanja dukljanskih kraljeva, nemamo vremenskih oslona nego smrt kralja Mihale sredinom g. 1081 i početak vladanja kralja Grubeše, koji je nastupio prijestolje g. 1118, mjesec dva prije nego je postao bizantskim carem Ivan II Komnenac 15 VIII 1118. Prije Grubeše vladao je kralj Đuro nešto više od godinu dana («secundo anno regni sui ... »), dakle od konca 1116 ili početka 1117 do svibnja ili lipnja 1118. Prije ovoga vladao je Vladimir, sin Vladimirov, 12 godina, dakle 1104 do 1116. Prije njega Kočapar oko godinu dana (1103/4) i Doboslav manje od godinu dana (1102/3). Bodin je prema tome umro g. 1102.

([69]) « Post haec insidiabatur Belcanus Cocciaparo cum Rassanis, ut eum perderent, quod sentiens abiit in Bosnam et accepit ibi uxorem filiam bani Bosnae; et non post multum temporis in bello mortuus est in Chelmani[a] », Pop Dukljanin 43 (99).

([70]) « Itaque XIImo anno regni Vladimiri regis ... ». Pop Dukljanin 44 (100). Gl. gore b. 68.

([71]) Gl. Pop Dukljanin 45 (100).

([72]) Gl. Mošin, *Ljetopis* 101, b. 250 i gore, b. 68.

beša, a Đuro dobi, kako veli Dukljanin, kraljevsku krunu, ali bez zemlje ([73]). Kako se iz pripovijedanja istoga pisca vidi, kralja Đuru u početku je priznavala samo Zeta, a i ta pod pritiskom Rašana. S pomoću Dragila, starijega brata kralja Grubeše, Đuro domala zavlada Podgorjem ([74]). Poslije toga upade u Rašu, gdje je bila rodbina, kako se čini spletkarenjem Gradihne, drugoga brata kralja Grubeše, skinula velikoga župana Uroša I i stavila u zatvor. Đuro oslobodi Uroša i uspostavi ga na velikožupansku stolicu, našto Gradihna prebjegne u Zahumlje ([75]). To nam kaže, da Zahumlje tada, g. 1125/26, nije priznavalo vlast kralja Đure. Da tih godina Zahumlje nije bilo u sklopu dukljanskoga kraljevstva, moramo zaključiti također iz života sv. Simeona (Stjepana Nemanje), koji je napisao njegov sin Stjepan Prvovjenčani. Govoreći o nemirima, koji su nastali oko g. 1130/31 u Raši i obližnjem kraljevstvu dukljanskomu, Stjepan Prvovjenčani spominje samo « Diokletiju, Dalmaciju i Travuniju » ([76]), a ne spominje Zahumlja ni Bosne.

Iz Zahumlja Gradihna prebjegne u Drač, odakle sa svojim pristalicama i bizantskom vojskom krene protiv kralja Đure, kojega izdajom Bizantinci uhvatiše i kao sužnja odvedoše u Carigrad, gdje je Đuro umro u zatvoru ([77]). Gradhina, koji je vladao 11 godina, od g. 1132 do 1143, uspostavi kraljevsku vlast nad Zetom, Travunjom i Podgorjem, kojim je vladao i njegov predhodnik Đuro ([78]). Za vrijeme Gradihne Hrvati iz zapadnoga hrvatskoga kraljevstva upali su oko g. 1137 u sjeverozapadni dio Podgorja i župu Ramu odcijepili od dukljanskoga kraljevstva i pripojili kraljevstvu Hrvat-

([73]) Pop Dukljanin 45 (101).

([74]) « Dragilus cum omnibus terrae suae intravit in Podgoream regionem et obtinuit Onogoste et alias plurimas iupanias. Videns autem rex [Georgius] ... valde ei placuit », n. dj. 45 (102).

([75]) « Gradichna manens in Rassa accepit uxorem ... Gradichna eo tempore secessit in Chelmani[am] », n. dj. 45 (102).

([76]) Stj. Prvovjenčani 183.

([77]) Pop Dukljanin 45 (103).

([78]) Gl. n. dj 46 i 47 (103-105).

ske i Dalmacije ([79]). Od toga doba ugarsko-hrvatski kraljevi nose naslov « kralj Rame » (Ramaeque rex), pod kojim nazivom su mislili na južno hrvatsko kraljevstvo Crvene Hrvatske, ili Duklje, kojoj je dotle pripadala župa Rama ([80]).

Gradihna je umro, kada je na bizantskom prijestolju sjedio car Emanuel Komnenac, dakle poslije 8 travnja 1143 ([81]). Njega je naslijedio njegov najstariji sin Radoslav, koji osobno ode u Bizant i podloži se caru Emanuelu, a ovaj mu dade sve zemlje, kojima je vladao njegov otac Gradinha ([82]). Po svoj prilici po naredbi carevoj, Radoslav nije uzeo naslov kralja nego se jednostavno nazivao knezom ([83]).

4) - *Vladanje srpskog kneza Dese u Travinji i Zahumlju*

S bizantskom politikom kneza Radoslava nije bila zadovoljna zemlja, posebno stare pristaše kralja Đure, koji su uvijek bili protivni Radoslavovu ocu Gradihni ([84]). Ovi dovedoše iz Raše Desu, sina Uroša I, i dadnu mu Zetu i Travunju ([85]). Radoslavu i njegovoj braći ostao je samo Skadar i Kotor, te uski pojas primorja između ta dva grada ([86]). Ovo je bilo g. 1149 ili 1150, kada je

([79]) Gl. dolje s. 391 sl.
([80]) N. mj.
([81]) Kako se vidi iz zaglavka 46-poglavlja *Ljetopisa* Popa Dukljanina, u vezi s početkom pogl. 47, Gradihnin sin Radoslav odmah poslije smrti i pokopa očeva otišao je u Bizant k caru Emanuelu Komnencu, koji je nastupio carsku službu 8 travnja 1143.
([82]) « Post haec Radoslavus knesius perrexit ad imperatorem Hemanuelem et benigne ab eo susceptus est, deditque ei totam terram dominandam eamque regendam, sicut tenuit pater eius », Pop Dukljanin 47 (104).
([83]) Gl. n. dj. 44-46 (100-104).
([84]) Gl. n. dj. 46 (104).
([85]) « ... quidam maligni, qui antiqui inimici fuerunt, et rebellaverunt ei et adduxerunt Dessam filium Urosci et dederunt ei Zentam et Tribuniam », n. dj. 47 (104).
([86]) « Radoslavo autem et fratribus eius remansit maritima regio et civitas Decatarum usque Scodarim », n. mj.

sicilski kralj Roger II uvukao Rašu i Ugarsku u rat protiv Bizanta ([87]). Budući da je Radoslav ostao vjeran caru Emanuela, njegovi protivnici u zemlji zatražili su i dobili pomoć od raškoga velikoga župana Uroša, koji se bio pridružio sicilsko-ugarskom savezu protiv Bizanta. S pomoću Urošovom domaći protivnici istisnuše kneza Radoslava iz Zete i Travunje i pozvaše na upravu tih pokrajina Desu, jednoga od Urošovih sinova. Dukljani su vjerojatno pozvali na vlast Desu, jer je obitelj župana Uroša starinom bila hrvatska i potjecala iz Ribnice u Duklji, pa su je Dukljani još uvijek smatrali domaćom i svojom ([88]).

Suvremeni pisac Pop Dukljanin opisujući dolazak Dese u Zetu ne spominje, da su nezadovoljni Dukljani dali Desi i Zahumlje. To znači, da ono g. 1149/50 nije bilo u sastavu države kneza Radoslava. Već smo spomenuti, da Zahumlje nije pripadalo dukljanskoj državi na početku druge vladavine kralja Đure oko g. 1125/26. Tako ni oko g. 1130/31 kada se rodio Stjepan Nemanja.

Iz svega ovoga valja zaključiti, da Zahumlje poslije kralja Vladimira (1104-1116) nije više priznavalo dukljanskih kraljeva. Za prijestolnih borba nakon smrti Vladimirove Zahumlje se odcijepilo od Duklje i pridružilo zapadnoj kraljevini Hrvatskoj. Za to imamo nedvojbenu potvrdu kod glasovitoga arapskoga geografa Idrisa, koji je g. 1154 zabilježio, da se Ston i cijelo primorje od Neretve do Dubrovnika nalaze u Hrvatskoj. On izričito veli ([89]): « Od Stona do Dubrovnika, kojega drugi zovu Ragusa, 20 milja ... Ovo (Dubrovnik) je zadnji grad Hrvatske ». Da jedan stranac dozna, da zahumski krajevi više ne pripadaju Duklji nego kraljevini Hrvatskoj, Zahumlje nije došlo pod Hrvatsku tek godinu dvije prije nego je Idris pisao svoje djelo g. 1154, nego je moralo već od dulje vremena stati u neposrednoj

([87]) Gl. Jireček - Radonić I 181-185; Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića* I 65-68.
([88]) Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 316-18.
([89]) Gl. Amari - Schiaparelli 90; Mandić, n. dj. 310.

vezi s Hrvatskom, naime, sve ono vrijeme, za koje znamo, da Zahumlje nije više bilo u sastavu dukljanske države, a to je od g. 1116 do 1154.

Šišićevo mišljenje, da je Desa « posle izmirenja velikoga župana Uroša II, oca Stefana Nemanje, s braćom Belošem i Desom (o. 1132/3) ... dobio u upravu Zahumlje kao knez (dux) » (90), ne osniva se ni na kakvu povjesnom izvoru, a u protivnosti je s onim, što smo malo prije naveli, napose sa svjedočanstvom suvremenoga sicilskoga pisca, arapskoga geografa Ibn Idrisa. Iz dosada poznatih izvora drugo se ne može pravo tvrditi nego da je Desa g. 1150/51 zavladao Zahumljem, dakle, poslije nego je postao gospodarom Zete i Travunje. U dubrovačkom arhivu nalazi se u prijepisu iz 14-st. darovnica vojvode Dese, pisana četrnaeste indikcije g. 1151, dakle prije 1 rujna te godine (91). Tom je darovnicom Desa kao vladar Zahumlja darovao otok Mljet samostanu Svete Marije u Pulsano na planini Gargano u Apuliji (92). Šišić je dovoljno dakazao autentičnost ove darovnice (93). U potkrepu njegovih dokaza mi upozorujemo na bulu pape Aleksandra III od 2 veljače 1177, koja je Šišiću ostala nepoznata. Kako se vidi iz te bule, kojom papa Aleksandar III uzimlje u zaštitu samostane i crkve kongregacije Sv. Marije Pulsanske, reda kamaldulenskih pustinjaka, pulsanski su redovnici na osnovu Desine darovnice uistinu podigli na Mljetu crkvu i samostan Sv. Mihajla i u njemu živjeli g. 1177. U spomenutoj buli papa navodi između drugih samostana i crkava kongregacije Sv. Marije Pulsanske: « crkvu Svetoga Mihovila na otoku Mljetu » (94). Posjede pulsanske

(90) Šišić, *Letopis* 248.

(91) Darovnicu su objelodanili između drugih: CDC II 67 sl. i Šišić, *Letopis* 201. Stariji i bolji prijepis objelodanio je Foretić 68.

(92) O tome vidi Šišić, n. dj. 243-46; Gusić - Fiscović 14 sl.

(93) Šišić, *Letopis* 242-255.

(94) « ... ecclesiam Sancti Michaelis in Meleta » (PL 200, 1097); isto kod Mitarelli IV 64. I mljetskom opatu M. Orbini 245,

kongregacije na otoku Mljetu potvrdio je i papa Inocencije III g. 1198 (95). U povelji pak kralja Fridrika II od g. 1225 (96), kojom potvrđuje stare posjede spomenute kongregacije pulsanske, ne spominje se pulsanski samostan na otoku Mljetu.

Otok Mljet bio je državno dobro još od doba rimskih careva. Kada su Hrvati zauzeli i naselili Dalmaciju, Mljet je prešao u njihove ruke i potpao je pod oblasnoga vladara Neretve. U njegovim je rukama bio, kada je Porfirogenet pisao svoje djelo *O upravi carstvom* g. 948/52. Po svoj prilici nakon prestanka bizantske vlasti u Crvenoj Hrvatskoj g. 1034/36 glavni dio bivše neretvanske oblasti bio je neposredno ujedinjen sa zapadnom ili Bijelom Hrvatskom, a otoci Mljet i Korčula pripojeni su kneževini Zahumlju (97). Od toga doba Mljet je trajno ostao u rukama zahumskih gospodara. God. 1151 vladar je Zahumlja morao biti Desa, kada je mogao potpuno otuđiti otok darovavši ga katoličkim redovnicima iz Apulije. U spomenutoj darovnici Desa nosi naslov: « Duklje, Travunje i Zahumlja vojvoda » (98).

5) - *Zahumlje i Travunja ponovno pod bizantskom vlasti*

Zahumlje, koje je prije g. 1149/50 pripadalo hrvatskom kraljevstvu, Desa nije mogao silom oteti, jer su tada i on i njegov stariji brat Uroš II, veliki župan Raše, bili saveznici ugarsko-hrvatskoga kralja Gejze II (1141-

bilo je poznato, da su pulsanski redovnici prvi samostan na Mljetu podigli na čast sv. Mihovila u Babinu Polju.

(95) « monasterium sancte Marie in Melita », Foretić 66. U buli Inocencija III samostan je posvećen Bl. Dj. Mariji. Prema tome između g. 1177 i 1195 bio je privremeni samostan Sv. Mihovila u Babinu Polju napušten i sagrađen novi samostan Sv. Marije na Velikom Jezeru.

(96) Gl. Ughelli VII² 832 sl.

(97) Gore s. 336 sl.

(98) « ... Dioclie, Satholie [Travunie], Zac[holimi]e dux », Foretić 68.

1162) protiv zajedničkog neprijatelja Emanuela Komnenca [99]. Zahumlje je Desi morao dati njegov sestrić Gejza II svojevoljno kao leno ugar.-hrv. kraljeva zato, da ojača njegov položaj u borbi protiv bizantske strane dukljanskoga kneza Radoslava. Kada je car Emanuel nakon pobjede nad Rašom uspostavio staro stanje na srednjem Jadranu, Travunju i Zetu predao je svomu pristaši i štićeniku knezu Radoslavu, a Zahumlje je povratio kraljevini Hrvatskoj. To vidimo iz spomenutoga opisa arapskoga geografa Idrisa, koji je g. 1154 zabilježio, da Zahumlje čini sastavni dio kraljevine Hrvatske [1]. Desa je pobjegao u Rašu, gdje je g. 1158 jedna stranka oborila njegova starijega brata Uroša II i Desu podigla na velikožupansku stolicu [2]. Kada je to pitanje došlo pred cara Emanuela, koji je tada držao Rašu pod svojom rukom, on je Uroša II povratio na njegovo staro mjesto, a Desi je dao na upravu bizantsku pokrajinu Dendru kod Niša [3]. Osam godina kasnije Emanuel skinu Uroša II s raške stolice i na nju postavi njegova mlađega brata Beloša, koji se povukao iz Ugarske nakon smrti svoga sestrića Gejze II [4]. Kada su na ugarsko prijestolje došli Ladislav II (1162/63), a za njim Stjepan IV (1163/65), dva druga sestrića Belošova, on se odreče velikožupanske časti u Raši i povrati u Ugarsku, da pomaže svoje sestriće. Car Emanuel na to posadi na rašku stolicu Desu (1162-1165) [5]. U borbama, koje je Emanuel vodio g. 1163 do 1165, s ugar.-hrv. kraljem Stjepanom III (1163-1172), unukom Desine sestre Jelene, Desa se priključi Stjepanu. Nakon pobjede car Emanuel uhvati Desu i odvede ga u Cari-

(99) Gl. Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića* I 65-68.
(1) Gl. gore s. 343, b. 89.
(2) Jireček - Radonić I 183-185; Šišić, *Letopis* 99 sl., 248 sl.
(3) Kinamos 113; Choniata 132; Jireček - Radonić, n. mj; Šišić, n. mj.
(4) Gl. prednje bilješke 1 sl.
(5) Gl. Klaić, *Hrvatski bani* 129-138; Jireček - Radonić i Šišić, n. mj.

grad [6]. Poslije nekoga vremena pusti ga i Desa se povuče u Ugarsku, gdje je živio više godina na dvoru svoga vanjskoga unuka kralja Stjepana III [7].

Car Emanuel od g. 1151 posjedovao je primorski dio južne hrvatske države: Duklju i Travunju. U miru s kraljem Stjepanom III g. 1164 prisili ovoga, da mu ustupi cijelo kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije kao baštinu njegova mlađega brata hercega Bele, careva štićenika. Slijedeće g. 1165 posla Emanuel vojskovođu Ivana Duku s velikom vojskom, da zaposjedne sve hrvatske zemlje južno od Gvozda, uključivo s Bosnom [8]. Sjeverni dio zaposjednutih zemalja, među koje su se brojile i Bosna i Zahumlje, nazva « kraljevstvo Dalmacije i Hrvatske » [9], a južni dio, Travunju i Duklju. « vojvodstvo Dalmacije i Duklje » [10] U samoupravnim pokrajinama i jednoga i drugoga dijela upravljali su domaći narodni knezovi. Kao carske vrhovne povjerenike Emanuel postavi svoje dvorske činovnike, i to u sjevernom dijelu: Nikifora Halupu (1165-70), zatim Konstantina Sebasta (1171-78) i napokon Rogerija (1173-80) [11]; u južnom pak vojvodstvu Kir Izanacija [12].

Oko g. 1168 Nemanja, Zavidin sin, sposoban i poduzetan čovjek, sruši svoga starijega brata Tihomira i pope se na velikožupsku stolicu u Raši. Kada su g. 1171 Mlečani otpočeli novi rat protiv Bizanta i

(6) Jireček - Radonić 187; Šišić, *Letopis* 100 sl.
(7) Jireček - Radonić 185; Šišić, n. mj.
(8) Kinamos V 17, 248 sl.; Jireček - Radonić I 186; Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadoviće* I 84-88.
(9) « tempore magnifici imperatoris nostri Manuelis, in ciuitate nostra Spalatina et in toto regno Dalmacie et Chroacie imperante Constantino Sebasto », razvod opatice Katarine u Splitu g. 1171, CDC II 131.
(10) « Imperante piissimo et semper triumphatore Hemanuhele, duce existente Dalmacie atque Dioclie kyr Izanacio, qui in eadem dedicatione sua gratuita voluntate et benignitate affuit », zapisnik o posvećenju kotorske katedrale 19 VI 1166, Farlati VI 433; CDC II 102; AA I 31 (br. 93).
(11) Gl. gore b. 9 te Šišić, n. dj. 88-93.
(12) Gl. gore, b. 10; Šufflay 50 sl.

zauzeli Dubrovnik, i Nemanja se podiže, da zauzme zemlje hrvatske Duklje. O njemu piše bizantski pisac Nikita Koniates ([13]):

« (Car Emanuel) bijaše dočuo, da je srpski satrap, imenom Nemanja Stjepan, čovjek odviše smjela i nezasitna duha ... u želji da zavlada okolnim zemljama ... stao zauzimati neprijeporne zemlje Hrvatske i sebi prisvajati oblast Kotora ».

U vojni, koju je na to poveo car Emanuel, on g. 1172 svlada Nemanju, zarobi ga i odvede kao sužnja u Bizant. Nemanja je bio, kako ga opisuju suvremeni bizantski pisci, čovjek « visoko uzrastao i lijep na oko » ([14]), a usto povitljiv i lukav duhom. Radi toga u Carigradu brzo uniđe u volju dvora i cara Emanuela, koji mu domalo povrati velikožupansko dostojanstvo u Raši ([15]). Po svoj prilici Nemanja je ovom prigodom isposlovao od cara, da je njegovoj starijoj braći, Stracimiru i Miroslavu, dao u leno, prvomu Travunju i Podgorje, a drugomu Zahumlje. Mi, naime, sigurno znamo iz pisma pape Aleksandra III od 4 rujna 1180, da je Miroslav vladao Zahumljem, dok je ono još bilo pod vlašću cara Emanuela ([16]). Kako je Zahumlje od g. 1165 do 1180 bilo čvrsto u rukama Bizantinaca, to je Miroslav mogao doći na položaj kneza zahumskoga samo voljom i odredbom cara Emanuela. Negda su se braća Stracimir i Miroslav borili protiv Nemanje i osporavali mu velikožupansku stolicu u Raši ([17]). Radi toga je car Emanuel, kako mislimo, g. 1173, kada je Nemanju uspostavio na rašku stolicu, njegovoj starijoj braći Stracimiru i Miroslavu dao u leno Travunju i Zahumlje, da ih na taj način ukloni iz Raše i osigura unutarnji mir uspostavljenomu županu Nemanji. Da su braća Nemanjima uistinu g. 1173 dobili od cara Travunju i Zahumlje putem darovanja, moramo zaključiti također iz toga, što Nemanja ne spominje Travunju i Zahumlje među zemljama, koje je on osvojio.

U svojoj, naime, darovnici manastiru Hilandaru g. 1198/99 Stjepan Nemanja tvrdi, da je on osvojio « od Morske zemlje Zetu i s' gradovi » ([18]). Nemanja je počeo osvajati te zemlje g. 1171/72, ali ga je iz njih istjerao car Emanuel g. 1172 i odveo kao zarobljenika u Bizant. Prvih godina iza oslobođenja Nemanja nije mogao misliti na ponovno osvajanje Zete i primorskih gradova, jer se morao držati odrebada cara Emanuela. Ipak, kako vidimo iz nedatiranoga pisma barskoga biskupa Grgura, koje je upravio splitskom kanoniku i papinu legatu Gvalteru, Nemanja je zauzeo Zetu i primakao se primorskom gradu Baru prije nego je Grgur dobio naslov nadbiskupa ([19]). Taj pak naslov Grgur nosi od g. 1178 ([20]). Prema tome Nemanja je zauzeo Zetu prije te godine, dakle za živa cara Emanuela. To se moglo dogoditi koncem g. 1176, kada je Nemanja dočuo, da je seldžuški sultan Kilic-Arslan II (17. IX. 1176) hametom potukao cara Emanuela u Maloj Aziji, u kojoj je bitci bio i sam Emanuel teško ranjen ([21]). Nemanja je tu priliku iskoristio: zauzeo Zetu i gradu Baru nametnuo težak namet. O tome

([13]) « ... ἠκηκόει γὰρ ὡς ὁ τῶν Σέρβων σατράπης (ἦν δὲ τότε ὁ Νεεμᾶν Στέφανος) ὑπὲρ ὃ δεῖ θρασύτερος γέγονε, καὶ κακόσχολος ὤν τις ἥγηται σοφὸν τὸ περίεργον, καὶ τὴν ἐπιθυμίαν τρέφων ἀκόρεστον καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ πάντα διαπλωθῆναι φιλονεικῶν τοῖς ἐκ τοῦ αὐτοῦ φύλου βαρὺς ἐμπίπτει καὶ ξίφει τὸ γένος μέτεισι, μήτε μὴν τὰ οἰκεῖα εἰδὼς μέτρα Χορβατίαν ὑποποιεῖται καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἐπισπᾶται τῶν Καττάρων τὴν κυριότητα... », CHONIATA V, 4 (206).

([14]) U govoru Solunjanina Jevstatija, bizantskoga pisca 12-stoljeća, kod JIREČEK-RADONIĆ I 193.

([15]) JIREČEK-RADONIĆ, *n. mj.;* ŠIŠIĆ, *Letopis* 92-97.

([16]) Gl. VMSM I 1; CDC II 176.

([17]) STJ. PRVOVJENČANI 174-179.

([18]) OSpom 12.

([19]) « Itaque magna controuersia superueniente ciuitati nostre a magno iupano factum, quod vobiscum locuti fuimus, prosequi nequiuimus. Octingentos namque perperos, quos in preterito anno coacti sibi dari promisimus, nunc cum violentia exigit ... », pismo biskupa Grgura Barskoga splitskom kanoniku i papinskom legatu Gvalteru, FARLATI VII 26 (g. 1178); CDC II 170 (o.g. 1180); AA 33 (br. 99): g. 1173.

([20]) CDC II 163; AA 34 (br. 101).

([21]) OSTROGORSKY 311; JIREČEK - RADONIĆ 194.

imamo suvremenu bilješku u pismu barskoga biskupa Grgura, koje je pisao splitskomu kanoniku Gvalteru godinu dana poslije spomenutoga nameta, dakle g. 1177 ([22]). Konačno, potpuno osvajanje svih primorskih zemalja negdašnje hrvatske kraljevine Dukljie, izvršio je Nemanja nakon smrti cara Emanuela, kada je g. 1182 uništao u borbu s Bizantincima zajedno s ugar.-hrv. kraljem Belom III. Grad Kotor podložio je najkasnije g. 1185, jer kotorsko gradsko vijeće već u siječnju g. 1186 stvara zaključak pod vrhovnom vlašću Nemanjinom ([23]). Tri godine poslije toga, dne 20 kolovoza 1189, Dezislava, žena dukljanskoga kneza Mihajla, predaje Dubrovniku dvije lađe, zadnje pokretno dobro bivše kraljevine Dukljе ([24]). U to vrijeme Nemanja je osvojio zadnji dukljanski primorski komad i konačno uništio staro hrvatsko kraljevstvo Duklju, odatle su potjecali i Nemanjini preci.

6) - *Nemanjići vladaju Zahumljem*

Na 20 rujna 1180 ispustio je dušu ratoborni i veliki bizantski car Emanuel Komnenac. Čim se za to saznalo, Hrvati se u cijeloj kraljevini Hrvatskoj i Dalmaciji odmah dignu na noge i protjeraju bizantske predstavnike. Još tokom zime g. 1180/81 sve su zemlje spomenute

([22]) Šufflay, AA I 33, stupac 2, dokazuje, da je pismo barskoga biskupa Grgura splitskom kanoniku Gvalteru pisano g. 1173, što ne može biti ispravno. Nemanja se istom g. 1173, ili moguće tek 1174, povratio iz sužanjstva u Carigradu, pa nije vjerojatno, da bi odmah po povratku započeo ponovno osvajati krajeve, iz kojih ga je bio odstranio car Emanuel. Pismo je usto pisano godinu dana kasnije nego je Nemanja zauzeo Zetu i Baru nametnuo namet (gl. b. 19). Prema našem gornjem izvodu Grgurovo pismo kanoniku Gvalteru pisano je g. 1177.

([23]) « Anno millesimo centesimo octuagesimo sexto, mense januario, tempore domini nostri Nemanne iupani Rasse », CDC II 198; OSpom 2.

([24]) « Ego comitissa Desislava, magni comitis Michaelis uxor, stans secure voluntate mea, galionem meam et sagiteam universo comuni Ragusii dimitto ... », OSpom 4.

kraljevine bile oslobođene. Jedino je Zahumlje ostalo u rukama dotadašnjega kneza Miroslava. Njega je na tom mjestu ostavio ugar.-hrv. kralj Bela III (1174-1196) kao svoga rođaka, naravno, uz uvjet da prizna njegovo vrhovništvo. Da je Miroslav uistinu u početku priznavao vrhovnu vlast ugar.-hrv. kraljeva, to saznajemo iz pisma pape Aleksandra III od 6 lipnja 1181, u kojemu papa izričito tvrdi, da je knez Miroslav podložen kralju Beli III. Papa piše kralju Beli, neka nagovori kneza Miroslava, da povrati novac splitskoga nadbiskupa Rajnerija, koji je imao kod sebe, te da dopusti, da budu posvećeni biskupi u ispražnjenim biskupijama u Miroslavovoj kneževini. « Ako se drugčije, veli papa, na to ne bi mogao navesti, prisili ga kraljevskom vlasti » ([25]). Papa je pisao svoje pismo na osnovu izvještaja klera i naroda u Splitu ([26]), što nam kaže, da je sredinom g. 1181 bilo uvjerenje klera i naroda u Splitu, da je Miroslav bio podložen ugar.-hrv. kralju Beli i da je on tada uistinu priznavao vrhovništvo ugarsko-hrvatskih kraljeva.

Travunja se u izvorima ne spominje zadnjih godina cara Emanuela ni prvih godina iza njegove smrti († 1180). Ali je najvjerojatnije, da je u toj zemlji vladao Stracimir, stariji brat Nemanjin, od povratka Nemanjina iz Bizanta g. 1173, ali svakako iza g. 1176, kada je Nemanja poduzeo svoja osvajanja u primorskim krajevima bivšega dukljanskoga kraljevstva. Dubrovačke kronike spominju, da je Stacimir g. 1184 poduzeo neuspjeli vojni pohod, da osvoji otok Korčulu ([27]). Bio je upleten i u neprijateljstvo s Dubrovčanima, kako se razabire iz ugovora o miru od 27 rujna 1186 ([28]). To nam kaže, da je Stra-

([25]) « ...quatenus Miroslaum comitem ... si aliter ad hoc induci nequiuerit, regia potestate compellas », pismo pape Aleksandra III od 6 srpnja 1181, Farlati III 213; PL 200, 1311; CDC II 175.

([26]) « Significantibus nobis dilectis filiis nostris clero et populo Spalatino ... », navedeno pismo i djela.

([27]) Ragnina 218; Orbini 192 e 247; Luccari 126; Jireček-Radonić I 197.

([28]) CDC II 201 sl.; OSpom 3 sl.

cimir bio vladarom u jednoj od susjednih oblasti gradu Dubrovniku, a to je mogla biti samo Travunja, budući da je Zahumljem vladao knez Miroslav.

Iza smrti cara Emanuela Stracimir i Miroslav složno su radili sa svojim mlađim bratom Nemanjom i pomogli mu, da je srpsku državu raširio na sve strane i učvrstio. Kako vidimo iz spomenutoga ugovora s Dubrovčanima od 27 rujna 1186, Miroslav se potpuno prislonio bratu Nemanji i oko prilike od g. 1185 on više ne vodi računa o svom vazalskom odnošenju s ugar.-hrv. kraljem. Od ovoga doba on ne priznaje drugoga vrhovnoga gospodara osim svoga brata velikoga župana Nemanje. I u stranom svijetu u to doba smatraju Zahumlje sastavnim dijelom nezavisne države srpske. Papa Klement III na 25 studenoga 1189 preporučujući novoga dubrovačkoga nadbiskupa Bernarda piše pismo: « dragim sinovima, plemenitim muževima velikomu županu, Stracimiru i Miroslavu » ([29]).

Dne 17 lipnja 1190 Miroslav je zaključio ugovor s Dubrovčanima, da mu dadnu sklonište, ako mu bude potreba, ili da ga prevezu, gdje bi on želio ([30]). Po svoj prilici Miroslav se pribojavo, da će bizantski car Isak prodrijeti do Huma, kada je u rano proljeće te godine navalio na Rašu i Srbe stao goniti iz bizantskih krajeva, koje je Nemanja bio osvojio poslije smrti cara Emanuela ([31]). Moguće, da je već osjećao i nezadovoljstvo domaćega hrvatskoga plemstva u Zahumlju, koje nije bilo zadovoljno sa srpskim pravcem Miroslavove politike. To je nezadovoljstvo prekipjelo, kada su Zahumljani početkom g. 1198 priznali vrhovništvo hrvatskoga hercega Andrije (1197-1204), koji na to Zahumlje sjedini s kraljevinom Hrvatskom i uze u svoj naslov naziv vojvode humskoga. U sačuvanim izvorima taj se naziv spominje

([29]) « dilectis filiis, nobilibus viris Megajupano, Straschimiro et Miroslabo », papa Klement III u pismu od 25 studenoga 1189, CDC I 238.

([30]) N. dj. 245-247; OSpom 6-8.

([31]) Gl. Jireček - Radonić I 201 sl.

prvi put 31 ožujka 1198 ([32]). U ratu, koji je radi toga nastao sa Srbima, herceg Andrija, pomognut oduševljenjem mjesnoga naroda, pobjedonosno prodre u rano proljeće g. 1198 u istočno Zahumlje, a odavle preko Travunje sve do srpske matice Raše ([33]). Za tih borba umro je ili poginuo knez Miroslav, našto domaće plemstvo protjera iz Huma njegovu udovicu s njezinim sinom. Tada zavlada otac ili stric kneza Andrije Humskoga, potomak stare humske vladalačke porodice, naravno, pod vrhovništvom hrvatskoga hercega Andrije. God. 1198 mogao je doći ponovno na vlast otac kneza Andrije, koji je vladao Humom prije g. 1173, kada je Miroslav, brat Nemanjin, preuzeo vlast u Zahumlju. Ali je vjerojatnije, da je to bio stric Andrijin, mlađi brat njegova oca. Da je g. 1198 zavladao Humom pripadnik bliže rodbine Andrije Humskoga, moramo zaključiti iz njegovih riječi u ugovoru s dubrovačkim knezom Žanom Dandolom. Tu Andrija tvrdi: « da imaju mir' s vami u vjeke, kako su i moji stari imali s vašimi stareišimi u stari zakon ... » ([34]). Pod izrazom « moji stari » imaju se razumijevati Andrijin otac, djed i pradjed ili njihova najbliža rodbina.

Ugovor zahumskoga kneza Andrije s dubrovačkim knezom Žan Dandolom neki meću oko g. 1234, ali je

([32]) « Ego Andreas tercii Bele regis filius dei gracia Jadere ac tocius Dalmacie et Chroacie Chulmeque dux », CDC II 293. Gl. također Klaić, *O hercegu Andriji* 200-222.

([33]) « Post felicem et gloriosissimum victoriose dominationis illustrissimi Andree tercii regis Bele filii triumphum ... atque post habitam tam Chulme quam Rasse laudabilem victoriam cum ad Jadertinam ciuitatem victor rediret ... », darovnica hercega Andrije samostanu Sv. Krševana u Zadru od 6 svibnja 1198, CDC II 296.

([34]) StPov I/1, 4. – Iz izraza « naši stari » i « stari zakon » valja zaključiti, da su Humom vladali prije Andrije njegov otac, djed i pradjed. U ugovoru Dubravčana s velikim županom Nemanjom g. 1186 oni računaju, da je ono staro, što su « posjedovali oci, djedovi i pradjedovi naši » (« quam antiquitus possederunt ex patribus, ex auis et proauis suis »), CDC II 201; OSpom 3.

Jireček dobro stavio postanak toga ugovora između g. 1214-1217 [35]. Glavni naime dio Zahumlja Andriji je preoteo Stjepan Prvovjenčani svakako prije g. 1220, a Andrija nije ponovno došao u posjed svoje djedovine nego u g. 1237, u drugoj naime periodi križarske vojne, koju je hrvatski herceg Koloman g. 1234-39 vodio protiv bosanskih i humskih krivovjeraca. Kako vidimo iz pisma pape Grgura IX od 14 i 17 listopada 1234 [36] u jeseni te godine tek se počela organizirati vojna na Bosnu. U g. 1235 križari su imali slab uspjeh tako, da se bosanski biskup Ivan htio zahvaliti na svojoj službi [37]. Iz pisma pak istoga pape od 26 travnja 1238 razabiremo, da je vojna imala uspjeha tek u g. 1237, u kojoj je Koloman nakon mnogih napora pokorio Bosnu i Zahumlje [38]. S druge strane znamo, da je dubrovački knez Žan Dandolo u ožujku 1235 napustio Dubrovnik i otišao u Mletke radi bolesti, gdje je i umro u drugoj polovici te godine [39]. Prema tome humski knez Andrija nije mogao s Dandolom praviti ugovor nakon svoga povratka u svoju staru kneževinu g. 1237, nego je taj ugovor morao biti učinjen na početku Dandolove uprave u Dubrovniku (1214-1235) tj. od g. 1214 do 1220, kada je najkasnije Stjepan Prvovjenčani preteo Hum od kneza Andrije [40].

God. 1196 Stjepan Nemanja odrekao se je velikožupanske vlasti. Po njegovoj odredbi imao ga je nasli-

(35) AfhPh 26 (1904) 169.
(36) CDC III 415-418.
(37) Gl. pismo pape Grgura IX bosanskom biskupu Ivanu od 20 rujna 1233, CDC III 444 sl.
(38) CDC IV 56 sl.
(39) Kao knez Dubrovnika Žan Dandolo se prvi put spominje 21 III 1214, a zadnji put 24 VIII 1234. Od travnja 1235 zastupa ga podknez Petar Boleslavić. Dandolo je učinio svoju oporuku 8 srpnja 1235 u Mlecima, a ta se danas nalazi u državnom arhivu u Dubrovniku (gl. Jireček, *Toljen* II, b. 2; Jireček - Radonić I 244, 4).
(40) Gl. dolje b. 44.

jediti drugi sin Stjepan. Nakon smrti očeve protiv mladoga župana Stjepana ustade njegov stariji brat Vukan, koji je još za života očeva vladao Dukljom i nosio naslov kralja. Uz pomoć ugar.-hrv. kralja Emerika (1196-1204) g. 1202 Vukan protjera svoga brata Stjepana iz zemlje i sam zavlada Rašom [41]. Vukan prizna Emerika za svoga vrhovnog gospodara, našto Emerik uze u svoj kraljevski naslov « kralj Srbije » [42]. U ljetu g. 1203 izmire se braća i Stjepan se povrati na velikožupansku stolicu rašku. Ali više od deset godina on nije mogao misliti na zapadne krajeve, jer je bio neprestano zaokupljen na istoku uslijed pogibli i borba s bugarskim i bizantskim vladarima [43]. Istom, kada su se prilike na istoku smirile, Stjepan se obrati na zapad i zauze Hum. To se u sačuvanim izvorima spominje prvi put u kraljevskom naslovu Stjepan Prvovjenčanoga u Žičkoj povelji iz mjeseca ožujka 1220. Tu Stjepan nosi naslov: « Štefan' po Božiei milosti ven'čani kral' v'se Sr'bskije zemle, Dioklitije i Travunije i Dalmacije i Zahl'mije » [44]. Po svoj prilici Stjepan je zauzeo Hum odmah, nakon što je ugar.-hrv. kralj Andrija u kolovozu 1217 otišao na istok s izabranim križarima kraljevina Ugarske i Hrvatske. Malo poslije odlaska Andrijina Stjepan je priznao i crkveno vrhovništvo papino i od Honorija III dobio kraljevsku krunu, kojom ga je okrunio posebni papin legat [45].

Mavro Orbini priča, da je Stjepan Nemanjić podigao vojnu na tadašnjega gospodara Zahumlja i da ga je porazio na polju Bišću kod Mostara. Poslije toga zemlja je bila razdijeljena na tri dijela: zapadno Zahumlje, na desnoj obali Neretve, ostalo je u rukama dotadanjega gospodara Huma; Ston, Slansko primorje i Popovo dobio

(41) Jireček - Radonić I 211 sl.
(42) N. mj.
(43) N. dj. 207-216.
(44) MS br. 18; OSpom 18.
(45) Gl. Thomas Arch. 25 (91); Jireček - Radonić I 217 sl.

je sin kneza Miroslava, a glavni dio Zahumlja, od Neretve na istok do Travunje, dan je u ruke Radoslavu, prvorođenom sinu Stjepana Prvovjenčanoga ([46]). Orbini je ovdje izmiješao imena, kako ćemo kasnije vidjeti, ali njegov opis razdiobe Zahumlja i posebno vladanje raznih osoba u njemu, odgovara onomu, što znamo o toj oblasti u prvim desetljećima trinaestoga stoljeća. Ovo nam otkriva tajnu, gdje je boravio humski knez Andrija, nakon što je oko g. 1217 izgubio glavni dio Huma, pa do g. 1237, kada je ponovno zavladao svojom starom kneževinom. U isto vrijeme tumači nam, kako je Andrija mogao surađivati g. 1234 do 1239 s hrvatskim hercegom Kolomanom i pomoći zahumskoj vlasteli, da iz Huma istjeraju Nemanjiće te zaslužiti, da ga opet g. 1237 pozovu za velikoga kneza u Zahumlju.

Orbini piše, da je dotadanji gospodar Huma, dakle knez Andrija, koji je vladao cijelim Humom prvih godina dubrovačkoga kneza Žan Dandola, nakon zahvata Stjepana Nemanjića, zadržao cijeli zapadni dio Zahumlja od Neretve do Cetine. Ali iz onoga, što znamo o djelovanju humskih knezova Petra, sina kneza Miroslava, i njegovo sinovca Toljena, čini se vjerojatnije, da su spomenuti knezovi držali na zapadnoj strani Neretve župe Luku i Rastok. Oni su samo iz tih župa preko Mosorskoga zagorja mogli dosizati Cetinu i pomagati, dotično napadati Split i njegove saveznike Poljičane ([47]). Prema tome je najvjerojatnije, da je knez Andrija poslije osvajanja Stjepana Nemanjića oko g. 1217 zadržao na zapadnoj strani Neretve samo župe Gorje (Broćno), Večerić i Imotski. Da ovi krajevi uistinu nijesu nigda bili pod vlašću kneza Miroslava ni Stjepana Prvovjenčanoga, moramo zaključiti također iz činjence, da Miroslav u svojoj darovnici manastiru Sv. Petra na Limu, dotično Stjepan Prvovjenčani u darovnici episkopiji stonskoj, nijesu isti-

([46]) Orbini 250; Ćorović, *Hist. Bosne* 223-227.
([47]) Gl. Thomas Arch. 28 (102-107); 32 (114).

ma darovali ni jedan posjed zapadno od srednje Neretve. Svi posjedi, koje je Miroslav darovao manastiru u Zahumlju, što je kasnije preneseno na episkopiju, nalaze se na lijevoj obali Neretve, a na desnoj samo uz more u župama Luki i Rastoku ([48]).

Nakon što je Stjepan Nemanjić oko g. 1217 otkinuo od hrvatskoga kraljevstva veći dio Zahumlja, bio je odmah, ili brzo iza toga, posađen na humsku kneževsku stolicu Petar sin bivšega kneza Miroslava. On je bio moćan i ratoboran čovjek, ali zaražen neomanihejskim krivovjerjem. Petra su Splićani g. 1223 ili 1224 izabrali za svoga kneza ([49]). Budući da taj izbor nijesu htjeli priznati splitski crkveni krugovi radi Petrova krivovjerja, svjetovnjaci su ga silom ustoličili u splitskoj katedrali. Na to je papin legat Akoncije († prije 15 V 1225) Split udario interdiktom. Petar je pomogao Splićanima, da su nadvladali svoje protivnike Trogirane. Nato se on povrati u Zahumlje, zadržavši čast splitskoga kneza do svoje smrti ([50]). Umro je, kako se čini, sredinom g. 1226. Iz pisma, naime, hercega Kolomana od 1 kolovoza te godine vidi se, da tada Petar nije imao više vlasti u Splitu, što znači, da je prije toga umro ([51]).

Petra je naslijedio njegov bratić Toljen, po svoj prilici sin Petrova brata Toljena, najstarijega sina kneza

([48]) Gl. dolje s. 374, b. 26.
([49]) « Tunc Spalatenses prefecerunt sibi comitem Petrum quendam, qui erat dominus Chulmie. Erat autem idem Petrus uir potens et bellicosus, sed non sine infamia heretice feditatis ... », Thomas Arch. 28 (103. – U ožujku g. 1223 spominje se zadnji put Petrov predšasnik u Splitu knez Vuišin (CDC III 226 sl.), a papin legat Akoncije, koji je Split udario interdiktom nakon nasilnoga ustoličenja kneza Petra Humskoga, umro je prije 15 svibnja 1225 (n. dj 242). Budući da je Split ostao u interdiktu godinu dana, za života legata Akoncija, Petar je morao biti izabran knezom splitskim u drugoj polovici g. 1223 ili početkom g. 1224.
([50]) « His gestis Petrus comes ad propria reversus morabatur in Chulmia », Thomas Arch. 113.
([51]) Gl. CDC III 259; Klaić, *Poviest Bosne* 101 sl.; Ćorović, *Hist. Bosne* 226 sl.

Miroslava. Protivno od svoga strica, Toljen je bio nepomirljiv neprijatelj Splićana [52].

7) - *Domaći knez Andrija vladar Zahumlja*

God. 1234 hrvatski herceg Koloman, sin kralja Andrije II, povede vojnu protiv krivovjeraca u Bosni i Humu. Nakon jakoga početnog otpora, napadnute zemlje klonuše i tokom g. 1237 Koloman potpuno zavlada Bosnom i obližnjim Zahumljem [53]. Obje zemlje Koloman pridruži svomu vojvodstvu, a iz Huma protjera Nemanjića Toljena. Ovaj se ipak održa nekoliko godina i dalje u Stonu i na otoku Mljetu. U dubrovačkom, naime, arhivu sačuvao se je izvorni zapisnik nekoga pomirbenoga sastanka u Stonu između Dubrovčana i Omišana od 15 svibnja 1239. Tomu sastanku prisustvuje humski pravoslavni episkop Hilarion i jedan izaslanik kralja Vladislava [54]. Iz toga pak moramo zaključiti, da je Ston g. 1239 bio još u srpskim rukama.

Kada je herceg Koloman g. 1234/37 zauzeo glavni dio Huma, on je povratio na kneževsku stolicu bivšega domaćega kneza Andriju. No iz ugovora, što ga je knez Andrija sklopio sa Splitom 7 rujna 1241 moramo izvesti, da je Andrija te godine bio izgubio svoju zemlju, ali se nadao, da će je opet ponovno zadobiti do slijedeće svetkovine sv. Dujma, dne 7 svibnja 1242. U tom ugovoru piše: « knez (Andrija) ... dobit će natrag svoju zemlju Hum od sada do svetkovine svetoga Dujma ... i tako se (na ugovor) sam knez s četiri svoja čovjega zakle ... a tako će se zakleti, kada dobije svoju zemlju, sa svim svojim ljudima » [55]. Andrija je ipak tada držao još jedan dio svoje zemlje, jer on ima uza se četiri svoja vlastelina, a usto na početku ugovora stoji, da je došao « knez Andrija iz Huma » [56]. Ćorović misli, da se pod zemljom, koju Andrija misli predobiti, imaju razumjeti oni krajevi zahumskoga primorja, koje je držao nakon Kolomanovih osvajanja bivši humski knez Toljen Nemanjić [57]. Ali to su bili samo okrajci Huma, a u splitskom se ugovoru govori o Humu kao cjelini, glavnom dijelu zahumske kneževine, koju je Andrija bio izgubio i nadao se ponovno dobiti. Naše je mišljenje, da je knez Toljen uz pomoć srpskoga kralja Vladislava u ljetu g. 1241 poduzeo napadaj na kneza Andriju i oteo mu istočni dio Zahumlja do Neretve, koji su krajevi činili glavninu Huma. Na to se Toljen odvažio, kada je čuo, da je ugar.-hrv. kralj Bela IV bio hametom potučen od Mongola na rijeci Šaju u Ugarskoj u travnju 1241. U toj bitci bio je smrtno ranjen i hrvatski herceg Koloman, koji je domalo i umro [58]. Knez Andrija održao se u županama zapadno od Neretve, koje je držao i prije svoga povratka u Hum na istočnu stranu Neretve. Iz svojih zapadnih župa Andrija je dva puta dolazio u Split, da pregovara sa Splićanima [59]. Kada je mongolski vihor u zimi g. 1241/42 prešao preko Dalmacije, Bosne i Srbije, a u ovoj zadnjoj nastale unutarnje borbe između kralja Vladislava i njegova mlađega brata Uroša I, Andriji je uspjelo svladati

(52) « ... Tollenum, qui erat nepos comitis Petri de Chulmia ... implacabilis hostis Spalatinorum », THOMAS ARCH. 32 (114, 121).

(53) « Carissimus filius noster Colomanus rex et dux Sclavorum illustris ... terram Bosne, deletis tamen heretice pravitatis maculis, non absque multis laboribus deduxit ad lucem puritatis ... terra Cholin, per eiusdem regis ministerium a pravitate consimili ... depurata », pismo pape Grgura IX od 26 travnja 1238, VMH I 162 sl.; CDC IV 57.

(54) Gl. CDC IV 77 sl.; JIREČEK - RADONIĆ I 225, b. 1; ĆOROVIĆ, *Hist. Bosne* 226.

(55) « ... dictus comes (Andreas) et sui heredes ... recuperabit suam terram de Chelmo hinc ad festum sancti Domnii ... et sic ipse comes cum quatuor suis hominibus ... iuravit ... et ita faciet iurare, cum habuerit terram, omnibus suis hominibus », LUCIUS 598 sl.; CDC IV 134 sl.

(56) « Veniens comes Andreas de Chelmo per duas vices in Spalatum ... », n. mj.

(57) ĆOROVIĆ, *Hist. Bosne* 228.

(58) KLAIĆ, *Poviest Hrvata* I 222 sl.; JIREČEK - RADONIĆ I 226.

(59) Gl. gore b. 56.

Toljena, koji je po svoj prilici u tim borbama i poginuo, jer se kasnije nigda više ne javlja ([60]). Andrija na to zauze Ston i druge krajeve, koje je dotle držao Toljen, i za vlada cijelim Humom. Da je Andrija ovaj put osvojio svu « svoju zemlju », moramo zaključiti iz toga, što on g. 1243 i 1244, na osnovu ugovora od g. 1241 ([61]), vjerno pomaže Splićane do te mjere, da je zapao i u nemilost kralja Bele IV, koji je stao uz Trogirane protiv Splićana. Početkom ljeta g. 1244. Slavonski ban Dionizije svladao je Splićane i prisilio ih na predaju, ali se vojničko odjeljenje bosanskoga bana Ninoslava, koje je ratovalo u Dalmaciji u korist Splita, zatim knez Andrija, poljički Kačići i još neki nijesu htjeli priznati poraženima. Radi toga, ban Dionizije u mirovnom ugovoru od 19 srpnja 1244 oprosti Splitu i svima drugima dasodašnju nevjeru « osim bana Ninoslava, Andrije, kneza Huma, Brativoja, Vukše, Poljičana i drugih, koji su (još) nevjerni kralju » ([62]). Međutim, dok je ban Dionizije vodio borbe u Dalmaciji, sam kralj Bela s drugom vojskom krenuo je u Bosnu protiv bana Ninoslava. Sredinom lipnja nalazio se u Glažu ([63]), na sutoku Velike i Male Ukrine, gdje se u blizini nalazila granica sredovječne Bosne. Domalo je ban Ninoslav bio pobijeđen, dotično svojevoljno se pokorio kralju Beli. To vidimo iz kraljeve darovnice bosanskoj biskupiji od 20 srpnja 1244 ([64]), u kojoj se o Ninoslavu govori kao vjernom vazalu kraljevu. Za ovo pomirenje Ninoslavovo s kraljem nije znao ban Dionizije, kada je dan prije toga, dne 19 srpnja 1244, sklapao mirovni ugovor

([60]) Jireček - Radonić 226 sl.; Ćorović, n. dj. 227.
([61]) Gl. gore b. 55-57.
([62]) « ... exceptis Ninosclauo bano, Andrea comite Hulmae, Brativoy, Vulxa, Polizani, et aliis, qui sunt infideles regi ... », isprava o miru sa Splićanima dne 19 srpnja 1244, CDH IV 1, 321; CDC IV 236.
([63]) Gledaj povelje kralja Bele izdane za te vojne « juxta castrum Gallas » i « apud castrum Gallas » kod CDH IV 1, 317 i 323.
([64]) Gl. VMSM I 297 sl.; AB 13; CDC IV 239 sl.

sa Splitom, u kojemu je iz pogodnosti mira isključivao bana Ninoslava i njegove suborce kao « nevjerne kralju ». Malo iza ovoga i knez je Andrija po primjeru bana Ninoslava morao iskazati vjernost kralju Beli IV.

Iz zadnjih godina kneza Andrije sačuvao se je do danas njegov ugovor s dubrovačkim knezom Jakovom Delfinom (1247-49). To je zapravo obnova onoga ugovora, što ga je knez Andrija bio sklopio s dubrovačkim knezom Žan Dandolom između g. 1214 i 1217, samo u daleko svečanijem obliku. Ovaj put uz oca nastupaju kao ugovaratelji i sinovi Andrijini, župan Bogdan i župan Radoslav, a ugovor potpisuju 23 humska vlastelina. U ovom ugovoru veliki knez Andrija sa svojim sinovima obećaje Dubrovčanima, da će imati « mir' s vami u vjeke, kako su imali i naši starješi s vašimi starješimi u stari zakon' ... ». Napose Humljani obećaju, « da ne pridemo na vas' s vašim' vragom' » ([65]). Pod tim « vragom» razumijevaju srpskoga kralja Uroša I (1243-76), « koji je, kako kaže Jireček, za vreme cele njegove vlade bio u rđavim odnošajima » s Dubrovnikom ([66]). Orbini tvrdi, da je Andrija Humski umro g. 1250 i da je bio pokopan u crkvi Sv. Marije u Stonu ([67]). Ali mi držimo, da je on umro nešto kasnije. Dubrovčani su, naime, običavali obnavljati svoje ugovore s novim vladarima okolnih zemalja odmah nakon njihova nastupa na vladu. Ugovor pak s nasljednikom kneza Andrije, s njegovim mlađim sinom Radoslavom, učinjen je 22 svibnja 1254 ([68]). Prema tome najvjerojatnije je, da je Andrija umro koncem g. 1253 il početkom g. 1254.

([65]) N. mj. IV 414 sl.; StPov I/1, 5.
([66]) Jireček - Radonić I 229.
([67]) Orbini 391. Gl. također Milaš 13 118; Jireček - Radonić I 221; Ćorović, *Hist. Bosne* 228.
([68]) CDC IV 559 sl.; StPov I/1, 24 sl.

Andrija Humski imao je tri sina: Bogdana, Radoslava i Đuru. Još za svoga života on je po starom hrvatskom i slavenskom pravnom običaju svoju zemlju razdijelio među svoje sinove i svakomu od njih dao određene župe svoje oblasti na uživanje i upravu, naravno pod vrhovništvom najstarijega brata. Najstariji sin Bogdan dobio je župu Popovo sa primorjem oko Zatona. Ali je on morao umrijeti prije oca, jer je Andriju naslijedio njegov srednji sin Radoslav. Bogdanovi sinovi i potomici su dugo živjeli u Popovu i upravljali tom župom. God. 1282-85 spominje se župan Tvrtko (69), sin Bogdanov, g. 1312 Bogdan II (70), unuk Bogdana, sina kneza Andrije. God. 1319 bio je župan Tvrtko II, sin Bogdana II (71). Od početka 14-st. unuci i praunuci kneza Andrije prozivlju se Djedići, tj. koljenovići i baštinici djeda Andrije. Njima Dubrovčani isplaćuju humski mogoriš tridesetih godina toga stoljeća (72). Sredinom 14-st. između Djedića se posebno ističe bratstvo Čihorića ili Družića (73).

Najmlađi sin Andrijin nosio je ime Đuro. Njemu je bila dodijeljena dolina donje Neretve. U dubrovačkim izvorima spominje se g. 1280, kako je nekim Dubrovčanima oteo u Neretvi vina u vrijednosti od 9 groša. Njega Dubrovčani ne zovu knezom ni županom (74).

(69) Gl. Čremošnik, *Kancelariski* I 93 123 125 133 142.

(70) « Osroe Tolcouich de Papua, homo Bocdani çupani », DDA-Canc 5 (1312-1314), f. 26; Dinić, *Dubrovački tributi* 213, b. 29a.

(71) « Tuertcho, filio de jupan Bocdan, patrono jobe de Papoa... de denariis quos debet recipere a comuni Ragusii pro margarisio ... », DDA-Not 3, f. 220, 17 prosinca 1319, Dinić, n. dj 213, b. 29.

(72) « ... illis de Diedich de Papua; margarisium esse illorum de Diedich de Papua et non aliorum », MR V 357. Gl. također Dinić, n. dj. 209 sl.; Ćorović, *Hist. Bosne* 124 i 252.

(73) Gl. Jireček, *Die Edelleute* 474-480.

(74) Gl. Čremošnik, n. dj, br. 18 36; Ćorović, *Hist. Bosne* 229; Jireček - Radonić I 247.

Andriju je naslijedio, kako smo rekli, njegov srednji sin Radoslav. U svom ugovoru s Dubrovčanima od 22 svibnja 1245 Radoslav ne nosi više naslov kneza nego samo župana. On posebno naglasuje, da je kletvenik ugarsko-hrvatskoga kralja Bele IV (75): « a ja župan' Radoslav' sem' ver'ni klet'venik' gospodinu kralju ugar'skomu ». Radoslav se posebno obvezuje, « da bu deržan' čini(t)i rat' kralju Urošu i njegovi ljudim', dokole vaš' grad' Dubrovnik' stoi u rat' s' kraljem' Urošem' ... ».

Radoslavova uža baština, koju je dobio kod očeve razdiobe, bio je poluotok Rat sa Stonom, župa Zažablje te cijeli srednji i sjeverozapadni dio Huma.

Radoslava je naslijedio g. 1264 župan Stjepan (76). Sin Stjepanov, a unuk Radoslavov bio je, kako mislimo, Nikola, šura bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića. Već to, da se oženio kćerkom bosanskoga bana Stjepana I Kotromana govori nam, da je Nikola bio iz vladarske kuće u Zahumlju. Morao je biti praunuk Andrije Humskoga. Dvadesetih, naime, godina četrnaestog stoljeća, kada se oženio sestrom Stjepana II Kotromanića (77), Nikola je bio mladić najmanje od 20-25 go-

(75) CDC IV 559; StPov I/1, 26.

(76) Gl. dolje s. 374, b. 28.

(77) God. 1349 raspravljalo je veliko vijeće u Dubrovniku o prijemu « nobilis et potens domina Cathalena soror magnifici domini bani Bossine, que ventura est Ragusinum » (MR II 71). Katarina, sestra banova, spominje se i 7 IX 1338 (CDC X 411). Sinovi Katarine Kotromanić i Nikole Humskoga bili su Bogiša i Vladislav Nikolić. Oni se često spominju u dubrovačkim izvorima u drugoj i trećoj četvrti 14-st. Tako 31 III 1347: « In consilio rogatorum captum fuit ... de mittendo ad presens unum cursorem ad dominum banum Bossine cum litteris dominationis conquirendo de delusione nobis facta per Vladislaum et Bogihissam Nicolich, nepotibus domini bani ... » MR I 258; GZMns 15 (1961) 269; Nadgrobni natpis Katarine Kotromanić, žene Nikole Humskoga, u Vranjevu Selu kod Neuma. – Vego, *Povijest humske zemlje* I 89; Isti, *Naselja* 83, tvrdi, da se Nikola Humski oženio kćerkom bana Stjepana II Kotromanića, jer se Vladislav i Bogiša zovu nećacima Stjepana II. To je neispravno. Nećak (nepos, neti) je ne samo dijete sinovo ili kćeri nego i djeca brata i sestre. Herceg Stjepan bio je nećak

dina, pa nije vjerojatno, da je bio sin jednoga od Andrijinih sinova, koji su već za drugoga ugovora Andrijina s Dubrovčanima g. 1247-49 bili odrasli ljudi.

Glavno sjedište župana Nikole Humskoga, a tim i potomaka župana Radoslava, bila je župa Žapsko. Nedavno je otkrivena nekropola obitelji Nikolića u Vranjevu Selu kod Neuma. Pod jednim stećkom toga grobišta pokopan je knez Vladislav, mlađi sin župana Nikole. U natpisu na Vladislavovu grobnom spomeniku izričito piše, da je on « bana Stipana neti (nećak) » ([78]). Knez Grgur Nikolić podupirao je protiv kralja Ostoje kraljicu Jelenu, ženu svoga rođaka Dabiše. Kraljica Jelena tražila je g. 1395 od Dubrovčana, da Nikolićima isplaćuju humski mogoriš ([79]).

Obitelj Nikolića dugo je održala kneštvo u župi Zažablju. Tako se g. 1604 « na zboru i skupštini svega Popova i svega Zažablia » u Ravnome spominje knez Brajan Nikolić iz Zažablja i knez Jovan Nikolić, po svoj prilici iz Popova ([80]).

God. 1336 župa Žapsko (Sapsca) je pod upravom župana Miltena Draživojevića ([81]). Iz toga valja izvesti, da je Dražen, otac Miltenov, bio brat ili bliži rođak oca Nikole Humskoga, šure bana Stjepana II Kotromanića. Milten je morao zakonito naslijediti župana Nikolu na župskoj stolici kao tadanji starješina potomaka župana Radoslava, budući da je bio stariji od Nikolinih sinova

Sandaljev, a Radin Seoničanin nećak (neti) gosta Radina. Vladislav, unuk bana Stjepana II Kotromanića, oženio se je 30 V 1344 (DDA-Ref, g. 1344), a tada ban Stjepan, koji se prvi put oženio g. 1319, mogao je imati tek kćer za udaju, a nikako nećaka za ženidbu.

([78]) « † Ase leži knez Vladislav' župana N/ikole sin' bana St/ipana neti a leži na svoi zeml/i na plemenito(j) a pisa Po/močan' », natpis na stećku Vladislava Nikolića u Vranjevu kod Neuma, Benac 68 sl.

([79]) Gl. Dinić, *Dubrovački tributi* 218 sl.; Ćorović, *Hist. Bosne* 352 i 358.

([80]) AFHerc I 49.

([81]) Jireček, *Die Edelleute* 478.

Bogiše i Vladislava ([82]). Istina, g. 1336 Milten je bio u zavadi s banom Stjepanom, ali se on s njim brzo pomirio ([83]). Da Milten nije zakonito nastupio humsku župansku službu, ban Stjepan ne bi trpio, kada se Milten pokorio, da njegovi sestrići, Bogiša i Vladislav, budu nepravedno lišeni županskih prava u Humu. Ako Milten, njegov sin Sanko i unuci Bjeljak i Radič, vrše čast vrhovnoga župana humskoga, za bana Stjepana II Kotromanića, ujaka sinova Nikole Humskoga, i za bana i kralja Tvrtka I, rođaka spomenutih Nikolića, znači, da su Milten Draživojević i njegovi potomci zakonito vladali Humom.

Župana Miltena naslijedio je na humskoj župskoj stolici njegov sin Sanko (1343-70) ([84]) a ovoga sin mu Bjeljak Sanković (1371-92) ([85]). Vojvoda Radič (1392-1404) bio je zadnji potomak kneza Andrije Humskoga, koji je vladao cijelim Humom. Njega je g. 1404 konačno svladao i preoteo mu baštinu Sandalj Kosača Hranić, veliki vojvoda bosanski ([86]). Ovaj je Sankovića zemlje sjedinio sa svojima, koje će kasnije naslijediti njegov bratić Stjepan Vukčić Kosača i nazvati Hercegovinom.

9) - *Odnošaj Andrije Humskoga s Nemanjićima*

Ovdje treba raspraviti pitanje odnošaja kneza Andrije Humskoga i njegovih potomaka sa srpskom kraljevskom obitelji Nemanjića. Orbini je zabilježio, da je knez Andrija bio sin kneza Miroslava, brata Stjepana Nemanje. Njega bi nakon smrti očeve zajedno s majkom protjerao

([82]) I u kneževskoj kući u Humu vladalo je opće hrvatsko načelo nasljedstva po starješinstvu (seniorat), a ne po rođenju (primogenitura).

([83]) Gl. Pucić II 15; Jireček, *Die Edelleute* 478.

([84]) Jireček, n. mj.; Vego, *Nadgrobni spomenici* 160 sl.; Dinić, *Dubrovački tributi* 216 sl.; Ćorović, *Hist. Bosne* 287-295.

([85]) Jireček, n. mj.; Ćorović, n. dj 295 339 sl.

([86]) Gl. Radonić 386; Ćorović, n. dj 339-41 360-63 372-388; Vego, n. dj 161-163.

Petar, domaći čovjek, kojega je humska vlastela izabrala za kneza nakon Miroslavove smrti ([87]). Na osnovu toga srpski pisci danas redovito Andriju smatraju Miroslavovim sinom ([88]). A da li je to ispravno?

Od humskoga kneza Andrije, njegovih sinova i unuka sačuvalo se je do danas više izvornih listina i povjesnih spomenika. Tu valja na prvom mjestu spomenuti dva ugovora kneza Andrije s Dubrovčanima te obavezu Dubrovčana prema Radoslavu, sinu Andrijinu, i ovoga ugovor s Dubrovčanima ([89]). U tim suvremenim izvorima nema nikakva ni najmanjega traga, da bi Andrija Humski bio u rodu s Nemanjićima. Naprotiv, sve, što se navodi u tim poveljama, govori nam, da Andrija nije bio u rodu s Nemanjićima. Andrija i njegov sin Radoslav pišu o srpskim kraljevima kao o tuđima, s kojima oni nemaju nikakve rodbinske veze ([90]). U oba svoja ugovora s Dubrovčanima knez Andrija veli, « da imaju mir' s vami u vjeke, kako su i moi stari imali s vašimi starješimi u star' zakon' ... » ([91]). Pod « starim zakonom » imaju se razumijevati pravni običaji, koji su vladali između Huma i Dubrovčana u stara vremena, pred sto i više godina, a « stari » su za svakoga čovjeka njegovi djedi i pradjedi. Nitko ne kaže, da su nešto učinili njegovi stari, ako je to učinio samo njegov otac, a ne i djed ili pradjed. Tako g. 1186 Dubrovčani u ugovoru s velikim županom Nemanjom označuju, da je ono staro, od staroga doba, što se dogodilo za njihovih otaca,

([87]) « ... Miroslauo, di cui restò un figliuolo di dieci anni, chiamato Andrea. Morti adunque che furono questi due fratelli [Constantino e Miroslauo], li nobili di Chelmo si leuarono, ed elessero per lo Signore il conte Pietro, nato in Chelmo, huomo valoroso e sauvio. Il quale entrato nel dominio, diede comiato alla moglie di Miroslauo, ed al detto suo figliuolo. I quali andarono in Rascia da Nemagna zio d'esso Andrea ... », Orbini 248.

([88]) Jireček - Radonić I 221; Ćorović, n. dj. 222 sl.; Dinić, n. dj. 214.

([89]) Gl. CDC III 432, IV 414 sl. 559 sl.; StPov I/1, 4-6 24-28.

([90]) Gl. gore s. 361, b. 65; s. 363, b. 75; i prednja b.

([91]) Gl. b. 89.

djedova i pradjedova ([92]). S izrazom: « da imaju mir' s vami uvjeke, kako su i moi stari imali », knez Andrija tvrdi, da su njegov djed i pradjed vladali u Zahumlju. To Andrija ne bi mogao reći, da je on bio sin kneza Miroslava, brata Nemanjina, jer prije ovoga nije vladao Humom nitko od njegovih pređa, ni Miroslavov otac, ni djed, niti itko drugi od Miroslavove ravne loze.

Nadalje, potomci kneza Andrije kao najveću slavu svoje obitelji ističu, da su oni sinovi i unuci Andrije, kneza humskoga. Njegov sin Radoslav piše: « ja župan' Radoslav', sin' kneza Andrije Hlm'skago » ([93]), a Andrijina unuka Slava veli: « Ja Slava, kći Vukoslave, kćeri kneza Andrije iz Huma » ([94]). Da je Andrija bio bliži rodak srpskih kraljeva, to bi sigurno istakli sinovi i unuci Andrijini, kada govore o slavi i dostojanstvu svojih pređa. To bi spomenuti i Dubrovčani, koji su bili puni uljudnosti i obilovali pohvalama, kada pišu Andrijinim sinovima i potomcima.

A što je glavno, svaki put, kada Nemanjići stvarno vladaju Humom, kao g. 1220 od 1237, humski je knez Petar, dotično njegov sinovac Toljen ([95]), a kada Humom vladaju hrvatski hercezi, kao g. 1198 do 1217, te 1237 do 1278, na humskoj stolici sjedi knez Andrija, dotično njegov otac ili stric, Andrijini sinovi i unuci ([96]). Ovo bi bilo proturječno, da je istinita tvrdnja Orbinijeva, naime, da je Petar bio domaći čovjek, potomak stare humske kuće i neprijatelj Nemanjića, a Andrija, da je bio sin kneza Miroslava, strica prvoga srpskoga

([92]) « ... salua tamen hereditate Raguseorum, quam antiquitus possederunt ex patribus, ex auis et proauis suis ... », CDC II 201; OSpom 3.

([93]) CDC IV 559; StPov I/1, 25.

([94]) « ego quidem Slaua, filia quondam Barbii de Crosio et Vulcoslaue, filie comitis Andree de Chelmo ... Ego quidem Blasius filius Junii de Scocilca cum uoluntate et consensu Mire, uxoris mee, confiteor, quod Slaua, filia Barbii de Crosio et Vulcoslaue, filie comitis Andree de Chelmo ... », Jireček, *Toljen* 13.

([95]) Gl. gore s. 357, b. 49-52.

([96]) Gl. gore s. 353, b. 32-34; s. 359, b. 55-62.

kralja Stjepana Prvovjenčanoga. Orbini je iz nekoga starog izvora dobro zabilježio, da su se u prvoj polovici trinaestoga stoljeća u Humu izmjenjivali na vlasti Nemanjići i stara zahumska vladalačka porodica, ali je pogriješio, kada je Andriju proglasio sinom Miroslavovim, a Petra članom stare humske obitelji. U stvari je bilo obrnuto: Petar je bio sin kneza Miroslava, a Andrija potomak stare vladalačke obitelji u Zahumlju. Ova zamjena kod Orbinija ne smije nam biti čudna, jer je on veoma nepouzdan u Nemanjića rodoslovlju. Tako Orbini tvrdi, da je Nemanja sin Desin, da je Nemanja imao dva sina: Simeona i Tihomira, a mi znamo, da je Tihomir bio stariji brat Nemanjin. Nadalje, po Orbiniju su Nemanjini unuci: Vukan, Stefan i Rasko (97), a mi znamo, da su to bili Nemanjini sinovi.

Junije Rastić, najpouzdaniji dubrovački ljetopisac, poslužio se boljim izvorima nego Orbini. Rastić donosi u svojoj kronici, da je Petar, sin kneza Miroslava, brata Nemanjina, naslijedio oca u Zahumlju (98). To odgovara stvarnim povjesnim činjenicama. Prema tome su Andrija Humski i njegov otac, koji su se izmjenjivali na upravi u Zahumlju, s Miroslavom i njegovim sinom Petrom, bili članovi domaće hrvatske obitelji, koja je od starine vladala Zahumljem.

10) - *Miroslavov Evanđelistar*

Nije isključeno, da je Orbini stvarno našao u nekom spomeniku ili ljetopisu, da se otac Andrije Humskoga zvao Miroslav. Orbinijeva je pogriješka, da je on toga Miroslava istovjetovao s Miroslavom, bratom Nemanjinim, i na taj način Andriju Humskoga učinio Nemanjićem, što on uistinu nije bio.

(97) Orbini 243.
(98) « ... essendo morto il conte Miroslavo, fratello del Nemagna, ... e successo Pietro, suo figliolo, nella sua contea di Zaculmia ... », Restius 66 70.

Iz druge polovice 12-st. poznat nam je doista jedan zahumski knez imenom Miroslav. Đakon Grigorij za nj je izradio i njemu posvetio glasoviti Evanđelistar, koji se sačuvao u manastiru Hilandaru na gori Atosu. Izvorni rukopis ovoga Evanđelistara darovali su hilandarski monasi srpskom kralju Aleksandru I Obrenoviću (1889-1903), koji ga je dao fototipski i tipografski objelodaniti u Beču g. 1897 kao stari srpski Evanđelistar kneza Miroslava (99).

Miroslavovo Evanđelje napisao je đakon Grigorij uz pomoć i suradnju domaćega kaligrafa Varsameleona i posvetio ga: « knezju velikoslavnomu Miroslavu sinu Zavidinu » (1). Ovaj pak knez Miroslav nije istovjetan sa srpskih knezom Miroslavom, bratom Stjepana Nemanje, kojemu je izdavač pripisao Grigorijev Evanđelistar. Životopisci, naime, Stjepana Nemanje: njegovi sinovi arhiepiskop Sava i Stjepan, srpski prvovjenčani kralj, zabilježili su, da su Stjepan Nemanja i njegova braća Stracimir i Miroslav bili sinovi srpskoga velikoga župana (2), a mi sigurno znamo, da se nijedan srpski veliki župan koncem 11- i početkom 12-st., kada su se rodili Miroslav i Stjepan Nemanja, nije zvao Zavida. To su kritički utvrdili iz suvremenih izvora, domaćih i stranih, Drag. Anastasijević i Šišić i dokazali, da knez Miroslav, kojemu je posvećeno ovo Evanđelje, nije istovjetan s Miroslavom, bratom Nemanjinim (3).

Ovaj Evanđelistar, nadalje, pisan je prema propi-

(99) *Miroslavovo Jevanđelje*. O izdanju je vodio brigu i predgovor napisao prof. Lj. Stojanović O Miroslavovu Evanđelistaru mnogo se pisalo. Posebno upozorujemo na ove radnje: Kondakoff - Jagić 302-309; Kuljbakin; Mirković; Kovačević.
(1) Vlastoručna bilješka đakona Gligorija na Evanđelistaru, bečko izdanje s. 360; Mirković, slika 59.
(2) Stj. Prvovjenčani 109 sl. 171 sl. 179. Gl. također: Domentijan (1253) 223-225.
(3) Anastasijević 1-32; Šišić, *Letopis* 93, b. 70. Gl. novi natpis s crkve Sv. Petra u Bijelom Polju, GZMns 15 (1961), Arh. 314 sl.

sima rimske liturgije i za vjernike katoličke crkve (4). Mi pak znamo, da je srpski knez Miroslav bio istočnoga obreda, odgojen u školi zanesenoga istočnog episkopa u Rasu, koji je oko g. 1135. Stjepana Nemanju ponovno krstio po bizantskom obredu, iako je taj u Dukljì bio već kršten po rimskom obredu koju godinu prije toga (5). Knez Miroslav prvih godina, kada je zavladao Humom (o. 1174-1190), bio je tako žestok istočnjak, da nije dopuštao, da se u staroj katoličkoj biskupiji u Stonu redi biskup rimskoga obreda, niti je htio g. 1180 primiti papinskoga legata Teobalda, kojega je k njemu poslao papa Inocencije III (6). Prema tome je isključeno, da bi đakon Grigorij pisao Evanđelistar prema propisima rimske liturgije za srpskoga kneza Miroslava.

Na crkvenom saboru u Carigradu g. 870 Bugari su primili istočni bizantski obred (7). God. 893 oni su uveli u cijeloj Bugarskoj slavensko bogoštovlje sv. Ćirila i Metoda, ali tako da su glagoljicu zamijenili s novom ćirilicom i prijevode sv. Braće revidirali i doveli u sklad s bogoštovnim knjigama tadašnje bizantske liturgije (8). Staroslavensku službu Božju istočnoga obreda u bugarskoj redakciji s ćirilskim pismom primili su Srbi najkasnije g. 1020, kada je car Vasilije II srpsku biskupiju u Rasu podvrgao bugarskom arhiepiskopu u Ohridu (9).

(4) Gl. tekst Miroslavova Evanđelja, te Vrana, *Književna nastojanja* 801-803; J. H(amm), *Glagoljica,* EncJug III 466.
(5) Stj. Prvovjenčani 172.
(6) « Alexander episcopus ... Miroslauo comiti Tacholmitano [Zacholmitano] ... nec legatum nostrum recipere nec nostris parere litteris voluisti ... Accepimus etiam, quod loca illa, in quibus cathedrales sedes olim fuisse noscuntur, [episcopos] ordinari libere non permittas ... », pismo pape Aleksandra III knezu Miroslavu od 7 srpnja 1181, CDC II 176 175.
(7) Gl. *Liber Pontificalis* 108 (II 183 sl.); Zlatarski, *Istorija na parvoto* I/2 145.
(8) N. dj. 253 sl.; Koneski, *Ohridska književna škola* 177-193.
(9) Gl. Gelzer, *Ungedruckte u. wenig bekannte Bistümerverzeichnisse* 257; 2 (1893) 45; Isti, *Der Patriarchat von Achrida*; Novaković, *Ohridska arhiepiskopija* 1-62; Prokić, *Postanak ohridskog patrijarhata* 175-267; Radojičić, *Srpsko Zagorje* 268-275; Mandić, *Osnutak dubrovačke nadbiskupije* 153-155.

Od toga doba Srbi se trajno drže bizantskoga obreda i služe se crkvenim knjigama bugarsko-srpske recenzije ekavskoga govora, pisanim bugarskom-srpskom crkvenom ćirilicom.

Miroslavov Evanđelistar nije sastavljen prema istočnom obredu, niti je pisan bugarsko-srpskom recenzijom ekavskoga govora, niti bugarsko-srpskom crkvenom ćirilićom, kao što je bio običaj kod Srba tokom 11- i 12-st. Naš Evanđelistar pisan je hrvatskom ćirilicom ili bosančicom, i to u njezinu početkom razvoju, dok je stala pod utjecajem hrvatske glagoljice i latinskoga pisma. Jezik Miroslavova Evanđelistara je onaj hrvatske recenzije staroslavenskih glagoljskih knjiga, koja je jezično bliža izvornom prijevodu sv. braće Ćirila i Metoda nego bugarsko-srpska recenzija. Umjetnički uresi u Miroslavovu Evanđelistaru rađeni su u romanskom slogu pod utjecajem Zapada, napose Italije (10), kao i slična djela u tadašnjoj dalmatinskoj Hrvatskoj. Među tim uresima nalazi se i hrvatski dvo- i tropleter (11), koji Srbi nijesu nigda upotrebljavali. U Miroslavovu Evanđelistaru nema, dakle, nijedne posebne značajke srpske: ni u pismu, ni u jeziku, ni u umjetničkom izražaju, ni u obredoslovlju. Sve su te značajke hrvatske, pa radi toga Miroslavovo Evanđelje valja ubrojiti među djela stare hrvatske književnosti, a ne srpske.

Do g. 1163 pripadalo je Zahumlje, gdje je nastao Miroslavov Evanđelistar, kraljevini Hrvatskoj i Dalmaciji (12). Tu su vladali hrvatski domaći pokrajinski knezovi katoličke vjere rimskoga obreda (13). Oni su sadržali vlast i nakon g. 1163, kada je car Emanuel Komnenac zauzeo ove krajeve. Kulturni i umjetnički život u Za-

(10) Gl. Kondakoff 305 sl.; Mirković, n. dj 17-47; Vrana, n. dj. 803.
(11) Gl. Mirković, n. dj., slike br. 4 7 13 21 24, napose sl. 23 i 60.
(12) Gl. gore s. 345.
(13) Gl. dolje s. 437 sl.

humlju razvijao se pod utjecajem Zapada, napose Italije, kao i u obližnjoj dalmatinskoj Hrvatskoj. U bogoštovlju Zahumljani su kao i drugi Hrvati upotrebljavali staroslavenske glagoljske knjige hrvatske recenzije ([14]), ali u građanskom životu služili su se svojom vlastitom, hrvatskom ćirilicom, koju mi danas obično zovemo bosančicom ([15]). Za jednoga zahumskoga kneza domaće hrvatske obitelji katoličke vjere đakon je Grigorij napisao Evanđelistar hrvatskom ćirilicom služeći se kao podloškom glagoljskim Evanđelistarom hrvatske recenzije, koji se tada upotrebljavao u Zahumlju. Po svoj prilici taj je knez bio otac Andrije Humskoga, koji je vladao Zahumljem u trećoj četvrti dvanaestoga stoljeća. Orbini je zabilježio, da se otac Andrije Humskoga zvao Miroslav ([16]). Kada je srpski knez Miroslav, brat Stjepana Nemanje, oko g. 1174 zauzeo veći dio Zahumlja s glavnim gradom Stonom, on je u jednom dvoru bivšega kneza Miroslava našao Evanđelistar i darovao ga svomu bratu Nemanji ili njegovu sinu Rastku (Savi). Ovi su, kada su se zakaluđerili, odnijeli Evanđelistar u manastir Hilandar na Atosu, gdje se to gradocjeno hrvatsko djelo čuvalo, dok nije bilo darovano srpskom kralju Aleksandru Obrenoviću i objelodanjeno u Beču g. 1897.

11) - *Andrija Humski i njegovi sinovi priznavali su vrhovništvo ugar.-hrv. kraljeva*

Jireček, a za njim srpski povjesničari misle, da je humski knez Andrija priznavao vrhovništvo srpskih kraljeva. Za to im je dokaz, što se Zahumlje navodi u kraljevskim naslovima Stjepana Prvovjenčanoga i kralja Vladislava, te što je arhiepiskop Sava osnovao episkopiju u Stonu, glavnom gradu Zahumlja ([17]). Na ovo valja

([14]) Gl. dolje s. 457 sl., 494 sl.
([15]) Gl. dolje s. 494 sl.
([16]) Orbini 243 390.
([17]) Jireček - Radonić I 221; Ćorović, *Hist. Bosne* 168.

odgovoriti, da Stjepan Prvovjenčani nosi naslov Huma prvi put, ukoliko je dosada poznato, g. 1220 u svojoj Žičkoj povelji ([18]). I uistinu, Stjepan Prvovjenčani je tada vladao Humom, dotično u to doba u Humu nije bio knez Andrija, nego Petar, sin Miroslavov. Andriju je Stjepan oko g. 1217 protjerao iz Huma otevši mu cijeli Hum istočno od Neretve ([19]). I kralj Vladislav (1234-37) vladao je Humom prije nego je hrvatski herceg Koloman g. 1237 zauzeo Hum i na kneževsku stolicu povratio Andriju Humskoga ([20]). Arhiepiskop pak Sava osnovao je episkopiju u Stonu g. 1219, kada je Humom vladao Petar, sin kneza Miroslava, a ne knez Andrija ([21]).

Da je Andrija Humski priznavao vrhovnu vlast ugorsko-hrvatskih kraljeva, dokazuje nam to, što je on došao na vlast i prvi i drugi put, kada su hrvatski hercezi osvojili Hum ([22]). Da on nije priznavao vrhovništvo njihovo, dotično ugar.-hrv. kraljeva, hrvatski ga hercezi ne bi postavljali za humskoga kneza, dotično ne bi ga trpjeli na tom mjestu. Župan Radoslav, sin Andrijin, na početku svoje vladavine izričito naglasuje, da je on « vjerni kletvenik gospodinu kralju ugarskomu » ([23]). Nikakav pak dokaz ne postoji, da je Radoslav stupio u novi podložnički odnošaj prema ugar.-hrv. kraljevima, u kojemu stanju ne bi bio njegov otac Andrija. Vl. Ćorović [24]) vidi vazalsku ovisnost Andrije Humskoga od ugar.-hrv. kraljeva i u mirovnoj ispravi slavonskog bana Dionizija od g. 1244, u kojoj se Andrija proglasuje « nevjeran kralju » ([25]), dok mu je morao biti vjeran, i to stvarno prije i bio.

([18]) MS br. 18; OSpom 17-23 (br. 16).
([19]) Gl. gore s. 353-357.
([20]) Gore s. 358 sl.
([21]) Jireček - Radonić 218-224; Ćorović, *Hist. Bosne* 223-226.
([22]) Gl. gore s. 350 sl. i 358-361.
([23]) Gl. gore s. 362.
([24]) Ćorović, *Hist. Bosne* 228 sl.
([25]) Gl. gore s. 362, b. 62.

Oko g. 1253 srpski kralj Uroš I potvrdio je darovnice svoga strica Miroslava manastiru Sv. Petra na Limu, dotično humskoj episkopiji, koja je prije tih godina bila prenesena iz Stona u Polimlje. U tim darovnicama se manastiru daruju neki posjedi na istočnoj strani Neretve od Blagaja do ušća Neretve ([26]). Iz toga neki zaključuju, da je tih godina 1253 do 1256 Zahumlje bilo u rukama srpskih kraljeva. Ali to nije tako. Darovnice kralja Uroša oko g. 1253 mrtvo su ponavljanje darovnice kneza Miroslava, dotično kralja Stjepana Prvovjenčanoga, i navedena mjesta u tim darovnicama dakazuju samo da je Zahumlje, istočno od Neretve, bilo u rukama kneza Miroslava i kralja Stjepana Prvovjenčanoga, kada su izdali prvi put spomenute darovnice, a ne dokazuju, da je Zahumlje bilo u rukama Uroša I, kada je on ponovio i mrtvo prepisao stare povelje. Iz ugovora humskoga župana Radoslava s Dubrovčanima od 22 svibnja 1254 ([27]) mi sigurno znamo, da je tih godina Zahumlje potpadalo pod vrhovništvo ugar.-hrv. kralja Bele IV, a ne srpskoga kralja Uroša I. Radoslav je vladao do g. 1264, kada Lucius ([28]) prema starim izvorima spominje novoga župana Stjepana, kojega je imenovao ugarsko-hrvatski kralj. Tih godina Bela IV smatrao je svojim vazalom i srpskoga kralja Uroša I ([29]). Hilarije Ruvarac upozorio je na jednu bilješku iz žitija Uroša I, u kojoj se veli, da je taj kralj pobjegao u Zahumlje, kada ga je g. 1276 potukao kod Gacka njegov sin Stjepan Dragutin ([30]). Ako se stari Uroš mogao sklonuti u Hum i tu biti miran i siguran od srpskoga kralja, svoga buntovnoga sina Dragutina, to znači, da je g. 1276 Zahumlje pripadalo drugoj državi, ugarsko-hrvatskoj, a ne kraljevini Srbiji.

([26]) Gl. SSA 3 (1890) 8; 44 (1914) II; Vego, *Povijest Humske zemlje* I 94 114 sl.; Ćorović, *Hist. Bosne* 230 sl.; Solovjev, *Svedočanstva* 68-77.

([27]) CDC IV 559; StPov I/1, 26.

([28]) « ... 1264, 4 februar. Nominatur Stephanus iuppanus de Chelmo 39, a ... 3 octobr. Rolandi comitis et totius Slavoniae bani ... 39, a », Rački, *Notae Joannis Lucii*, u *Starine* 13, 213.

([29]) « Ros rex Servie ... superbia elatus ... se a iurisdictione nostra retraxisset ... », Bela IV, *Cod. dipl. patrius* VIII 96; Jireček - Radonić 235.

([30]) « Roditelju že sego kralja ot'š'ušou v' nekotorouju zemlju (rekomu Hl'm'skuju zemlju) i tamo kon'c' žitija skora priet' », Danilo 18; Ruvarac, *Zažablje u Hercegovini* 232. Gl. Jireček-Radonić I 239; Ćorović, *Ist. Bosne* 231.

12) - *Srbi treći put zauzimlju Hum*

U jednoj dubrovačkoj parnici navodi se, da je g. 1278 humski kaznac Bogdan Radojević izjavio, da on ne može prijepornu stvar riješiti, « jer zemlja nema gospodara, pa njega ne slušaju » ([31]). Da je te godine Hum pripadao srpskom kralju Stjepanu Dragutinu (1276-1282), ne bi se moglo reći, da Zahumlje nema gospodara. Dragutin je, naime, g. 1278 mirno i čvrsto vladao svojom zemljom. U Hrvatskoj pak i Ugarskoj tih godina bilo je protivno. Za mladoga i raskalašenoga kralja Ladislava Kumanca (1272-90) vladali su trajni neredi u cijeloj zemlji. O tim godinama Vj. Klaić u svojoj *Povjesti Hrvata* piše: « bjesnio je sveđer rat u hrvatskim zemljama ... Bila to podpuna anarhija: rat sviju protiv svima » ([32]). Prije navedene riječi humskoga kaznaca Radojevića odnose se na ove prilike u kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije, kojemu je Zahumlje pripadalo g. 1278. Radi tih unutarnjih nereda Mlečani su Hrvatima oteli g. 1278 otoke Brač i Hvar, a g. 1281 tvrdi grad Omiš ([33]). Koristeći se neredima u Hrvatskoj, Srbi su osamdesetih godina trinaestoga stoljeća po treći put zauzeli Hum. Ta je oblast bila u njihovim rukama prije g. 1301, jer su te godine u ratu s Urošom II Milutinom (1282-1321)

([31]) Qui Bogdanus casneç dixit nobis ... ego non possum modo facere rationem, quia terra est sine domino ... et non obediunt mihi », *Diversa Ragus.* 1278, f. 50 sl., kod Jireček - Radonić III 47, b. 6.

([32]) Klaić, *Povjest Hrvata* I 256. Gl. također s. 251-265.

([33]) Jireček - Radonić I 241.

Dubrovčani zauzeli otok Mljet ([34]), koji je od 11-st. činio sastavni dio Zahumlja. Nije vjerojatno, da je Hum zauzeo kralj Dragutin (1276-82), jer je on, kako kaže sam Jireček, « stao neprestano u dobrin odnosima sa svojim mladim šurjakom Ladislavom Kumancem (1272-1290) ([35]). To se nije dogodilo ni g. 1282-84, jer je do te godine raskralj Dragutin vladao jugozapadnim srpskim zemljama uključivo s Travunjom ([36]). God. 1284 zapadni srpski krajevi došli su u ruke srpske kraljice majke Jelene ([37]). Iste godine Uroš II otpustio je svoju drugu ženu Jelisavu, sestru ugar.-hrv. kralja Ladislava Kumanca ([38]), i tim došao s njim u zavadu i sukob. Tada istom, kako mislimo, naime godine 1284, Uroš je zaposjeo Zahumlje i otrgao ga od ugar.-hrv. kraljevstva.

13) - *Vlada hrvatskih banova Šubića u Zahumlju*

Prilike u Hrvatskoj krenule su na bolje, kada je umni i daroviti ban Pavao Šubić dobio upravu u svoje ruke. Njemu i njegovu bratu Mladenu I napuljski kralj Karlo II darovao je 19 kolovoza 1292 zemlje « (kraljevstva) Hrvatske i Dalmacije, (i to) sve, što se proteže od granice kneževine Huma do Senja, Gacke i Modruše » ([39]). Senj, Gacka i Modruša nalazile su se unutar granica kraljevine Hrvatske, pa tako valja razumjeti i za Hum. Smisao je povelje, da braća Šubići dobivaju na dar sve zemlje kraljevine Hrvatske i Dalmacije, počevši od istočne granice kneževine Huma do granica Senja, Gacke i Modruše, sve naime zemlje, koje su ta-

([34]) N. dj. 251.
([35]) N. dj. 241.
([36]) Ćorović, *Hist. Bosne* 210 sl.
([37]) Jireček - Radonić I 233-248; Ćorović, n. dj. 211.
([38]) Jireček - Radonić, n. dj. 244.
([39]) « ... de Chroacia et Dalmacia, quantum scilicet protenditur a finibus comitatus de Chelm usque Seniam, Gazecham et Modrussiam ... », CDC VII 104 sl.

da pripadale kraljevini Hrvatskoj i Dalmaciji. Na osnovu ove darovnice ban Pavao počeo je moćno okupljati hrvatske zemlje. Knezove Kurjakoviće u Lici, Hrvatiniće u Donjim Krajevima, Nelipiće u Cetini prisilio je na poslušnost. Mlečane istjerao je iz Zadra, Šibenika, Trogira, Splita i Omiša. U tim gradovima sam je preuzeo kneževsku vlast osobno ili preko svoje braće Mladena I i Pavla i svojih sinova Mladena II, Jurja, Grgura i Pavla II ([40]). Kako je u to vrijeme srpski raskralj Dragutin vršio čast hercega Mačve i Bosne, a pristajao uz kralja Andriju Mletačkoga ([41]), ban Pavao Šubić kao pristaša Anžuvinaca provalio je u Bosnu i Dragutinu oteo herceštvo u toj zemlji. U svojoj povelji od 7 travnja 1209. Pavao se prvi put, ukoliko je dosada poznato, zove « ban Hrvatske i Dalmacije i gospodin Bosne » ([42]). Ban Stjepan Kotroman, neposredni vladar Bosne, u toj borbi stavio se na stranu svoga punca Stjepana Dragutina i k njemu prebjegao. Radi toga Pavao predade upravu osvojene Bosne svomu mlademu bratu Mladenu I ([43]), koji povede vojnu na nevjerne Bošnjake i njihova bana Stjepana Kotromana. Kako razabiremo iz jedne dubrovačke vijesti, sredinom g. 1302 stajala je

([40]) Gl. Klaić, *Bribirski knezovi* 44-98.
([41]) Vladislav, najstariji sin raskralja Dragutina, g. 1293 uzeo je za ženu Konstanciju, nećakinju Andrije III Mlečanina. Ženidbeni ugovor, sklopljen 24 kol. 1293 u Mlecima i potpisan po izaslanicima raskralja Dragutina, srijemskom biskupu Baziliju i dubrovčaninu Vidu Bobaljeviću, objelodanio je u talijanskom prijevodu F. Nardi, *Tre documenti* 15 sl. Spomenuti biskup Bazilije, « vescovo Bascinense », nije nosio naslov po bosanskoj biskupiji, kako to uzimlje Jireček - Radonić 1 248, 1 i Vl. Ćorović, *Hist. Bosne* 212, nego po staroj basijanskoj biskupiji, « Basciensis » (Bassiania), u Srijemu, koju spominje Justinijan I u 11. Noveli g. 535 (gl. gore s. 51, b. 8 i dolje s. 428, b. 21). Ta istočna biskupija postojala je u « prečanskom Srijemu » g. 1229. Gl. pismo pape Grgura IX, VMSM I 88 sl.; CDC III 305 sl.; Ritig 172.
([42]) « Nos Paulus banus Coruacie, Dalmacie et dominus Bosne », CDC VII 331.
([43]) Gl. gore s. 237-241.

vojska Mladena I na Drini protiv vojske bosanskoga bana Stjepana Kotromana [44]. Rat je svršio u korist Mladenovu, a za vrijeme rata je poginuo, ili umro naravnom smrću Stjepan Kotroman. Na to njegova udovica Jelisava pobježe u Dubrovnik sa svoja tri nejaka sina [45]. Hrvatski ban Pavao međutim se okrenuo na jugoistok, da hrvatskoj kraljevini povrati Hum, koji je pred nekih 20 godina bio otrgnuo od Hrvatske srpski kralj Uroš II Milutin (1275-1321). Da ne bi došlo do rata, Uroš II pozva g. 1303/4 bana Pavla Šubića na dogovor u Vrulje, zapadno od Makarske. To je mjesto odabrano, jer se nalazilo na granici Omiške krajine, kojom je izravno vladao ban Pavao, i na zapadnom rubu Makarske krajine, kojom su tada neposredno vladali sinovi Đure Kačića, nećaci kralja Uroša II [46]. Sastanak u Vruljama svršio je mirnom nagodbom i sporazumom. Kralj Uroš pristao je, da banu Pavlu i hrvatskom kraljevstvu povrati glavni dio Huma, a Pavao je Urošu prepustio Ston s Ratom (današnji poluotok Pelješac) te župu Popovo sa Zatonskim primorjem [47]. Po svoj prilici Pavao je nadalje obećao Urošu, da će ga pomagati u njegovim nastojanjima, da proširi svoju državu na račun Bizanta i Uroševa starijeg brata Stjepana Dragutina.

(44) Gore s. 237 sl.
(45) Gl. gore s. 241, b. 62 sl.
(46) Makarska krajina bila je od 11-st. do druge četvrti 14-st. stalno u sastavu kraljevine Hrvatske i prema tome g. 1303/4 pod vrhovnom upravom Pavla I Šubića, « bana Hrvata », ali su te godine njom neposredno vladali sinovi Đure Kačića, koji je bio oženjen sa kćerju srpskoga kralja Vladislava, strica kralja Uroša II (gl. MS 54; CDC IV 126; Jireček - Radonić I 227, 6). Prema tome sastanak se održao u hrvatskoj državi, kamo je došao kralj Uroš II iz Srbije, a nije tada srpska država dopirala do Vrulja kod Makarske, kako tvrdi Ćorović, *Hist. Bosne* 234. Mladen III Šubić bio je oženjen sestrom Dušana Silnoga, ali tim Dušanova država nije bila protegnuta do Klisa, gdje je vladao Mladen III. Za vrijeme sastanka u Vruljama Dubrovčani su spremali darove za obojicu, MR V 47 52 73sl.; SSA XI (br. 4).
(47) Gl. dolje s. 381.

Da je Uroš II na sastanku u Vruljama Hrvatskoj povratio Zahumlje, moramo zaključiti iz toga, što Mladen II, najstariji sin bana Pavla, od 30 ožujka 1304 nosi naslov kneza « sve zemlje Huma » [48]. Jireček [49], i Ćorović [50] tvrde, da je to bio samo naslov bez sadržaja, ali se to ne može prihvatiti. U sredinjem vijeku bilo je slučajeva, da vladari nose naslove onih zemalja, koje su oni ili njihovi predšasnici negda posjedovali, i onda, kada su te zemlje izgubili, ali nema slučaja, da bi netko uzeo na novo u svoj naslov neku zemlju, a da ne bi zauzeo barem neki njezin dio. Poznato je nadalje, da je Stjepan II Kotromanić zauzeo Hum koncem 1322, osvajajući zemlje pobijeđenoga bana Mladena II. Tomu se nijesu protivili srpski kraljevi, pa ni ratoborni « mladi kralj » Dušan, koji je na državnom saboru 6 siječnja 1322 dobio na upravu Zetu i zapadne srpske krajeve [51], među koje se ubrajalo i Zahumlje, kada je bilo u rukama srpskih kraljeva. Da je Zahumlje g. 1322 pripadalo srpskoj državi, bez sumnje, Dušan Silni ne bi dopustio bez borbe, da Stjepan II Kotromanić zauzme Hum. A mi znamo, da je bosanski ban Stjepan koncem g. 1322 bez ikakve borbe zavladao Zahumljem i ujedinio ga s Bosnom.

Olgird Gorka izdao je g. 1916 u izdanjima poljske akademije znanosti u Krakovu djelo: *Anonymi descriptio Europae orientalis. Anno MCCCVIII exarata.* Prema podacima, koje je Gorka skupio, djelo je napisao u prva tri mjeseca g. 1308 neki francuski dominikanac, koji je proputovao Balkanom. U tom djelu francuski anonimni pisac tvrdi, da postoje dva kraljevstva srpska: Raša i Srbija; prvim vlada kralj Milutin, a drugim kralj

(48) « ... Mladinus trium camporum et tocius terre Hlim ... (comes) », CDC VIII 80.
(49) Jireček - Radonić I 262.
(50) Ćorović, *Hist. Bosne* 234.
(51) Gl. Jireček - Radonić I 262; N. Radojčić, *Srpski državni sabori* 106-9.

Dragutin. Rašu čine: Humska zemlja (« Kelmia »), Dukljа i Primorje, a Dragutinovu Srbiju: Bosna, Mačva i Krajina (Marcia) ([52]).

Djelo navedenoga francuskoga anonima nema velike povjesne vrijednosti za onodobne prilike na Balkanu. Njegovi navodi o porodičnim prilikama, sinovima i kćerima, kralja Uroša II i raskralja Dragutina netočni su. Isto tako netočne su njegove tvrdnje o kraljevinama Raši i « Srbiji ». Kako je poznato, « vojvodstvo », a ne kraljevina, kojom je vladao bivši srpski kralj Dragutin od g. 1284 do 1316, nije pripadalo Srbiji nego ugarsko-hrvatskom kraljevstvu. Bosansko-mačvanskim vojvodstvom Dragutin nije vladao kao srpski kralj niti u ovisnosti o tadanjega srpskoga kralja Uroša II. Dragutin je navedeno vojvodstvo primio kao leno od ugarsko-hrvatskoga kralja Ladislava Kumanca, brata svoje žene Katarine. Zemlje, koje je Dragutin dobio na upravu, i dalje su ostale u sastavu ugarsko-hrvatskoga kraljevstva i njima je Dragutin upravljao po odredbi i u ovisnosti od ugarsko-hrvatskih kraljeva. Dragutin tada stvarno nije bio kralj nego samo vojvoda (dux). Suvremenici su mu samo iz uljudnosti davali naslov « kralj Srbije » (« rex Serbiae »), pod kojim su naslovom mislili na pravu Srbiju, Rašu, gdje je Dragutin bio kralj prije g. 1382, a ne na bosansko-mačvansko vojvodstvo. Neznajući stvar u tančine, francuski je anonim mislio, da je « Srbija » navedeno vojvodstvo, gdje je Dragutin vladao, kada je on prošao Balkanom, pa je tako stvorio kraljevinu « Srbiju », koja tu stvarno nije postojala.

Neispravna je tvrdnja francuskoga anonima i to, da je g. 1308 Dragutinovu vojvodstvu pripadala Bosna. Kako smo gore navedi, još g. 1302 hrvatski ban Pavao Šubić oduzeo je Dragutinu Bosnu i on više nije nigda njom vladao do svoje smrti g. 1316. Iz ovoga valja

([52]) Gl. Ćorović, *Jedan novi izvor* 67-74. – Svjedočanstvu francuskoga anonima Ćorović daje veću povjesnu vrijednost, nego što ono zaslužuje.

zaključiti, da je francuski anonim prošao Balkanom prije konca 13-st. i da on nije poznavao prilike, koje su u srpskim i hrvatskim zemljama nastale početkom 14-st. Prema tome neispravno bi bilo dokazivati iz francuskoga anonima, da je Zahumlje g. 1308 pripadalo raškoj kraljevini.

Za Mladena II Šubića, Zahumlju nije pripadao, kako smo rekli, poluotok Rat sa Stonom i obližnjim otocima. Tu je prvih godina 14-st. vladao župan Konstantin, namjesnik srpskoga kralja Uroša II ([53]). Pod konac drugoga desetljeća istoga stoljeća u Stonu vladaju u ovisnosti od srpskoga kralja braća Branivojevići ([54]), vjerojatno bratići ili bliži rođaci župana Konstantina. Kada je g. 1319 Mladen II stupio u rat protiv Uroša II na zahtjev ugar.-hrv. kralja Karla Roberta, braća Branivojevići su nanijeli mnogo zla Mladenu i prisilili ga, da je morao sklopiti mir s Urošom II uz veoma nepovoljne uvjete ([55]). Da je Ston za sve vrijeme bana Mladena II, i još od prije, bio u rukama srpskih vladara, moramo zaključiti također iz pisma pape Urbana VI, koji piše, da Stonjani ne će da plaćaju desetinu stonskomu biskupu, jer tu nijesu plaćali, dok su bili « od davnih vremena natrag odmetnici i nevjerni », budući da su « Grci i odmetnici dugo držali » u svojim rukama grad Ston i njegovu biskupiju ([56]).

Da ni župa Popovo nije bila u rukama Mladena II, moramo zaključiti iz toga, što u njegovo vrijeme nije ubirao humski mogoriš glavni humski župan, otac Nikole Humskoga, koji je bio podanik Mladenov, nego su ga ubirali Bogdan II (1312) ([57]) i Tvrtko II (1319 ([58]),

([53]) Gl. Jireček - Radonić 247.
([54]) N. dj. 258 263 sl.
([55]) N. dj. 258 sl.; Klaić, *Povjest Hrvata* II/1, 35; Ćorović, *Hist. Bosne* 239.
([56]) CDC XV 415.
([57]) Gl. gore s. 362, b. 70.
([58]) Gl. gore s. 362, b. 71.

župani župe Popovo, koji su neposredno vladali zemljištem blizu grada Dubrovnika. U to dakle doba župa Popovo, koja se prostirala istočnim dijelom današnjega Popova polja i u primorju oko Dubrovnika i Zatona, nije bila u istoj državi, u kojoj je bio veći dio Zahumlja i glavni humski župan. To je prisililo Dubrovčane, da humski mogoriš nijesu davali glavnom županu humskom, kao što je bio stari običaj ([59]), nego mjesnom županu popovskom, koji je stvarno vladao zemljištem, koje se nalazilo neposredno oko Dubrovnika, gdje su njegovi građani imali svoje posjede.

14) - *Humski župan Konstantin*

U spisima dubrovačkog arhiva spominje se g. 1303-1306 kao knez Huma neki Konstantin. On je g. 1305 primio dubrovački danak sv. Dimitrija za kralja Uroša II ([60]), a između 1303-06 boravio je u Stonu, Nevesinju i Broćnu ([61]). Njega Jireček, radi imena, sa sustezanjem istovjetuje s Konstantinom, sinom Uroša II ([62]). Za Ćorovića je to sigurna i nedvojbena stvar ([63]). U samim pak izvorima, gdje se govori o humskom županu Konstantinu, nema nikakva ni majmanjega traga činjenici, da bi on bio kraljev sin, što Dubrovčani ne bi ispustili spomenuti, da je on to uistinu bio. Kako se iz *Diversa Cancellarie 1305* u dubrovačkom arhivu vidi, župan Konstantin bio je u Broćnu g. 1304 ili najkasnije g. 1305 ([64]), dakle prije nego je Mladen II preuzeo vrhovništvo nad Humom, ili prvih godina iza toga. Ako je stvarno bio ovaj zadnji slučaj, tada valja reći, da je Mladen u početku bio zadržao kao neposrednog gospodara Huma bivšega župana Konstantina. To se ne smije isključiti, kada znamo, da je Mladen preuzeo Hum mirnim načinom, na osnovu dogovora hrvatskoga bana Pavla Šubića sa srpskim kraljem Urošom II u Vruljama g. 1303/4. Kada je Mladen II preuzeo vrhovnu upravu Huma, Konstantin se odmah, ili koju godinu iza toga, povukao u Ston i vladao je onim dijelom Zahumlja, koji je ostao u rukama srpskoga kralja Uroša. Da Konstantin nije ostao trajno župan u glavnom dijelu Huma, vidimo iz toga, što g. 1322, nakon pada bana Mladena II, u Humu vlada Nikola, rodočelnik potonjih humskih knezova Nikolića, ili njegov otac, koji je bio unuk kneza Andrije Humskoga.

([59]) Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 162 sl.
([60]) AfSPh 22 (1900) 174; Jireček - Radonić I 247.
([61]) N. mj.
([62]) N. mj.
([63]) Ćorović, *Hist. Bosne* 233 sl.
([64]) Gl. b. 60.

15) - *Sjedinjenje Huma s Bosnom*

Stjepan II Kotromanić, ban Bosne, prvi put spominje, da je « Humske zemlje gospodin » u darovnici Vukoslavu Hrvatiniću, koju je ban Stjepan izdao, bez oznake godine, poslije pada Mladena II u ljetu g. 1322, a prije nego su se drugi Hrvatinići s njim izmirili ([65]). Kako razabiremo iz izvorno sačuvane darovnice Berislava Skočića, koja je napisana g. 1323, ali bez navoda mjeseca i dana, Pavao Hrvatinić, brat Vukoslavov već od dulje vremena priznaje vrhovništvo bana Stjepana, barem nekoliko mjeseci prije nego je pisana Skočićeva darovnica tokom g. 1323 ([66]). Prema tome darovnica Vukoslavu Hrvatiniću pisana je koncem g. 1322 ili najkasnije početkom slijedeće g. 1323. Budući da se u toj darovnici ban Stjepan kiti s naslovom « Humske zemlje gospodin » ([67]), on je morao Hum podvrći svojoj vlasti

([65]) Izvornik ove darovnice nalazi se u plemićkom arhivu obitelji Batthyany u Kormendu u Ugarskoj, a objelodanio ju je Thallóczy, u WM 11 (1909) 239 sl. te u *Studien* 7 sl. Otisnuta je i u OSpom 105 sl.
([66]) WM XI 241; Thallóczy, *Studien* 11; OSpom 106 sl.
([67]) WM XI 239; *Studien* 7; OSpom 105.

i pripojiti ga Bosni već u drugoj polovici g. 1322, prvih naime mjeseci poslije pada bana Mladena II. Pošto je to pripojenje izvršeno brzo i bez ikakvih trzavica, koje bi nastale g. 1322 ili slijedećih godina, moramo reći, da se Hum pridružio Bosni svojevoljno i da je neposredni vladar te oblasti priznao vrhovništvo bosanskoga bana, čim je prestala vlast hrvatskoga bana Mladena II njegovim porazom i odstranjenjem sa stolice bana kraljevine Hrvatske. Ovo je ujedinjenje s Bosnom išlo tim lakše, što je tada Humom vladao otac Nikole Humskoga, ili sam mladi Nikola, koji je koju godinu prije toga uzeo za ženu Katarinu, sestru bosanskoga bana Stjepana II i tim stupio u obiteljske prijateljske veze s Kotromanićima. Vladislav, drugi sin kneza Nikole i Katarine Kotromanićke, oženio se je g. 1344. Tom su prigodom i Dubrovčani dne 30 svibnja 1344 poslali čestitke i darove mladomu paru ([68]). Kako je u to doba bio običaj, da se *mladići žene iza dvadesete godine,* to se Vlatko morao *roditi najkasnije g. 1322* il 1323, a njegov stariji brat Bogiša godinu dvije prije toga. Prema tome ženidba Nikole Humskoga i Katarine Kotromanićke obavljena je oko *g. 1320.* Ovo obiteljsko prijateljstvo humskoga vladara s Kotromanićima omogućilo je, da je Hum odmah iza pada Mladena II priznao vrhovništvo bosanskoga bana Stjepana II i tim povezao svoju sudbinu s Bosnom za duga stoljeća, koja će slijediti.

Stjepan II Kotromanić g. 1322 nije zavladao cijelim Humom. U istočnom Popovu vladali su u ovnisnosti od srpskih kraljeva Čihorići, zvani Djedići, potomci župana Bogdana, najstarijega sina Andrije Humskoga. Kada je Stjepan II Kotromanić od Dubrovčana tražio humski mogoriš, Dubrovčani su mu odgovorili, da on taj plaćaju Djedićima u Popovu ([69]) kao neposrednim gospodarima humskoga zemljišta oko Dubrovnika. Na poluotoku Ratu i u Stonu su vladali braća Branivojevići: Mihajlo, Brajko i Branoje, ali ovaj put, oslanjajući se na svoje hrvatske susjede u Makarskoj krajini, neovisno i od Kotromanića i od srpskoga kralja Uroša III ([70]). Radi svojih nasilja Branivojevići su došli u sukob s Dubrovčanima. Ovi uhvatiše Brajka i gladu ga umoriše ([71]). Branoje kao pokajnik pođe srpskom kralju, koji ga uhvati i otpremi u Kotor, gdje su ga u kolovozu g. 1326 osudili i usmrtili ([72]). Da se ne bi ponovili slučajevi slični onomu Branivojevića, Veliko vijeće u Dubrovniku zaključi 17 srpnja 1326, da kupi Ston s poluotokom Ratom ([73]). Mladi kralj Dušan pristao je na to, jer je Rat bio odijeljen od cjeline srpskih zemalja bosanskim Humom, koji je izlazio na more u primorju kod Slanoga. Cijena je bila ugovorena: 8.000 perpera jedamput i 500 perpera svake godine. Kupoprodajni ugovor je potpisan 22 siječnja 1333 i potvrđen 19 svibnja 1334 ([74]). Budući da je i bosanski ban kao vladar Huma podizao pravo na Ston i Rat kao na sastavni dio Zahumlja, Dubrovčani napraviše i s banom ugovor, da će njemu i njegovim izravnim potomcima davati godišnje po 500 pergera, pa i onda, ako Kotromanići ne budu više vladali Humom. Kupoprodajni ugovor potpisan je 15 veljače 1333 ([75]).

Župa Popovo došla je u ruke bosanskih banova poslije smrti Dušana Silnoga († 1355), kada su Čihorići priznali Sanka Miltenovića kao općega humskog župana ([76]). Kada se Sanko g. 1367 odmetnuo od bana Tvr-

([68]) DDA-Ref I pod g. 1344.
([69]) Gl. gore, s. 362, b. 72.

([70]) JIREČEK - RADONIĆ I 263 sl.; ĆOROVIĆ, *Hist. Bosne* 244-46.
([71]) « Li Ragusei parimente fecero morire di fame Braico in carcere », ORBINI 393; RESTIUS 114.
([72]) JIREČEK - RADONIĆ 264; ĆOROVIĆ, n. dj. 246.
([73]) MR V 211-215 230; ĆOROVIĆ, n. dj. 251 sl.
([74]) StPov I/1, 48-54.
([75]) N. dj. 45-47; CDC X 79-81.
([76]) Gl. JIREČEK, *Die Edelleute* 478 sl.; ĆOROVIĆ, *Kralj Tvrtko* 23 ssl.; DINIĆ, *Dubrovački tributi* 216 sl.; ĆOROVIĆ, *Hist. Bosne* 294 sl.

tka I, ovaj ga je protjerao iz Popova. Brzo su se pomirili, pa je Tvrtko Sanku povratio Popovo. Već g. 1370 spominju se sinovi Sankovi: Bjeljak, župan u Popovu i Radič, glavar u Kurilima. Gradoje, brat Sankov, bio je g. 1371-73 župan u Nevesinju ([77]).

16) - *Travunja*

Sudbina Travunje bila je različita od one Huma. Ona je ostala u rukama Nemanjića za sve vrijeme, otkada je Stracimir, brat Nemanjin, tu oblast dobio od cara Emanuela oko g. 1173 pa do smrti Uroša IV († 1366), sina Dušana Silnoga. Jedino treba izuzeti kratko zaposjednuće hrvatskoga hercega Andrije g. 1198 ([78]). Kod Nemanjića bio je običaj, da bi prijestolonasljednik ili drugi najčasniji član kraljevske porodice dobio na upravu primorske i zapadne strane, među koje su se ubrajale Zeta i Travunja. Kako je zabilježeno u jednoj listini iz Kotora g. 1197, Travunjom je tada vladao dukljanski kralj Vukan, najstariji sin Stjepana Nemanje ([79]). Početkom druge polovice 13-st. Travunjom je vladao « mladi kralj » Dragutin, koji je u svojoj oblasti kod Gackoga potukao g. 1276 svoga oca Uroša I ([80]). God. 1284 Zetu i Travunju je dobila majka kraljica Jelena Anžuvinska, koja je imala i svoj dvor u Trebinju ([81]). Kao « mladi kralj » Travunjom je vladao i Dušan Silni ([82]). Iz Trebinja on je g. 1350 posjetio i Dubrovnik. Za vrijeme Uroša IV, Dušanova sina, Travunjom je vladao Vojislav Vojinović, kojega kralj nazivlje

([77]) N. dj. i ZRuv I 481-85.
([78]) Gl. gore s. 353, b. 33.
([79]) « Anno ab incarnatione domini nostri 1197, sub tempore domini nostri Velcami Dioclie, Dalmacie, Tribunie atque Toplize inclyti regis ... », CDC II 287.
([80]) Gl. gore s. 375.
([81]) Jireček - Radonić I 240-248; Ćorović, *Hist. Bosne* 232.
([82]) Jireček - Radonić 262; Ćorović, n. dj. 247 sl.

u svojoj povelji Dubrovčanima od 22 kolovoza 1362: « s bratom carstva mi s knezom Voislavom » ([83]).

U vrijeme, kada je nastupilo rasulo srpske države nakon smrti Uroša IV, Travunju je preoteo g. 1368. Nikola Altomanović od udovice svoga strica Vojislava ([84]). I tako je Nikola zavladao od Rudnika do Konavlja kod Dubrovnika. Kada su ovoga silovitoga velikaša svladali bosanski ban Tvrtko I i srpski knez Lazar, Trebinje, Konavlje i Dračevicu zauzeo je g. 1373 zetski vladar Đuro Balšić ([85]). Protiv njega su se pobunili Trebinjani i predali se g. 1377 u ruke bosanskoga kralja Tvrtka I ([86]). Od toga doba Travunjom vladaju bosanski kraljevi, dotično velikaške porodice Radinovića i Kosača, dok nije Stjepan Vukčić Kosača i te krajeve ujedinio sa svojom oblasti, koja od g. 1448 nosi novo ime Hercegovina ([87]).

([83]) StPov I/1, 100.
([84]) Gl. Jireček - Radonić 322 sl.; Dinić, *O Nikoli Altomanoviću* 8 i dalje; Ćorović, n. dj. 293 sl.
([85]) Gl. Dinić, *n. dj* 29-31; Ćorović, n. dj. 300 sl.
([86]) Dinić, n. dj. 35-7; Ćorović, n. dj 303 sl.
([87]) Gl. gore s. 132 sl.

3. - Postanak i značenje naslova « Kralj Rame »

U darovnici ugarsko-hrvatskoga kralja Bele II splitskoj nadbiskupiji od g. 1138 Bela nosi naslov: « Ja Bela Božjom milošću kralj Ugarske, Dalmacije, Hrvatske i Rame » ([1]). Od te godine ([2]) pa dalje svi ugarsko-hrvatski kraljevi dodaju kraljevskom naslovu « kralj Rame » – « Ramaeque rex ». Pitanje je, kako je nastao taj nadodatak kraljevskomu naslovu i što on zapravo znači?

O tome su mnogo pisali hrvatski, madžarski i srpski povjesničari. Svi ga dovode u vezu s Bosnom, ali daju razno tumačenje i njegovu postanku i njegovu odnošaju s Bosnom. Madžarski povjesničar Stjepan Katona mislio je, da su ugarski kraljevi oružjem osvojili Bosnu i uzeli ime Rame u naslov mjesto Bosne ([3]). Franjo Milobar tvrdio je, da su ugarski kraljevi dobili Bosnu na osnovu hrvatskoga državnog prava i uzeli u naslov Ramu, koja je predstavljala cijelu tadašnju Bosnu ([4]). J. Ch. Engel ([5]), A. Majkov ([6]), B. Kállay ([7]) i Stojan Novaković ([8]) izrekli su mišljenje, da je Bela II dobio Bosnu kao miraz svoje žene Jelene, kćeri srpskoga velikog župana Uroša I. Vj. Klaić ([9]), Lj. Thallóczy ([10]), J. Pauler ([11]) tvrde, da se Bosna sama svojevoljno pridružila ugarsko-hrvatskomu kraljevstvu pred opasnošću Bizanta i da je tada Bela II

([1]) « Ego B[ela] dei gratia Hungarie, Dalmacie, Chroacie Rameque rex », Farlati III 173; CDC II 47.
([2]) Povelja kralja Kolomana splitskoj nadbiskupiji od 15 lipnja 1103, Farlati III 164; CDH II 39 sl.; CDC II 10 sl., u kojoj se navodi naslov « Rameque rex », nije autentična. Cf. Pauler 106, b. 2.
([3]) Katona III 503.
([4]) Dr. Petriniensis 3-23.
([5]) Engel 192.
([6]) Majkov - Daničić 845.
([7]) Kállay - Schwicker I 34.
([8]) Novaković, *Srpske oblasti* 87 i dalje.
([9]) Klaić, *Poviest Bosne* 47 sl.
([10]) Thallóczy, *Geschichte* 14.
([11]) Pauler 158-162. GZM 2 (1890) 119-24.

uzeo naslov « kralj Rame ». Vl. Ćorović ([12]) i F. Šišić ([13]) misle, da je taj naslov uzeo Bela II, jer je župa Rama prva od sve Bosne priznala vrhovnu vlast ugarsko-hrvatskih kraljeva. I M. J. Dinić ([14]) tvrdi, da se pod Ramom razumijevalo Bosnu tada kao i u 15-st.

Na ovo valja reći, da su sve tvrdnje, koje dovode kraljevski naslov « kralj Rame » (« Ramaeque rex ») u vezu s Bosnom u osnovi neispravne, jer Rama do g. 1322 nije nikada pripadala Bosni ([15]). Isto tako je neispravno nagađanje, da je Bela II dobio Bosnu kao miraz svoje žene Jelene, jer Bosna g. 1130 nije pripadala Raši, pa je Uroš I nije mogao pokloniti svomu zetu Beli II kao miraz svoje kćeri Jelene. Osim kratkoga zaposjednuća Časlava Klonimirovića (o. 949 - o. 960), Bosna uopće nije nigda pripadala Raši ni sredovječnoj srpskoj državi ([16]). Bizantski pisac Ivan Kinamos, tajnik cara Emanuela Komnenca (1143-1180), više puta bio je s carem u Raši i na bosanskoj granici, pa je iz osobnoga uvida tamošnje prilike dobro poznavao. Opisujući stanje u Raši i Bosni g. 1154/55 on svojim čitateljima Bosnu ovako predstavlja: « Bosna nije podložna velikomu županu Srba, nego je sama za se; narod, koji svojim zasebnim načinom života živi i upravlja se » ([17]). Iz ovoga se vidi, da je Bosna ne samo tada, nego i za dugo vremena prije toga, bila nezavisna od Srbije, kada je mogla izgraditi svoj vlastiti upravni sustav i svoj posebni način života različit od onoga, kojim su živjeli Srbi i upravljali svojom državom.

([12]) Ćorović, *Teritorijalni razvoj bosanske države* 18 sl.
([13]) Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića* I 59 sl.
([14]) HNJ I 562, b. 1.
([15]) Gl. gore s. 103 i 341 sl.
([16]) Gl. gore s. 203-214.
([17]) « ... Ἐπεὶ δὲ ἐγγὺς Σάου ἐγένετο ἐφ᾽ ἕτερον ἐκεῖθεν μετῆλθε ποταμὸν Δρυνᾶν ὄνομα, ὃς ἄνωθέν ποθεν τὴν ἐκβολὴν ποιούμενος Βόσθναν τῆς ἄλλης Σερβικῆς διαιρεῖ. ἔστι δὲ ἡ Βόσθνα οὐ τῷ Σερβίων ἀρχιζουπάνῳ καὶ αὐτὴ εἴκουσα, ἀλλ᾽ ἔθνος ἰδίᾳ παρὰ ταύτῃ καὶ ζῶν καὶ ἀρχόμενον », Cinnamus, III 7 (104). Gl. V 17 (249).

I suvremeni domaći ljetopisac, Pop Dukljanin, svjedoči, da Bosna prvih desetljeća dvanaestoga stoljeća nije bila u državnoj vezi s Rašom. On je zabilježio, da je dukljanski kralj Kočapar pobjegao u Bosnu oko g. 1104 pred Vukanom, velikim županom raškim, koji mu je počeo raditi o glavi. Iz Bosne Kočapar je poveo rat, da osvoji druge pokrajine dukljanskoga kraljevstva (18). To nam govori, da se Bosna odmah poslije smrti kralja Bodina stvarno osamostalila i da nije bila u vezi s Rašom ni izravno ni preko dukljanskoga kraljevstva, kojemu je Raša pripadala za Bodina.

Kako je zabilježeno u starohrvatskom djelu *Methodos*, na duvanjskom saboru g. 753 sve su zemlje jadranskoga slijeva, istočno i južno od Duvna, bile doznačene južnoj ili Crvenoj Hrvatskoj (19). U tu dakle državu bile su uključene zemlje, koje su ležale istočno od Vran-planine i Raduše, a južno od Vranice, Bitunje, Ivan-planine i drugih b. h. razvodnih gora do Ustikoline na Drini više Foče. Prema tome župa Rama, koja je ležala oko istoimene rijeke, desnoga pritoka Neretve, spadala je na jadranski slijev i pripadala je Crvenoj Hrvatskoj. Kada su se u ovomu dijelu hrvatske države prema zaključku duvanjskoga sabora razvile samoupravne pokrajine: Neretva, Zahumlje, Travunja i Duklja, Rama je pripala Zahumlju (20). Pod konac 10-st. stvorena je kneževina Podgorje, kojoj su dodijeljene sjeverne župe Zahumlja, Travunje i Duklje. Ta je kneževina dobila svoje ime po tome, što je ležala neposredno ispod razvodnih gora jadranskoga slijeva. Među podgorske župe spadala je i Rama, kojom je upravljao knez podgorski pod vrhovnom vlasti dukljanskih vladara (21). Podgorje kao posebna geografska i politička jedinica zadnji se put spominje u

(18) Gl. gore s. 340.
(19) Gl. gore s. 57; Mandić, *C. Hrvatska* 17 sl.; Isti, *Hrvatski sabor* 12-19.
(20) Gl. gore s. 90-110.
(21) Gl. gore s. 109 sl.

dukljanskom kraljevstvu za druge vlade kralja Đure g. 1126-1131. Pop Dukljanin izričito veli, da je kralj Đuro zavladao Podgorjem, Onogoštom i mnogim drugim župama s pomoću svoga rodaka Dragila (22).

Podgorjem je vladao i njegov nasljednik, kralj Gradihna (1132-1143), ali je imao neprilika sa svojim protivnicima za cijeloga svoga vladanja (23). Te su kraljeve neprilike iskoristili Hrvati kraljevine Hrvatske i Dalmacije, pa su oko g. 1137 zauzeli zapadni dio Podgorja, i tako od južnoga hrvatskoga kraljevstva ili Duklje odcijepili župu Ramu.

Do g. 1074 postojala je, naime, jedinstvena hrvatska država od Istre do rijeke Mata u današnjoj Albaniji, razdijeljena na više banovina sa širokim samoupravama. Kada je g. 1074 hrvatski kralj Petar Krešimir umro, Mihajlo, ban Duklje, nije htio priznati Krešimirove nasljednike Slavca ni Dmitra Zvonimira, nego je odcijepio južne hrvatske zemlje i osnovao novo hrvatsko kraljevstvo Crvene Hrvatske (24). Na zapadu Mlečani su oteli otoke i primorske gradove do Splita (25). Hrvati pak zapadne ili Bijele Hrvatske nigda nijesu htjeli priznati komadanje staroga hrvatskog državnog prostora. Oni bi svaku pogodnu priliku iskoristili, da sve hrvatske zemlje ponovno ujedine sa starom državnom maticom, koja se od sredine 11-st. nazivala kraljevina Hrvatska i Dalmacia. Od Mlečana su više puta oslobodili pojedine gradove ili cijeli prostor do Istre (26). Kada je mletački dužd Dominik Michaeli g. 1125 na povratku s križarske vojne prijevarom zauzeo sve primorske gradove od Splita prema Veneciji (27), Hrvati su uspjeli za vrijeme bizantsko-

(22) Gl. gore s. 341, b. 74.
(23) Gl. gore s. 341 sl.
(24) Gl. gore s. 337 sl.; Mandić, *C. Hrvatska* 50-65.
(25) Gl. DC 101-103 178 sl. 459 sl.
(26) Šišić, *Povijest Hrvata* 580-84; Klaić, *Povjest Hrvata* 139-142; Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića* I 8-16.
(27) Klaić, n. dj 147; Šišić, n. dj. I 37-39.

ugarskoga rata 1128/1130 osloboditi Split i Trogir [28]. God. 1132 pokušali su osloboditi grad i otok Krk [29]. Od g. 1132 do 1137 glavnina ugarskih četa bila je zabavljena u ratu s poljskim kraljem Boleslavom III Krivoustim. Ali kada je s Poljacima g. 1135 učinjeno primirje, a g. 1137 trajan mir [30], oslobođene hrvatske snage okrenule su se prema istoku i od hrvatsko-dukljanskoga kraljevstva, u kojemu je vladao nemir, osvojili su župu Ramu.

Madžarski vladari rado su se kitili s naslovima osvojenih ili stečenih kraljevina. Dovoljno je bilo, da zauzmu mali komad kojega kraljevstva, pa da njegovo ime uzmu u svoj kraljevski naslov. Tako se kralj Emerik g. 1203, čim je stavio nogu na srpsko zemljište, prozvao « kralj Srbije » (« rex Serbiae ») [31]. Bela IV tek da je sagledao južnu Vlašku, u kojoj su živjeli Kumani kao namadi, od g. 1235 nazivlje se « kralj Kumanije » (« rex Cumaniae »). Njegov sin Stjepan V, netom je osvojio grad Vidin, uzima naslov « kralja Bugarske » (« rex Bulgariae ») [32]. Preteča ovoga duha bio je Bela II, koji prema sačuvanim dokumentima od g. 1138 drugim kraljevskim naslovima dodaje « kralj Rame » (« Ramaeque rex ») [33]. Tim je označio novo, stvarno proširenje ugarsko-hrvatskog kraljevstva na župu Ramu, ali je ujedno time htio istaknuti i svoje pravo kao kralja Hrvata na sav ostali dio kraljevstva Crvene Hrvatske.

Naziv, dakle, « kralj Rame » (« Ramaeque rex ») nema ništa zajedničkoga s Bosnom, niti se je nje ticao izravno ili neizravno. Taj naslov vuče svoj postanak i odnosi se na kraljevstvo Crvene Hrvatske, od kojega je župa Rama bila odcijepljena i oko g. 1137 došla u vlast ugarsko-hrvatskih kraljeva. S Ramom Bela II dobio

(28) Šišić, n. dj 52 sl.
(29) Farlati V 299; Šišić, n. dj. 53; Klaić, n. dj. 154.
(30) Klaić, n. dj. I 152 sl.
(31) CDH II 410 414, itd.; CDC III 19 35 50, it.
(32) Gl. Pauler 158 sl.
(33) Gl. gore s. 388, b. 3.

je u svoju vlast jedan dio tada pravoga, neovisnoga kraljevstva, pa je htio taj dobitak, iako djelomičan, ovjekovječiti u svom naslovu. Radi toga je svome dotadašnjem kraljevskom naslovu dodao ime Rame, onoga naime dijela kraljevine kraljevstva Crvene Hrvatske, koji je stvarno dobio u svoju vlast. Odatle naziv « kralj Rame » (« Ramaeque rex »).

Župa Rama, kada su je Hrvati oko g. 1137 osvojili i oktinuli od Crvene Hrvatske, nije pridružena dvojnom kraljevstvu Ugarske i Hrvatske kao posebno tijelo, nego je bila ujedinjena s kraljevinom Hrvatskom i Dalmacijom pod izravnom upravom bana te kraljevine. God. 1165, kada je bizantski car Emanuel zaposjeo veći dio kraljevine Hrvatske i Dalmacije, i župa Rama došla je u bizantske ruke [34]. Kada je pala bizantska vlast u ovim krajevima, u jednomu dokumentu za vrijeme kralja Bele III (1174-1196), Rama se spominje kao posebna zemlja, različita od kraljevine Ugarske i Hrvatske s Dalmacijom [35]. U tom izvoru pod « Ramom » ima se razumijevati župa Rama sa Zahumljem, kojim je u to doba vladao Miroslav, brat Stjepana Nemanje, priznajući vrhovništvo ugarsko-hrvatskoga kralja Bele III [36]. Kada je početkom g. 1198 hrvatski vojvoda Andrija Miroslavu oteo Hum, a s tim i župu Ramu, on je svoj dotadašnji naslov proširio i nazvao se « vojvoda Dalmacije, Hrvatske, Rame i Huma » [37]. Andrija tada nije upravljao Bosnom niti je bio vojvoda (dux) Bosne. Od 31 ožujka iste godine pa dalje on ispušta iz naslova naziv « Rame » [38], ili što je uvidio, da je ta župa već uključena u nazivu kneževine Huma, ili što je njegov naslov

(34) Gl. gore s. 220 sl.
(35) « In regno Bele regis Ungarie sunt he terre: Ungaria caput regni, Croatia, Dalmacia et Rama », CDH II 217; CDK II 91; CDC II 133.
(36) Gl. gore s. 345-350.
(37) « Ego Andreas dei gratia Dalmatie, Chroatie, Rame Chulmeque dux », CDH II 313 320; CDC II 308 s.
(38) Gl. CDC II 293 297 338 353 sl.

u navedenom obliku imao previše sličnosti s kraljevskim naslovom brata mu Emerika.

I u darovnici kralja Bele IV zagrebačkom prepozitu Filipu od 29 listopada 1244 Rama se istovjetuje sa Zahumljem. Tu kralj kaže, da je hrvatski vojvoda Koloman pošao na vojnu « protiv patarena u Bosnu i u zemlju Ramu » ([39]). Kako je poznato, vojvoda Koloman je g. 1234 do 1238 ratujući « protiv patarena » zauzeo Bosnu i Zahumlje, kojim su tada vladali Nemanjići ([40]).

Od bosanskih banova prvi je zavladao Ramom ban Stjepan II Kotromanić, kada mu se podložio humski knez Nikola g. 1322 ([41]). U povelji od 23 lipnja 1345 on u svom banskom naslovu navodi Ramu, ali je razlikuje i od Bosne i od Huma. Taj njegov naslov glasi: « Stjepan Božjom milosti ban Bosne, i zemalja Usore, Soli, Donjih Kraja, Rame i čitavoga Huma knez i gospodin » ([42]).

Ukoliko je dosada poznato, Ramu su u kraljevskom naslovu Ugri počeli istovjetovati s kraljevinom Bosnom istom početkom 15-st. Tako kralj Sigismund u pismu od 10 lipnja 1405 piše, da se sprema u rat, « da ispravi i uspostavi granice našega kraljevstva prema kraljevstvu Rame ili Bosne » ([43]), a ugarski ljetopisac Ivan Turóczy (1435 - o. 1490) u svojoj *Kronici* piše: « Bosansko kraljevstvo, koje i Ramom zovemo » ([44]). Tako su Ugri tumačili naziv Rame u kraljevskom naslovu, da tim dokažu, da je Bosna od starine pripadala Ugarskoj.

([39]) « ... eo tempore cum assumpto signo crucis contra Paterinos in Boznam et in terram Rame pro nomine Christi proficisceretur », WENZEL, *Cod. dipl. Arpad.* VII 167; CDC IV 252 sl.

([40]) Gl. gore s. 358.

([41]) Gl. gore s. 362 sl., 382 sl.

([42]) « Nos Stephanus dei gratia banus Bosne, nec non terrarum Vsure, Salis, Dolnne, Craye, Rame ac totius Cholm princeps et dominus », CDC XI 207.

([43]) « pro rectificandis et restaurandis regni nostri confiniis versus regnum nostrum Ramae seu Boznae », CDH X/4, 377.

([44]) « Boznense regnum, quod et Ramam vocamus », THUROCZ 360.

1) - *Dolazak Madžara u Podunavlje*

Da bi svladao moravskoga kneza Svatopluka, istočnofranački kralj Arnulf (887-899) pozvao je g. 892 u pomoć Madžare ([1]), turansko pleme, koje je tada živjelo oko rijeke Dona u današnjoj Ukrajini. Ovi su pomogli Arnulfu svladati Svatopluka, ali su se poslije toga sami nastanili u zemljama, u kojima su ratovali. Madžari su osnovali svoju vlastitu državu u dunavskoj kotlini, u središtu i na raskrsnici između srednje i istočne Evrope. Zahvaljujući bogatstvu zemlje i zgodnom geopolitičkom položaju svoje nove domovine, Madžari su odmah od početka postali strah i trepet cijele Evrope, a kasnije su za duga stoljeća utjecali na život i sudbinu okolnih naroda, napose susjednih Hrvata.

Kod dolaska Madžara u Podunavlju su stanovali Slaveni (Slovaci i Hrvati), turanski Bugari i romanizirani Maurovlasi ([2]). Hrvati su bili naseljeni i vladali zemljama od Mure, Drave i Dunava do Jadranskoga mora na jugu; do Istre, Kranjske i Štajerske na zapadu i rijeke Drine na istoku. Tada su se hrvatske zemlje dijelile u dvije države: Jadransku Hrvatsku i Panonsku Hrvatsku ili Slovinje ([3]). Iza kneza Domagoja († o. 875), koji je nakon Trpimira vladao svim hrvatskim zemljama, a koga Mlečani zovu « najgori vojvoda Hrvata »

([1]) Gl. *Annales fuldenses* V, ad an. 892 (408); *Annales sangallenses maiores,* ad an. 892 (77).

([2]) « in terram Pannonie ... quam terram habitarent Sclaui, Bulgari et Blachii ac pastores Romanorum », (P. MAGISTER), *Gesta Hungarorum* 45. Gl. također KEZA, *Gesta Hungarorum* 27-33 (165-167); LÜTTICH, *Ungarnzüge in Europa*; HÓMAN, *Geschichte des ungarischen Mittelalters* 99-170.

([3]) Ja ovdje, i na drugim mjestima u ovom djelu, ne spominjem Karantansku Hrvatsku, jer je ta brzo iza naseljenja Hrvata u tim krajevima došla pod tuđu vlast i nigda nije pripadala hrvatskoj državi, osim prvih početnih godina.

(pessimus dux Croatorum) [4], rascjep je napravio panonski knez Braslav (o. 880-900) za vrijeme prijestolnih borba između Trpimirovića i Domagojevića. Braslavova država sizala je od Petrove Gore i panonske granice u Bosni do Dunava i Blatnoga jezera na sjeveru. On je priznavao vrhovnu vlast istočnoga franačkog kralja Arnulfa i ovoga pomagao u borbama protiv moravskoga kneza Svatopluka [5].

2) - *Prvi dodiri Hrvata s Madžarima*

Prvih desetljeća nakon dolaska u Podunavlje Madžari su, koji su tada još bili pogani, gotovo svake godine provaljivali u razne krajeve Evrope, da ih pljačkaju. Više puta upali su i u hrvatske zemlje. Takav jedan napadaj u savskodravskom međuriječju spominje najstarija ugarska kronika [6]. Mletački ljetopisac Dandolo zabilježio je provalu Madžara oko g. 907 u Jadransku Hrvatsku [7]. O madžarskim provalama u hrvatsko kraljevstvo govori i najstarija hrvatska kronika *Kraljevstvo Hrvata* i *Ljetopis* Popa Dukljanina. Ti ističu, da je

(4) « Dehinc mortuo Domagoi, Sclavorum pessimo duce », JOHANNES, *Chronicon venetum*, u MGH SS VII 20; DC 366.

(5) « ... veniente Brazlavoni duce, qui in id tempus regnum inter Dravum et Savum flumine tenuit ... », *Annales fuld.* ad an. 884 (401); DC 279. – « Imperator (Arnulfus) Pannoniam cum urbe Paludarum [Blatno Jezero] tuendam Brazlovoni, duci suo, in id tempus commendavit », *Annal. fuld.* ad an. 896 (413); DC 381. Gl. također: ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata* 396 sl.

(6) « Bulsum, Lelu et Botond hinc egressi silvam, que dicitur Peturgoz [Petrov Gvozd], descendentes iuxta fluvium Culpe castra metati sunt et transito fluvio illo usque ad fluvium Zoua pervenerunt et transito Zoua castrum Zabrag [Zagreb] ceperunt et hinc equitantes castrum Posaga et castrum Vlcou ceperunt et hinc egressi Danubium in portu Greci transnavigantes in curiam ducis Arpad pervenerunt ... in secundo anno », P. MAGISTER, *Gesta Hungarorum* 87 sl.

(7) « Hungari ... postea Chroatiam invadunt ... Exinde spoliata Croatia et Styria cum maxima praeda in Pannoniam redeunt ... », DANDOLO 199 sl.; DC 394.

hrvatski vojvoda, pa kralj Tomislav svaki put pobijedio Madžare i istjerao ih iz hrvatske države [8]. Pred madžarskom opasnošću i panonski su se Hrvati nakon Braslavove smrti povratili pod vrhovništvo hrvatskih vladara Trpimirovića, pa je kralju Tomislavu uspjelo ustaliti granicu prema Madžarima na Muri, Dravi i Dunavu [9].

Početkom 11-st., za prijestolnih borba u hrvatskoj državi, hrvatska se vladarska porodica Trpimirovića razdijelila na dvije grane: Krešimiroviće i Svetislaviće. Prvi su i dalje vladali u Jadranskoj Hrvatskoj, a drugi su uz pomoć Mlečana i Madžara odcijepili Panonsku Hrvatsku, takozvano Slovinje, od cjeline hrvatske države. Svetislavići su donekle priznavali vrhovništvo madžarsko [10].

Veliki hrvatski kralj Petar Krešimir IV iz porodice Krešimirovića, ponovno je uspostavio jedinstvo hrvatske države i povratio hrvatsku granicu prema Madžarima na Dravu i Dunav [11]. Iza smrti ovoga kralja, Mihala, « vladar onih, koji se zovu Hrvati » [12], odcijepio je južne hrvatske zemlje, takozvanu Crvenu Hrvatsku, od zajedničke hrvatske države [13]. Zvonimiru Svetoslaviću, kojega je Petar Krešimir IV bio imenovao « vojvodom Hrvata » (dux Croatorum) [14], i tim označio za svoga nasljendika, uspjelo je održati jedinstvo između Jadranske i Panonske Hrvatske do svoje smrti. Na početku Zvonimirova vladanja Madžari su oteli Bizantincima Sri-

(8) « Regnante Thomislavo Ungarinorum rex nomine Attila [= Arpad] promovit exercitum, ut debellaret eum. Rex autem Thomislavus, fortis iuvenis et robustus bellator, plurima bella cum eo commisit et semper eum in fugam convertit », POP DUKLJANIN 12 (58. Gl. *Kraljevstvo Hrvata* 12 (57 sl.).

(9) Gl. gore s. 214; MANDIĆ, *C. Hrvatska* 139 sl.; BÖSENDORFER 143-170.

(10) Gl. BARADA, *Dinastičko pitanje* 157-190.

(11) Gl. n. mj. 171-174 i gore, b. 8.

(12) PROKIĆ, *Zusätze* 37.

(13) Gl. MANDIĆ, n. dj. 51-64.

(14) DC 103 i 105; *Priručnik* 268.

jem, istočni dio Donje Panonije, koji su Hrvati kod svoga dolaska bili naselili i njim negda vladali [15]. Taj se sastojao od srijemskoga otoka između rijeka Bosuta, Dunava i Save, zatim od župa Usore, Soli i Mačve [16]. Za bizantsko-normanskoga rata g. 1081/85, u kojemu je Zvonimir pomagao Normane, ili za unutrašnjih buna u Bijeloj Hrvatskoj pod konac Zvonimirova života, kralj južne ili Crvene Hrvatske, oteo je Zvonimiru banovinu Bosnu i podvrgao je svojoj vlasti [17].

3) - *God. 1102 Hrvati stupaju u državni savez s Madžarima*

Nakon smrti kralja Zvonimira g. 1089 smatralo se je, da je hrvatska narodna dinastija izumrla [18]. Jelena Lijepa, udovica kralja Zvonimira, htjela je, da na hrvatsko prijestolje dođe njezin brat Ladislav, kralj Ugarske, ali su se tome protivili velikaši Jadranske ili Bijele Hrvatske. S Jelenom su držali hrvatski knezovi Panonske Hrvatske ili Slovinja, i dozvali su Ladislava u to kraljevstvo [19]. Poslije raznih promjena i višegodišnjih borba na koncu je došlo do sporazuma između novoga ugarskoga kralja Kolomana I (1095-1116) i predstavnika od dvanaest plemena Bijele Hrvatske, koja se od sredine 11-st. zvala kraljevina Hrvatska i Dalmacija. Sporazumni ugovor (Pacta conventa) [20] napravljen je u ime svih Hrvata i hrvatske države, kakva je bila za kralja Dmitra

(15) Gl. gore s. 125 sl.
(16) Gl. gore s. 32-37, 125-132.
(17) Gl. gore s. 214-217.
(18) « Eo tempore rex Suinimirus mortis debitum soluit, nullumque sue posteritatis heredem reliquit. Sic ergo tota regalis sanguinis deficiente prosapia, non fuit ulterius, qui regno Croatorum rite succedere debuisset », THOMAS ARCH. 17 (56 sl.).
(19) Gl. ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata* 598-612.
(20) « Sporazumni ugovor (*Pacta conventa*) između Hrvata, zastupanih po predstavnicima dvanaest hrvatskih plemena, i ugarskoga kralja Kolomana nije sačuvao u izvorniku niti u doslovnom prijepisu. Za nj znamo po povjesnoj bilješci, koju je nepo-

Zvonimira [21]. Nakon postignutoga sporazuma, Hrvati su kralja Kolomana g. 1102 okrunili hrvatskom krunom u Biogradu na moru [22]. Od ovoga doba kralj Koloman i njegovi nasljednici nose naslov kralj Ugarske, Dalmacije i Hrvatske (rex Hungariae, Dalmatiae et Croatiae) [23]. Slovinje (regnum Sclavoniae) nije unišlo u kraljevski naslov, jer je pravno smatrano dijelom opće hrvatske države kao takve, kraljevstva Hrvata ili Hrvatske (regnum Croatorum seu Croatia).

znati pisac napisao na kraju rukopisa *Povijesti solinske* splitskoga arhidakona Tome, koji se čuvao u Trogiru. Odatle tome dokumentu naziv « Trogirski dodatak » (*Appendicula traguriensis*). Danas ga obično nazivlju *Qualiter* (Kako su) po prvoj riječi, s kojom taj dokumenat počinje, slično kao i počeci mnogih poglavlja Tomine Povijesti solinske, *Trogirski dodatak* u povjesnom obliku donosi sadržaj *Sporazumnoga ugovora* služeći se većinom riječima samoga ugovora po običaju sredovječnih kroničara.

Madžarski povjesničari Horvát, Pauler, Karácsony i drugi zabacivali su *Trogirski dodatak* kao krivotvorinu, vođeni poglavito madžarskim narodnim i državopravnim pogledima. I današnji jugoslavenski povjesničari, napose Lj. Hauptmann (*Podrijetlo hrvatskoga plemstva* 273; *Hrvatsko praplemstvo*) i Nada Klaić (*Plemstvo dvanaestero plemena*), *Trogirski dodatak* proglasuju krivotvorenim i niječu, da su uopće postojala hrvatska plemena početkom 12-stoljeća.

Vjerodostojnost *Trogirskoga dodatka* i opstanak hrvatskih plemena koncem vladanja hrvatskih narodnih vladara utvrdili su hrvatski povjesničari, napose: Vj. Klaić (*Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća*), N. Tomašić (*Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga*), F. ŠIŠIĆ (*Priručnik* 459-526; *Povijest Hrvata* 633-650) i M. Barada (*Hrvatski vlasteoski feudalizam*; *Lapčani* 473-535). Drugom prigodom i mi ćemo se pozabaviti ovim pitanjem, napose s najnovijim pisanjem o tome [Gl. MANDIĆ, *Za Hrvatstvo* 7-48].

(21) « Sporazumi ugovor » s kraljem Kolomanom napravili su predstavnici dvanaest hrvatskih plemena (*nobiles duodecim generationum regni Croatiae*), koja su stanovala između rijeke Neretve i Gvozda, uime svoje i cijele hrvatske države, kakva je bila za kralja Zvonimira uključivo sa Slovinjem, takozvanim kraljevstvom Slavonijom (*regnum Sclavoniae*).
(22) Gl. *Priručnik* 528-562; ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata* 620-650; ISTI, *Poviest Hrvata za Arpadovića* I 5-26.
(23) Gl. redom kraljevske povelje u CDH I-XLII; WENZEL, *Cod. dipl. Arpad.* I-XII, CDC II-XV.

Prema Sporazumnom ugovoru (Pacta conventa) Hrvatska nije izgubila svoji državnu samostalnost, niti je postala dio ugarske države. Hrvatska je i dalje sačuvala vrhovništvo i samostalnost u upravi na cijelom svom državnom prostoru, kakav je bio za kralja Dmitra Zvonimira ([24]). S kraljevinom Ugarskom Hrvatska nije imala ništa zajedničkoga osim kraljeve osobe, a i ta se morala posebno kruniti ugarskom krunom, a posebno hrvatskom krunom ([25]). Prvotni odnošaj kraljevine Hrvatske i Ugarske mogao bi se nazvati: dva drugarska kraljevstva (duo regna socia).

4) - *Stupanje Bosne u vezu s Ugarskom*

God. 1102, kada je dvanaest hrvatskih plemena s područja tadašnje kraljevine Hrvatske i Dalmacije činilo ugovor s ugarskim kraljem Kolomanom I, Bosna nije kod toga sudjelovala. Ona je tada bila u sastavu hrvatskoga dukljanskog kraljevstva ili Crvene Hrvatske ([26]). To je međutim kraljevstvo sa smrću kralja Bodina († 1102) počelo naglo propadati i rastvarati se. U prvom početku prijestolnih borba u dukljanskom kraljevstvu, Bosna je pokušala povratiti na prijestolje Kočapara, zeta bosanskoga bana ([27]). Ali kada je taj domalo poginuo u borbama s novim dukljanskim kraljem Vladimirom (1104-1116), Bosna se povukla u se i stvarno nije više priznavala dukljanske kraljeve ([28]).

([24]) Gl. s. 399, b. 21.
([25]) Ugarski kraljevi posebno su se krunili ugarskom, a posebno hrvatskom krunom do Bele IV (1235-1270). Ovaj je kao kralj Hrvatske g. 1220/26 kovao slavonske novce s natpisom: « Bela Rex » (Réthy I, br. 243-245 260; Renđeo, *Prvi hrvatski novci* 49 51 sl. i 59). Poslije nego je u tatarskoj poplavi većina staroga hrvatskog plemstva satrvena, napušta se posebno krunjenje hrvatskom krunom, nego kraljevi kod zajedničkoga krunjenja izdaju samo posebnu hrvatsku zavjernicu, da će čuvati prava hrvatske kraljevine. Gl. *Priručnik* 540-561 i Šišić, *Povijest Hrvata* 641-650.
([26]) Gl. gore s. 214-217.
([27]) Gl. gore s. 339.
([28]) Gl. gore s. 217.

U to doba Bosna je još bila mala « zemljica », ograničena na svoje prastare granice između Ivan-planine i rijeke Krivaje te Vlašić-planine i rijeke Drine ([29]). Bila je usto rijetko naseljena, kao i druge tadašnje države. Ovako malena i slaba Bosna se nije osjećala dosta snažnom, da živi sama za se. Kada je uvidjela, da ne će moći dalje živjeti mirno i sretno u nemirnom dukljanskom kraljevstvu, Bosna se odlučila, po svoj prilici kod nastupa novoga bana na bansku stolicu, da prizna vrhovništvo ugarsko-hrvatskoga kralja Bene II (1131-1141), kojega je priznavala za svoga kralja većina drugih Hrvata; napose onih iz kraljevstva Hrvatske i Dalmacije, u kojemu je Bosna živjela duga stoljeća ([30]).

Bosna se prvi put spominje u vezi s Ugarskom g. 1139, kada je kralj Bela II imenovao svoga drugoga sina Ladislava vojvodom Bosne (dux Bosnae) ([31]). U izvorima nema nikakva spomena, da bi kralj Bela g. 1137/39 vodio rat protiv Bosne i da bi je silom podvrgao svojoj vlasti. Postojana vjernost Bosne i njezina bana Borića ugarsko-hrvatskim kraljevima g. 1150 do 1163, kada su se borili s moćnijim bizantskim carem Emanuelom Komnencom (1143-1180), veli nam, da Bosna nije prisilno ušla u zajednicu Hrvatske i Ugarske, nego dragovoljno i sama od sebe ([32]). Iz kasnijih izvora znamo, da je kralj Bela djeda bana Borića, kada je priznao njegovo vrhovništvo, bogato nadario imanjima u Podravini i požeškoj županiji ([33]). To nam govori, da

([29]) Gl. gore s. 57-90.
([30]) Gl. gore s. 218 sl.
([31]) « ... rex Bela inclitus in conuentu Strigoniensi, ubi filio suo Ladislao communi regni consilio Bosnensem ducatum dedit ... », CDH II 88; CDC II 46. - Smičiklas ovaj dokumenat datira s g. 1137, ali je on bio izdan g. 1139, gl. Šišić, *Povist Hrvata za Arpadovića* I 55, b. 22.
([32]) Gl. gore s. 218-225.
([33]) Dne 27 kol. 1250 Stjepan, sin bana Borića, darovao je svoj baštinski posjed Zlatnik kod Požege Aleksandru Borsovu « s dopustom ... svih svojih rođaka ». To nam govori, da dobra

je nadareni bosanski ban dragovoljno pristupio savezu ugarsko-hrvatskoga kraljevstva, a ne silom.

Iako prostorom i brojem stanovnika nije bila velika, Bosna je ipak g. 1137/38, kada je stupila u državnu zejednicu s Ugarskom i Hrvatskom, bila potpuno izgrađena država. Ona je tada, i još od prije toga, imala svoj stalno utvrđeni državni prostor, svoga nasljednoga bana, koji je predstavljao i vladao Bosnom, svoj « stanak sve Bosne », na kojemu su se donosili državni zakoni i najveće odluke, svoju vojsku, svoj vlastiti način izdržavanja državne vlasti, izmjene dobara i trgovanja (34).

Stupajući u državnu zajednicu s Ugarskom i Hrvatskom, Bosna se nije utopila ni u jednu ni drugu državu, nego je ostala kao treći član državnoga saveza ugarsko-hrvatskoga, iako najmanja i najnejača. Na čelu toga državnoga saveza stajao je ugarski kralj kao zajednički vrhovni vladar, ali ugarska država kao takva nije imala ništa s tim, niti joj je Bosna kada priznavala pravo, da se miješa u bosanske državne poslove. Dosljedno, početni položaj Bosne prema Ugarskoj i Hrvatskoj valja označiti kao drugarsku državnu zajednicu, a ne kao podložništvo ili vazalstvo. U to vrijeme Bosna nije bila vazalna država ugarsko-hrvatskoga kralja, jer bosanski banovi nijesu primili Bosnu kao nadarbinu, leno, tih kraljeva, nego su Bosnu donijeli kao baštinsku državu u ugarsko-hrvatsku zajednicu i njom su vladali po vlastitim bosanskim zakonima. Zato suvremeni bizantski pisac Kinamos, govoreći o sudjelovanju bosanske vojske s ugarskom g. 1155, bosanskoga bana Borića ne zove podanikom ugarsko-hrvatskoga kralja Gejze II, nego njegovim saveznikam (symmachos) (35).

nije dobio u nasljedstvo sam ban Borić, nego njegov otac ili djed. koji su ostavili u baštinu svoje posjede banu Boriću i njegovoj braći, a ovi Stjepanu, sinu bana Borića, i njegovim rođacima. Gl. gore s. 219 sl.

(34) PAULER 158-162, slabo je poznavao i neispravno prikazao stanje Bosne u prvoj polovici 12-st.

(35) Gl. CINNAMUS III 7 (104); ŠIŠIĆ, n. dj. 70, b. 79.

5) - *Prava ugarsko-hrvatskih kraljeva u Bosni*

a) « *Bosna zemlja kralja Ugarske* »

Otkada je Bosna priznala vrhovništvo ugarsko-hrvatskoga kralja Bele II, ugarski su se kraljevi smatrali vrhovnim gospodarima Bosne. Budući da je kralj u srednjemu vijeku predstavljao državu prema vani, to je i inozemstvo Bosnu smatralo « zemljom kralja Ugarske ». Tako g. 1199 dukljanski kralj Vukan piše papi Inocenciju III: « u zemlji kralja Ugarske, naime Bosni » (36). Taj papa g. 1200 piše ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku: « neka ne štedi tvoje oko rečenoga bana [Kulina], nad kojim imaš vremenito vrhovništvo » (37). God. 1247 papa Inocencije IV piše kralju Beli IV: « o Bosni ne ćemo odrediti upravo ništa bez tvoga savjeta i pristanka » (38). God. 1280 kralj Ladislav kaše: « u našemu kraljevstvu ... a napose u našemu vojvodstvu i biskupiji bosanskoj » (39). God. 1325 papa Ivan XXII piše Karlu Robertu: « navedeno vojvodstvo [bosansko], koje je, kako smo obaviješteni, tvojoj vlasti podložno » (40). Arhiđakon Ivan, tajnik i životopisac kralja Ljudevita I piše, da je Kralj g. 1363 pošao protiv pobunjenika « u zemlju Bosnu, koja je podložna kraljevskoj kruni » (41), a sam Ljudevit g. 1364 veli: « u našemu kraljevstvu Bosne » (42). Pavao de Armaninis, tajnik kralja Ladislava Napuljskoga, g. 1395 piše: « A Madžari hoće, da

(36) « ... in terra regis Ungarie, videlicet Bossina », VMSM I 6; CDC II 334.

(37) Gore s. 224, b. 80.

(38) « super facto terre Bosnensis nihil penitus statuemus, nisi de tuo consilio et assensu », VMH I 202; CDC IV 311.

(39) « in regno nostro ... et specialiter de ducatu nostro ac diocesi Bosnensi », CDC VI 378.

(40) « ... ad principatum Bosnensem ... dictusque principatus tuae, sicut accepimus, sit ditioni subiectus », CDC IX 241; gl. i s. 354 sl.

(41) Gl. gore s. 273, b. 95.

(42) « In regno nostro Bosne », CDC XII 79.

ono kraljevstvo [bosansko] pripada pod vlast kralja Ugarske » ([43]). God. 1415 kralj Sigismund dapače tvrdi, da je bosanski kralj Ostoja « našega veličanstva ugarskoga feudalac i podložnik » ([44]), a g. 1462 kralj Matija Korvin pisao je papi Piju II: « o kraljevstvu Bosne, koje je uvijek pripadalo i pripada kraljevstvu Ugarske » ([45]).

b) *Imenovanje vojvode Bosne*

Stari je bio običaj u Ugarskoj, da kralj imenuje svoje sinove ili najbliže rođake vojvodama (dux) u nekom dijelu kraljevstva, da tim krajem upravljaju u ime njegovo i uživaju tamošnje kraljevske prihode ([46]). Tako je kralj Bela II g. 1139, čim je Bosna priznala njegovo vrhovništvo, imenovao svoga drugoga sina Ladislava « vojvodom Bosne ». Tu je čast Ladislav nosio do g. 1165, kada je Bosna došla pod Bizant ([47]). Za Kulina bana Bosna nije imala vojvodu, a tako ni za njegova nasljednika Stjepana. Nakon što je oružanom silom svladao bosanskoga bana Ninoslava, hrvatski herceg Koloman vršio je vojvodsku vlast u Bosni od g. 1234 do svoje smrti g. 1241 ([48]). God. 1264 vršila je vojvodsku čast u Bosni i Mačvi Agneza, kćer kralja Bele IV, a žena bivšega haličkoga vojvode Ratislava ([49]). Njezin sin Bela nosio je tu čast g. 1271 ([50]). God. 1273 neki

([43]) « Et etiam Hungari pretendunt Regnum illud [Bosnae] spectare ad jurisdictionem regni Hungariae », MAKUŠEV II 24; ŠIŠIĆ, *Vojvoda Hrvoje* 261, b. 70.

([44]) « Regi Ostoye tamquam regni nostri Hungariae feodali et subdito », THALLÓCZY, *Studien* 353.

([45]) Gl. gore s. 325, b. 68.

([46]) Gl. KEZA 142-194; HÓMAN 172 i dalje; TIMON 106-108 202-218.

([47]) Gl. gore s. 220 sl.

([48]) Gl. gore s. 358.

([49]) « Agna vidua, ducissa Gallitie, ac de Bosna et Mazo domina », VMH I 273 i 276; CDH IV/3 210 i 236.

([50]) U mirovnom ugovoru s češkim kraljem Otokarom II, ugar.-hrv. kralj Stjepan V dao je napisati: « Item predicte ordinationi et paci includi volumus ... Belam ducem de Machow et de Bosna, fratrem nostrum, Urossium regem Servie, et Stephanum filium eius, juniorem regem Servie, generum nostrum ... », VMH I 303.

Egidij, po svoj prilici kraljev rođak, bio je ban i gospodar (dux) Bosne ([51]), a g. 1279 Ugrin ([52]). God. 1280 spominje se kao vojvodkinja Bosne i Mačve Elizabeta, majka kralja Ladislava Kumanca ([53]). God. 1284 kralj Ladislav dao je u leno bosansko i mačvansko vojvodstvo svome šuri, srpskom raskralju Stjepanu Dragutinu ([54]). Papa Nikola V u pismu od 23 lipnja 1291 izričito kaže, da je Bosna tada Dragutinu bila neposredno podložna ([55]). Od g. 1299 do 1312 uime napuljskih kraljeva vršio je vojvodsko gospodstvo nad Bosnom Pavao I Šubić, « ban Hrvata » ([56]), a od g. 1212 do 1322 njegov najstariji sin Mladen II ([57]). Kada je u ljetu g. 1322 ugarsko-hrvatski kralj Karlo Robert oborio hrvatskoga bana Mladena II ([58]), od toga doba ugarsko-hrvatski kraljevi nijesu više imenovavali vojvode u Bosni.

c) *Vojnička pomoć*

U pisanim izvorima prvi put se izričito spominje u ugovoru kralja Ljudevita I i Tvrtka I g. 1357, da je bosanski ban dužan vojnički pomagati ugarsko-hrvatskoga kralja, kada ga taj pozove u rat ([59]). Stvarno su pak bosanski vladari vršili tu dužnost odmah od prvih

([51]) « Aegidio bano de Macho et de Bozna » CDH V/2, 88 94 98 itd.; VII/3, 80; VII/5, 383; WENZEL, *Cod. dipl.* I 16 22 34.

([52]) « Banus et dominus de Macho et de Bozna », LJUBIĆ, *Opis jug. novaca* 189; KLAIĆ, *Poviest Bosne* 87, b. 14.

([53]) « Elisabeth maior regina Hungarie, ducissa de Machou et de Wazna », VMH I 348; CDC VI 357.

([54]) Gl. gore s. 376-382.

([55]) Gl. gore s. 238, b. 45.

([56]) Gl. gore s. 241, b. 56-58.

([57]) Gl. gore s. 250 sl.

([58]) Gl. gore s. 383 sl.

([59]) Gl. gore s. 269, b. 84.

godina, kada su priznali vrhovništvo ugarsko-hrvatskih kraljeva. Ban Borić g. 1155 s posebnom bosanskom vojskom pomaže kralja Gejzu II protiv bizantskoga cara Emanuela Komnenca [60]. Tako i ban Kulin g. 1182/3 pomaže kralja Stjepana III [61] a ban Stjepan Prijezda Veliki g. 1264 pomaže kralja Belu IV protiv češkoga kralja Premisla Otokara II [62]. I ban Stjepan II Kotromanić pomagao je više puta sa znatnim oružanim snagama kraljeve Karla Roberta i Ljudevita I [63]. S Tvrtkom I prestaje davanje vojničke pomoći ugarsko-hrvatskom kralju. Od Tvrtkova doba bosanska i ugarska vojska rađe ratuju između sebe, nego se izmjenično pomažu.

d) *Kraljevski prihodi*

Eberhard Windeck, životopisac kralja Sigismunda, piše, da je taj kralj nakon pobjede i pokolja bosanskoga plemstva kod Dobora g. 1408 nametnuo Bosni plaćanje danka (tributum) [64], a bosanski kralj Stjepan Tomaš u pismu od 3 lipnja 1444 obećaje da će svake godine plaćati po 3.000 dukata Janku Hunjadi, vrhovnomu vojskovođi ugarsko-hrvatskoga kralja Vladislava [65]. To su jedini izričiti izvori, koji nam govore o novčanim podavanjima Bosne ugarsko-hrvatskim kraljevima. Ipak valja predpostaviti, da je Bosna, dok je bila banovinom, davala kralju kao svome vrhovnomu gospodaru stalne prihode. Prema *Kraljevstvu Hrvata* na duvanjskom saboru g. 753 bilo je propisano, da banovi daju hrvat-

(60) Šišić, *Poviest Hrvata za Arpadovića* I 67-72.
(61) Gl. gore s. 221 sl.
(62) Ćorović, *Hist. Bosne* 207.
(63) Gl. gore s. 253.
(64) Gl. gore s. 308, b. 63.
(65) « dominum Johannem woyvodam adoptamus ... in verum ... amicum ac fratrem in domino Jesu ... ex singulari nostra benevolentia promittimus ... pro persona sua singulis annis affuturis, singula tria milia florenorum auri competenti termino sic velimus solvere et aministrare », Thallóczy, *Studien* 366 sl.

skomu kralju jednu trećinu od svih svojih prihoda [66]. U Ugarskoj su župani toliko davali kralju od županijskih prihoda [67]. Prema *Ljetopisu* Popa Dukljanina u dukljanskom kraljevstvu su banovi davali kralju polovinu svojih prihoda [68]. Dalmatinski su se gradovi g. 1102 obvezali plaćati kralju Kolomanu dvije trećine prihoda od carine na vanjsku trgovinu [69]. Koncem 12-st. hrvatski herceg davao je kralju godišnje 10.000 maraka [= 3.274,45 kilograma] srebra [70], što je sigurno iznosilo daleko manje od trećine njegovih sveukupnih prihoda.

Iz svega, što smo rekli, valja zaključiti, da su bosanski banovi davali kralju stalna podavanja, dok su bili pod vlašću hrvatske države i Duklje, pa su vjerojatno tako nastavili davati i onda, kada su prešli pod vrhovništvo ugarsko-hrvatskih kraljeva.

God. 1225, kada je kaločki nadbiskup Ugrin u borbi protiv bosanskih krivojeraca bio osvojio Bosnu i tu dobio od kralja Andrije II na neposrednu upravu, papa Honorije III potvrđujući kraljevo darovanje kaže: « darovane zemlje tebi i preko tebe tvojoj crkvi potvrđujemo s tim, da ostane netaknuto kraljevo pravo na dohotke i uobičajena podavanja » [71]. Ovo nam govori, da je Bosna koncem prve četvrti trinaestoga stoljeća

(66) « ... I odlučiše da svaki sudac ima kralju dati treti dil dohotka », *Kraljevstvo Hrvata* 9 (57).
(67) « habet de sua tertia parte de septuginta duobis comitibus suis de redditu annuo XXV millia marcas », CDH II 217; CDC II 134.
(68) « Bani post haec medietatem regi persolverent et medietatem sibi tenerent », Pop Dukljanin 9 (55).
(69) « ... introitus portus ciuitatis et extraneis duas partes rex habeat, tertiam vero comes ciuitatis, decimam autem episcopus », CDC II 19. Gl. 24.
(70) « idem habet de duce Sclauonie per annum X. mille marcas », CDH II 217; CDC II 134.
(71) « terras ipsas sicut pie ac provide sunt donate, tibi et ecclesie tue per te salvo iure regio in redditibus et rationibus consuetis », bula Honorija III od 15 svibnja 1225, VMH I 56; CDC II 243.

davala ugarsko-hrvatskomu kralju neka podavanja, koja su bila uobičajena već otprije. Ova su podavanja bez sumnje prestala, kada se Tvrtko I proglasio kraljem, ako ne već g. 1322, kada je prestalo bosansko vojvodstvo.

6) - *Prava Bosne i bosanskih vladara*

a) *Zemlja Bosna*

Ako ne već kod dolaska Hrvata g. 626, a ono svakako najkasnije u prvoj polovici osmoga stoljeća Bosna je bila uređena kao posebna upravna jedinica u općoj hrvatskoj državi. Njezine granice od Vranice, Vlašića i Borja planine do Drine navodi najstariji hrvatski pravni spomenik *Methodos* iz g. 735 (72). Car Porfirogenet g. 948/52 zove je « zemljica Bosna » (73) *Kraljevstvo Hrvata,* koje je napisano prije pristupa Bosne ugarsko-hrvatskoj zajednici, i *Ljetopis* Popa Dukljanina, napisan od suvremenika toga događaja, više puta spominju Bosnu kao samoupravnu političku jedinicu, i to kao banovinu (74). Bosanski su dakle vladari unišli u državnu zajednicu s Ugarskom i Hrvatskom na čelu točno ograničene i poznate zemlje kod kuće i u inozemstvu pod imenom Bosne. Tu su zemlju bosanski banovi smatrali svojom vlastitom, a takvom su je priznavali i drugi i u samoj zemlji i u inozemstvu. Papin izaslanik Teobald g. 1180 piše pismo: « Kulinu velikomu banu Bosne » (75). Papa Inocencije III g. 1200 piše ugarsko-hrvatskomu kralju Emeriku: « Kulin ban bosanski ... njegovu zemlju ... iz zemlje njegovoj vlasti podložnoj » (76). Isti papa g. 1202 piše splitskomu nadbiskupu Bernardu i svome

(72) Gl. gore s. 57-76.
(73) Gl. gore s. 76, b. 82.
(74) Gl. gore s. 57, b. 20 sl.
(75) Gl. gore s. 221, b. 65.
(76) « Culinus banus Bossinus ... terram suam ... de terra sue potestati subiecta », Inocencije III kralju Emeriku 11 listopada 1200, PL 214, 871; VMSM I 13; CDC II 351.

poslaniku Ivanu de Casamare: « u zemlji plemenitoga muža Kulina bana ... iz cijele zemlje njemu podložne » (77). Prvaci « bosanskih krstjana » u svojoj Izjavi od 8 travnja 1203 kažu: « na prostoru Bosne ... bana Kulina gospodara Bosne ... » (78), a kralj Emerik iste godine piše papi Inocenciju III: « u zemlji Kulina bana ... gospodara one zemlje, sinu naime spomenutoga Kulina » (79). Grgur IX, 10 listopoda 1233, piše banu Ninoslavu, da uzimlje u zaštitu « tvoju zemlju Bosnu » (80). Ivan de Casamare g. 1203 Bosnu zove « kraljevstvom » (81).

I bosanski banovi u svojim ispravama postojano ističu, da je Bosna njihova zemlja, koju su oni naslijedili « od svojih roditelja i praroditelja » (82). Tu zemlju oni posjeduju « po milosti Božjoj » (83), a ne darovanjem kakva kralja. Kulin ban u najstarijoj bosanskoj sačuvanoj povelji kaže: « Ja ban' bos'n'ski Kulin' ... po moemu vladaniju » (84). Ban Ninoslav g. 1228/33 piše: « Az' rab' Božji Matei imenem' ban' bosn'ski ... u moei zemli » (85), a g. 1240 i 1249: « ... po zemle i vladanie moe » (86). Stjepan II Kotromanić g. 1322 sebe zove: « Az' sveti Gr'gur' a zovom' ban' Stipan', sin gospodina bana Stipana, po milosti Božiei gospodin' vsim' zemlam' bosn'skim' i Soli i Usori i Dol'nim' kraem' i Hl'mske zemle gospodin' » (87). Godinu dana kasnije Berislav Skočić piše: « u to vrime k'da biše Stipana bana

(77) « in terra nobilis viri Culini bani ... de tota terra sibi subiecta », VMSM I 15; CDC III 14.
(78) « in territorio Bosne ... presente patrono bano Culino domino Bosne », VMSM I 20; CDC III 24.
(79) In terra Culini bani ... domino illius terre, filio scilicet memorati Culini », VMSM I 22; CDC III 37.
(80) « ... terram tuam de Bosna ... », VMSM I 120; CDC III 388.
(81) Gl. dolje s. 524, b. 48.
(82) Gl. gore s. 246 sl. 278 sl. 303 311 itd.
(83) Gl. dolje b. 87 i 89 te redom u poveljama bosanskih banova i kraljeva.
(84) CDC II 237; OSpom 6; StPov I/1, 2.
(85) N. dj. 7.
(86) CDC IV 386; O Spom 43; StPov I/1, 8 sl.
(87) Thallóczy, *Studien* 7; OSpom 105.

sin' u v'soi Bosni gospodi(n) naibole » ([88]). Ban Tvrtko I g. 1367 naslovljuje se: « Mi Tvr'tko milostiju Božjom' ban' bosn'ski » ([89]). U povelji od 10 travnja veli, da vlada « od ispr'va v' bogomdarovan'niji nam' zemli Bosni », koju on nasljeđuje « od praroditelja kraljevstva mi » ([90]). Slično govore i drugi vladari bosanski.

b) *Bosanski vladari*

Kako se iz navedenih primjera vidi, bosanski vladari sebe nijesu smatrali nadarbenicima ugarsko-hrvatskih kraljeva, nego vladarima Bosne « po milosti Božjoj ». Oni su na upravu zemlje dolazili po pravu nasljedstva od svojih « roditelja i praroditelja » ([91]). Mi smo gore u 11-poglavlju [II 1] dokazali, da svi bosanski vladari od stupanja u ugarsko-hrvatsku državnu zajednicu oko g. 1137 pa do propasti Bosne g. 1463, potječu od iste hrvatske domaće vladarske kuće, koja se od početka 14-st. naziva Kotromanićima ([92]). Bosanski vladari, najprije banovi pa kasnije kraljevi, nastupali su na vladarsku stolicu po hrvatskom zakonu starješinstva ([93]). Nastup novih vladara primao je na znanje i potvrđivao « stanak sve Bosne ». Ugarsko-hrvatski kraljevi nijesu imali prava utjecati na izbor bosanski vladara niti se od njih kada tražilo, da potvrde onoga, koga je bio red po starješinstvu i kojega je « stanak sve Bosne » priznao za vladara.

Ni u svom radu bosanski vladari nijesu nigda tražili pristanak i odobrenje ugarsko-hrvatskih kraljeva. Oni sami u svoje ime, u suglasju i uz odobrenje bosanskih vijeća, podjeljuju milosti svojim podanicima ([94]). Neo-

([88]) Thallóczy, n. dj. 12; OSpom 108.
([89]) OSpom I/1, 72.
([90]) N. dj. 76 sl. i 87.
([91]) Gl. gore s. 409, b. 82.
([92]) Gl. gore s. 242-250.
([93]) Gl. gore s. 219 227-230.
([94]) Redom u poveljama bosanskih banova i kraljeva.

visno se dopisuju i sklapaju ugovore s Dubrovčanima i drugim vanjskim državama ([95]). U poveljama, koje bi tom prigodom izdavali, bosanski vladari nigda ne spominju ugarsko-hrvatske kraljeve.

c) *Stanak sve Bosne*

Bosanski vladari nijesu bili neodgovorni upravitelji zemljom, samodršci, kao bizantski i srpski vladari. U Bosni su se vladari od najstarijih vremena pa do g. 1377 zvali banovi. Banska je čast bila čisto hrvatska ustanova, koja nije bila poznata Srbima niti drugim srednjevjekovnim narodima, osim Madžara, koji su tu čast primili od Hrvata poslije g. 1102 ([96]). Ovo nam govori, da je bosansko državno uređenje nastalo u krilu hrvatske države, prema hrvatskim državnim običajima i pravnim uredbama. I uistinu, kao što su u staroj hrvatskoj državi vladari bili vezani u manjim stvarima na suglasnost dvorskoga savjeta, a u znamenitijim odlukama na sabor cijele Hrvatske ([97]), slično je bilo i u sredovječnoj Bosni. Da bosanski ban, a kasnije kralj, donese pravovaljanu odluku, dotično da izda vjerodostojnu povelju, morao se savjetovati sa svojim savjetom, koji su činili dvorski dostojanstvenici i vlastela, koja bi se desila na dvoru kod donošenja odluke i pisanja povelje. Ovi savjetnici zakleli bi se na povelju i jamčili s vladarem za donesenu odluku i izdanu povelju. Tih vijećnika i kletvenika redovito je bilo sedam, devet ili dvanaest ([98]).

Za veće i znamenitije odluke, kao što su bili potvrda i krunjenje novoga vladara, otuđivanje državnoga zem-

([95]) Ugovori s Dubrovčanima: Kulina bana g. 1189 (gl. gore, s. 223, b. 75), Mateja Ninislava od g. 1228/35 i 1240 i 1249 (gore s. 229), Stjepana II Kotromanića g. 1332 i 1333 (StPov I/1, 43-47; OSpom 117-119). O odnošajima i ugovorima bosanskih vladara s Mlečanima gl. *Listine* I-X.
([96]) O tom sam posebno raspravio u trećem svesku ovoga djela [Mandić, BiH III 33-35].
([97]) O tom pripravljam raspravu pod naslovom: *Hrvatski državno-crkveni sabori za vrijeme narodnih vladara.*
([98]) Gl. StPov I/1, 10 46 80 170 sl. 174 178 245 297, itd.

ljišta i sklapanje ugovora sa stranim državama, vladar je bio vezan na suglasnost bosanskoga sabora ([99]). Taj se u izvorima zove starim hrvatskim nazivom « stanak » ili « sva Bosna » ([1]). Ovaj zadnji naziv nastao je po svoj prilici još u ono doba, kada su po starom hrvatskom običaju na državne i pokrajinske sastanke dolazili svi slobodni Hrvati.

« Stanak sve Bosne » bio je vrhovno zakonodavno i sudsko tijelo u cijeloj banovini, a kasnije kraljevini Bosni. Kako smo vidjeli u 11-poglavlju [II 1], stanak sve Bosne sudio je i vladarima, potvrđivao ih i skidao s prijestolja ([2]). Ugarsko-hrvatski kraljevi nijesu imali nikakav utjecaj na « stanke sve Bosne ». Oni te sabore niti su sazivali, niti su na nje slali svojih izaslanika, niti su potvrđivali zakone i druge odluke, koje bi tu bile donesene. « Stanak sve Bosne » bio je vrhovna suverena ustanova u bosanskoj državi od njezinih prvih početaka do propasti kraljevine g. 1463.

d) *Plemensko ustrojstvo Bosne*

Hrvati su došli na jug kao narodni plemenski savez. Prema hrvatskoj narodnoj predaji i starim izvorima hrvatski narod bio je u početku podijeljen u sedam plemena ([3]), od kojih je svako naselilo jedan dio nove hrvatske domovine, koja se nazvala zemlja Hrvata ili Hrvatska. Jedno od tih plemena, ili jedan njegov ogranak, naselio je sjeveroistočni kut rimske Dalmacije oko gornjega i srednjega toka rijeke Bosne. Po ovoj rijeci nazvala se Bosnom i zemlja, u kojoj se naselila spomenuta plemenska jedinica hrvatska ([4]).

([99]) O tom opširnije u trećem poglavlju trećega sveska ovoga djela.
([1]) Potanje u navedenom poglavlju trećega sveska.
([2]) Gl. gore s. 294 sl. 307 sl. 312, itd.
([3]) Gl. Porphyr. 30 (142); DC 270; Thomas Arch. 7 (26).
([4]) Gl. gore s. 52 sl.

Kao i u drugim hrvatskim zemljama, i u Bosni se tokom cijeloga srednjega vijeka razvijao sav društveni i državni život na plemenskoj osnovi. U početku Hrvati nijesu poznavali osobnoga vlasništva nepokretnih dobara, nego je sva zemlja bila zajednička cijeloga plemena. Ovo je svu plemensku zemlju zajednički iskorištavalo i uživalo. Kada se i u hrvatskim zemljama, pod utjecajem rimskoga i germanskoga prava, stalo dijeliti plemenske posjede na bratstva i pojedine kuće, spomen se na stari zajednički plemenski posjed sačuvao u nazivima « plemenska zemlja », « plemenito », « plemenština » ([5]). Pod tim se razumijevalo potpuno slobodne zemlje, koje su hrvatska bratstva i pojedine kućne zajednice baštinili od negdašnjega zajedničkoga plemenskog posjeda.

Kada se pučanstvo umnožilo, stara su se plemena dijelila i stvarala nova, a usto se svako pleme podijelilo na više župa. Na čelu bratstva, župe i plemena stajao je starješina, kojega su birali članovi odnosne zajednice na općem sastanku po starješinskom pravu, i to uvijek iz iste starješinske kuće.

Na ovako raščlanjenom plemenskom sustavu u staroj hrvatskoj državi, i u sredovječnoj Bosni osnivao se sav upravni i obranbeni život zemlje. Na čelu župe stajao je župski starješina ili župan, na čelu bratstva starješina njegov, na čelu plemena plemenski starješina, a na čelu cijele zemlje ban Bosne. Dužnost obrane svoje zajednice imao je svaki odrastao član. Borci pojedinih župa činili su posebne jedinice, koje su se svrstavale pod svojom plemenskom zajednicom, a ove u općoj bosanskoj vojsci. Na čelu župske jedinice stajao je župan, na čelu plemenske skupine plemenski starješina, a na vrhu sve vojske ban Bosne. S vremenom su navedeni zapovjednici dobili pomoćnike ili zamjenike, iskusne vojskovođe, koji su se zvali župski i plemenski vojvode, dotično vojvoda Bosne.

([5]) O tom potanje u trem poglavlju trećega sveska ovoga djela.

Rodovski župan i starješina plemena imao je na svom području, a ban Bosne po cijeloj zemlji, velikih posjeda, koja su po pravu nasljedstva prelazila s jednoga starješine na drugoga. Te je posjede dotični vladalac obrađivao sa svojom kućnom družinom, sa svojim kmetovima i robovima. Župe i vladarska dobra, koja je Kulin ban g. 1180 osvojio u Donjim Krajima i u Neretvi ([6]), on je po bizantskom pojimanju smatrao svojim banskim dobrima. Te su župe i posjede Kulin i njegovi neposredni nasljednici dijelili i oduzimali po svojoj volji poput bizantskih vojničkih dobara i zapadnih lenskih nadarbina. Ali su nadarbenici u Bosni ta dabra izjednačavali sa svojim starim nasljednim plemenskim dobrima i htjeli ih stalno posjedovati i prenositi na svoje nasljednike. Pokušaj bana Ninoslava, da preko pape uspostavi pravo svojih neposrednih predšasnika ([7]), nije uspio. Poslije njega bosanski vladari daju župe i nepokretna dobra uvijek u nasljednu baštinu: « u didinu ... u viki » ([8]); « u viku vikoma za plemenito » ([9]).

Plemensko uređenje Bosne čisto je domaće i hrvatsko. U sredovječnoj Srbiji nijesu bila poznata plemena, plemensko uređenje države ni rodovski plemenski posjedi ([10]). Tako ni u Ugarskoj. Istina, Madžari su došli u svoju današnju postojbinu razdijeljeni na više krvno srodnih plemena ([11]), ali kada su u Podunavlju osnovali

([6]) Gl. gore s. 221 sl.

([7]) Gl. pisma pape Grgura IX banu Ninoslavu i hrvatskom hercegu Kolomanu od 10 listopada 1233, VMH I 120; CDC III 388 sl.

([8]) Povelja bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića knezu Vukoslavu Hrvatiniću od g. 1322, THALLÓCZY, *Studien* 8; OSpom 105.

([9]) Kralj Dabiša u povelji svojoj kćeri Stani od 26 travnja 1396; gl. gore s. 292, b. 84.

([10]) Ono, što srpski povjesničari pišu o srpskom plemenskom uređenju, većinom je uzeto iz hrvatskih južnih i istočnih krajeva i odnosi se na hrvatsko plemensko uređenje. Gl. JIREČEK - RADONIĆ III 39-74; RADOJČIĆ, *Društveno i državno uređenje.*

([11]) Gl. P. MAGISTER 33 37 46 50; KEZA 165-167.

uređenu državu, poprimili su zapadni feudalni sustav i rodovsko su plemstvo brzo potpuno zamijenili s kraljevskim nadarbenim plemstvom. Po novoj uredbi kralj bi imenovao župana u pojedinim županijama bez obzira na rodove u župi i takve bi često mijenjao. Posjede je dijelio po svojoj volji, iz početka na privremeno uživanje, a kasnije doživotno i u nasljedstvo do izumrća muške loze ([12]).

Na bosansko društveno i državno uređenje ugarski kraljevi nijesu vršili nikakav utjecaj. Taj se je pokraj njih i mimo njih razvijao po domaćim starohrvatskim običajima. O plemenskom uređenju u Bosni, društvenom i državnom, mi ćemo potanje govoriti u trećem svesku ovoga djela.

e) *Gospodarski život, novac i trgovina*

U prva vremena, za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, Bosna je bila, kao i druge hrvatske zemlje, gospodarstveno uglavnom samodostatna i od drugoga neovisna. Sve, što je bilo pučanstvu potrebno, proizvodilo se u domaćem gospodarstvu i kućnom obrtu. Trgavina je bila veoma ograničena, i ta se vršila redovito izmjenom naravnih gospodarstvenih dobara: stoke, prehranbenih namirnica, oruđa i odjevnih predmeta. Novca je malo kolalo u zemlji. Upotrebljavao se uglavnom za kupovanje mirodija, nakita i oružja, naime robe, koja se proizvodila u inozemstvu i uzovila preko jadranskih luka iz Carigrada i drugih stranih država. Za to je služio bizantski srebreni i zlatni novac ([13]). Domaći hrvatski novac prvi je počeo kovati hrvatski herceg Andrija (1196-1204). Novac je bio srebreni, a nosio je natpis: « Andrija herceg Hrvatske » (Andreas D[ux] Cr[oatiae]) ([14]). I njegovi nasljednici, hrvatski hercezi i ba-

([12]) Gl. gore s. 404, b. 46.

([13]) RAČKI, *Nutarnje stanje Hrvatske* 167; ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata* 670 sl.

([14]) RÉTHY, *Corpus nummorum*, br. 197; RENDEO, *Prvi hrvatski novci* 49 i 53; PETROVIĆ, *Dinarići* 167-79.

novi čitave Slavonije, kovali su srebreni novac, koji od sredine 13-st. dobiva naslov « banovac » ([15]). Slavonski banovci kolali su i u Bosni, kako nam svjedoče numizmatički nalazi ([16]). Od toga doba pa sve do danas sačuvao se je u BiH naziv « banovac » za sitni novac.

Posebni novac za kraljevinu Hrvatsku i banovinu Bosnu prvi je počeo kovati Pavao Šubić, « ban Hrvata i gospodar Bosne », i njegov brat Mladen I, « ban Bosne » ([17]). Taj novac nosio naslov: « Dux Paul[us] – Ban[us] Mladen[us] » ([18]). Sličan novac kovao je Pavao I, kada je bosanskim banom bio njegov sin Mladen II ([19]). Poslije pada Mladena II g. 1322 više nitko nije vršio vojvodsku vlast nad Bosnom. Zato je tadašnji bosanski ban Stjepan II Kotromanić sebi prisvojio prava dotadašnjih vojvoda Bosne i sam počeo kovati srebreni novac s natpisom: « Stjepan ban Bosne » (Stephanus Banus B[osnae]) ([20]) Iako je riječima priznavao vrhovništvo ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita I, on i u svom pečatu ističe, da je slobodni gospodar Bosne ([21]), a tako ga nazivaju i drugi ([22]). Poslije Stjepana II Kotromanića svi bosanski vladari kuju svoj vlastiti novac ([23]).

Uporedo s hrvatskim « banovcima » i vlastitim bo-

([15]) Réthy, n. dj. 40-61; Brunšmid, *Najstariji hrvatski novci*.
([16]) Truhelka, *Slavonski banovici*; Isti, *Bosanski, srpski* 389 sl.; Celestin 103.
([17]) Gl. gore s. 241 sl., b. 56-58.
([18]) Rendeo, *Novci Pavla Šubića*.
([19]) Gl. gore b. 17.
([20]) Rendeo, *Novci bosanskih vladara* 673-675; Isti, *Novci bos. banova* 237 sl.
([21]) « Sie + pečat go(spo)d(i)na Stipana bana svobodnoga g(ospodi)na vse zemle bos(a)n'ske, Usorske, Sol'ske i Dolne Kraj-ske i vse zem'le hl'm'ske + ». Pečat se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Njegov otisak donosi: WM XI 235; Thallóczy, *Studien* 273; PHZBiH I 285.
([22]) Magnifico et potenti domino domino Stephano libero principi et domino Boznae ... », Trogirsko vijeće 12 lipnja 1326, CDC IX 296.
([23]) Gl. Rendeo, *Novci bosanskih vladara* 668-684.

sanskim novcem, u Bosni su po nešto kolali mletački dukati, groši i dinari ([24]). Napose je velika uporaba bila dubrovački dinara i poludinara, koji su se počeli kovati oko g. 1337 ([25]).

Madžarski novac nije nigda u Bosni upotrebljavan niti je bio priznat kao službeno plaćevno sredstvo. Rijetke nalaze madžarskoga novca ([26]) na području sredovječne Bosne valja svesti na vojne pohode i kratka vojnička zaposjednuća Bosne ili njezinih nekih dijelova.

Bosanski vladari kovali su novac i stavljali ga u promet bez pitanja i odobrenja ugarskih kraljeva. Te kraljeve oni nigda ne spominju na bosanskim novcima, nego na njih stavljaju svoje vlastite likove i razne simbole kao nezavisni vladari Bosne ([27]). I trgovina između Bosne i Ugarske bila je slaba, može se reći nikakva. Ukratko, u gospodarstvenom i novčanom pogledu sredovječna Bosna bila je potpuno samostalna i neovisna država od Ugarske.

7) - *Sukob sredovječne Bosne i Ugarske*

Početni odnošaji Bosne s ugarskim kraljevima bili su dobri i prijateljski. Djed bana Borića svojevoljno je pristupio državnoj zajednici ugarsko-hrvatskoj oko g. 1137, a kralj te zajednice bogato je nadario toga bana lenskim dobrima u hrvatskoj Slavoniji ([28]). Međutim tokom vremena došlo je do jakih nesporazuma i ratnih sukoba između Bosne i Ugarske. Tomu su bili uzroci s jedne strane nastojanje ugarskih kraljeva, da ojačaju i usredotoče kraljevsku vlast u ugarsko-hrvatskoj zajednici, a s druge strane jačanje « bosanskih krstjana » u Bosni, koji su u borbi za svoj opstanak bili protivni

([24]) N. dj. 670 sl.
([25]) Gl. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika*.
([26]) Rendeo, *Novci bos. vladara* 671 sl.
([27]) N. dj. 674-683.
([28]) Gl. gore s. 401, b. 33.

utjecaju ugarskih kraljeva kao svojih vjerskih neprijatelja. Drugi izvor sukoba s bosanske strane potjecao je od bosanskih nasljednih vladara, koji su po naravi težili za što većom moći i neovisnošću. Različite težnje ugarskih kraljeva i bosanskih vladara u vezi s bošnjaštvom « bosanskih krstjana », stvarali su trajne, često veoma krvave sukobe između Bosne i Ugarske.

Prvi sukob bio je g. 1163, kada je kralj Stjepan III srušio bosanskoga bana Borića ([29]). Ovaj bi ipak sukob mogli nazvati više osobnim sukobom dvojice vladara nego dviju zemalja. Stjepan III g. 1163 pobijedio je svoga strica Stjepana IV i oduzeo mu krunu, pa je bilo naravno, da obori i bosanskoga bana Borića, koji je bio jedan od glavnih stupova pobijeđenoga kralja Stjepana IV. Bosna je pak i nakon ovoga ostala prijateljska s Ugarskom, kako vidimo iz postupka bana Kulina nakon pada bizantske vlasti u Bosni ([30]).

Drugi ratni sukob bio je g. 1222, kada je kaločki nadbiskup Ugrin kao opunomoćenik kralja Andrije II poveo krvavi rat protiv Bosne radi bosanskih krivovjeraca. Bosna je bila u početku pobijeđena, ali kada je došao na vlast sposobni i okretni ban Ninoslav, on je izbacio Ugrina i Madžare iz Bosne ([31]).

Treći rat protiv Bosne vodio je hrvatski herceg Koloman g. 1234/38 pod vjerskom krinkom, ali zapravo da skrši težnje bana Ninoslava za što većom neovisnošću ([32]). Četvrti i peti rat vodio je kralj Bela IV protiv Ninoslava, koji se htio uplitati u hrvatske prilike na Jadranu i sveudiljno pokazivao težnje za samostalnošću ([33]).

Šesti rat, koji je g. 1301/2 vodio Pavao I Šubić, « ban Hrvata » i njegov brat Mladen I protiv bosan-

([29]) Gl. gore s. 219.
([30]) Gl. gore s. 221-225.
([31]) Gl. gore s. 229.
([32]) Gl. gore s. 358.
([33]) Gl. gore s. 359 sl. i 231.

skoga bana Stjepana I Kotromanića i njegova punca bosansko-mačvanskoga vojvode Stjepana Dragutina, više je bio rat između stranke napuljske i mletačke, nego rat između Bosne i kraljevine ugarsko-hrvatske ([34]).

God. 1358 došao je na bosansku bansku stolicu Tvrtko I, mlad, poletan i sposoban vladar. Tada je Ugarskom vladao Ljudevit I Veliki, isto tako nadaren i častohlepan kralj. Ovaj je u početku pokušao bana Tvrtka potpuno skučiti pod svoju vlast. Protiv njega je vodio i rat g. 1363. Ali na koncu je Tvrtko uspio, da se g. 1377 proglasi kraljem i da potpuno zbaci sa sebe vrhovništvo ugarskoga kralja ([35]). Tim je nastao potpuni lom između Bosne i Ugarske.

Ugarsko-hrvatski kraljevi i poslije toga uporno su tražili, da Bosna prizna njihovo vrhovništvo. Kralj Sigismund pokušao je to riješiti na taj način, da bosansku kraljevsku krunu dobije on i njegovi nasljednici, a Kotromanići da nose i dalje samo naslov bana Bosne. To Bosna nije prihvatila ([36]). Tvrtko I i njegovi nasljednici nastojali su samostalno vladati Bosnom, naravno, ukoliko su im to dopuštale vlastite snage. Oni su dapače htjeli, da ugarske kraljeve istisnu iz hrvatskih zemalja i da te okupe oko Bosne ([37]). U tom smislu oni sebi prisvajaju i naslov kralja Dalmacije i Hrvatske, koji su dotle nosili ugarski kraljevi ([38]). Iz sukoba tih težnja s voljom ugarskih kraljeva, da održe staru državnu zajednicu s Hrvatskom, rađaju se trajni sukobi i ratovi između Bosne i Ugarske. Tako 1387 i slijedeće godine Tvrtko I podupire hrvatske ustaše protiv kralja Sigismunda i njegove žene Marije, a g. 1389/90 zauzimlje za se veći dio jadranske Hrvatske i proglasuje se kraljem Dalmacije i Hrvatske ([39]). Iza Tvrtkave smrti ugarski kraljevi u-

([34]) Gl. gore s. 238 sl.
([35]) Gl. gore s. 278-286.
([36]) Gl. gore s. 288 sl. 294.
([37]) Gl. gore s. 289 307 312 321.
([38]) Gl. u naprijed navedenim bilješkama.
([39]) Gl. gore s. 286.

porno nastoje ponovno uspostaviti svoje vrhovništvo u Bosni ([40]). To im donekle i uspijeva radi unutarnje razrožnosti u Bosni i radi opasnosti od Turaka, koja je prijetila toj zemlji. Ali to priznavanje ugarskoga vrhovništva više nije bilo dragovoljno, nego pod silu. Od kralja Tvrtka I pa dalje veze su se Bosne s Ugarskom zasnivale poglavito na međusobnom odnošaju snaga.

8) - *Podloga i korijen ugarskih težnja za Bosnom*

Povjesno je neprijeporna činjenica, da su ugarsko-hrvatski kraljevi od g. 1137/38, kada je Bosna priznala njihovo vrhovništvo, trajno i uporno tražili da održe veze te zemlje s Ugarskom. Oni dapače naglasuju, da su naravni vladari Bosne ([41]). Ove težnje ugarskih kraljeva nijesu se osnivanile na kulturnim i gospadarstvenim razlozima, jer u tom pogledu Ugarska nije imala s Bosnom nego slabih i gotovo nikakvih odnosa. Ni ugarska narodna ni državna prava nijesu mogla biti po srijedi. Madžari, kada su došli u Podunavlje, nijesu naselili Bosnu, niti su je oružjem svojoj državi podložili ([42]). Sva prava ugarskih kraljeva mogla su se osnivati jedino i isključivo na hrvatskim narodnim i državnim pravima te na geopolitičkim vezama Bosne s hrvatskim zemljama. Ugarski su kraljevi znali, da u Bosni stanuje isti hrvatski narod i u jadranskoj i panonskoj Hrvatskoj, i da je Bosna za duga stoljeća činila dio kraljevine Hrvatske i Dalmacije. Radi toga su držali, da manji dio hrvatskoga naroda, onaj u Bosni, ima živjeti zajednički s drugim Hrvatima, i da bosanska čest hrvatske države mora slijediti cijelu kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju, kojom su oni vladali. Oni su usto vidjeli, da su bobosanske zemlje geopolitički tijesno povezane s hrvat-

([40]) Gore s. 288 sl. 294 sl. 312 sl. 321 sl. 323 sl.
([41]) Gl. Obveznicu braće Semkovića kralju Sigismundu 19 VII 1393, Lucius 416; CDH X/2, 178.
([42]) Gl. gore s. 397, b. 8 i 9.

skim panonskim zemljama, dapače da je Bosna središte i srce svih hrvatskih zemalja. Njima je napose bilo jasno, da oni ne će moći trajno i mirno vladati jadranskom Hrvatskom, kolijevkom stare hrvatske države, ako se Bosna izdvoji iz sklopa hrvatske države. Ugarski su dakle kraljevi sva svoja prava na Bosnu osnivali na vezama te zemlje s Hrvatskom. Dok je većina Hrvata njih priznavala svojim kraljevima, oni su smatrali, da imaju pravo i siliti na pokornost hrvatsku manjinu u Bosni, koja se uslijed dinastičkih i vjerskih razloga htjela osamostaliti i posve otrgnuti od ugarsko-hrvatske državne zajednice.

Da su ugarsko-hrvatski kraljevi na osnovu hrvatskih narodnih i državnih prava tražili Bosnu, govore nam i stari suvremeni izvori. God. 1430 kralj Sigismund tražeći pomoć od ugarskoga sabora protiv Bosne, kaže: « Kako zna gospodin palatin Nikola od Gare, i drugi veoma mnogi, zemlje i pokrajine, kao što su Hum, Hlivno, Cetina i druge, koje sada drži zaposjednute kralj Bosne, spomenuti kralj Ljudevit držao je i posjedovao po banu kraljevine Hrvatske » ([43]). God. 1468, 6 veljače, ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin izdaje priznanicu Dubrovčanima na 800 zlatnih florina, koje su platili « za izdržavanje grada našega Počitelja zvanoga u rečenoj kraljevini našoj Hrvatskoj » ([44]). Tvrđava Počitelj ležala je na Neretvi, u sredini današnje Hercegovine. God. 1526, kako piše papinski izaslanik Antun Burgio, kralj Ferdinand I, nasljednik i nosilac starih ugarskih težnja, očekivao je, « da bude proglašen « kraljem Bosne, jer Bosna pripada Hrvatskoj » ([45]).

([43]) « Scit bene d. Nicolaus de Gara palatinus et quam plures alii, quod terrae et provinciae, ut sunt Jalomfeöld, Hlevna, Berzechel et aliae, quae nunc occupatae tenentur per regem Bosniae et Bosnenses, ipso praedicto d. regi Ludovico tenentur, et possidebantur per banum Croatiae ... », Kovaczich I 373; CDH X/7, AB 133.
([44]) DR 628; PHZBiH I 191, b. 7.
([45]) Srkulj 79; Jelenić, *Kultura* I 189.

III

VJERSKA PRIPADNOST SREDOVJEČNE BOSNE I HERCEGOVINE

1. - Današnje zemlje BiH ležale su na području zapadne crkve

1) - *Opća napomena*

Što se tiče stare povijesti kršćanstva, naša namjera nije, da u ovoj raspravi proučavamo pitanje vjerske vrhovne sudbenosti rimskih biskupa kao glave cijele Crkve, kojima tu vrhovnost nije nitko osporavao do Focijeva raskola g. 863. Mi želimo samo povjesno ispitati staru administrativnu podjelu Crkve na patrijaršije i s tim spojenu crkvenu upravu u pojedinim dijelovima rimskoga carstva, koja je uprava bila jako decentralizirana u prvim stoljećima kršćanstva.

2) - *Najstarija administrativna podjela kršćanstva*

Prema državnom uređenju, koje je proveo car Dioklecijan g. 297, rimsko se carstvo dijelilo na 4 prefekture (Istok, Ilirik, Italija i Galija), 13 dioceza i 116 provincija. Prefektura Istoka imala je 5 dioceza: Istok, koji je obuhvaćao Siriju, Palestinu i Mezopotamiju; Egipat s Egiptom i Libijom; Aziju (današnji južni dio Male Azije), Pont (sjeverni dio Male Azije i zemlje istočno i sjeverno od Crnoga mora), te Traciju, koja je obohvaćala istočni dio Balkanskog poluotoka između gore Balkana i Rodopa te Egejskoga i Crnoga mora.

Prefektura Ilirik imala je dvije dioceze, Daciju i Macedoniju, a prostirala se između Rodopa i rijeke Drine, prema tome je obuhvaćala današnju sjevernu i zapadnu Bugarsku, Macedoniju, Grčku, Albaniju, Crnu

Goru i Srbiju. Najzapadniji dio te prefekture činila je provincija Praevalis, koja se prostirala između rijeka Drine, Ibra i Drima u današnjoj Albaniji.

Prefektura Italije imala je tri dioceze: Zapadni Ilirik, Italiju i Afriku. Dioceza Zapadnoga Ilirika, koja se u izvorima često naziva Panonska dioceza, obuhvaćala je 7 provincija: Dalmaciju, Saviju, Prvu (gornju) i Drugu (donju) Panoniju, Valeriju te dvije provincije Norika. Prostirala se zapadno od crte potegnute od Budve na Drinu te njezinim tokom do ušća rijeke Drinjače, odavle ravno na rijeku Kolubaru u današnjoj Srbiji i njezinim tokom do ušća u Savu, zatim rijekom Savom i Dunavom do iznad Beča, odakle se granična crta povijala prema jugoistoku da siđe na rijeku Rašu u Istri, koja je dijelila provinciju Istarsko-venetsku, a tim i diocezu Italije od Zapadnoga Ilirika [1].

Dioklecijanovom razdiobom g. 297 zapadni Ilirik (Illyricum occidentale), dakle zemlje, koje su ležale zapadno od Drine, bio je priklopljen zapadu, a jugoistočni kut Balkana istoku. Prefektura Ilirik (Illyricum orientale) između Rodopa i Drine ostala je po srijedi. Nju je car Konstantin Veliki u svojoj oporuci dodijelio najmlađemu sinu [2], ali je g. 379 ugovorom između careva Gracijana i Teodozija Velikoga dodijeljena caru istoka [3]. Time je istočno rimsko carstvo proteglo svoje granice do rijeke Drine, koja je još od Dioklecijanove razdiobe g. 297 bila granica zapadnih prefektura. Međašnu granicu na Drini smatrao je i rimski svijet stalnom i nepovredivom. Kada je g. 437 Gala Placidija, majka i skrbnica svoga sina Valentinijana III ovoga oženila s Licinijom Eudoksijom, kćeri istočnoga cara Teodozija II, i ovomu ustupila diocezu zapadnoga Ilirika, to se bolno dojmilo cijeloga zapada, kako je zabilježio suvremeni kroničar Kasiodor: « Nevjestu je kupila [Gala Placidija] gubitkom Ili-

(1) Gl. gore s. 22 sl.
(2) Euseb., *Vita Const.* IV 51; Victor 41, 20.
(3) Demougeot 143 sl.; Palanque 5 sl.; Osrogorsky 44 sl.

rika i nastalo je ujedinjenje [ženidba] vladara žalosnom razdiobom provincija » (4).

Kršćanska crkva za prva tri stoljeća, dok su trajali progoni, nije imala nikakvih službenih dodira s državom. Neupravno se ipak koristila državnom organizacijom i pogodnostima, koje je takvo uređenje pružalo za širenje kršćanske vjere. Poslije Jerusalima prva veća kršćanska općina nastala je u Antiohiji Sirskoj, gdje je i sv. Petar stolovao na početku svoga rada. Zarana je došla na glas i aleksandrijska općina, koju je osnovao Petrov učenik Marko. Domalo je poglavar apostola, sv. Petar, prešao u Rim, glavni grad rimske države, i tu postavio vrhovnu stolicu Crkve. I drugi apostoli i širitelji kršćanstva najprije su išli u veće gradove, poimence glavne gradove provincija, a odatle u manja okolna mjesta. Na taj način biskup crkve matice u glavnom gradu provincije dobio je prednost i stalnu vlast nad okolnim biskupima i zarana se počeo nazivati metropolitom. Biskupi u Rimu, Antiohiji i Aleksandriji isticali su se između svih metropolita i vršili su neposredni nadzor i sudbenost nad metropolitima svoga područja. Za razliku od drugih metropolita ova tri biskupa s vremenom su se počeli nazivati patrijarsima. U nadležnost rimskoga biskupa kao patrijarha, spadale su državne prefekture Galije, Italije i Ilirika. U nadležnost aleksandrijskoga patrijarha spadala je dioceza Egipat, a u nadležnost antiohijskoga patrijarha dioceza Istok, tj. Sirija, Palestina i Mezopotamija. Uz navedene patrijarhe posebni su ugled stekli metropoliti glavnih gradova državnih dioceza Azije u Efezu, Ponta u Cezareji Kapadocijskoj i Tracije u Herakliji. Oni su vršili dudbenost nad metropolitima svoje državne dioceze i dobili su s vremenom naziv egzarha (5).

(4) « Nurum denique sibi amissione Illyrici comparavit factaque est coniunctio regnantis divisio dolenda provinciis », CASSIODORUS XI 1, 19 (329). – « datumque pro munere soceri sui totum Illyricum », JORDAN, *Rom.* 11.

(5) Gl. KIRSCH 305.

3) - *Postanak bizantske patrijaršije i njezine težnje*

U Bizantu, malom ali ubavom mjestu na Bosporu, osnovana je jednostavna biskupija koncem trećega stoljeća, koja je bila podložna egzarhu u Herakliji. Na prvom velikom saboru u Niceji g. 325 bizantski se biskup uopće ne spominje (6). Ali čim je Konstantin Veliki g. 330 postavio svoju prijestolnicu u Bizantu, ugled bizantskoga biskupa stao se naglo dizati. Tomu je mnogo pridonio i osnutak stalnoga biskupskoga sinoda, kojemu je predsjedao mjesni bizantski biskup. Ovaj je sinod služio caru kao savjetodavno tijelo u rješavanju čestih sporova istočnih biskupa o crkvenoj nadležnosti i prednosti. Tim se putem bizantski biskup najprije oteo nadležnosti heraklijskoga egzarha, a zatim je prenio njegova prava u Bizant. U drugoj polovici petoga stoljeća sebi je počeo prisvajati i sudbenost egzarha u Cezareji Kapadocijskoj i onoga u Efezu (7).

Da bi svoju čast i vlast ojačali, bizantski su biskupi koncem četvrtoga stoljeća stvorili teoriju, da je rimski biskup došao do svoje časti i vlasti putem državne prednosti, koju je stekao time, što je bio biskup glavnoga grada rimske države. I tako je došlo do kanona trećega na crkvenom saboru u Bizantu g. 381, kojim je bizantskomu biskupu priznato prvo mjesto u časti iza biskupa staroga Rima, jer je Bizant novi Rim, tadašnja prijestolnica rimskoga carstva (8).

Istina, u kanonu drugomu istoga sabora naglašeno je, da se ne diraju stara prava patrijarha u Aleksandriji i Antiohiji, dotično metropolita u Herakliji, Cezareji i

(6) MANSI II 692-96. – O postanku i razvoju bizantske biskupije gl. ORIGENES. *In Rom.* 16, 23 (PG 14, 1289), EUSEBIUS, *Histor. eccl.* 5, 19; HERGENRÖTHER, *Photius* I 15-17; DUCHESNE, *Les anciene évêchés* 375 sl.; KIRSCH, *n. dj.* 305.

(7) Gl. HERGENRÖTHER, *Handbuch* I³ 557-560.

(8) « Constantinopolitanus episcopus habeat priores honoris partes post Romanum episcopum, eo quod sit ipsa nova Roma », *Conc. Constant. an. 381,* can. 3, MANSI III 559.

Efezu ([9]), ali je navedenim kanonom trećim odtvoren put, da bizantski biskup preuzme vlast nad svim biskupima u Istoku. Prvi znatniji korak u tom pravcu učinjen je g. 451 na crkvenom saboru u Kalcedonu, kada je u 28. kanonu zaključeno, da izbor egzarha u Pontu, Aziji i Traciji ima potvrditi biskup carigradske crkve i rediti ih ([10]). Time je, naravno, šutke uzakonjena i podređenost tih egzarha carigradskomu biskupu.

Do ovoga doba bizantski biskupi nijesu još pomišljali na zapadne strane. Rimski biskupi u drugoj polovici 4-st. i početkom 5-st. nesmetano su vršili crkvenu sudbenost u prefekturi Ilirika sve do rijeke Mesne (Nestos) u današnjoj južnoj Bugarskoj, koja je dijelila prefekturu Ilirika od prefekture Istoka. Iz toga doba poznata su pisma pape Siriaka (384-399) solunskom biskupu Aniziju ([11]), te Inocencija I (401-417) i Bonifacija I (418-422) solunskom biskupu Rufu ([12]), papinskim namjesnicima za Ilirik (vicarii S. Sedis pro Illyrico). Prvi put g. 421 pokušao je bizantski biskup Atik (406-425) da putem državne vlasti preuzme crkvenu vlast u prefekturi Ilirika između Rodopa i rijeke Drine. Kada je naime istočni car Teodozije II dobio u svoju vlast prefekturu Ilirika, nagovorio ga je Atik, da izda edikt, da se ubuduće njemu kao baštiniku prava staroga Rima obraćaju biskupi u spornim pitanjima ([13]). Papa Bonifacije I oštro je prosvjedovao protiv toga i car je Teodozije na posredovanje cara Honorija ([14]) opozvao svoju naredbu, pa su rimski biskupi i dalje vršili isključivu crkvenu vlast u prefekturi Ilirika ([15]).

([9]) *Conc. Constant. an. 381*, can. 2, MANSI III 559.

([10]) « ... ut et Ponticae et Asianae et Thraciae dioecesis metropolitani soli, praeterea episcopi praedictarum dioecesum quae sunt inter barbaros, a praedicto throno sanctissimae Constantinopolitanae ecclesiae ordinentur ... », MANSI VII 370.

([11]) Gl. AA I 1 (br. 4-6).

([12]) N. dj. 2 sl. (br. 7-12).

([13]) *Codex Theod.* L. XVI tit. 2 n. 45; *Codex Iust.* I 2.

([14]) Pismo Honorijevo kod HARDOUIN II 1135; HERGENRÖTHER, n. dj. 564 sl.

([15]) Raspis cara Teodozija od g. 421 unišao je u njegov *Kodeks*, a odatle u Justinijanov (gl. b. 13). Opoziv se ni u jednomu *Kodeksu* ne spominje, jer nije imao oblik službenoga edikta.

Ni g. 437, kada je Teodozije II dobio zapadni Ilirik putem sporazuma s caricom Galom Placidijom i njezinim sinom Valentinijanom III ([16]), nije došlo do crkvenih promjena ni u Istočnom Iliriku između Rodopa i Drine, ni u zapadnom Iliriku između Drine i Alpa. Zapadni Ilirik ponovno su otrgnuli od istočnoga carstva dalmatinski vladari Marcelin i njegov sestrić car Nepos († 480). Granica na Drini ostala je i za vlade kralja Odoakra (480/88) i gotskih vladara g. 489-535. Za sve to vrijeme rimski su biskupi vršili neosporivu vlast i u zapadnom i u istočnom Iliriku sve do Rodopskopa gorja. U istočnom Iliriku papu je zastupao njegov vikar u Solunu ([17]), a u zapadnom Iliriku od Drine do Alpa nadbiskup u Saloni ([18]). Kada je u dugim borbama od g. 535 do 555 Justinijan I uništio kraljevstvo gotsko u zapadnom Iliriku i Italiji, uspostavio je upravu i razdiobu države prema starim rimskim uredbama. Zemlje zapadno od Drine podvrgao je prefektu Italije, koji se kasnije nazvao egzarh, a stolovao je u Raveni ([19]). Istočni Ilirik i dalje je ostao zasebna prefektura, ali ovisna izravno od cara u Bizantu.

Na početku gotskoga rata, ili neposredno prije njega, car Justinijan izdao je 14 IV 535 jedanaesti dodatak svomu Zakoniku, u kojem je biskupa svoga rodnoga mjesta Justiniana Prima (Scupi, Uskub, Skoplje), koji je dotle bio metropolit Dardanije, proglasio « nadbiskupom » i podvrgao njegovoj sudbenosti sve metropolije sjeverne prefekture Ilirika od Rodopa do Drine, gdje

([16]) Gl. gore, b. 4.

([17]) Gl. AA I 2-6 (br. 3-31); DUCHESNE, *L'Illyricum ecclesiastique* 548 sl.; HERGENRÖTHER, *Handbuch* I[3] 564 sl.

([18]) Gl. dolje s. 438, b. 4 i 5.

([19]) DIEHL 170 sl., a za njim većinom kasniji pisci, pa i naš Šišić (*Povijest Hrvata* 227), misle, da je car Justinijan I g. 555 Dalmaciju otrgao od zapada i pripojio prefekturi istočnoga Ilirika. Ali to nije ispravno, kako ćemo dokazati u posebnoj raspravi, koju spremamo [Gl. RP 32-50].

se govorilo i službu Božju vršilo latinskim jezikom ([20]). Tu je uključio i provinciju Praevalis između Ibra i Drine te kraj Basianski u istočnom Srijemu (regio Baciensis), koji je tada od cijele Panonije bio jedino u rukama bizantskim ([21]) Ovom Justinijanovom odredbom bila su, naravno, okrnjena stara prava rimske patrijaršije u prefekturi Ilirika. Kada su protiv nove uredbe prosvjedovali pape Agapit (535-536) i Vigilij (537-554), Justinijan je izdao, 18 III 545, novelu 131, u kojoj je priznao papi prvenstvo u cijeloj Crkvi, ali drugo mjesto iza njega doznačio je carigradskom nadbiskupu. Nadbiskupu Prve Justinijane potvrdio je sudbenost nad metropolitima, koje mu je g. 535 podvrgao, ali s tim, da on u svom djelokrugu ima djelovati kao namjesnik (vicarius) rimskoga biskupa, kako se car sporazumio s papom Vigilijem ([22]). Ovom uredbom uspostavljena je papinska neposredna vlast u cijeloj prefekturi Ilirika, ali su na njegovu teritoriju stvorena dva papinska vikarijata: južni u Solunu za biskupije grčkoga jezika, i sjeverni u Justiniana Prima (Skoplje) za biskupije latinskoga jezika ([23]).

U drugoj polovici 6-st. i tokom 7-st. nastale su na Balkanu provalom Slavena i Avara velike političke promjene. U crkvenom pogledu Rim je ostao neodstupno

([20]) Cijeli tekst jedanaeste novele donosi *Priručnik* 167 sl.
([21]) Bassiania, civitas i regio Bassianensis ili Ba(s)ciensis, nalazili su se oko prilike na polovici puta između gradova Taurunum (Zemun) i Sirmium (Srijemska Mitrovica) kod današnjega mjesta Petrovci u Srijemu. Gl. CIL III 417 (br. 3336); TOMASCHEK, *Bassania* 105.
([22]) « ... archiepiscopum Primae Iustinianae nostrae patriae habere semper sub sua iurisdictione episcopos provinciarum Daciae mediterraneae et Daciae ripensis, Privalis (!) et Dardaniae et Mysiae superioris atque Pannoniae [" pars secundae Pannoniae, quae in Ba(s)censi est civitate ", *Nov.* 11], et ab eo hos ordinari, ipsum vero a proprio ordinari concilio, et in subiectis sibi provinciis locum obtinere eum sedis apostolicae Romae secundum ea quae definita sunt a sanctissimo papa Vigilio », *Nov.* 131; *Priručnik* 169 sl.
([23]) DUCHESNE, n. dj. 548 sl.; HERGENRÖTHER, *Handbuch* I³ 565.

na svojim starim pravima. U bogatoj pismenoj ostavštini pape Grgura Velikoga (590-604) ima 21 pismo, koja se odnose na istočni Ilirik, a 16 pisama, koje se odnose na zapadni Ilirik ([24]). Iz njih se nesumnjivo vidi, da su pape kao patrijarsi zapada do toga doba neospotivo vršili patrijarhalna prava i u zapadnom Iliriku do Drine i u prefekturi Ilirika od Drine do Rodopa. Tako je bilo i kasnije. God. 625 papa Honorije I uskraćuje potvrdu metropolitu Nikopolisa u zapadnom Epiru i nalaže mu, da osobno dođe u Rim, da potanje ispita njegovu stvar ([25]). God. 649 papa Martin I skida metropolita u Solunu i naglasuje, da je on podložan apostolskom stolu ([26]). God. 668 papa Vitalijan poništava odluku nadbiskupa Krete, koji je bio skinuo s biskupske stolice biskupa grada Lappa ([27]). Na crkvenom saboru g. 681 i 692 jasno se vidi, da su biskupi istočnoga Ilirika podložni rimskom patrijarhu, a ne bizantskom biskupu ([28]), koji je već od dulje vremena nosio naslov patrijarha istoka i ekumenskoga biskupa ([29]).

Kod ovakva stanja stvari razumljivo je, zašto istočni car Heraklije (610-541) ne šalje misionare iz Carigrada, da obraćaju Hrvate i Srbe, nego traži od pape u Rimu i taj šalje vjerovjesnike i Hrvatima i Srbima, kako je zabilježio carski povjesničar K. Porfirogenet ([30]). Drukčije nije moglo ni biti, budući da je tada i zapadni Ilirik, u koji su se naselili Hrvati, i istočni Ilirik, u kojemu su bili smješteni Srbi, neprijeporno potpadao pod isključivu crkvenu sudbenost rimskoga patrijarha. Carigradski patrijarh nije mogao u te krajeve slati svojih misionara, jer bi to značilo zadirati u tuđa živa prava, koja tada nitko nije osporavao rimskom patrijarhu.

([24]) GREGORIUS M., *Registrum,* u MGH Ep I-II; ByzZ I 532-535.
([25]) MANSI X 581: RegPont I, br. 2010 (1557); ByzZ I 532.
([26]) HARDOUIN III 665 A; MANSI X 833; RegPont 2071 (1605).
([27]) MANSI XI 16 i 99; PL 87, 999; RegPont I 2090 (1614).
([28]) Gl. MANSI XI 190-1026; XII 47-65.
([29]) Gl. pisma Grgura Velikoga od 1 VI 595, GREGORIUS M., V, ep. 41 i 44 sl. MGH, Ep. I 331-344.
([30]) PORPHYR. 31 (148); 32 (154).

Prvi stvarni zahvat carigradskoga patrijarha u područje bivše prefekture Ilirika desio se za vrijeme borba o štovanju slika i kipova svetih. Kada je car Leo III Izaurijevac (717 - 741) započeo borbu protiv kipova g. 727, glavni je otpor našao u rimskim papama Grguru II (715-731) i Grguru III (731-741). Da se osveti papama, car je g. 732 zaplijenio sva dobra rimske crkve (Patrimonium S. Petri) u prefekturi Ilirika, u egzarhatu Sicilije i vojvodstvu Kalabrije i biskupije je u tim krajevima podvrgnuo sudbenosti carigradskoga patrijarha. Carski dekreti o tome se nijesu sačuvali, ali za to znamo iz pisama Hadrijana I od g. 787 ([31]) i Nikole I od 25 IX. 860 ([32]), zatim iz *Notitia Basilii* ([33]) te bizantskih kroničara Teofana ([34]) i Kedrena ([35]).

4) - *Do konačnoga raskola g. 1054 bizantska patrijaršija nije prelazila Budvu ni Drinu*

Šišić misli, da je car Leon g. 732 oduzeo papi i zemlje zapadno od Drine i podvrgao ih carigradskom patrijarhu. Ali to nije ispravno. U izvorima nema nigdje o tome ni najmanjega spomena. Šišić osniva svoje mišljenje uglavnom na bizantskom crkveno-pravnom načelu, naime, « da se granice carigradske patrijaršije imadu pokrivati s državnim granicama, ili drugim riječima, da na vizantijskoj političkoj teritoriji nema i ne može da bude mjesta kojoj tuđoj crkvenoj vlasti, nezavisnoj od cara » ([36]). Ali u našemu pitanju g. 732 nije se moglo

([31]) Mansi XIII 808.
([32]) Nikola I traži jurisdikciju: « per Epirum Veterem, Epirum Novum atque Illyricum, Macedoniam, Thessaliam, Achaiam, Daciam Ripensem Daciamque Mediterraneam, Moesiam, Dardaniam et Praevalim », Mansi XV 162; XVI 59; PL 119, 773; MGHEp VI 438 sl.
([33]) Georgius Cyprius, *Descriptio orbis romani* 27.
([34]) Theofanes, *Chronographia* I 631.
([35]) Cedrenus 800.
([36]) Šišić, *Povijest Hrvata* 289 681-689; Ostrogorsky 132.

govoriti o tom načelu. Te godine Rim je bio još u granicama bizantskoga carstva i pape su priznavale državnu vlast cara Leona III. To se načelo počelo razvijati tek u drugoj polovici 8-st., kada je Italija otpala od Bizanta i pape se stavili pod državnu zaštitu franačkih vladara ([37]).

Mi sigurno znamo, da car Leon g. 732 nije oduzeo papi Istru, Veneciju, teritorij ravenatski i vojvodstvo rimsko, iako su sve te zemlje tada priznavale njegovu državnu vlast. Zašto bi pretpostavljali, da je car tada oduzeo papi Dalmaciju, kada je i ona, kao i navedeni krajevi, g. 732 pripadala istoj bizantskoj upravnoj jedinici, naime ravenatskom egzarhatu? To bi se protivilo starom bizantskom načelu, da se crkvena sudbenost ima pokrivati sa državnom, i da u istoj državnoj jedinici ne budu dvije različite crkvene nadležnosti. Mi smo vidjeli iz slučajeva Teodozija II g. 421 i Justinijana I g. 535, da su bizantski patrijarsi i carevi težili, da protegnu vlast bizantskoga patrijarha do Budve i Drine, dotično na zemlje, koje su oni smatrali, da pripadaju istočnom dijelu rimskoga carstva. U cijeloj pak povijesti Crkve do konačnoga raskola mi ne vidimo nigdje, da bi bizantski patrijarsi težili da dobiju pod svoju vlast zemlje, koje su od starine pripadale italskoj prefekturi i zapadnom dijelu rimskoga carstva. Takav zahvat carigradskoga patrijarha ne bi bio opravdan ni pravedan ni u očima samih tadanjih istočnih biskupa, pa su se toga čuvali i carevi i bizantski patrijarsi.

Da car Leo III g. 732 nije podvrgao carigradskom patrijarhu zemlje zapadno od Drine, imamo nepobitan dokaz u popisima biskupija istočnoga carstva, u takozvanim *Notitiae episcopatuum*. Takvih službenih popisa iz osmoga do jedanaestoga stoljeća ima preko petnaest. Najznamenitije su:

1. *Notitia Georgii Cyprii de Lapathos* ([38]), napisana prvih godina cara Foke (602-610).

([37]) Ostrogorsky 132 sl.; Mandić, *Hrvatski sabor* 19-21.
([38]) Izdao: H. Gelzer, n. dj. 1-56. O vremenu postanka, gl. n. mj. XIII s.

2. *Notitia Epiphanii* ([39]), sastavljena u vrijeme dinastije Heraklijevaca u drugoj polovini 7-st. prije g. 680.
3. *Notitia Antiochena* ([40]), sastavljena prije početka 8-st.
4. *Notitia I,* prerada djela Georgija Ciparskoga sastavljena prije drugoga Nicejskoga sabora g. 787 ([41]).
5. *Notitia VI, Ordo sedium metropolitarum,* iz vremena carigradskoga patrijarha Nikifora (806-815) ([42]).
6. *Notitia VII,* prijepis Epifanijeve Noticije s manjim izmjenama i pogrješkama ([43]).
7. *Notitia VIII, Ordo praesidentiae metropolitarum,* nešto mlađa nego Notitia VI, ali prije nastupa careva Amorejevaca na bizantsko prijestolje (g. 813) ([44]).
8. *Notitia IX, Ordo metropolitarum,* nešto starija nego Notitia VI i VIII ([45]).
9. *Notitia Basilii,* sastavljena prije VIII crkvenoga sabora g. 869 ([46]).
10. *Palaia Taktika,* sastavljena pod konac 9-st. ([47]).
11. *Diatyposis Leonis Philosophi* (886-911), sastavljena početkom 10-st. u suradnji s patrijarhom Nikolom Mistikom (901-907) ([48]).
12. *Notitia episcopatuum Leonis Philosophi* (886-911), sastavljena na osnovu Diatyposis Leonis Phil. ([49]).

([39]) Objelodanio: Gelzer, *Ungedruckte Texte* 534-542. O vremenu postanka, gl. n. mj. 532-542 i 548.
([40]) Objelodanio: Gelzer, *Ungedruckte Bistümerverzeichnisse* 245-298. Gl. isti, *Zur Zeitbestimmung* 559.
([41]) Tiskao: Parthey, *Hieroclis* 55-94. O vremenu postanka gl. Gelzer, *Zur Zeitbestimmung* 362-65 i 556.
([42]) Parthey 145-149; Gelzer, *Zur Zeitbestimmung* 371 356.
([43]) Parthey 150-161; Gelzer, *Ungedruckte Texte* 532; Isti, *Zur Zeitbestimmung* 361 sl. 556.
([44]) Parthey 162-180; Gelzer, n. dj. 356 371.
([45]) Parthey 181-197; Gelzer, *Ungedrckte Texte* 546; Isti, *Zur Zeitbestimmung* 362 s. 556.
([46]) Georgius Cyprius 1-56; Gelzer, *Zur Zeitbest.* 365 sl.
([47]) Georgius Cyprius 1-156; Gelzer, *Zur Zeitbestimmung* 362 sl. 556.
([48]) Gelzer, *Ungedruckte Texte* 549 sl.
([49]) Gelzer, n. dj. 550-559; o vremenu sastavljanja gl. 549 sl. 559-567.

13. *Nea Taktika* iz vremena cara K. Porfirogeneta (911-959) ([50]).
14. *Notitia Johannis Zimisce* (969-976) ([51]).

Navedeni popisi (*Notitiae*) ili su crkveni imenici metropolija i biskupija, sastavljeni od bizantske patrijaršije u crkvene svrhe, ili su carski spisi istih ustanova, sastavljeni za to, da se službenici na carskom dvoru znaju ravnati kod primanja i priredaba u pogledu reda i prvenstva pojedinih metropolita i biskupa. U nekim popisima navedeni su samo metropoliti i neovisni nadbiskupi, ali dobar dio popisa donosi imena i pojedinih biskupija ([52]). Naravno, svaki popis donosi stanje biskupija, kakvo je bilo u doba njegova sastavljanja.

I od tolikih starih, suvremenih popisa biskupija carigradske patrijaršije, sastavljenih u samom patrijaršijskom uredu ili na carskom dvoru od tadašnjih uglednih i dobro upućenih crkvenih i državnih osoba, ni u jednome se popisu ne spominju metropolije ni biskupije zapadno od Budve i Drine, na području negdašnje rimske provincije Dalmacije. Kod jednoga ili drugoga popisa mogla se je dogoditi zaborav. Ali da nijedan od tolikih suvremenih popisa ne spominje ni Split, ni Dubrovnik, ni Zadar, niti druge biskupske gradove dalmatinske, to ne može biti slučajno, kada znamo, da su te biskupije u to doba postojale, a gradovi bili podložni bizantskoj vlasti. U spomenutim popisima od 9-st. pa dalje među drugim metropolijama stalno se navodi Drač i njegove biskupije. Tako bi se navodila i metropolija u Splitu, da je zaista potpadala pod bizantsku patrijaršiju od g. 732 do 925, kako to Šišić tvrdi. Iz popisa biskupija carigradske patrijaršije moramo zaključiti, da područje

([50]) Georgius Cyprius 57-83; Gelzer, *Ungedruckte Texte* 549 sl.; Isti, *Zur Zeitbestimmung* 362 sl. 556.
([51]) Gelzer, *Ungedruckte Texte* XXI 569-572.
([52]) Šišićeva tvrdnja, da *Notitia Basilii* spominje « samo organizovane metropolije, a ne i pojedine biskupije » (Šišić, *Povijest Hrvata* 686) nije ispravna. U toj su Noticiji navedene imenice i pojedine biskupije. Gl. Georgius Cyprius 1-56.

stare Dalmacije, zapadno od Budve i rijeke Drine, nije nikada potpadalo pod sudbenost te patrijaršije, ni prije ni poslije Leona Izaurijca g. 732, dapače ni onda, kada je splitski metropolit g. 863 pristao sa svojim sufraganim biskupima uz carigradskoga patrijarha Focija, koji je odcijepio Istok od Rima. U toj skizmi dalmatinski biskupi ostali su sve do g. 923 (53), ali se vlast carigradskoga patrijarha nije proširila preko Drine, jer je carevom naredbom, prema istočnom običaju, splitska metropolija bila podvrgnuta oglajskoj patrijaršiji. O sudbenosti te patrijaršije nad splitskom metropolijom za vrijeme skizme imamo spomena u tri izvorno sačuvana ulomka službenoga zapisnika pape Stjepana V (885-891), u kojima on kori oglajskoga patrijarha Walperta, što je redio splitskoga metropolita, a nadbiskupu Teodoziju prigovara, što je tražio blagoslov i ređenje od oglajskoga patrijarha, koji mu to zakonito nije mogao dati (54).

Da carigradski patrijarsi nijesu smatrali dalmatinske krajeve pravo svojima ni za vrijeme skizme g. 863/923, vidimo iz toga, što nijedan popis (*Notitia*), koji je nastao u to doba, ne broji dalmatinske biskupije među one, koje su podložne carigradskoj patrijaršiji. Tim su carigradski patrijarsi htjeli pokazati, da oni ni u vrijeme sukoba s Rimom ne će ono, što nije njihovo, što je tuđe, naime ono, što je neprijeporno rimske patrijaršije.

U *Notitia Basilii* te u *Notitia Leonis Philosophi*, dotično u *Nea Taktika,* koje su sastavljene za vrijeme

(53) DABINOVIĆ 151-244, pobija Šišićevo mišljenje, da je Dalmacija došla pod upravu navedene patrijaršije g. 732, ali tvrdi, da je to bilo u dva navrata, g. 811-829 i 868-925. Dokazi, koje Dabinović navodi, govore samo, da su g. 811-829 dalmatinski gradovi bili pod vlašću bizantskih careva, a ne crkveno pod carigradskom patrijaršijom (gl. MANDIĆ, *Hrvatski sabor* 17-19); g. 863-923 dalmatinske biskupije bile su u raskolništvu s Rimom, ali ih bizantska patrijaršija nije smatrala sebi podložnim biskupijama. One su tada priznavale sudbenost raskolne oglajske patrijaršije.

(54) Gl. *Fragm. Reg. Stephani V,* n. 9 24 30, MGH Ep V 338 346 351.

splitske skizme, najzapadnije područje carigradske patrijaršije navodi se dračka metropolija s biskupijama: stefanskom kod Valone, hunavskom između Drača i albanskih gora, Krojom i Lješem (55). Kada je Vasilije II g. 1018 zauzeo zemlje Crvene Hrvatske nakon pobjede nad bugarskim carem Ivanom Vladislavom, drugim nasljednikom cara Samuela, on je proširio dračku metropoliju, a tim i carigradsku patrijaršiju, na zemlje stare rimske provincije Praevalis i pripojio joj dukljanske biskupije: Diokleju, Skadar, Drivast, Bar i Ulcinj (56). Ali ni ovaj put carigradska patrijaršija ne prelazi na prostor stare rimske pokrajine Dalmacije zapadno od Budve i rijeke Drine, iako je tada Gornja Dalmacija do rijeke Cetine bila u vlasti cara Vasilija II (57). U ovom dijelu osvojenih hrvatskih zemalja Vasilije ostavlja onakvo crkveno stanje, kakvo je bio stvorio car Samuel. Ovaj je, naime, kada je g. 989 zauzeo Drač, i odmah iza toga zemlje Crvene Hrvatske, biskupije dračke metropolije pripojio patrijaršiji u Ohridu, ali latinske biskupije splitske metropolije, s rimskim obredom i latinskim jezikom u liturgiji, koje su se nalazile na području Crvene Hrvatske, kao mudar vladar, nije htio podvrgnuti Ohridskoj patrijaršiji, koja je bila bizantskoga obreda sa slavenskim jezikom. Ipak da te biskupije ne budu ovisne od strane splitske metropolije, koja je ostala na području Bijele Hrvatske, koju Samuel nije mogao trajno sebi podložiti, car je izradio kod pape Grgura V (996-999), da je ovaj osnovao novu metropoliju u Dubrovniku za latinske biskupije na području Crvene Hrvatske (58). Car Vasilije II, kada je g. 1018 od Bugara preoteo hrvatske zemlje do Cetine, dukljanske biskupije podložio je Draču (59), a biskupije zapadno od Budve ostavio je dubrovačkoj metropoliji. Dapače g. 1020, ka-

(55) GEORGIUS CYPRIUS 81.
(56) PARTHEY 124 sl. Isto u *Notitia 10,* n. mj. 220 sl.
(57) Gl. gore s. 213; MANDIĆ, *Hrv. sabor* 47.
(58) MANDIĆ, *Osnutak dubrovačke nadbiskupije* 147-161.
(59) Gl. gore b. 56.

da je gotovo sve dračke biskupije podredio Ohridskom arhiepiskopu ([60]), odcijepio je od Drača biskupije Bar i Ulcinj i podvrgao ih dubrovačkom metropolitu. To moramo zaključiti iz bule pape Benedikta VIII od 27 rujna 1022, u kojoj se navađaju te biskupije kao sufragane dubrovačke metropolije ([61]). Nova dubrovačka metropolija, koja je bila izravno podvrgnuta Rimu, zadržala je ovaj svoj teritorij sve do konačnoga rascijepa istočne i zapadne Crkve g. 1054.

Iz svega, što smo dosada rekli, na osnovu suvremenih vjerodostojnih izvora slijedi, da bizantska patrijaršija do konačnoga raskola nije nigda vršila sudbenost na području bivše rimske Dalmacije, zapadno od crte protegnute od Budve na rijeku Drinu, dakle na cijelom prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Ona uopće nije ni išla za tim, da te krajeve prisvoji sebi, koji su bili neprijeporni prostor rimske patrijaršije, gdje je ova od početka kršćanstva pa do raskola g. 1054 vršila isključivu i od nikoga neosporavanu crkvenu sudbenost.

([60]) Gl. Gelzer, *Ungedruckte Bistümerverzeichnisse.*
([61]) Gl. AA I, br. 60, s.16; Mandić, n. dj. 151-155.

2. - Bosansko - hercegovačke zemlje primile su kršćanstvo iz Rima

1) - *Raširenje kršćanstva u rimskoj Dalmaciji*

Prvu vijest o širenju kršćanstva u rimskoj Dalmaciji, koja je tada obuhvaćala cijelu današnju Hercegovinu i svu prastaru Bosnu, nalazimo u drugoj poslanici sv. Pavla svome učeniku Timoteju. Na koncu te poslanice Pavao piše iz Rima, da je Tito, jedan od njegovih glavnih suradnika u širenju kršćanstva, otišao u Dalmaciju, da tu propovijeda Evanđelje ([1]). O uspjehu Titova rada i o stanju kršćanstva u Dalmaciji u prva dva stoljeća nemamo u izvorima nikakve vijesti. Tek sredinom 3-st., kako znamo, Rim je poslao u Dalmaciju misionarskoga biskupa Venancija, koji je bio mučen u Duvnu oko g. 257 ([2]). Pod konac trećega stoljeća Rim je ustanovio u Saloni, glavnom gradu Dalmacije, stalnu biskupsku stolicu. Iz mnogobrojnih kršćanskih iskopina u Solinu, koje je većinom iznio na svijetlo glasoviti hrvatski arheolog Frane Bulić († 1934), poznat je prvi solinski biskup mučenik Dujam († 304) i njegov nećak biskup Primus ([3]). U ovo isto vrijeme u Sisciji (Sciscium, Sisak), glavnom gradu tadanje provincije Savije, djelovao je sisački biskup sv. Kvirin. I u Sirmiju, glavnom gradu donje Panonije, koji je ležao na mjestu današnje Srijemske Mitrovice, morao je zarana biti biskup. Ako ne prije, a ono sigurno prvih godina iza Milanskog edikta o slobodi kršćana od g. 313 bile su osnovane druge biskupije po većim gradovima, kao što su bili: Narona (danas Vid kod Metkovića), Epidaurum (Cavtat kod Dubrovnika), Mursa (Osijek) na Dravi itd.

Prvih godina iza Milanskoga edikta bile su podignu-

([1]) « Titus (abiit) in Dalmatiam », 2 Tim. 4, 10.
([2]) Gl. Bulić - Bervaldi 19-24; Mandić. *Sv. Venancii ili sv. Dujam?* 239-255.
([3]) Bulić - Bervaldi 10-19.

te na čast metropolija: Salona za biskupije u Dalmaciji, a Sirmium za one u Panoniji, obje izravno ovisne od rimske patrijaršije. Iz povjesnih izvora i solinskih natpisa poznato je više solinskih biskupa-metropolita tokom četvrtoga i petoga stoljeća. Osobito je bio znamenit biskup Hezihij (Hesychius), kojemu dne 21 veljače 418 piše papa Zozim i naređuje mu, da papinske odredbe o ređenju klerika i neke druge saopći ne samo biskupima svoga okruga nego i biskupima bližnjih pokrajina (4). Ovo nam pismo kaže, da je papa Zozim biskupa Hezihija smatrao svojim posrednikom, vikarom, u tadašnjoj državnoj diocezi Panoniji ili zapadnom Iliriku. Kako se vidi iz pisma pape Gelazija I solinskom nadbiskupu Honoriju I od 28 srpnja 493 (5) ta je ustanova imala trajnije značenje. Provalom naime, Huna, Gota i drugih barbarskih naroda preko Dunava koncem 4-st. nastale su vanredno teške prilike za Crkvu u zapadnom Iliriku. Da bi mogli iz bliza voditi brigu i pomagati ugrožene biskupije, pape su to povjerili solinskim metropolitima kao svojim vikarima, jer su ti bili najugledniji u cijelom zapadnom Iliriku i najbolje bili zaštićeni od barbarskih napadaja Dinarskim planinama i položajem grada Salone (6).

Znamenit je bio i biskup Stjepan, kojega Dionizije Mali u vrijeme pape Ormuzda (514-523) zove « nadbiskupom » (7). Taj se naslov u ta stara doba davao

(4) « Zosimus episcopus urbis Romae Hesychio episcopo Salonitano ... Proinde nos, ne quid meritis dilectionis tuae derogemus, ad te potissimum scripta direximus, quae in omnium fratrum et coepiscoporum nostrorum facies ire notitiam; non tantum eorum qui in ea [= tua] provincia sunt, sed etiam qui vicinis dilectionis tuae provinciis adiunguntur », CONSTANT I 968-71; PL 56, 571-73; FARLATI II 78; BULIĆ - BERVALDI 29; MATANIĆ 16-19.

(5) GELASIUS I, ep. 5 (PL 59, 30 sl.); BULIĆ - BERVALDI 39 sl.; MATANIĆ 19.

(6) Gl. gore s. 32-47.

(7) « Domino venerando mihi Patri Stephano archiepiscopo Dionysius Exiguus in Domino salutem ... », *Spicilegium cassinense* I 197; PL 67, 139; BULIĆ - BERVALDI 46.

samo najuglednijim metropolitima u kršćanskom svijetu. Bulić - Bervaldi misle, da je bizantski patrijarh dao naslov nadbiskupa solinskom biskupu Stjepanu (8). To je neispravno. Dvadesetih godina šestoga stoljeća Dalmacija s glavnim gradom Salonom nije bila u okviru bizantske države nego u gotskoj državi, koja je tada stala u neprijateljstvu s bizantskim carstvom (9), pa carigradski patrijarh nije imao mogućnosti, da opći sa solinskim metropolitom i da mu daje tako odlične crkvene povlastice. To carigradski patrijarh nije mogao ni učiniti po tadašnjim jasnim crkvenim propisima. U to, naime, vrijeme Dalmacija se nije nalazila na području bizantske patrijaršije, nego na neprijepornom prostoru rimske patrijaršije (10). Najvjerojatnije je, da su naslov « nadbiskupa » počeli upotrebljavati sami solinski biskupi na osnovu legende, koja se u to vrijeme stvorila, naime, da solinska biskupija potječe od apostolske ustanove sv. Petra, koji bi u Salonu poslao za prvoga biskupa svoga učenika Dujma (11). I biskupi drugih uglednih biskupija, koje su vjerovale, da imaju početak u apostolskoj ustanovi, nosile su u to doba naslov « nadbiskupa », kao Ravena i Akvileja (12). Rim je tu legendu i nadbiskupski naslov solinskih biskupa šutke priznao, kako vidimo iz pisma Grgura Velikoga solinskom « nadbiskupu Natalu » od g. 592 (13).

Za poznavanje kršćanskih prilika u tadašnjoj Dalmaciji i Panoniji, a prema tome i u današnjoj BiH, osobito su znameniti crkveni sabori u Solinu g. 530 i 533 (14).

(8) BULIĆ - BERVALDI 50.

(9) Gl. OSTROGORSKY 52-71.

(10) Gl. gore s. 422-436.

(11) Gl. BULIĆ, *Storia e leggenda*; BULIĆ - BERVALDI 14-19.

(12) MARINI, *I papiri diplomatici* 134 (br. 86); AGNELLUS 331; *Chronicon gradense* PL 139, 939-52; MGH SS VII 39-45; MONTICOLO 17-51.

(13) « Gregorius Natali archiepiscopo Salonitano », GREGORIUS I, *Reg.* III 8, MGH, Ep. I 168.

(14) Zaključke tih sabora donosi *Priručnik* 157-164. – Drugi solinski sabor datiran je: « Post iterum atque iterum consulatus

Na prvom saboru g. 530 uz nadbiskupa Honorija II (o. 527-546) saboru prisustvuju biskupi: zadarski, rab-ski, epidaurski (Cavtat), sisački, skradinski, naronski (Vid kod Metkovića), bistujski (stara Zenica u Bosni), i martaritanski ([15]). Na drugom saboru g. 533 osnovane su nove biskupije: Sarsenterum, Mucrum (današnja Ma-karska) i Ludrum (u okolici današnjega Knina). Bulić-Bervaldi ([16]), a za njima Šišić ([17]), misle, da se sijelo nove biskupije Sarsenterum nalazilo na mjestu današnjega Aržana, u sjevero zapadnom uglu imotskoga kotara. Ali to nije nikako vjerojatno. Na drugom solinskom saboru novoj makarskoj biskupiji dodijeljeno je Duvno, a bisku-piji Sarsenterum između drugoga: Novense (Runovići kod Imotskoga) i Dellontinum (Stolac u srednjoj Her-cegovini). Kada bi sijelo biskupije Sarsenterensis bilo u današnjem Aržanu, tada bi makarska biskupija, kojoj je doznačen duvanjski kraj, odsijecala sjedište sarsenter-ske biskupije od njezinih podložnih gradova u Runovi-ćima i u srednjoj Hercegovini. To isto valje reći o mišlje-nju Luke Jelića, koji sijelo biskupije Sarsenterske stavlja u Sržanj kod Šujice, sjeverozapadno od Duvna ([18]).

Lampadii et Oresti » (n. dj. 61). Lampadius i Orestes bili su konzuli g. 530. Izraz « post (consulatum) » označuje drugu godinu njihova konzulstva, naime g. 531, a « (post consulatum) iterum » treću godinu njihova konzulata ili g. 532; « post iterum atque iterum consulatus » naznačuje g. 533; 530 Lampadio et Hore-ste; 531 p(ost) c(onsulatum) Lampadii et Horestis; 532 item p. c. Lampadii et Horestis ... 533 et iterum p. c. superiorum. 534 Paulino (consule), Consularia Italica, Fasti Vind. Posterio-res, MGH-AA IX 332). Slično: Paschale Campanum, n. dj. 332 i 748; Victorius Aquitanus, *Cursus Paschalis,* n. dj. 730 i 732; Consularia Ravennatia, Frick, *Chronica minora* I 418.

([15]) Rački (Thomas Arch. 15, b. 5) i Bulić-Bervaldi 55, nagađaju, da bi biskupija Martaritana mogla biti u mjestu Martar, Mostar. To je nevjerojatno, jer etimološki ime Mostar ne potječe od starovjekovnoga latinskog naziva, nego ima čisto hrvatsku osnovu, a naziv je postao tek sredinom 15-st. Naše mišljenje o sijelu biskupije Martaritanae gl. dolje s. 445 sl.

([16]) Bulić-Bervaldi 55.

([17]) *Priručnik* 156; Šišić, *Povijest Hrvata* 171.

([18]) WM (1900) 202.

2) - *Biskupija Sarsiteron kod Mostara*

Put, za ispravno rješenje ovoga pitanja, pokazuje nam Ravenatski kozmograf, koji navodi jednu unutarnju rimsku cestu, koja je išla od Anderbe do Bistue Vetus. Na toj cesti grad Sarsiteron naznačen je kao treća postaja od Anderbe, a neposredna i najbliža stanica gradu Bistue Vetus ([19]). Već odavna zna se, da je grad Anderba ležao ondje, gdje se danas nalazi grad Nikšić u Crnoj Gori ([20]). Sarajevski arheolog Karlo Patsch utvrdio je g. 1909 na osnovu više natpisa, da se Bistue Vetus nalazilo u da-našnjem selu Varvara (crkva Sv. Barbare) na izvoru ri-jeke Rame u kotaru Prozoru ([21]). Idući, dakle, cestom iz Nikšića preko Neretve u grad Bistue Vetus na izvoru rijeke Rame, grad Sarsiteron nalazio se je kao treće veće mjesto od Nikšića i najbliže gradu Bistue Vetus. Tada, kao i danas, najkraćim putem moglo se doći iz Nikšića na izvor Rame, ili preko Konjica ili preko Mostara. Prva postaja od Nikšića, grad Ausustis [Ad Augustas?], morala je ležati kod današnjega Gackoga; druga, Emanio, kod Zovina Dola, na dnu Nevesinjskoga polja, a treća, Sarsiteron, u blizini Mostara ili Konjica. Ovaj zadnji grad valja isključiti, jer je bio teško pristupačan većem dijelu mjesta nove biskupije, a usto je ležao na granici biskupije Bistue Nova (Zenica), koja je dopirala do Ivan-planine. Na osnovu navedenoga mjesta Ravenat-skoga kosmografa arheolog Tomaschek držao je, da se Sarsiteron nalazio sjeverno od Mostarskoga Blata blizu Goranaca, kojih 7.5 milja sjeverozapadno od Mostara ([22]). To valja otkloniti, jer Goranci nemaju žive vode, koja je bila bitan uvjet za osnutak i život jednoga rimskoga grada. Usto su i Goranci teško pristupačan kraj. Naše

([19]) « item iuxta Burzumon est civitas quae dicitur Medione, Anderba, Ausustis, Emanio, Sarsiteron, Bistue betus (sic!), Mon-tebulsi ... », Ravennas IV 16 (211).

([20]) Gl. Miller, *Itineraria romana* 469.

([21]) Patsch, *Archäol. - epigr. Untersuchungen* 105-115.

([22]) Tomaschek, *Die vor-slawische Topographie der Bosna.*

je mišljenje, da je Sarsiteron ležao na lijevoj obali rijeke Radobolje, desnoga pritoka rijeke Neretve, oko 2.5 milje sjeverozapadno od Mostara ([23]). To je mjesto tada, kao danas Mostar, imalo najbolje, naravne veze sa svim krajevima u Hercegovini, napose s gradovima, koji su bili na drugom solinskom saboru doznačeni biskupiji Sarsiteron. Središte ovoga naselja moralo se nalaziti na zaravanku Radeš i u njegovoj blizini na mjestu, koje se zove Zgrada. Cijeli taj kraj od izvora Radoblje do Smrčinjaka narod danas zove Crkvine ([24]). Ovo rimsko naselje na vrelu Radobolje dosada je ostalo nezapaženo od strane domaćih i stranih arheologa. Na ovome mjestu, od rijeke Radobolje do groblja na Smrčinjacima, trebalo bi kopati i provesti pomna arheološka istraživanja. Krasna i lopata utvrdit će, gdje se je stvarno nalazio biskupski grad Sarsenterum ili po starijem grčkom nazivu Sarsiteron.

3) - *Biskupija « baroensis » istovjetna je s « bistoensis » kod Zenice*

Na početku zapisnika drugoga solinskoga sabora od g. 533 kaže se, da je Honorije I, predšasnik tadanjeg nadbiskupa Honorija II, osnovao biskupiju « in Baroensi ecclesia » ([25]). Šišić misli, da je ta biskupija nosila naslov « ecclesia Baloensis », a njezino sjedište da se nalazilo u gradu Baloe, od prilike ondje, gdje danas leži grad Varcar Vakuf, tj. oko vrelišta Sane, između Ključa i Jajaca ([26]).

([23]) Gl. Dr. N. M., *Gdje je bilo sijelo biskupije Sarsiterensis?*
([24]) Gl. specijalnu kartu « Mostar », koju je izdao Vojni geografski institut u Beogradu g. 1934.
([25]) « propter distantiam ... vestra consecratione merentur sibi alios ordinari pontifices, sicut etiam in Baroensi ecclesia praedecessore vestro b. r. Honorio, est prouide ardinatum, quia in tanta distensione locorum rarius consignationem chrismatis populus renatus adsequitur », Zapisnik II solinskoga sabora, *Priručnik* 161.
([26]) Gl. *Priručnik* 161, b. 1; Šišić, *Povijest Hrvata* 152. Već

S tim sme ne bismo mogli složiti. U saborskom se zapisniku naglasuje, da je biskupija « Baroensis » bila ustanovljena radi njezine velike udaljenosti (« propter distantiam ») od sjedišta drugih biskupija ([27]). Kada bi ta biskupija ležala u blizini Varcar Vakufa, ona ne bi bila daleko od sijela biskupije Bistue Nova, koja se nalazila jugozapadno od današnje Zenice. Nadalje je upadno, da se među biskupijama, koje se spominju i na prvom i na drugom solinskom saboru g. 530 i 533, ne nalazi ime biskupije « Boroensis ». Budući da nije vjerojatno, da biskup jedne nove biskupije ne bi prisustvovao dvama uzastopnim saborima, to biskupiju « Boroensis » valja tražiti među onih osam biskupija, od kojih su biskupi bili prisutni na prvom i drugom solinskom saboru. Naše je mišljenje, da biskupiju « Baroensis » valja istovjetovati s biskupijom Bistoensis. Neki od kasnijih prepivisača našao je u aktima sabora nečitljivo ime biskupije Bistoensis, pa je to pročitao i prepisao kao « Baroensis ». Prema tome bi biskupija u Bistue Nova bila osnovana za nadbiskupa Honorija I, koji nam je poznat iz dva pisma pape Gelazija I iz g. 493 ([28]).

Kako vidimo iz zapisnika solinskih sabora, biskupi pojedinih biskupija brinuli su se za kršćane u svom biskupskom gradu i u užoj ili široj okolici, već prema starim običajima i odredbama crkvenih sabora, koji su se tih vremena često sazivali u Saloni. Sisački biskup vodio je brigu o kršćanima u pokrajini Saviji od Petrove Gore na sjever do rijeke Drave i Mure, i na istok do rijeke Orljave kod današnje Požege. I biskup Bistue Nova (Zenica) imao je prostrano polje rada: cijelu, naime, današnju srednju Bosnu od Kapele do Drine. Njezina razmeđna granica na jugu s dalmatinskim biskupijama tekla je od Vitoroga na Radušu planinu i

su Bulić - Bervaldi (44 i 55) postavljali sijelo biskupije « Baroensis (Baloe) blizu izvora rijeke Sane ».
([27]) Gl. gore b. 25.
([28]) Gelasius, epist. 5 et 6 ad Honorium, Dalmatiae episcopum (PL 69, 30-33).

Bjelašnicu. Na sjeveru bila je ograničena crtom potegnutom od Grmeč planine preko Manjače i Tisovca na Borje-planinu. Radi toga je bistujski biskup na solinskom saboru g. 533 predložio da se zapadni dio njegove biskupije od Kapele do Vranice i Vlašić planine odcijepi i proglasi novom biskupijom (29), što je nadbiskup Honorije odgodio za bolja vremena (30).

Sama solinska nadbiskupija prije drugoga sabora g. 533 imala je široke predjele pod svojom izravnom brigom, i to od današnjega Stoca u Hercegovini do Male Kapele na zapadu. Zemljišni prostor svih triju novih biskupija, Ludrensis, Muccuransis, Sarsiterensis, koje su bile osnovane na drugom solinskom saboru, bio je otrgnut od same solinske nadbiskupije. Ona se dotle brinula za te široke krajeve putem svojih seoskih biskupa, koji su nosili naslov korepiskopa, od kojih jednoga našao se je grobni natpis u Solinu (31). Nakon osnutka navedenih biskupija, solinski je nadbiskup zadržao izravno za se predjele između Cetine i Krke uz more te u nutrini: sinjsku Zagoru, Hlivanjsko i Glamočko polje (32).

4) - *Makarska biskupija g. 533*

Novoosnovanoj biskupiji u Makarskoj povjereni su krajevi današnjih kotara: makarsko-vrgoračkoga, zapadnoga dijela imotskoga kotara te Duvno. O metkovićkoj krajini, gradu Bigeste kod Ljubuškoga i neretvanskom

(29) « Andreas vir venerabilis episcopus Bestoensis ecclesiae dixit: ... ut a loco Capellae et Arena vsque ad has vrbes basilicasque, quae in mea parochia continentur, ad proponendum iisdem locis faciatis episcopum pertinere ... », *Priručnik* 163.

(30) « ... quam diuinitas propitiata concesserit, adhuc unum, ad quem eadem loca pertinere debeant, curabimus ordinari pontificem ... », n. dj. 163.

(31) « Depositio Evgrafi Chore episcopi D. X. K. Novembris », Bulić - Bervaldi 70.

(32) Gl. *Priručnik* 162 sl. i kasnije područje solinsko-splitske nadbiskupije.

prodolju do povrh Čapljine vodio je brigu biskup u Naroni, u današnjemu Vidu kod Metkovića. U današnjemu dubrovačkom kraju i u hercegovačkomu zaleđu do Gackoga vršio je biskupsku dužnost biskup iz Epidaura kod današnjega Cavtata. Njemu su u Hercegovini pripadali kotari: Trebinje, Ljubinje, Bileća i Gacko. Pastiru novoosnovane biskupije u Sarsenterum kod današnjega Mostara bila je povjerena briga za vjernike u današnjim kotarima: Stocu, Nevesinju, Konjicu, Prozoru, Mostaru te u sjevernom dijelu ljubuškoga i u istočnom imotskoga kotara.

5) - *Biskupija « martaritana »*

Na solinskim saboru g. 530 spominje se biskupija Martaritana (« ecclesia Martaritana »). Neki misle, da bi mjesto Martaritana trebalo čitati Cha(r)taritana, kotorska biskupija (33). Mi naslućujemo, da bi se pod tim imenom moglo kriti ime biskupskoga grada « M », koji se nalazio na lijevoj obali Drine kod današnjega mjesta Skelana. Tu je ležalo veliko rimsko mjesto, kojega je ime započinjalo s « M », kako je utvrdio arheolog K. Patsch u više starih natpisa (34). U tom mjestu otkrivena je velika kasnorimska crkva, koja bi mogla biti stolna crkva biskupije Martaritanske. Ako je uistinu u tom kraju postojala biskupija, kako mi mislimo, onda je martaritanska biskupija vršila crkvenu sudbenost u istočnim dijelovima stare Bosne, od Ustikoline do Drinjače, te od Drine do Romanije i Javor planine. Ali i ovdje treba čekati nova arheološka otkrića.

Poslije drugoga solinskog sabora g. 533, a prije g. 591 osnovana je duvanjska biskupija. Najvjerojatnije je, da je ona bila podignuta za mirnih dana Justinove uprave u rimskoj Dalmaciji između g. 555 i 565. Nje-

(33) Šišić, *Povijest Hrvata* 152, b. 74.

(34) Patsch, n. dj. 140-181.

zino područje moralo je biti današnji duvanjski i prozorski kotar, te sjeverni dio ljubuškoga kotara, današnje Rakitno i Polja. Duvanjskoga biskupa Malchusa, upravitelja papinskih dobara u Dalmaciji, spominje Grgur Veliki u svom pismu od 16 ožujka 591 (35).

Za poznavanje crkvenih prilika u našim krajevima na koncu rimsko-bizantske vladavine osobito su značenita pisma pape Grgura Velikoga (590-604). Ima ih šesnaest, koja se odnose na prilike u staroj Dalmaciji (36). Iz njih nedvojbeno razabiremo, da je koncem šestoga i početkom sedmoga stoljeća rimski biskup smatrao Dalmaciju svojim neprijepornim crkvenim područjem, na kojemu je on trajno vršio crkvenu patrijaršijsku sudbenost i tražio od solinskih metropolita dužnu pokornost.

Kako razabiremo iz pisama Grgura Velikoga, kršćanstvo i crkvena organizacija u Panoniji i Dalmaciji bili su u njegovo vrijeme na izumiranju. On ne spominje nijednu biskupiju u unutrašnjosti Dalmacije, ni Bistuensis (Zenica), ni Sarsiterensis (Mostar), ni Martaritana (Skelani?). One su morale propasti u avarskom pustošenju poslije g. 576, a najkasnije u velikom avarsko-slavenskom napadu g. 593-597. Grgur I spominje biskupa u Epidauru (Cavtat) g. 597 (37) i u Diokleji (Podgorica u Crnoj Gori) g. 602 (38). Tada su, dakle, te biskupije još bile nauzgor. Frane Bulić našao je na groblju Marušincu natpis opatice Ivane iz g. 612 (39). To nam kaže, da je Salona (Solin kod Splita), glavni grad rimsko-bizantske pokrajine Dalmacije, bio još na uzgor te godine. Proučavajući solinske natpise i druge pisane izvore Bulić je utvrdio, da je Salona propala g. 614/15 (40), što se danas općenito prima.

(35) Gl. dolje s. 473, b. 84.
(36) Gl. Gregorius I, *Registrum epistolarum*.
(37) N. dj. VIII, ep. 11 (II 14).
(38) N. dj. XII, ep. 10 (II 357); AA I 9 sl.
(39) Gl. Bulić, *Zbornik* 130 e 230.
(40) Bulić, *Sull'anno della distruzione di Salona* 268-304. Gl.

6) - *Pokrštenje Hrvata u jadranskoj Hrvatskoj*

Kada su Hrvati g. 626 stigli na jug kao pogani, našli su kršćansku crkvenu organizaciju potpuno razbijenu i u Panoniji i u Dalmaciji, gdje su se oni naselili. Svi su gradovi na istočnoj obali Jadrana prije toga bili razrušeni, a s njima su propale i kršćanske biskupije. Jedino se održao Zadar, zahvaljujući svojim jakim utvrdama, i Trogir, koji je do toga doba bio odijeljen od kopna širokim kanalom. Kojih desetak godina trebalo je Hrvatima, dok su svladali Avare i potisnuli ih sjeverno od Dunava (41). Čim je tim načinom uspostavljen mir i stalni red na području bivših rimsko-bizantskih pokrajina Dalmacije, Savije i Donje Panonije, okretni i poduzetni ravenatski egzarh Izacije (42) poduzeo je korake, da se ponovno obnovi crkvena organizacija u Dalmaciji i Panoniji. Njemu je kao egzarhu bila povjerena obrana bizantskih interesa protiv Longobarda i Avara u zemljama oko Jadranskoga mora. Kao najveću obranu i oslon protiv novih neprijatelja Izacije je smatrao očuvanje kršćanske vjere i ponovnu uspostavu crkvene organizacije, gdje je ona bila propala. Radi toga je on svim silama pomagao pučanstvo i crkveno poglavarstvo u Istri i Veneciji, da se odupru Longobardima. God. 639 o državnom trošku podigao je stolnu crkvu nove biskupije na otoku Toricello u venecijanskim lagunama, kamo se bilo sklonilo rimsko kršćansko pučanstvo s obližnjega italskog kopna (43).

Egzarh Izacije Hrvate je smatrao prijateljima, jer su oni došli na Jadran na osnovu ugovora i na poziv

BASD (1910) 136-140, te Nodilo, *Historija srednjega vijeka* III 309-314.
(41) Porphyr 31 (148); gl. Mandić, *C. Hrvatska* 246 [Gl. RP 109-144].
(42) O radu egzarha Izacija nalazi se više suvremenih vijesti u *Liber Pontificalis* 328-333. Njegov grobni natpis donosi CIG, br. 9869. Gl. također: Diehl 173.
(43) Natpis kod V. Lazzarini, *Un'iscrizione torcellana del sec. VII*, 2 sl.

Bizanta, da se bore protiv Avara. Radi toga je on za sve vrijeme borba s Avarima izdašno pomagao Hrvate hranom i oružjem, dok nijesu svladali i potisnuli Avare na sjever. To prijateljstvo uzvraćali su i Hrvati Izaciju tako, da su g. 641/42 prešli i Jadran, da mu pomognu osvojiti Sipont i osloboditi srednju Italiju od Longobarda (44).

Izacije s pravom je smatrao, da će Hrvati trajno ostati prijatelji Bizanta samo onda, ako prime kršćanstvo, koje je bilo državna vjera Bizantinaca. Za to je, vjerojatno u sporazumu s papom Honorijem I i ravenatskim biskupom Bonom, odmah nakon smrti vladara Hrvata, koji ih je doveo na Jadran i bio tvrdi pristaša svoje stare slavenske vjere, poslao iz Ravene njemu dobro poznatoga svećenika Ivana Ravenjanina, da obraća Hrvate (45). U to se i jedan dio latinskoga stanovništva stare Salone, koji se bio spasio na otocima, povratio na kopno i osnovao novi grad u Dioklecijanovoj palači u današnjem Splitu. Međutim je g. 640, vjerojatno utjecajem egzarha Izacija, postao papom Ivan IV, dalmatinski izbjeglica, rodom iz Salone (46). Ivanu Ravenjaninu je u to pošlo za rukom obratiti Porgu, novoga vladara Hrvata (47). Potaknuti svim ovim činjenicama, građani novoga splitskoga naselja, stari Solinjani, došli su na misao, da obnove staru solinsku metropoliju u Splitu, koji je ležao samo 4 milje južno od staroga Solina. Prema tadašnjim običajima u Crkvi, Splićani izaberu nadbiskupom Ivana Ravenjanina i zamole svoga zemljaka papu Ivana IV, da ga potvrdi za nadbiskupa i

(44) Gl. PAULUS DIACONUS IV 44 (134 sl.); *Chronica s. Benedicti,* u MGH SS III 200; DC 276.

(45) THOMAS ARCH. 11 (33 sl.) i dolje, b. 49.

(46) Gl. dolje, b. 48.

(47) « A car Heraklije poslavši poslanike dovede iz Rima vjerovjesnike i učinivši između njih nadbiskupa, biskupa, svećenike i đakone, dade krstiti Hrvate, a vladao je tada njima Porga », PORPYR. 31 (148). – Ako Porfirogenet imenice ističe, da su se Hrvati obratili za Porge, tim nam kaže, da se i sam Porga obratio na čelu svoga naroda.

da na nj prenese sva metropolitanska prava stare Salone. Papa Ivan IV mnogo je ljubio svoju staru domovinu i za nju radio. Njegov suvremeni životopisac, sve što je o njemu zabilježio u glasovitom djelu *Liber Pontificalis,* odnosi se na Dalmaciju i Istru. Taj piše, da je Papa Ivan IV poslao u Dalmaciju i Istru opata Martina s mnogo novaca, da otkupljuje robove, koji su dopali u poganske ruke, i da pokupi kosti dalmatinsko-istarskih mučenika i prenese ih u novu crkvu u Rimu, koju je papa podigao uz papinsku residenciju u Lateranu (48). Papa Ivan IV (49), opet u sporazumu s egzarhom Izacijem, kako je bio tadašnji običaj, odobri osnutak biskupije u Splitu i prenese na tu stolicu sva prava negdašnje metropolije u Saloni, obližnjem razorenom glavnom gradu Dalmacije. Kako je zabilježio car K. Porfirogenet, vjerojatno prema izvještajima egzarha Izacija, nadbiskup je Ivan Ravenjanin doveo sa sobom među Hrvate

(48) « Iohannes, natione Dalmata, ex patre Venantio scholastico, sedit ann. I menses VIIII dies XVIIII. Hic temporibus suis misit per omnem Dalmatiam seu Histriam multas pecunias per sanctissimum et fidelissimum Martinum abbatem propter redemptionem captivorum qui depraedati erant a gentibus. Eodem tempore fecit ecclesiam beatis martyribus Venantio, Anastasio, Mauro et aliorum multorum martyrum, quorum reliquias de Dalmatias et Histrias adduci praeceperat, et recondit eas in ecclesia suprascripta, iuxta fontem Lateranensem, iuxta oratorium beati Iohannis evangelistae, quam ornavit et diversa dona obtulit ... », *Liber Pontificalis* I, br. 74 (330); *Gesta pontificum romanorum* I 177.

(49) U svojoj vrijednoj radnji: *Le culte marial en Croatie-Dalmatie médiévale (640-1090)* 631, STJ. SAKAČ tvrdi, da je papa Severin (28 5 - 2 VIII 640) posvetio nadbiskupa Ivana Ravenjanina. Ali tome se protivi *Historia salonitana maior,* koja navodi, da je papa Ivan IV (24 XII 640 - 12 X 642) posvetio nadbiskupa Ivana Ravenjanina: « Joannes patria ravennatum consecratione suscepta a domino papa Ioanne ... », GUNJAČA 198. Severin je vladao samo 2 mjeseca, pa nije vjerojatno, da je u to kratko vrijeme mogao Ivana Ravenjanina pozvati u Rim i rediti. Usto je rimska stolica bila tada u borbi s egzarhom Izacijem, koji je radio oko pokrštenja Hrvata i uspostave solinske nadbiskupije. Ivan IV bio je Dalmatinac i štićenik Izacijev, pa je mnogo vjerojatnije, da je među 18 biskupa, koje je taj papa redio, bio i Ivan Ravenjanin (gl. *Liber Pontificalis* I 328-330).

na područje negdašnje Dalmacije: jednoga biskupa te više svećenika i nižih crkvenih službenika ([50]). Ne znamo, u kojemu se mjestu taj biskup nastanio, ako tada nije bila ispražnjena zadarska stolica, u kojoj se nije utrnuo red biskupa ni za seobe naroda.

Rad na pokrštenju Hrvata nije bio prisilan nego se osnivao na dragovoljnom pristupu. Ipak uspjeh djelovanja Ivana Ravenjanina i njegovih suradnika nije bio neznatan. Primjer vrhovnoga vladara Porge slijedili su mnogi hrvatski velikaši i slobodni ljudi, osobito u Bijeloj Hrvatskoj, kojom je Porga neposredno vladao. Ta se protezala od Zrmanje do Cetine, a u nutrini preko Duvna i Hlivna dopirala je do razvodnih gora rijeke Vrbasa i Bosne, tj. do Komara i Vranice planine.

Da se je kršćanstvo brzo raširilo i u današnjim krajevima BiH, imamo dokaz u jednoj bilješci splitskoga arhiđakona Tome. Govoreći o starom gradu Duvnu (Delmis, Delminium) on napominje, da je i u njegovo doba bila nauzgor jedna crkva u tom mjestu, koju je posvetio sv. German, biskup kapuanski, idući na čelu papinskoga izaslanstva g. 518 u Bizant. To se čitalo u natpisu nad vratima te crkve još u Tomino doba ([51]). Ako se ta duvanjska crkva održala na nogama od početka šestoga do druge polovice trinaestoga stoljeća, znači da je trajno služila svojoj svrsi i da nije bila nigda dugo zapuštena, pa ni za avarsko-slavenskih pustošenja početkom sedmoga stoljeća; drugim riječima, tu su crkvu stari rimski kršćani podržavali sve dotle, dokle je nijesu opet za istu svrhu počeli upotrebljavati obraćeni Hrvati.

Uz Bijelu Hrvatsku kršćanstvo se veoma rano raširilo u Zahumlju, Dukljі i među Hrvatima u Iliriku od rijeke Drima do Vojuše, južno od Valone. Poznato je, naime, da se nadbiskupska stolica u Draču održala to-

([50]) Gl. gore b. 47 te Stj. Sakač, *Ugovor pape Agatona i Hrvata* 1-32; Isti, u *Život* 17 (1936) 100-112.

([51]) « ... ciuitas Delmis, in qua est quedam ecclesia, quam beatus Germanus capuanus episcopus (518-541) consecrauit, sicut scriptum reperitur in ea », Thomas Arch. 13 (39 sl.).

kom cijeloga sedmoga i osmoga stoljeća ([52]), a zarana je bila obnovljena i biskupija u Ulcinju, u Diokleji kod današnje Podgorice, te u Dubrovniku ([53]). Do crkvenih sabora u Splitu g. 925 i 928 na području hrvatske države održalo se ili je nanovo bilo osnovano devet biskupija, i to: metropolija u Splitu te biskupije u Rabu, Krku, Osoru (Veliki i Mali Lošinj), Zadru, Ninu, Stonu, Dubrovniku i Kotoru ([54]). Ninska biskupija, koja se nalazila u tadašnjoj prijestolnici Hrvata, osnovana je oko g. 868, pa ju je splitski sabor g. 928 ukinuo, jer nije postojala od starine. Kako ni stonska biskupija nije postojala u rimsko doba, znači da je ona bila osnovana daleko prije ninske biskupije, dotično, da njezin postanak valja staviti najkasnije koncem osmoga stoljeća. Njezin pak osnutak u tadašnjem glavnom gradu Zahumlja u tako stara vremena govori nam o ranom pokrštenju zahumskih Hrvata.

Čini se, da su i bosanski Hrvati rano primili kršćanstvo. Bosna je već od najstarijih vremena bila samoupravna oblast u hrvatskoj državi na granici između Bijele Hrvatske i Zahumlja, pa je kršćanstvo iz jedne i druge polako prodiralo u Bosnu.

Najdulje su zadržali svoju staru slavensku vjeru Hrvati u Neretvi i panonskoj Hrvatskoj ili Slovinju (Sclavonia). Mlečanin Ivan Đakon piše, da se jedan odličan Neretvanin krstio g. 830 u Mlecima, kada je tamo došao kao izaslanik svoga plemena ([55]). K. Porfirogenet zabilježio je, da su se Neretvani konačno obratili tek cara Bazilija 867 i slijedećih godina ([56]). Radi kas-

([52]) AA I 5-55, br. 49.

([53]) Gl. gore s. 435, b. 55.

([54]) Gl. zapisnike crkvenih sabora u Splitu g. 925 i 928, DC 190-195; *Priručnik* 217-223.

([55]) « Circa haec tempora [ca. an. 830] missus Sclavorum de insula Narrentis ad dominum Johannem ducem veniens, ab eo baptizatus est », Johannes, *Chronicon venetum* 16. Slično: A. Dandolo VIII 3 (172); DC 334.

([56]) Porphyr. 29 (126); DC 370 sl.

noga obraćenja Neretvana drugi Hrvati zvali su njihovu oblast Poganska (Pagania) (57).

7) - *Pokrštenje panonskih Hrvata*

Među panonske Hrvate, koji su stanovali između Save, Drave i Dunava, došlo je kršćanstvo zarana iz južnih hrvatskih krajeva. Ime Ljudevita Posavskoga kršćansko je, koje su mu roditelji dali na krštenju prema imenu najstarijega sina cara Karla Velikoga, Ljudevita Pobožnoga. Ali upravo za vlade Ljudevita Pobožnoga radi mržnje na franačke osvajače panonski su se Hrvati, oni, koji su bili kršteni, povratili na slavensko poganstvo. Njihovo konačno obraćenje valja pripisati sv. Metodu, koji je prema *Žićima* sv. Braće obratio na kršćanstvo narod panonskoga kneza Kocelja g. 867 i slijedećih godina (58) U to su se vrijeme morali obratiti i panonski Hrvati. K. Porfirogenet našao je u carskom arhivu u Bizantu izvještaje, po svoj prilici od stratega u Dalmaciji, početnom pokrštenju panonskih Hrvata, o njihovoj borbi s Francima i otpadu od kršćanstva, te o konačnom njihovu oslobođenju i pokrštenju nakon pogibije Kocelja (59). No Porfirogenet nije pravo razumio te izvještaje, pa je konačno obraćenje panoskih Hrvata pomiješao s dalmatinskim Hrvatima i napisao, da su se ovi, dalmatinski Hrvati, konačno obratili za kneza Porina (60), koji je stvarno bio knez panonskih Hrvata (61). U starim izvješćima u carigradskom arhivu moralo je

(57) « Pogani, koji se u rimskom jeziku zovu Arentani [Neretvani], živjeli su u nepristupačnim, krševićim mjestima nekršteni. Pogani (Paganoi) u slavenskom jeziku zovu se oni, koji nijesu kršteni », Porphyr., n. mj.
(58) *Vita s. Constantini* 15 16; *Vita s. Methodii* 8 (204 227-230); Kos 156 158sl.
(59) Porphyr. 30 (144); Šišić, *Povijest Hrvata* 357.
(60) Porphyr., n. mj.
(61) O tom pišem u raspravi: *Hrvatski narodni vladari, rodoslovlje i redoslijed* [RP 324-367].

biti govora o savskim Hrvatima, s kojima se borio panonski knez Kocelj i u tim borbama poginuo u savskoj Hrvatskoj (62).

I stare hrvatske kronike *Kraljevstvo Hrvata* (63) iz druge polovice 11-st. i *Ljetopis* Popa Dukljanina (64) iz g. 1143/63 pod utjecajem *Žića sv. Ćirila* i *Metoda* pripisuju obraćenje svih Hrvata svetoj Braći, ali to je ispravno samo za savske Hrvate i panonske Slavene uopće.

8) - *Čimbenici ranoga pokrštenja Hrvata*

Ranom pokrštenju Hrvata, osobito onih u Bijeloj i Crvenoj Hrvatskoj te u Bosni, mnogo su pridonijeli brojni ostaci starih iliro-romanskih kršćana. Obično se, naime, misli, da je rimsko i ilirsko romanizirano pučanstvo u Panoniji i u nutarnjoj Dalmaciji bilo potpuno uništeno za divljačkoga rušenja rimskih naselja koncem 6- i početkom 7-st., i da su Hrvati, prema tome, došli u potpuno praznu i nenapučenu zemlju. Ali to nije ispravno. Bogatiji i borbeniji sloj ljudi opirao se je osvojačima i borio, a ukoliko nije mogao izdržati, povlačio se je prema moru, i odatle na otoke i u Italiju. Ali prosti svijet, poimence seljački, ostajao je na svojoj zemlji gledajući se na licu mjesta spasiti, kako je znao bolje. Porfirogenet je zabilježio, da se neki broj Avara spasio pred Hrvatima u planinama Like (65). Tako je moralo biti i po drugim hrvatskim zemljama, osobito u planinskim krajevima (66). Slično se spasavalo od Avara i dru-

(62) Gl. Šišić, *Povijest Hrvata* 357.
(63) Pgl. 9 (48 sl.).
(64) Pgl. 9 (48 sl.).
(65) Porphyr. 30 (142).
(66) O tom nam govore brojna mjesta po svim hrvatskim zemljama, koja svoje ime nose po Obrima (Avarima), koji su u tim mjestima ostali i dugo živjeli kao posebne narodne skupine. Tako: Obrovo u Zatonu kod Dubrovnika, Obrovac na Zrmanji nedaleko Zadra, Obrovac Sinjski povrh Sinjskoga polja, Obro-

gih navalnika staro romansko pučanstvo. Jedan dio povukao se u utvrđena mjesta, kojih je bilo veoma mnogo po cijeloj rimskoj Dalmaciji, i odatle je branio obližnja mjesta. Drugi su se povukli u teško pristupačne planine, i tu su se nastojali spasiti braneći u klancima pristup u planinske doline. O tom se sačuvalo izričitih vijesti u najstarijim hrvatskim ljetopisima. Tako *Kraljevstvo Hrvata* u 6-poglavlju prema nekoj staroj hrvatskoj kronici piše (67): « Tada krstjane ... počeše po goskoj rah i vrsih od gor i [po] tvrjah činiti kako tko mogaše za shraniti se ». U pogl. 7 spominje, kako su neki kršćani, da bi se spasli, na oči prihvaćali slavensko poganstvo ili stvarno prelazili na njihov zakon (68). U tvrđavama i u gorskim skloništima starosjedioci su ostali sve, dok se Hrvati nijesu konačno obratili na kršćanstvo. *Kraljevstvo Hrvata* u poglavlju 9, navodeći riječi najstarijega poznatoga hrvatskoga djela *Methodos*, piše ovo (69): « I u to vrime bi učinjeno veselje veliko meju krstjani i svi oni, ki bihu u tvrjavah i u vrsih gorskih i ki tajahu se i krijahu se i ne povidahu se krstjane, očitovaše se, odvrg[avši] strah ».

Hrvati, kao saveznici i prijatelji Bizantinaca, nijesu uzimali u ropstvo kršćane, koje su zatekli u zemljama, koje su od Avara oslobodili. Ali po tadašnjem međunarodnom pravu svi robovi, koje su Hrvati oteli Avarima, postali su njihov ratni plijen i Hrvati su ih zadržali kao robove, a tih je bilo veoma mnogo. Jedan dio tih robova otkupio je papa Ivan IV g. 641 (70), ali mnogo ih je i dalje ostalo u rukama Hrvata, osobito

vac i Obri kod Ostrošca u konjičkom kotaru, Obra na Glasincu jugoistočno od Sarajeva, Obre istočno od željezničke stanice Čatića na rijeci Trstionici, selo Obrovac sjeverno od Banje Luke, Obrovac i Obrov u Pounju u Bosanskoj Krajini. Dalje gl. Šišić, *Povijest Hrvata* 678 sl.

(67) Mošin, *Ljetopis* 46.

(68) Mošin 47.

(69) Mošin 50.

(70) Gl. gore, b. 48.

ženskih. Mnoge od ovih u to vrijeme bile su već majke po hrvatskim poganskim kućama s djecom do 15 godina. Ove robinje, iako kriomice, čuvale su kršćanstvo i u njemu potajno odgajale svoju djecu i gledale obratiti i svoje muževe, čim bi, naravno, poboljšale i svoj obiteljski položaj.

Kršćanske robinje u hrvatskim obiteljima bile su prvi apostoli širenja kršćanstva među Hrvatima. Ovima su se pridružili brojni kršćani, koji su se bili spasili u tvrđavama i po planinama. Njima su Hrvati kao bivšim podanicima bizantskim priznavali pravo na slobodan život u hrvatskoj državi i s njima su počeli prijateljski općiti odmah od svoga dolaska na jug (71). I Slaveni prve selidbe, koji su dulje vremena živjeli među romanskim kršćanima i mnogi se bili pokrstili, utjecali su na novodošle Hrvate, da brzo upoznaju i prime kršćanstvo. Djelovanju, dakle, kršćanskih robova, preživjelih kršćana i pokrštenih Slavena prve selidbe ima se zahvaliti, da su primjer Porge, vrhovnoga hrvatskog vladara Hrvata, i rad splitskoga metropolite Ivana Ravenjanina i njegovih suradnika, imali brz i velik uspjeh po svim zemljama dalmatinske Hrvatske, pa i u najzabitnijim planinskim krajevima današnje BiH.

Hrvati su, dakle, prvi od svih slavenskih naroda primili kršćanstvo. Njihovo pokrštenje otpočelo je odmah kod njihova dolaska na jug g. 626 najprije privatnim djelovanjem kršćanskih ostataka staroga romanskoga pučanstva, a onda službenim radom biskupa i svećenika, koje je papa poslao iz Ravene na poticaj ravenatskoga egzarha Izacija, predstavnika cara Heraklija I († 641). Pokrštenje Hrvata izvodilo se slobodno i postepeno od druge četvrti sedmoga stoljeća pa do treće četvrti devetoga stoljeća. S konačnim obraćenjem Neretvana u trećoj četvrti toga stoljeća svi su Hrvati prešli na kršćanstvo.

(71) « ... tunc inter eos pace composita, ceperunt Spalatenses [Latini] cum Sclauis [Hrvati]) paulatim conuersari, comertiorum negotia exercere, connubia iungere, ac paccatos eos sibi et familiares reddere », Thomas Arch 10 (33).

U papinskim pismima koncem devetoga stoljeća i u zapisnicima splitskih sabora g. 925 i 928 (72) nema nikakva traga, da bi još tada bilo pogana među Hrvatima. U zaključcima sabora od 928 izričito se veli, da biskupije duvanjska i sisačka imaju mnoštvo vjernika i brojno svećenstvo. Tako je moralo biti i u susjednoj Bosni, posebno u onim hrvatskim krajevima, koji su bili bliže tadašnjim kršćanskim središtima na Jadranskom moru. Sazivljući splitski sabor g. 925 papa Ivan X Hrvate smatra pravim i starim kršćanskim narodom, koje papa zove (73): « posebno vrijednim sinovima svete rimske Crkve » (specialissimi filii sanctae romanae ecclesiae).

(72) DC 187-197; *Priručnik* 213-224.
(73) DC 189; *Priručnik* 216.

3. - Sredovječne B.-H. biskupije bile su podložne Rimu

Na području današnje BiH u rimsko i bizantsko doba prije seobe naroda postojale su biskupije u ovim mjestima: Bistue Nova kod današnje Zenice u Bosni; Delminium, današnje Duvno ili Tomislavgrad; Sarsenterum na izvoru rijeke Radobolje kod Mostara; te vjerojatno biskupija Martaritana u Skelanima na zapadnoj strani Drine (1). Pojedini b. h. krajevi pripadali su biskupijama, koje su imale sijela van današnje BiH, i to u gradovima: Epidaurum (današnji Cavtat), Narona (Vid kod Metkovića), Muccur (Makarska), Salona (Solin kod Splita), Siscia (Sisak). Sve su ove biskupije bile podložne solonskoj metropoliji i preko nje rimskoj patrijaršiji (2). Sjeveroistočni kut današnje Bosne, koji je u rimsko doba pripadao drugoj Panoniji, crkveno je potpadao pod srijemsku metropoliju u gradu Sirmium (današnja Srijemska Mitrovica), koja je također pripadala rimskoj patrijaršiji (3).

Nakon seobe naroda i pokrštenja novodošlih Hrvata, na današnjem području BiH postojale su tokom srednjega vijeka ove biskupije: bosanska, trebinjska, duvanjska i kratko vrijeme srebreničko-visočka. Neki pak dijelovi ovih zemalja pripadali su biskupijama: kotorskoj, dubrovačkoj, makarskoj, splitskoj, kninskoj, krbavsko-modruškoj, zagrebačkoj, pečuhskoj i srijemskoj.

1) - *Bosanska biskupija*

Kako smo gore istakli, u rimsko doba cijeli prostor sredovječne Bosne spadao je u sudbenu nadležnot so-

(1) Gl. gore s. 445 sl.
(2) Zapisnik solinskih crkvenih sabora g. 530 i 533, *Priručnik* 157-164.
(3) Duchesne, *L'Illyricum ecclésiastique* 531-550. Gl. također gore s. 425-436.

linske metropolije. Na tom području nalazile su se biskupije Bistue Nova kod današnje Zenice, a vjerojatno i biskupija Martaritana kod Skelana na lijevoj obali Drine nedaleko od Višegrada. Biskupi tih biskupija prisustvovali su solinskim saborima g. 530 i 533. Ove obje bosanske biskupije propale su za seobe naroda koncem 6-st. (4).

Kada je g. 641 uspostavljena splitska metropolija, ta je preuzela sva prava i dužnosti stare solinske nadbiskupije. Ona se brinula za pokrštenje novodošlih Hrvata na cijelom području negdašnje solinske metropolije, pa i u Bosni (5). Svećenici, koji su bili poslani iz Splita da krste bosanske Hrvate, priznavali su, kako je naravno, splitskoga nadbiskupa za svoga neposrednoga duhovnog strarješinu. Tako i svećenici kasnijih vremena sve, dok nije osnovana posebna bosanska biskupija.

Do pod konac 9-st. bila je većina starih rimskih biskupija obnovljena na području cijele hrvatske države. God. 888 papa Stjepan V posebno je preporučio splitskom metropolitu Teodozju, da kod osnutka novih biskupija ne zanemari upostavu starih biskupija, onih, koje su već negda postojale (6). Ipak iz nama nepoznatih razloga u Bosni nije bila obnovljena stara biskupija niti osnovana nova sve do polovice 11-st. Kako vidimo iz zapisnika crkvenih sabora u Splitu g. 925 i 928 bosanska biskupija nije postojala tih godina (7).

Oko g. 990 bugarski je car Samuel odcijepio Crvenu Hrvatsku i Bosnu od ostale Hrvatske. Na Samuelovu molbu papa Grgur V g. 997 ili slijedeće godine osnovao je u Dubrovniku novu metropoliju, kojoj je

(4) Gl. gores. 45.

(5) Gl. Zapisnike crkvenih sabora solinskih g. 530/33 (gore, b. 2) i splitskih g. 925/28, DC 187-197; *Priručnik* 213-224.

(6) « ... omnes ecclesie, que barbarorum rabie destructe sunt, assiduis precibus, ut restaurentur, imploramus, ita tamen ut in novarum ecclesiarum restauratione neglectus non proveniat antiquarum », *Priručnik* 210.

(7) Gl. gore, s. 43.

podvrgao sve biskupije rimskoga obreda, koje su se nalazile na području hrvatskih osvojenih zemalja. Toj je metropoliji bila podvrgnuta i Bosna (8). God. 1018 bugarsku vlast zamijenili su Bizantinci pod carem Vasilijem II, koji je u Dubrovniku postavio vojničkoga zapovjednika, stratega, za cijelu Crvenu Hrvatsku i Bosnu. Crkvene prilike ostale su i za Bizantinaca iste, kako ih je bio uredio bugarski car Samuel. Izvorno sačuvana bula pape Benedikta VIII od 27 rujna 1022 (9) govori nam, da bosanska biskupija nije bila osnovana do toga doba. Za kršćane u Bosni mogli su se brinuti biskupi u Stonu i Trebinju kao najbliži duhovni pastiri tadašnjoj Bosni. Ali mi mislimo, da je duhovnu brigu za Bosnu vodio neposredno sam dubrovački nadbiskup, kao što je to prije njega činio splitski metropolit.

Od g. 1036 do 1040 Stjepan Vojislav, potomak hrvatskih pokrajinskih vladara u Dukljі, oslobodio je Crvenu Hrvatsku od Bizantinaca. U isto je vrijeme i hrvatski kralj Stjepan I oslobodio Bosnu i ponovno je ujedinio s hrvatskom državom (10). U bizantskim rukama održao se jedino Dubrovnik, gdje je i dalje stolovao bizantski strateg (11) izgubivši sve zemlje na tvrdom kopnu, za koje se prije brinuo. Kada je Bosna bila ponovno ujedinjena s Hrvatskom, ona se i crkveno povratila pod splitsku nadbiskupiju, koja je tada bila jedina metropolija za sve hrvatske zemlje. Četrdesetih godina jedanaestoga stoljeća cijela se Crvena Hrvatska povratila pod vrhovništvo kralja Hrvata, pa su i biskupi južne ili Crvene Hrvatske ponovno priznali metropolitansku vlast splitskoga nadbiskupa. To i konačni

(8) Mandić, *Osnutak dubrovačke nadbiskupije,* u HR (1959) 147-161 [RP 266-83]. Gl. također gore, s. 187 sl.

(9) CDK 104; AA I 16 (br. 60); RegPont I, br. 4042 3080). Gl. Mandić, n. dj. 151, b. 28.

(10) Gl. gore s. 213 sl. i 287-289 te Mandić, *C. Hrvatska* 208-218.

(11) Bizantski pisac Kekaumenos (*Strategicon* 27) spominje bizantskoga stratega u Dubrovniku nešto poslije g. 1042. Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 208-216.

rascjep istočne i zapadne Crkve g. 1054, bili su uzrokom, da je dubrovačka metropolija bila ukinuta prije g. 1058 i ponovno podvrgnuta splitskoj metropoliji, kako je bila do g. 997/8 ([12]). U ovom novom razdoblju hrvatske uprave u Bosni bila je osnovana bosanska biskupija.

U sigurno datiranim izvorima bosanska se biskupija prvi put spominje u buli pape Klementa III Viberta od 8 siječnja 1089 ([13]). No ona nije bila tada osnovana, nego je postojala i prije te godine. Navedenom bulom ona je bila samo podvrgnuta novoosnovanoj metropoliji u Baru.

Stvarno najstariji spomen o bosanskoj biskupiji imamo u *Provinciale vetus*, najstarijem poznatom zapadnom popisu metropolija i biskupija katoličke Crkve. Tu se bosanska biskupija, pod imenom grada Bosna (civitas Bosna), navodi među drugim biskupijama, koje su bile podložne splitskoj metropoliji ([14]). Pripadnost bosanske biskupije splitskoj metropoliji spominje i *Provinciale Gervasii Tilberniensis*, napisano za cara Otona IV (1198-1215) ([15]).

Provinciale vetus u današnjem obliku sastavio je opat Milo oko g. 1188, skrojivši ga od mnogo ulomaka, koje je uzeo iz popisa biskupija, sastavljenih u razno doba. U našem stavku među drugim biskupijama spominju se ninska i biogradska biskupija, a nema govora

([12]) Gl. Mandić, *Osnutak dubrovačke nadbiskupije*, HR 9 (1959) 155-158.

([13]) « Dioclensem ecclesiam, Antiuarensem, E(t) catarinensem, Dulciniensem, Suuacinensem, Scodrianensem, Driuastinensem, Polatinensem, Serbie(nensem), Bosniensem, Tribuniensem », AA I 21 (br. 68).

([14]) « Civitates Dalmatie et Croatie sunt num. XX. Metropolis civitas Salona. civitas Jadera. civitas Scandona (!). civitas Tragurium. civitas Belgradum. civitas Arbum. civitas Absara. civitas Vecla. civitas Sissia (!). civitas Ragusium. civitas Catara. civitas Stagnum. civitas Mucrona. civitas Bosna. civitas Dulcimium. civitas Suacium. civitas Antibarum. civitas Delmenia. civitas Nona », *Provinciale vetus*, PL 98, 466.

([15]) N. dj. PL 98, 471.

o kninskoj biskupiji. Biogradska biskupija osnovana je na crkvenom saboru u Splitu g. 1059 ili malo prije ([16]). Kninska pak biskupija osnovana je prije g. 1075. Za ovu je biskupiju hrvatski kralj Zvonimir podigao stolnu crkvu u Kninu i dao je posvetiti g. 1086 ([17]). Prema tome onaj stavak u *Provinciale vetus*, u kojemu se spominje bosanska biskupija, bio je napisan između g. 1058 i 1074. Budući da se bosanska biskupija ne spominje na velikom crkveno-državnom saboru u Splitu g. 1059, na kojemu su prisustvovali svi biskupi Donje i Gornje Dalmacije (episcopi Dalmatiarum), dakle i oni bivše dubrovačke metropolije ([18]), iz toga moramo zaključiti, u vezi s onim, što smo već rekli, da je bosanska biskupija osnovana između g. 1060 i 1074.

Kr. Draganović u vrijednoj raspravi *Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni* tvrdi, da je hrvatski kralj Petar Krešimir IV (o. 1056-1074) htio, « da veže Bosnu, zemlju na rubu svoje prostrane države, s državnim središtem ... osnovavši u Bosni biskupiju, podložnu splitskom metropoliti » ([19]). Petar Krešimir bio je vjeran sin katoličke Crkve i s velikom darežljivošću pomagao je crkvene ustanove i razvoj vjerskoga života u hrvatskim zemljama. Njegovim nastojanjem na crkveno-državnom saboru g. 1059 bila je osnovana biogradska biskupija i obnovljena ona u Makarskoj ([20]). Ipak ne će biti ispravno, da osnutak bosanske biskupije pripišemo poglavito kralju Petru Krešimiru niti političkim pobudama, koje bi ga kod toga vodile. Pravo i dužnost osnivanja novih biskupija u tadašnjoj hrvatskoj državi pripadalo je prema onodobnim crkvenim uredbama splitskom metropo-

([16]) DC 51 sl. 54; Šišić, *Povijest Hrvata* 660.

([17]) DC 112 sl. 146; DCK I 154 (br. 189); Thomas Arch. 15 (45); Barada, *Episcopus Chroatensis* 205-207.

([18]) « (Alexander II) episcopis et regi Dalmatiarum », Mansi XIX 977; DC 51; *Priručnik* 236; gl. Mandić, *Osnutak dubrovačke nadbiskupije* 156 sl.

([19]) PHZBiH I 713.

([20]) DC 51 sl.; Šišić, *Povijest Hrvata* 504; Draganović, *Katolička crkva*, u PHZBiH I 714.

litu u sporazumu s podložnim biskupima na metropolitanskom saboru. Tim saborima prema tadašnjim običajima prisustvovao je i hrvatski kralj s narodnim velikašima i prvi je potpisivao saborske zapisnike. Hrvatski kraljevi imali su gdjekada svoje posebno mišljenje o crkvenim prilikama u državi, kao g. 925 o hrvatskom biskupu i uporabi staroslavenskoga jezika u liturgiji ([21]), ali nigda nijesu crkvi silom namećali svoju volju po uzoru tadašnjih bizantskih careva. Prema tome valja reći, da je splitski nadbiskup Lovro Osorski (1060-99) ([22]) pravi osnovatelj bosanske biskupije. Kako je zabilježio Toma Arhiđakon ([23]): « Lovro je bio rodom Dalmatinac, sitan čovjek, ali snažan duhom. Kada je sjeo na nadbiskupsku stolicu, započe budnom revnošću dizati crkvu u duhovnom i tvarnom pogledu, obilaziti po čitavoj pokrajini podučavajući narod u kršćanskom nauku, i bdjeti kao dobar pastir svom brižljivošću oko pastve nad svojim stadom ».

Lovro je prije bio biskup u Osoru (otok Lošinj) i na crkvenom saboru g. 1059 izabran je za splitskoga metropolita. Papa Nikola II potvrdio je taj izbor i u jeseni g. 1060 dao je Lovru ustoličiti po svom posebnom legatu imenom Teuzo ([24]). Lovro, čovjek velika i otvorena duha, čim se upoznao s vjerskim prilikama u svojoj velikoj nadbiskupiji, morao je odmah uvidjeti, da hitni vjerski interesi puka i svećenstva traže, da se neodgodivo osnuje posebna biskupija u prostranoj i teško pristupačnoj Bosni. Vjerojatno, da je novi nadbiskup bio obaviješten i o tajnom širenju bogomila u

([21]) Gl. Zapisnik crkvenoga sabora u Splitu g. 925, točka XII, DC 192; *Priručnik* 219 sl.

([22]) Lovro Osorski izabran je za splitskoga nadbiskupa g. 1059 i od pape potvrđen g. 1060. Zadnji se put u izvorima spominje g. 1095 (gl. DC 54 59 159 i 214). Splitski arhiđakon Toma napisao je njemu u pohvalu cijelo dugo poglavlje 16, *Historia salonitana* 16 (47-56).

([23]) Thomas Arch 16 (47).

([24]) N. mj. Papinski legat Teuzo spominje se u hrvatskim dokumentima g. 1060 i 1075, DC 59 i 99.

Bosni ([25]), što je još više činilo nužnim prisutnost vlastitoga biskupa u tom kraju. Radi toga je nadbiskup Lovro na jednom od prvih crkvenih sabora između g. 1060 i 1074 osnovao novu bosansku biskupiju i odredio joj središte u sredini zemlje, u mjestu, koje se zvalo (Vrh) Bosna, civitas Bosna.

Bosanska biskupija ostala je pod splitskom metropolijom od svoga osnutka g. 1060/74 do g. 1089. U to je g. 1074 dukljanski vladar Mihajlo otrgnuo Crvenu Hrvatsku od Bijele Hrvatske ([26]). Njegov sin kralj Bodin oteo je Bijelim Hrvatima oko g. 1088 i Bosnu ([27]). Da bi što jače osamostalio novu državu, kralj Bodin isposlovao je od protupape Klementa III Viberta bulu, kojom je ovaj odcijepio od splitske metropolije i podvrgao novoj metropoliji u Baru sve biskupije, koje su se nalazile u Bodinovu kraljevstvu, među njima i bosansku biskupiju ([28]). Spomenuta bula nosi nadnevak od 8 siječnja 1089. Tim je bosanska biskupija prešla ispod splitske metropolije pod vlast one u Baru. U ovisnosti od barske metropolije ostala je bosanska biskupija za prvoga barskoga metropolite Petra († o. 1110) i za njegova neposrednoga nasljednika nepoznatog imena te za nadbiskupa Ilije, kojega je imenovao papa Kalikst II na 4 siječnja 1124 ([29]). Kada se oko g. 1137, za vrijeme

([25]) Bogomilsko krivovjerje raširilo se u Bosni sedamdesetih godina 10-st. i tu je početkom 11-st. bila ustanovljena novomanihejska « crkva Hrvatska ili Bosanska » (ecclesia Sclavoniae seu Bosnae) na čelu s « didom - episkupom ». Bogomilskomu pitanju u Bosni posvetio sam cijeli drugi svezak ovoga djela, koji će nositi naslov: *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* [Izdano u Chicago 1962].

([26]) Gl. gore s. 336-342; Mandić, *C. Hrvatska* 56-65.

([27]) Gl. gore s. 339, b. 64.

([28]) Bula Klementa III Viberta *Quia diuina pietas* od 8 siječnja 1089: « Petro Dioclensis sedis archiepiscopo » izdana je na molbu « Bodini regis Sclauorum gloriosissimi », Kehr 148 sl. U izvadcima kod AA I 21 (br. 68).

([29]) Bula pape Kalista II od 4 I 1124 upravljena je: « Elie sancte Dioclitane atque antibarensis ecclesie archiepiscopo » Pflug-Harttung II 242; AA I 81, 27. – Šufflayevi prigovori protiv

dinastičkih borba u Crvenoj Hrvatskoj, Bosna odcijepila od Duklje i priključila zemljama ugarsko-hrvatskog kraljevstva ([30]), bosanska se je biskupija povratila i crkveno pod splitsku metropoliju.

Iza smrti barskoga nadbiskupa Ilije, nešto prije g. 1153, barska metropolija bila je dokinuta i njezine biskupije podvrgnute dubrovačkoj nadbiskupiji ([31]). Među tim biskupijama ne spominje se Bosna ni u papinskim bulama g. 1153, ni g. 1158, ni g. 1167 ([32]). Za sve to vrijeme bosanska biskupija bila je u sklopu splitske metropolije. Splitski nadbiskupi još g. 1192 od pape Celestina III i g. 1207 od kralja Andrije II dali su potvrditi, da bosanska biskupija pripada splitskoj metropoliji ([33]). U papinskim bulama od g. 1022 do g. 1167 uvijek se je spominjala biskupija kraljevstva Srbije (regnum Serviliae) ([34]) među onima, koje su bile podložne dubrovačkoj metropoliji, ali to se nije ticalo Bosne. Istom kada je dubrovačkom nadbiskupu Tribunu g. 1189 uspjelo unijeti u službenu papinsku bulu tumačenje: « što je Bosna » (regnum Servilie, quod est Bosna) ([35]), bila je time bosanska biskupija službeno podvrgnuta dubrovačkoj metropoliji. Stvarno pak odcijepljenje bosanske biskupije od splitske metropolije bilo je izvršeno već koju godinu prije toga, jer se ime bosanskoga biskupa ne nalazi među imenima biskupa, koji su prisustvovali crkvenom saboru u Splitu g. 1185 ([36]). Ova

ispravnosti ove bule nijesu osnovani. Gl. Mandić, *C. Hrvatska* 30, b. 35.

([30]) Gl. gore s. 217 sl.

([31]) AA I 29 (br. 87); CDC II 70-73; gl. Mandić, *Osnutak dubrovačke nadbiskupije* 159 sl.

([32]) Gl. AA I, br. 29 30 i 32; CDC II 70 sl. 84-86 109-114.

([33]) CDC II 252; III 70 sl. – Šišićeve sumnje o prvoj buli (*Priručnik* 581, b. 1) nijesu potpuno stvarne ni opravdane.

([34]) AA I 16 (br. 60; 28 (br. 83s .l); 29 (87); 30 (91 32 (94); CDC II 36 sl. (br. 35; 52 (51); 70 (74); 84 (82); 111 (105. Gl. Mandić, *Sredovječna Bosna bez Srba* 444-450.

([35]) AA I 34 (br. 103); CDC II 199 207.

([36]) Farlati III 213 sl.; CDC II 192-194.

promjena metropolitanske podložnosti izvršena je oko g. 1184, kako mislimo, s voljom bosanskoga bana Kulina i tadašnjega bosanskoga biskupa, a pod utjecajem novomanihejaca, koji su se tih godina bili u Bosni ojačali i osjećali, da je za njih opasnija splitska metropolija nego dubrovačka. I uistinu na splitskom saboru g. 1185 bili su osuđeni svi krivovjerci ([37]), pod kojima se imalo razumijevati na prvom mjestu novomanihejce, koje je osudio papa Lucij na saboru u Veroni g. 1184 ([38]), dok su u Bosni ban Kulin, a tako sigurno i bosanski biskup, te krivovjerce smatrali dobrim kršćanima ([39]).

U podložnosti dubrovačkom metropolitu ostala je bosanska biskupija od g. 1187 do 1238. U svim papinskim bulama, koje su u to vrijeme bile izdane u korist dubrovačke nadbiskupije, u njezinoj podložnosti spominje se i bosanska biskupija. Prema tadašnjim običajima bosanskoga biskupa biralo je svećenstvo i narod, kojega je predstavljao bosanski ban i zemaljsko plemstvo. O ređenju « izabranoga » bosanskoga biskupa Radogosta u Dubrovniku imamo izvorno sačuvanu ispravu u dubrovačkom arhivu od 4 svibnja 1195 ([40]). Također

([37]) « anathematizauimus omnes sectas hereticorum et eorum complices contra sacrosanctam romanam ecclesiam et eius doctrinam oblaterantes », CDC II 192.

([38]) « Ipse [papa Lucius] et imperator Veronae conuenientes ... communi consilio omnium, qui ibi conuenerant, archiepiscoporum, episcoporum et aliorum principum contra diversas haereses, et earum auctores quibus diversa nomina, diversarum ibidem professio falsitatum, Catharos, Paterenos, et eos qui se tam falso nomine humiliatos, vel pauperes de Lugduno, quam superbo mentiuntur ... jure condemnant », Anonymus Zwetlensis, *Hist. pontif. rom.*, Mansi 22, 492 sl. 400: pismo salzburškoga nadbiskupa Adalberta.

([39]) « Culinus banus Bossinus iniquitati eorum non solum tutum latibulum, sed et presidium contulit manifestum ... ipsos pro catholicis, immo ultra catholicos honoravit, vocans eos autonomas(t)ice christianos », pismo pape Inocencija III ug.-hrv. kralju Emeriku od 11 list. 1200; CDC II 351. – « ... quod eos non hereticos sed catholicos esse credebat », pismo pape Inocencija III od 21 stud. 1202, CDC III 15; gl. III 379.

([40]) « ... pro electo Bosnensis ecclesie, qui ad consecrandum venerit », CDK II 175; CDC II 271.

se izvorno sačuvao zapisnik povelja, koje je dubrovački nadbiskup Ivan dne 11 listopada 1251 ponio sa sobom na crkveno sudište u Peruđu ([41]). Među tim poveljama nalazio se i list o posveti bosanskoga biskupa Bratoslava u Dubrovniku ([42]). U službenom zapisniku crkvenoga sudišta u Peruđi o raspravi, koja se održala u mjesecima ožujku, travnju i svibnju g. 1252 između dubrovačkoga i barskoga nadbiskupa ([43]), stoji, da je bosanskoga biskupa (V)ladimira posvetio dubrovački nadbiskup Leonard (1206-18) ([44]), te da je za nadbiskupa Aringerija (1227-36) tadašnji bosanski biskup svake godine dolazio u Dubrovnik i donosio darove svome metropolitu ([45]). To je bio, kako mislimo onaj bosanski biskup, kojega je g. 1233 po naredbi pape Grgura IX skinuo papinski legat Jakov Prenestinski radi sumnje u njegovo pravovjerje ([46]).

Početkom četvrtoga desetljeća 13-st. prilike su se naglo promijenile. U Rim je stigla optužba, da je tadašnji bosanski biskup došao do svoje časti putem podmićivanja, da je neznalica i da javno brani krivovjerce ([47]). Po svoj prilici ta je optužba došla od novih misionara, dominikanaca, koje je papa Grgur IX poslao u

([41]) CDC IV 460 sl.; AA I 62 (br. 208).

([42]) « cartam consecrationis Bratislavi episcopi Bosnensis », CDC IV 460; AA I 62 (br. 208).

([43]) Gl. AA I 62-67 (br. 211-222).

([44]) « Ladimirus episcopus Bosgnensis ... consecratus est in episcopum in ecclesia S. Marie archiepiscopatus Ragusii a domino Leonardo archiepiscopo Ragusino », AA I 65 (br. 214).

([45]) « tempore domini Arringerii archiepiscopi Ragusii episcopus Bosgnesis uisitauit et uisitare consueuerat singulis annis ecclesiam Ragusinam tamquam suam metropole(m) », AA I 65 (br. 214). O donašanju darova nadbiskupu svake godine gl. n. mj., b. 3.

([46]) CDC III 379 sl.

([47]) « episcopi de Bozna ... Idem enim, sicut accepimus ... litteralis expers scientiae, ac hereticorum publicus defensor, per quemdam manifestum hereticum simonie uitio mediante se in episcopum procurauit assumi », pismo pape Grgura IX kaločkomu nadbiskupu i zagrebačkomu biskupu od 5 lipnja 1232, CDC III 362.

Bosnu nakon neuspjeha križarske vojne, koju je g. 1222/1225 bio organizirao nadbiskup Ugrin ([48]). Na 5 lipnja 1232 papa je povjerio kaločkom nadbiskupu i zagrebačkom biskupu, da ispitaju optužbu ([49]). Istraga je ispala nepovoljno po bosanskoga biskupa. Radi toga je papa Grgur IX pismom od 30 svibnja 1233 naredio svomu legatu u Ugarskoj, Jakovu Prenestinskomu, da bosanskoga biskupa skine i da imenuje 2, 3 ili 4 nova biskupa ([50]). Jakov je papin nalog izvršio tako, da je imenovao samo jednoga biskupa, i to Ivana Nijemca (Johannes Teutonicus), tadašnjega dominikanskoga provincijala u Madžarskoj ([51]). Kada se taj nakon kratkog vremena zahvalio, na prijedlog hercega Kolomana i njegovih crkvenih savjetnika, papa Grgur IX svojim pismom od 26 travnja 1338 naredio je, da se novim bosanskim biskupom imenuje dominikanac Ponsa, rodom Madžar ([52]). Za njega papa veli: « hoćemo da bude podložan samo Apostolskoj stolici do naše daljnje odluke » ([53]). Tim je bosanska biskupija bila privremeno izuzeta ispod sudbenosti dubrovačkoga nadbiskupa. U to je novi biskup Ponsa podnio tužbu protiv dubrovačkoga nadbiskupa, da je taj znajući redio krivovjerca za bosanskoga biskupa, kojega je g. 1233 skinuo papin legat Jakov Prenestinski ([54]). U isto su vrijeme ugarski kralj Bela IV i kaločki nadbiskup Bernard papi podnijeli molbu, da se bosanska biskupija podvrgne kaločkoj metropoliji, koja ima zemaljsku vlast nad Bosnom, i jedina je u stanju da silom satre krivovjerje u toj zemlji ([55]). Svojim pismom od 20 srpnja 1246 papa je povjerio

([48]) Gl. gore s. 191 i 227 sl.

([49]) Gl. gore s. 260, b. 47.

([50]) Gl. dolje s. 477, b. 3.

([51]) Gl. dolje s. 477 sl.

([52]) Dolje s. 478.

([53]) « ... frater Ponsa de ordine Predicatorum ... quem soli apostolice sedi usque ad beneplacitum nostrum volumus haberi subiectum », VMH I 162; CDC IV 57.

([54]) Gl. dolje s. 478, b. 11.

([55]) VMH 201; CDC III 397 sl.

istragu o toj tužbi benediktinskomu opatu Svetoga Martina Panonskoga i još dvojici ugarskih svećenika ([56]). Ta je istraga ispala nepovoljno po dubrovačku nadbiskupiju, jer je papa Inocencije IV bulom od 26 kolovoza 1247 naredio, da se bosanska biskupija odcijepi od Dubrovnika i stalno podvrgne metropoliji u Kaloči ([57]), kojoj je bila podložna i zagrebačka biskupija. Od tada pa do u novije doba bosanska je biskupija trajno ostala pod kaločkom metropolijom.

2) - *Trebinjska biskupija*

Trebinjska biskupija nije postojala za vrijeme splitskih sabora g. 925 i 928. Do toga doba o kršćanima u Travunji vodili su brigu biskupi kotorski i dubrovački, od kojih je prvi imao svoju biskupsku stolicu na istočnom, a drugi na zapadnom rubu te oblasti. Kao susjedni biskupi njih su oba vršili crkvenu vlast po cijeloj Travunji. Radi toga je crkveni sabor u Splitu g. 925 u 8 kanonu zaključio, da dubrovački i kotorski biskup pravednim nožem razdijele Travunju između sebe, ali tako, da i u buduće svaki od njih vrši crkvenu sudbenost u cijeloj oblasti, kada jedan od njih umre, dok mu ne bude imenovan nasljednik ([58]).

U prvim dakle stoljećima srednjega vijeka, u Travunji, na području trebinjske biskupije, vršili su duhovnu vlast biskupi dubrovački i kotorski u ovisnosti od splitskoga metropolita. Posebna biskupija u Trebinju osnovana je koncem 10- ili početkom 11-st. u vezi s

([56]) N. dj. i mjesta.

([57]) Farlati VI 98; VMH I 204; CDC IV 322.

([58]) « De episcopis ragusitano et catharitano, quorum manifeste una sedes dignoscitur: ipsam diocesim aequa lance inter se diuidant ita, ut si unus dictae ecclesiae pastor obierit, donec ordinetur episcopus, residuus episcopus ecclesiae ecclesiasticam curam gerat », osmi zaključak crkvenoga sabora u Splitu g. 925, DC 191; *Priručnik* 219.

osnutkom dubrovačke nadbiskupije g. 997/8. Ona se prvi put spominje u izvorno sačuvanoj buli pape Benedikta VIII od 27 rujna 1022 kao jedna od dubrovačkih područnih biskupija ([59]). Kada je ova metropolija između g. 1050 i 1060 bila dokinuta i podvrgnuta splitskoj metropoliji, slijedila ju je i trebinjska biskupija. God. 1078 dukljanski kralj Mihajlo htio je osnovati novu metropoliju u Baru za biskupije, koje su tada bile u njegovoj državi, ali se tomu oprli Dubrovčani tražeći da sjedište metropolije bude u njihovu gradu, jer su sve biskupije Mihajlova kraljevstva već prije pripadale dubrovačkoj nadbiskupiji ([60]). Tek Mihajlovu sinu, kralju Bodinu, uspjelo je isposlovati od pape Klementa III Viberta, da taj bulom od 8 siječnja 1089 podigne Bar na čast metropolije. Novoj metropoliji bile su podvrgnute sve biskupije u Bodinovoj državi, među njima i trebinjska biskupija ([61]). I papa Kalikst II bulom od 4 siječnja 1124, izdanom barskom nadbiskupu Iliji, podlaže trebinjsku biskupiju barskoj metropoliji ([62]).

Kada su u Duklji nastale dinastičke borbe, a splitska metropolija izgubila oslon u izumrloj hrvatskoj vladalačkoj kući Trpimirovića, Dubrovčanima je uspjelo ishoditi u Rimu uspostavljanje dubrovačke metropolije. U papinskim bulama od 28 rujna 1120 ([63]) i 11 rujna 1142 ([64]) nabraja se i biskupija « kraljevstva Travunje » pod Dubrovnikom. To se ponavlja i u bulama od g. 1153, 1158 i 1167 ([65]), itd. God. 1151 bizantski car Ema-

([59]) « Vitali archiepiscopo sancte Epitrabitane sedis e civitate Labusedi in regno Lachomis [Zacholmis, Zahumlje] et Sorbulia et Tribunia vel civitate Katarinensi aut Antivarensi seu Ulcini », Farlati VI 42 sl.; AA I 16 (br. 60).

([60]) Gl. pismo pape Grugra VII « Michaeli Sclauorum regi » od 9 X 1078, Mansi XX 246; Farlati III 150; DC 211 sl.; Mandić, *Osnutak dubrovačke nadbiskupije* 157 sl.

([61]) Gl. gore s. 460, b. 13.

([62]) Gl. gore s. 463, b. 29.

([63]) « ... Zachulmie regnum et regnum Seruilie, Tribunieque regnum ... », AA I 28 (br. 83); CDC II 33.

([64]) AA 28 (84); CDC II 52.

([65]) AA I 29 (87); 30 (91); 32 (94); CDC II 70 85 111.

nuel Komnenac (1143-1180) zauzeo je Duklju i sve zemlje Crvene Hrvatske [66]. On je smatrao Dubrovnik starim bizantskim gradom pa mu išao u svemu na ruku. Oslanjajući se na državnu vlast Dubrovčanima je uspjelo zapriječiti, da barski biskup nakon smrti nadbiskupa Ilije nije više dobio metropolitanski plašt. Dapače pape Anastazije IV (12 VII 1153 - 3 XII 1154) i Hadrijan IV (4 XII 1154 - 1 IX 1159) « očinski su poučili » biskupe bivše barske metropolije, da dubrovačkoga nadbiskupa poštuju kao svoga metropolita [67]. Za to nije htio čuti nijedan biskup bivše barske metropolije, pa ni onaj u Trebinju [68]. Taj je otpor skršen istom g. 1167 i slijedeće, kada je papa Aleksandar II nastupio najoštrijim crkvenim kaznama protiv neposlušnih biskupa [69]. I tako je od g. 1154, dotično g. 1167 trebinjska biskupija došla stalno pod dubrovačku metropoliju [70]. U njezino su područje od današnje BiH spadali kotari: Trebinje, Bileća i Gacko.

3) - *Stonska biskupija*

Sijelo ove biskupije bilo je u Starom Stonu, glavnom gradu sredovječnoga Zahumlja. Područje stonske biskupije protezalo se cijelim sredovječnim Zahumljem, koje je obuhvaćalo današnje kotare: Ljubinje, Stolac, Neve-

(66) Gl. gore s. 345 sl.
(67) « ... Anastasii et Adriani romanorum pontificum, qui super hoc satis paterne vos instruxerunt », pismo pape Aleksandra III biskupima i svećenstvu Gornje Dalmacije od 29 prosinca 1167, AA I 94, 32; CDC II 113.
(68) Gl. pismo pape Aleksandra III biskupima i svećenstvu gornje Dalmacije od 29 XII 1167, AA I 94, 32; CDC II 113 sl.
(69) Gl. prednju bilješku i MANDIĆ, n. dj. 159 sl.
(70) O. Bazilije Pandžić, generalni ljetopisac i arhivar franjevačkoga reda u Rimu, objelodanio je nedavno veoma dobru monografiju o trebinjskoj biskupiji (*De dioecesi tribuniensi et mercanensi*, Roma 1959). Gornji naši redci neka posluže kao nadopuna za najstariju povijest te biskupije.

sinje, Konjic, Mostar i Ljubuški, te općine Zaton, Slano i Ston u kotaru dubrovačkomu [71].

Stonski biskup prisustvovao je crkvenim saborima u Splitu g. 925 i 928 [72]. Kada je g. 997/8 papa Grgur V osnovao novu metropoliju u Dubrovniku za sve latinske biskupije u Crvenoj Hrvatskoj i Bosni, nakon što je bugarski car Samuel osvojio ove zemlje, dubrovačkoj metropoliji bila je podvrgnuta i stonska biskupija. Biskupija Zahumlja (= Ston) izričito se spominje u izvorno sačuvanoj papinskoj buli od 27 rujna 1022 [73]. U to je Stjepan Vojislav, potomak stare hrvatske vladalaške kuće u Dukljі, između g. 1034 i 1040 oslobodio sve zemlje Crvene Hrvatske od bizantskoga gospodstva. On je priznao vrhovnu vlast hrvatskoga kralja Stjepana I (1030 - o. 1056) [74], pa su s tim u vezi sve biskupije Crvene Hrvatske priznale crkvenu sudbenost splitskoga metropolita, među njima i stonska biskupija. Nakon što je i Dubrovnik s cijelom bizantskom Dalmacijom došao u ruke hrvatskoga kralja, bio je i dubrovački biskup podvrgnut splitskom nadbiskupu kao metropolitu cijele hrvatske države [75]. Budući da dukljanski ban Mihajlo, « vladar onih, kojih se zovu Hrvati », nije htio priznati izbor neretvanskoga bana Slavca za kralja Hrvata, on je posve odcijepio južne hrvatske zemlje od zapadne ili Bijele Hrvatske [76]. S tim u vezi htio je i crkveno odijeliti biskupije svoje države od Splita, što je uspjelo tek njegovu sinu kralju Bodinu g. 1089. Kod

(71) « In Stagno nihilominus fuit episcopatus, suaque parochia erat in comitatu Chulmiae », THOMAS ARCH. 15 (45). O prostoru sredovječnoga Huma ili Zahumlja gl. gore, s. 90-100.
(72) « ecclesiae uero aliae, quae in oriente habentur, id est stagnensis, ragusitana et catharitana eandem plenitudinem (cum) sedibus et terminis suis in omnibus (iuxta) catholicae fidei dogma adsequantur », zaključak drugoga crkvenoga sabora u Splitu g. 928, DC 195; *Priručnik* 222.
(73) Gl. gore s. 469, b. 59.
(74) Gl. gore s. 336-342.
(75) Gl. gore s. 213 sl. i 459.
(76) Gore s. 337 sl. te: MANDIĆ, *C. Hrvatska* 51-65.

osnutka nove metropolije u Baru, Dubrovnik i Ston ostali su pod Splitom [77], a sve ostale biskupije Bodinove države bile su podvrgnute barskom nadbiskupu Petru. Poslije smrti Bodinove († o. 1102) radi unutarnjih dinastičkih borba njegova se država brzo raspala. Koristeći se nastalim prilikama Dubrovčanima je uspjelo, da su opet dobili metropoliju. Bulom pape Kaliksta II od 28 rujna 1120 dubrovačkoj nadbiskupiji bila je podvrgnuta između drugih i stonska biskupija [78]. U ovisnosti od Dubrovnika stonski je biskup djelovao, dok nije knez Miroslav, brat Stjepana Nemanje, zauzeo Zahumlje oko g. 1174. Nakon smrti biskupa, kojega je Miroslav zatekao na stonskoj stolici, kao revni istočnjak on nije dopuštao da se redi novi latinski biskup u Stonu. Ni posredovanje papinskoga legata Teobalda g. 1180 nije moglo promijeniti držanje Miroslavovo [79]. I tako je katolička biskupija u Stonu ostala prazna do g. 1219, pa je te godine Sava Nemanjić osnovao u Stonu istočnu biskupiju ovisnu od srpskoga samostalnoga arhiepiskoga u Žiči [80]. No čim je Andrija Humski, potomak stare hrvatske vladalačke obitelji u Zahumlju, oslobodio Ston od Srba g. 1240/41, istočni biskup Hilarion povukao se iz Stona u manastir Sv. Petra i Pavla na rijeci Limu u staroj Raši [81]. Srpski humski episkop nikada se

(77) U buli pape Klementa III od 8 siječnja 1089 među biskupijama, koje su tada podvrgnute barskoj metropoliji, ne spominje se ni dubrovačka ni stonska biskupija (gl. gore s. 460, b. 13), što znači, da su te biskupije i dalje ostale pod splitskom metropolijom.

(78) Gl. gore, b. 63. U toj i u drugim onodobnim dubrovačkim bulama stonska biskupija dolazi pod nazivom « Zachulmiae regnum », Zahumsko kraljevstvo, jer se ta biskupija protezala sredovječnim Zahumljem.

(79) « Miroslauo comiti Tacholmitano [tj. Zacholmitano, Zahumskomu] ... nec legatum nostrum recipere ... Accepimus etiam, quod loca illa, in quibus cathedrales sedes olim fuisse noscuntur, ordinari libere non permittas ... », pismo pape Aleksandra III zahumskom knezu Miroslavu od 7 srpnja 1181, VMSM I 1; CDC II 176.

(80) Jireček - Radonić I 218-25; Ćorović, *Hist. Bosne* 223-26.

(81) Gl. prednju b. i gore s. 358.

kasnije nije provratio u Ston, pa ni onda, kada su u nekim odsjecima vremena Srbi ponovno došli na vlast u Stonu. Katolički se biskup iz Stona međutim smjestio na obližnjem otoku Korčuli [82] tako, da od konca 12-st. zahumski biskup više ne stoluje u suhozemnom Zahumlju.

4) - *Duvanjska biskupija*

Duvanjska biskupija nije postojala g. 530 ni 533 na crkvenim saborima u Solinu. Tada je duvanjski kraj bio dodijeljen novoosnovanoj biskupiji u Makarskoj [83]. Duvanjska biskupija osnovana je u drugoj polovici 6-st., po svoj prilici za mirnoga vladanja cara Justinijana I oko g. 560. Jedini poznati duvanjski biskup iz staroga rimskoga doba zvao se Malchus. On je bio upravitelj papinskih crkvenih dobara u Dalmaciji. Spominje ga Grgur Veliki u svojim pismima g. 591 do 594 [84]. Za avaro-slavenskih provala koncem 6-st. propala je i duvanjska biskupija zajedno s drugim biskupijama u nutrini Dalmacije.

Za vrijeme crkvenoga sabora u Splitu g. 925 duvanjska biskupija nije bila popunjena, ali se u zapisniku sabora g. 928 naglasuje, da je to prava stara residencijalna biskupija. Sabor je te godine nudio Grguru Nin-

(82) Restius 66 75; Ruvarac, *O humskim episkopima*; Bjelovučić, *Zahumska pravoslavna episkopija*; Draganović, *Katolička Crkva* 198 sl.

(83) « Muccuritanus autem episcopus se extra fines montanorum: Delminense, Onestinum, Salonitanum quoque, dumtaxat quiđquid in insulis continentur, vel trans Oneum noscitur esse diuisum, quod "continens" appellatur, sed etiam Redditicum in diocesim habiturus accipiat », zaključak crkvenoga sabora u Saloni g. 532, *Priručnik* 162.

(84) « Gregorius Malcho episcopo Dalmatiae [Dalmatiensi] », ožujak 591, Gregorius I, *Registrum* I, ep. 36 (49). Papa Grgur nadalje spominje Malka: g. 592, *Reg* II, ep. 22 (120); II, 45 (146); g. 593, *Reg.* III, 22 i 46 (180 i 202). Malko je umro u Rimu nenadanom smerću prije rujna 594: « nocte subito mortuus est », *Reg.* V, 6 (287).

skomu, da uzme skradinsku ili sisačku biskupiju, a posebno duvanjsku, koja ima, kako se u zapisniku naglasuje, više vjernika i svećenika nego prve dvije spomenute biskupije ([85]). Kako se iz zapisnika navedenoga sabora vidi, g. 928 znalo se je točno, kojim se krajevima proteže duvanjska biskupija i koji vjernici i svećenici njoj pripadaju. To nam veli, da se u to vrijeme njezino područje vodilo kao zasebna cjelina, različita od drugih biskupija, što znači, da je bila donedavno apounjavana s vlastitim biskupima. I splitski arhidakon Toma duvanjsku biskupiju smatra pravom residencijalnom biskupijom ([86]), koja je postojala poslije nego su bili pokršteni Hrvati, dakle između osnutka splitske metropolije g. 640/41 i g. 1268, kada je arhidađon Toma umro. Ali nažalost iz tih starih vremena nije se sačuvalo ime nijednoga duvanjskoga biskupa. Prvi poznati duvanjski biskup iz doba hrvatskoga bio je Madije. On se g. 1344 zahvalio na biskupskoj službi « radi zloće naroda », nakon što je « mnogo godina » biskupovao u Duvnu ([87]). Prema tome on je morao nastupiti biskupsku službu najkasnije oko g. 1320, što zna-

([85]) « Itaque ipse episcopus [Gregorius, ep. Nonensis] in qua libet ecclesia ex his ecclesiis, quae primis temporibus habuisse episcopos constat (et) omnibus patet, legitime praeponatur, siue in scardonitana ecclesia uel sisciana aut certe in delminensi ecclesia, cum sint utique omnes populatae et, deo adiuvante, sacerdotum et plebium copiam habentes », zaključak crkvenoga sabora u Splitu g. 928, DC 195; *Priručnik* 222 sl.

([86]) « Postquam autem per predicationem predicti Johannis [Ravennatis, primi archiepiscopi Spalatensis] ac aliorum presulum salonitanorum duces Gothorum et Chroatorum ab Ariane hereseos fuerunt contagione purgati, preter episcopos Dalmatie, in Sclavonia fuerunt alique statute episcopales ecclesie: uidelicet ab oriente fuit episcopus delmitanus, unde Dalmatia dicta est », Thomas Arch. 13 (35).

([87]) « Venerabili fratri Madio episcopo olim Delmitensi salutem ... Nuper siquidem ex parte tua nobis exposito quod tu qui ecclesie deluntensi per multos annos prefueras illi amplius propter maliciam populi eiusdem non valeas praeesse utiliter et prodesse », pismo pape Klementa VI duvanjskomu biskupu Madiju od 13 studenoga 1344, Mandić, *Duvanjska biskupija* 75.

či, da je duvanjska biskupija bila drugi ili treći put obnovljena u isto vrijeme, kada je makarska biskupija dobila svoga biskupa Valentina ([88]).

U rimsko doba duvanjska je biskupija potpadala pod solinsku metropoliju, a u hrvatskim vremenima pripadala je splitskoj nadbiskupiji.

5) - *Srebreničko - visočka biskupija*

Franjevački povjesničar Luka Wadding na koncu desetoga sveska svojih Anala objelodanio je izvadak iz bule pape Eugena IV *Dum ad universas orbis* od 12 travnja 1434, kojom franjevca Stjepana imenuje biskupom kanonsko ujedinjenih buskupija « Capirinensis et Visoranensis », nakon smrti biskupa Petra ([89]). U samom djelu pod g. 1434 Wadding piše, da je fra Stjepan Radosomich [!] Paedosanus bio imenovan biskupom kanonsko ujedinjenih biskupija « Biduanensis et Visoranensis » u Bosni ([90]). Daniel Farlati znao je za ove Waddingove navode, ali nije odgonetnuo, koja bi to bila biskupija i gdje se pravo nalazila ([91]). On je našao tužbu svećenika Jakova iz Smine od 20 studenoga 1441, u kojoj tuži srebreničko-visočkoga biskupa Tomu, da je zaposjeo njegovu kapelaniju Brštanovo, tvrdeći da je njemu povjerena. Iz Brštanova je biskup Toma odnio gotovo sve stvari, naravno crkvene, i ostavio Jakovu pismo pod svojim pečatom « u jeziku i pismu ilirskom ili slavenskom » ([92]). Farlati je toga biskupa Tomu proglasio « raškim biskupom » i postavio je tvrdnju, da je biskupija srebreničko-visočka bila « grčkoga ili raškoga obreda » ([93]). Poslije Farlatija nijedan povjesničar Bosne

([88]) Gl. gore s. 123 sl.
([89]) Wadd 531.
([90]) N. dj. 225.
([91]) Farlati IV 258.
([92]) N. dj. 408.
([93]) N. mj.

nije se ozbiljno zanimao pitanjem biskupija, o kojima su pisali Wadding i Farlati.

U ljeti g. 1925, kada sam u vatikanskom arhivu u Rimu tražio izvore za duvanjsku biskupiju u Hercegovini, našao sam u *Reg. lat. 328* bulu *Dum ad universas* od 12 travnja 1434, koju je Wadding donio u kratkom izvatku; u *Reg. lat. 324* bulu *Pastoralis officii debitum* od 9 travnja 1434 i u *Reg. lat. 365* bulu *Ad exequendum* od 27 siječnja 1440 (94), kojom je srebreničko-visočkim biskupom imenovan franjevac Toma Matić (de Mathei) nakon smrti fra Stjepana Radoševića. Pročitavši u tim bulama na više mjesta pravo ime biskupije i imena mjesta, koja se u bulama navode, uvjerio sam se, da se radi zapravo o dosada nepoznatoj biskupiji srebreničko-visočkoj. Svoj nalaz (95) saopćio sam O. U. Hünemannu, koji je tada sakupljao građu za novi franjevački Bularij. On je g. 1929 u prvom svesku svoga djela objelodanio kratki sadržaj prve i treće bule, ali s krivo čitanim imenima (36). Treću bulu samo je spomenuo u bilješci (97).

Do osnutka srebreničko-visočke biskupije došlo je radi prijeke nužde bosanskih kršćana, i to nakon dugih očekivanja i predradnja. Kada je, naime, bila osnovana bosanska biskupija g. 1060/74, ona se protezala tadašnjom Bosnom od Ivan-planine do rijeke Krivaje i od Vlašića do Drine (98). Kod tadašnjega dosta rijetkoga pučanstva, bosanski biskup mogao je sam udovoljavati duhovnim potrebama tadašnje Bosne. Međutim na koncu 12-st. Kulin ban pridružio je bosanskoj banovini župu Neretvu, Donje Kraje, Usoru i Soli (99). Tim je Bosna podvostručena, a i pučanstvo se prirodnim rastom

(94) Tekst navedenih bula, prepisan još g. 1925, poslao sam V. Nikoliću u Buenos Aires, da ga objelodani u jubilarnom broju *Hrvatske revije* X (1960) sv. 4 [HR 10 (1960) 560-578].
(95) Gl. Draganović, *Katolička Crkva* 200; PHZBiH 759.
(96) BFns I 62 (br. 117) i 219 (br. 457).
(97) N. dj. 62, b. 1.
(98) Gl. gore s. 57-89.
(99) Gore s. 221 sl.

bilo znatno umnožilo, pa je papin legat Ivan de Casamare g. 1203 dobro zapazio, da je Kulinova država prevelik prostor samo za jednoga biskupa. Budući da je malo prije bio umro bosanski biskup, legat je savjetovao papi Inocenciju III, da se u Bosni osnuju dvije ili tri biskupije, i da se na čelo njihovo postave « latini », naime učeni svećenici, odgojeni u latinskim šholama i s poznavanjem latinskoga jezika (1). Prije nego je papa Inocencije mogao poduzeti koji korak, u Bosni su izabrali biskupa « Slavena », tj. svećenika glagoljaša sa slabim domaćim odgojem, kojega je posvetio dubrovački nadbiskup kao nadležni metropolit. Tako se nastavilo i poslije smrti biskupa, koji je bio izabran g. 1203, dok nije g. 1232 papa Grgur IX primio tužbu, da je tadašnji bosanski biskup došao na svoj položaj simonijom, tj. mitom, i da javno zaštićuje bosanske krivovjerce. Pismom od 30 svibnja 1233 (2), nakon provedene istrage, papa je naredio kardinalu Jakovu Prenestinskomu, svomu legatu u Ugarskoj, da svrgne spomenutoga bosanskog biskupa i da na mjesto njega postavi dva, tri ili četiri nova učena i sposobna biskupa (3). Pod utjecajem ugarskih crkvenih i državnih krugova, Jakov je riješio povjerenu mu zadaću tako, da je na mjesto svrgnutoga biskupa ponovno imenovao samo jednoga duhovnog pastira za cijelu Bosnu. To je bio Ivan Nijemac (Johannes Teutonicus), provincijal madžarskih dominikanaca (4). Ivan je bio vrijedan, učen i svet čovjek (5), ali je brzo upoznao, da nije za to mjesto, jer

(1) VMSM I 19; CDC III 36 (br. 32).
(2) VMH I 113; VMSM III 379 sl.
(3) « ... quatenus eodem episcopo a regimine Bosnensis ecclesie prorsus amoto, tam in eadem ecclesia quam in locis aliis Bosnensis dioecesis, que ut dicitur non modicum est diffusa, duos vel tres aut quatuor, prout videris expedire, doctos in lege domini, quos ad hoc idoneos esse cognoveris, studeas in episcopos ordinare, metropolitani archiepiscopi iure salvo », VMH I 113; CDC III 379.
(4) Gl. Pfeiffer 62-68.
(5) Gl. n. dj. te Röther 139-170.

ne poznaje narodni jezik bosanskih Hrvata. Usto se, po svoj prilici, nije slagao s oštrim mjerama hercega Kolomana, koji je « bosanske krstjane » stao na lomači paliti ([6]). Radi toga je Ivan podnio papi ostavku i nikako se nije dao nagovoriti, da je povuče ([7]). Na preporuku hercega Kolomana, Gergur IX pismom od 26 travnja 1238 naredio je, da za bosanskoga biskupa bude postavljen madžarski dominikanac Ponsa s tim, da do daljnje odredbe bosanska biskupija bude podložna samo Sv. stolici ([8]). Ponsa je bio radin i okretan čovjek, ali nije imao nježnosti savjesti svoga predšasnika Ivana Nijemca. Za kratko vrijeme Ponsa je sagradio novu stolnu crkvu na Brdu kraj trgovišta Vrhbosne ([9]) i od hercega Kolomana dobio je opsežno dobro u Slavoniji s glavnim mjestom Đakovom. Tu je darovnicu potvrdio papa Grgur IX pismom od 7 prosinca 1239 ([10]).

Da bi jače povezali Bosnu s Ugarskom, kralj Andrija II i kaločki nadbiskupi radili su svim silama, da se bosanska biskupija podvrgne kaločkoj nadbiskupiji. U tom ih je pomagao i biskup Ponsa, kojemu kao Madžaru nije bilo drago stati pod vrhovništvom dubrovačkoga nadbiskupa. Ponsa je g. 1246 podnio tužbu papi Inocenciju IV, da je dubrovački nadbiskup znajući redio krivovjerca za bosanskoga biskupa, koji je bio po naredbi papinoj svrgnut od papinskoga legata Jakova Prenestinskoga, i da je trpio, da se u bosanskoj crkvi nije vršila služba Božja po propisima Crkve ([11]). Papa

([6]) « ... et multi ex iisdem, qui converti nolebant, per ministrales dicti regis Colomani ignibus traderentur », *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus*, napisao g. 1259 dominikanac Petar « Patak », MOP I 308; Pfeiffer, n. dj. 146.

([7]) Grgur IX pisao je dne 20 rujna 1235 bosanskomu biskupu Ivanu Nijemcu, da povuče ostavku i nadalje upravlja bosanskom biskupijom, VMH I 137; CDC III 444 sl.

([8]) Gl. gore s. 467, b. 53.

([9]) Gl. bule Grgura IX od 22 XII 1238 varadinskom opatu i bosanskim dominikancima kod VMH I 169 i 173; CDC IV 65-67; gore s. 478 sl. i 154, b. 17.

([10]) VMH I 172; CDC IV 94.

([11]) « Ex parte venerabilis fratris nostri (Ponse) episcopi Bos-

je povjerio Ponsinu tužbu trojici ugarskih crkovnjaka na istragu ([12]), koja je nepovoljno ispala po dubrovačkoga nadbiskupa. Nato je Inocencije IV prema molbama kralja Andrije II, kaločkoga nadbiskupa Bernarda i bosanskoga biskupa Ponse pismom od 26 kolovoza 1247 bosansku biskupiju dao podvrći kaločkoj nadbiskupiji ([13]). Ova odluka bila je najsudbonosniji čin u povijesti bosanske crkve. Mjesto da kaločka nadbiskupija, kako se nadao papa Inocencije IV, pomogne bosanskoj biskupiji, da se oslobodi bosanskih krivovjeraca, ona je slijedila i pomagala politiku ugarskih vladara, koji su preko bosanskih biskupa htjeli vezati Bosnu za Ugarsku, bosanskim biskupima postavljani su dvorski miljenici, većinom stranci, koji nijesu poznavali domaći hrvatski jezik niti su imali pravoga smisla za duhovne potrebe bosanskih Hrvata. Pred vjerskim poteškoćama, s kojima su se susretali u zemlji, oni su uzmicali i povlačili se iz Bosne preko Save u kraljevstvo Slavonije. U Đakovu, usred velikoga posjeda, koji je herceg Koloman bio darovao bosanskoj biskupiji, po svoj prilici već je biskup Ponsa bio sagradio kuću, u kojoj su bosanski biskupi iz početka privremeno, a brzo i stalno počeli prebivati. Tu su sagradili i crkvu Sv. Petra ([14]), sa starim imenom bosanske stolne crkve na Brdu u Vrhbosni. Ako ne prije, a ono svakako pod konac 13-st. u Đakovo se preselio i kaptol bosanske biskupije ([15]). Od toga doba « bosanski biskupi » rijetko zalaze u Bosnu. Početkom 14-st. oni se nazivlju « bosanski i đa-

nensis fuit propositum coram nobis, quod ... Ragusiensis archiepiscopus, eo tempore ipsius ecclesie metropolitanus, ibidem [in ecclesia Bosniensi] quendam hereticum in episcopum prefecisset ... quodque in ecclesiis civitatis et diocesis Bosnensis officia non celebrabantur divina, scienter tolerasset », bula Inocencija IV od 20 VII 1246, VMH I 201; CDC IV 297.

([12]) N. dj. i mj.

([13]) Farlati VI 98; CDC IV 322.

([14]) Gl. AB 13 (br. 69); 41 (br. 217); 55 (283); 61 (322); Hoffer, *Dva odlomka* 101 sl.

([15]) Gl. Pavić 165 i dalje; Hoffer, n. dj. 100-112.

kovački biskupi », a njihova biskupija « bosanska ili đakovačka » ([16]), ali stvarno oni više nijesu bili bosanski biskupi nego samo đakovački.

Katolička Crkva u Bosni, ostavljena od svojih vlastitih pastira, postala je plijenom novomanihejskih krivovjeraca. Od sredine 13-st. za katoličku Crkvu u Bosni nitko se ne brine osim pape u dalekom Rimu i rijetkih dominikanaca misionara ugarske provincije. Ali su se i ovi ohladili nakon prvih neuspjeha, kada su im oba samostana, koja su bili podigli u srednjoj Bosni između g. 1230 i 1240, bila spaljena, po svoj prilici za tatarske provale g. 1242 ([17]). Dominikanci su imali brojne samostane u jadranskoj Hrvatskoj, kao u Dubrovniku, Splitu, Zadru, Bihaću na Uni, a napose u panonskoj Hrvatskoj (regnum Sclavoniae), i to u Zagrebu, Virovitici, Čazmi, Požegi, Dubici ([18]), itd. Iz tih samostana oni su i poslije tatarske provale zalazili u Bosnu, ali je taj rad morao biti povremen i nesustavan, kada nijesu imali svojih kuća u samoj banovini Bosni. Kako je bilo žalosno stanje katoličke crkve u Bosni početkom 14-st., najbolje se vidi iz izvještaja Jakova Berengari-ja i Rajmunda de Bofato, sakupljača papinske šestgodišnje desetine po Ugarskoj g. 1332/37. Prema njihovu izvještaju u cijeloj bosanskoj biskupiji bila su g. 1332 22 svećenika, od kojih je bilo 13 zaposleno u kaptolu u Đakovu, a 9 po županama; druge godine bilo ih je 13 u kaptolu, a 10 na županama; treće godine 11 u kaptolu, a 6 na županama ([19]). I taj mali broj svećenika, koji su radili po županama, bio je smješten po prostranim biskupskim dobrima u Slavoniji; nikakva pak nema dokaza,

([16]) « Dilecto filio fratri Gregorio ... olim episcopo Bosnensi seu de Diaco », bula pape Klementa V od 23 I 1314, VMH I 445; CDC IV 348; gl. VMH I 458 i CDC IV 451; Hoffer, n. dj. 100-112.

([17]) « Ubi eciam duos conventus habuimus quos postea heretici combuserunt », Patak I 308; Pfeiffer 146.

([18]) Gl. Pfeiffer, n. dj. 33-49; Zaninović 262-285; L. P(etrović) 100-102.

([19]) CDC IV 61.

da je koji radio u banovini Bosni, južno od rijeke Save. Zato nije bilo pretjerivanje, nego gorka istina, kada je 18 srpnja 1319 papa Ivan XXII pisao Mladenu II Šubiću, « gospodaru Hrvata i Bosne », da je u Bosni « svećenički red do temelja iskorijenjen » ([20]).

Bosnu je trebalo ponovno obraćati na kršćanstvo i u njoj obnoviti katolički svećenički red. Ta je dužnost zapala hrvatske franjevce. Naime, oko g. 1284 ugarsko-hrvatski kralj Ladislav IV Kumanac (1274-1290) pozvao je svoga šuru, srpskoga raskralja Stjepana Dragutina, muža svoje sestre Katarine, da dođe u njegovo kraljevstvo, gdje mu je podijelio čast vojvode u Mačvi i Bosni. Stjepan Dragutin priznao je papinsko vrhovništvo i g. 1291 javio papi Nikoli IV, « da su u bosanskim krajevima premnogi zaraženi krivovjerskom zloćom » ([21]), i molio je papu, da u Bosnu pošalje nekoliko franjevaca, koji poznaju hrvatski jezik bosanskoga naroda, da isti obraćaju na katoličku vjeru ([22]). Dragutin je tražio hrvatske franjevce, jer ih je upoznao kao dobre i revne svećenike na dvoru svoje majke Jelene, koja je držala na svom dvoru dva hrvatska franjevca kao svoje duhovnike i tajnike za pisma na narodnom jeziku ([23]). Na 23 ožujka 1291 papa radostan odgovara Dragutinu, da

([20]) « Maladino Chroatorum et Bosne comiti .... quod ibi desolentur ecclesie, clericalis ordo sit extirpatus radicitus ... non vivifici sacramenti communio, ipsiusque baptismi ... nomen in plerisque partibus ignoretur a gentibus », VMH I 464; CDC VIII 535 sl.

([21]) « Apostolatui nostro duxeris humiliter supplicandum, quod cum in partibus Bosnae tuae ditioni subjectis, sint quamplurimi haeretica pravitate infecti ... aliquas personas idoneas, regionis illius idiomatis non ignaras ... mittere dignaremur ad partes easdem, ut ... habitatores illarum partium ad agnitionem verae fidei ... salubriter reducantur, tuum offerens consilium et auxilium ad errorem eumdem de dictis partibus radicitus extirpandum », pismo pape Nikole IV Stjepanu Dragutinu od 23 ožujka 1291, Wadd. V 260; Raynaldus IV 111.

([22]) Gl. prednju bilješku.

([23]) « i ovozi ja pišu [po] Malomu bratu [= Frater Minor] Nikuli i bratu jegovu Fran'čisku ... », povelja kraljice Jelene od 3 II 1267/8, StPov I/1 29.

će narediti, da u Bosnu što prije dođu dva franjevca iz Dalmacije, « književno naobražena, koji poznaju jezik one zemlje » (24). Isti dan papa naredi provincijalu hrvatske provincije (provincia Sclavoniae), da u Bosnu pošalje dva učena i dobra franjevca kao istražitelje krivovjerske zloće (25). Bonifacije VIII pismom od 29 travnja 1298 proširio je djelokrug hrvatskih franjevačkih istražitelja krivovjerja na okolne zemlje oko Bosne (26).

Između svih hrvatskih franjevačkih istražitelja, koji su djelovali u Bosni u prvoj polovici 14-st., valja napose istaknuti okretnoga i poduzetnoga fra Fabijana iz Šibenika, bivšega starješinu provincije Hrvatske (27). On je zapravo izvojevao, da franjevci preuzmu potpuno i isključivo službu istražitelja vjere u Bosni (28). Ali pravi misionarski rad franjevaca u Bosni i Hercegovini počinje s g. 1339. Te godine vrhovni starješina franjevačkoga reda Francuz Gerard Odonis (Eudes), službeno je pohodio franjevačke provincije u Hrvatskoj i Ugarskoj. Iz Splita, gdje je tada bilo sjedište hrvatske provincije (provincia Sclavoniae), putujući u Ugarsku, Gerard je prošao preko Bosne i posjetio bosanskoga bana Stjepana II Kotromanića (29). Ban je bio katolik i ge-

(24) « Dilecto filio Ministro Ordinis Fratrum Minorum Provinciae Sclavoniae ... dantes per alias nostras litteras in mandatis, ut auctoritate nostra duos eligat ex eodem Ordine Fratres ad praedicta idoneos, qui sint vita et conversatione probati, litterarum scientiae praediti, et regionis illius idiomatis non ignari, quos ad memoratas partes dirigat pro eliminanda ex eisdem partibus haeretica pravitate, ac fide catholica inibi ... salubriter amplianda », pismo Nikole IV od 23 III 1291, Wadd., n. mj.; Raynaldus, n. mj.

(25) VMH I 378; AB 17 (br. 96).

(26) VMH I 381; AB 17 (br. 98).

(27) Fra Fabijan iz Šibenika bio je provincijal Hrvatske provincije (provincia Sclavoniae) g. 1320-1323, gl. *Schematismus S. Hieronymi in Dalmatia* 17 i 23.

(28) Gl. AB 21 sl. (br. 120 sl. 123 125); Farlati IV 57 sl.; Batinić, *Djelovanje franjevaca* 46-48.

(29) « dum idem generalis ad provinciam Hungariae pergeret per Sclavoniam, transivit per Boznam », *Chronicon Gyöngysiense* kod E. Fermendžin 7.

nerala je primio s velikim poštovanjem (30), ali se nije dao nagovoriti, da tvorno progoni « bosanske krstjane ». Ispričavao se, da se boji, da bi se oni pobunili i pozvali u pomoć srpskoga raskolničkog kralja Dušana (31). Rado je ipak pristao, i obećao svoju punu pomoć i suradnju, da franjevački misionari evanđeoskim načinom obraćaju bosanske krivovjerce. Gerard je odmah ostavio u Bosni nekoliko svojih pratilaca na čelu s učenim i vrijednim fra Peregrinom Saksoncem (32). Obećao je usto, da će na prvom općem sastanku Reda službeno ustanoviti samostalnu franjevačku pokrajinu u Bosni i poslati veći broj misionara. To je i učinio na općoj skupštini, koja se održala na Duhove, dne 4 lipnja 1340, u Asizu (33). Na toj skupštini službeno je ustanovljena franjevačka bosanska vikarija (34) i veći broj učenih franjevaca poslan u Bosnu iz raznih provincija reda.

(30) Papa Benedikt XII 28 veljače 1340 piše generalu Gerardu: « Recepimus tuas ... quodque idem banus tibi obviam occurrens in via te honoranter recepit », VMH I 633; CDC X 526.

(31) « ... propter scismaticos, quos habet sue terre vicinos, quorum scismaticorum auxilium dicti heretici invocarent, si se de terra predicta cognoscerent extirpandos ... », Benedikt XII u navedenom pismu, n. djela i mjesta.

(32) « idem generalis ... socium sui itineris ... fratrem Peregrinum vicarium fecit anno domini 1339 quinto die Octobris », *Chronicon Gyöng.*, Fermendžin 7 sl. Gl. također: Pervan 150-58.

(33) Zaključke generalnoga kapitula u Asizu g. 1340 izdao je Delorme u *AFH* 5 (1912) 520-524; 6 (1913) 251-258.

(34) Gl. Jelenić, *Problem dolaska franjevaca* 1-27. Othmer 63-75 pokušao je dokazivati, da je franjevačka bosanska vikarija osnovana koncem 13-st., ali bez uvjerljivih dokaza. Jedanaesti vikar Bosne, fra Blaž de Zalka (1420-1426), u svom sastavku *Djela vikara bosanskih* (*Gesta vicariorum Boznae*) zabilježio je, da je bosanska vikarija osnovana u vezi s putem generala fra Gerarda Odonis u Bosnu koncem g. 1339 i da je prvi bosanski vikar bio fra Peregrin Saksonac (gl. gore b. 32). Kniewald 146 objedolanio je iz rukopisa Jugoslav. akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu (*Miscellanea* I, a. 57, fol. 79v) jedan suvremeni zapis iz 14-st., u kojem se izričito tvrdi, da je fra Peregrin Saksonac bio prvi vikar bosanske vikarije (« Item notandum quod ordinacione fratris peregrini primi vicarij in nominata vicaria bosne ... ».

Prvi starješina bosanske vikarije, fra Peregrin Saksonac, brzo je naučio hrvatski jezik i tražio je od svih stranih misionara, da i oni nauče jezik zemlje, u koju su došli propovijedati ([35]). Dotle je svakomu dao jednoga franjevca iz provincije Hrvatske, da njegove propovijedi narodu tumači hrvatskim jezikom ([36]). Ban Stjepan II Kotromanić sagradio je u Milima kod Visokoga prvi samostan za stanovanje novih misionara ([37]). Iza toga je slijedilo podizanje brojnih samostana po svim krajevima, koji su tada pripadali bosanskoj državi. Samostane su podizali: ban Stjepan II Kotromanić i njegov nasljednik ban, pa kralj Tvrtko I ([38]), bosanski i hrvatski velikaši: mačvanski ban Ivan Horvat ([39]), Nikola I Gorjanski ([40]), Dionizije Babonić ([41]), Juraj Hrvatinić, vojvoda Donjih Kraja ([42]), ban Ivan Morović ([43]),

([35]) 3 travnja 1347 bosanski ban Stjepan II Kotromanić molio je papu Nikolu V uime vikara Peregrina: « cooperatores in fidei doctrina peritos et lingue sclavonice non ignaros vel saltem ad addiscendum aptos », *Listine* II 443; AB 28 (br. 159) [Ne « papu Nikolu V », nego « papu Klementa VI ». Gl. Mandić, *Franjevačka Bosna* 52, b. 104].

([36]) U Mučeništvu petorice franjevaca u Vidinu g. 1369 piše: « Anthonius de Saxonia, homo igniti eloquii et ... Georgius de Tragurio, interpres et sacerdos solemnis », Fermendžin 11. Izaslanicima općega sabora u Bazileji dne 21 prosinca 1435 izjavio je u Budimu jedan talijanski franjevac, da on « svaki dan propovijeda na latinskom, i da je imao tumača, koji je njegove riječi prenosio na madžarski » (qui predicat omni die in latino, et habebat interpretem, qui in hungarico verba sua exponebat), Carlerius I 676. Tako su domaći franjevci Hrvati pomagali strane misionare u Bosni.

([37]) Franjevcima u samostanu Sv. Nikole u Milima kod Visokoga Dubrovčani su darovali 25 lipnja 1367, 100 lakata raše. Gl. gore s. 84, b. 15.

([38]) Tvrtkova zadužbina bio je franjevački samostan i crkva Sv. Ilije u Modriči kod grada Dobora na desnoj obali Bosne u župi Usori. Tu se Tvrtko I vjenčao g. 1374. Gl. AB 40-42 (br. 217).

([39]) AB 43 (br. 226). VMSM I 308.

([40]) N. dj. 278; AB 39 e 42 (br. 209 i 219).

([41]) CDC XII 419.

([42]) BF ns I 147 (br. 313); AB 160 (br. 758).

([43]) AB 93 (br. 509).

Radivoj Krstić ([44]), kralj Stjepan Tomaš ([45]), a najviše bosanski novoobraćenici s malim narodnim prinosima ([46]). Kako je zabilježio Bartul Pizanski u djelu *De conformitate*, napisanomu između g. 1385 i 1390, u Bosni je bilo podignuto 30 franjevačkih samostana za samih 45 prvih godina od osnutka bosanske vikarije ([47]). Daljnih 13 samostana sagrađeno je koncem 14- i u prvoj polovici 15-st. ([48]), a zadnja tri, u Ljubuškom, Mostaru i Konjicu, podignuta su g. 1454 ([49]).

Poseban zamah franjevačkom misionarskom radu u Bosni dao je fra Bartul Alvernski, sposoban, revan i radin redovnik, rodom iz Toskane u srednjoj Italiji ([50]). Kao bosanski vikar on je upravljao bosanskom franjevačkom misijom s nekim prekidima punih 40 godina, od g. 1367 do 1407 ([51]). Naučio je hrvatski jezik i pot-

([44]) VMH II 373; AB 242 (br. 1023); BF ns II 523 (br. 996). Bula je izdana 23 III 1462, a ne 1461, kako stavlja Fermendžin u AB, n. mj.

([45]) « sicut nuper accepimus, licet in regno Bosnae plura ecclesiae et ecclesiastica loca etiam regularia tam charissimi in Christo filii Nostri Thomae Stephani, Bosnae regis illustris, quam dilectorum filiorum incolarum eiusdem regni operationibus erecta et aedificata fuerint ac in dies cum multiplicatione fidelium erigantur et aedificentur ... », bula Nikole V od 9 lipnja 1452, BF ns I 799 (br.1604).

([46]) Gl. prednju bilješku te bulu pape Urbana VI od 22 prosinca 1378, Čremošnik, *Ostaci* 23. – Ovo, što smo naveli u b. 37-46, govori nam, koliko je neispravna tvrdnja Vl. Ćorovića (NS III 134): « Katoličke crkve u Bosni zidaju ili tuđi redovnici ili dubrovački trgovci ».

([47]) Pisanus 555 sl.

([48]) Gl. Batinić, *Djelovanje franjevaca* I 75-126; Jelenić, *Kultura* I 33-47.

([49]) Gl. Mandić, *Osnutak franj. samostana* 10-12.

([50]) Gl. Fermendžin 9-13; Sderci 173-188; Jelenić, *Bio-bibliografija* 80-sl.; Golubovich 217-219; Božitković 10-13.

([51]) Fra Bartul Alvernski bio je imenovan bosanskim vikarom na generalnom kapitulu franjevačkoga reda u Asizu g. 1367. U izvorima se spominje kao bosanski vikar g. 1368: AB 36, 1373: n. mj. 39 sl., 1376: Wadd. a. 1376, br. 13, 1380: Čremošnik, n. dj. 19, 1394: AB 53, 1395: Čremošnik, n. mj., 1402: AB 65, 1407: n. dj 122; Fermendžin 10. Umro je prije g. 1414 u Cetin-

puno se srastao s narodom, u kojem je propovijedao vjeru, pa ni pod stare dane nije htio ostaviti hrvatske krajeve, nego je umro i pokopan u franjevačkoj crkvi u Cetingradu na sjeverozapadnoj granici današnje Bosne ([52]).

God. 1402 Bartul Alvernski izvijestio je papu Bonifacija IX, da su franjevci do te godine obratili i pokrstili 500.000 bosanskih krivovjeraca ([53]). Prema papinskim ovlastima i bulama za ove su se obraćenike brinuli franjevci bosanske vikarije s malim brojem svjetovnih svećenika, koji su im došli u pomoć iz okolnih hrvatskih biskupija ([54]). Da bi imali slobodnije ruke u svom radu, franjevački misionari proglasili su Bosnu zemljom « nijedne biskupije » (nullius diocesis) ([55]) i nijesu vodili računa o bosanskim biskupima, koji su stanovali u Đakovu, izvan Bosne, u koju niti su zalazili niti su se za nju vjerski brinuli. Da se tomu nedostatku barem donekle doskoči, pape su mnoge ovlasti, koje pripadaju biskupima, podijelili bosanskim vikarima i franjevačkim misionarima tako, da su papinski stručnjaci g. 1373 opetovano naglasivali, da franjevci u Bosni imaju šire ovlasti nego biskupi u kršćanskim zemljama ([56]). Za strogo biskupske čine, kao što su ređenje

gradu na Glini i pokopan u kapelici Sv. Katarine (FERMENDŽIN, n. mj.). God. 1383 na generalmon kapitulu u Ferari bosanskim vikarom imenovan je fra Marin de Bodacia Splićanin (JELENIĆ, n. dj. 81, b. 221; [gl. MANDIĆ, *Franj. Bosna* 71-73]), koji je vršio tu službu jedno ili dva trogodišta. God. 1395 bosanskim vikarom imenovan je Dubrovčanin fra Teodor (LIEPOPILI 36 i 44; ČREMOŠNIK, n. dj. 19 [gl. MANDIĆ, *Franj. Bosna* 71-73]), koji je tri ili šest godina upravljao Bosnom.

([52]) STRAXEMANO 3.

([53]) VMH II 418; ŠIŠIĆ, *Nekoliko isprava* 181.

([54]) Gl. odgovor Grgura XI g. 1373 vikaru Bartulu (Rad 270, 157); bulu Urbana V od 22 XII 1378 (ČREMOŠNIK, n. dj. 22 sl.); podnesak bana Stjepana II Kotromanića od 3 IV 1347 (AB 28 sl., br. 159.

([55]) Gl. dolje s. 490, b. 73.

([56]) « ... cum dicti fratres ex priuilegio tanta quanta Episcopi, et maiori in certis casibus, fungantur auctoritate », odgovori Grgura XI na upite vikara Bartula, Rad 270, 161 (br. 19). Gl. također n. dj. 158 i 160 (br. 6 i 14).

svećenika i posveta sv. ulja, bosanski su se franjevci ispomagali utječući se biskupima u Duvnu, Kninu, Splitu, Makarskoj, Stonu, Dubrovniku i drugdje. Ipak kada se umnožio broj obraćenika u zemlji, pokazala se velika potreba, da se postave vlastiti bosanski biskupi. I tako je došlo do stvaranja nove biskupije srebreničko-visočke.

O toj biskupiji govore nam tri papinske bule, koje sam g. 1925 našao u vatikanskom arhivu. Bulu *Pastoralis officii debitum* izdao je papa Eugen IV dne 9 travnja 1434 kod Sv. Grizogona u Rimu, a upravljena je Stjepanu Radoševiću, izabranom biskupu « Biduanensi et Visocinensi », nakon smrti Petra, biskupa «istih biskupija između sebe kanonski ujedinjenih » ([57]). Bulu *Dum ad universas* izdao je isti papa dne 12 travnja iste godine u Vatikanu kod Sv. Petra, a upravljena je « dragomu sinu Stjepanu, izabranomu biskupu Capirinensi et Visocinensi, nakon smrti Petra, biskupa istih biskupija, između sebe kanonski ujedinjenih » ([58]). O imenovanju obaviješteni su: kler gradova i biskupija « Capirinensis et Visocinensis » i narod u varošima: Deževice, Kreševo, Hvojnica, Jajce i Srebrenica, podložnim biskupijama « Carinensis et Visocinensis », dubrovački nadbiskup kao metropolita navedenih biskupija (*Ad cumulum*) i Stjepan (Tvrtko II), kralj Bosne (*Divinae praemium*) ([59]). Treću bulu *Ad exequendum* izdao je papa Eugen IV u Firenci 27 siječnja 1440, upravljena je: « dragom sinu Tomi Matiću iz Trogira, izabranom biskupu kanonski ujedinjenih biskupija Srebrinisensis et

([57]) « Dilecto filio Stephano Radosouich, electo Biduanensi et Visocinensi ... Biduanensis et Visocinensis ecclesiarum inuicem canonice unitarum ... per obitum dicti Petri Episcopi ... », Archiv. vat., Reg. lat. 324, f. 276v-277r.

([58]) « Dilecto filio Stephano, electo Capirinensi et Visocinensi ... ecclesiarum inuicem canonice unitarum ... per obitum Petri Episcopi ... », Archiv. vat., Reg. lat. 328, f. 210r.

([59]) « Dilectis filiis universis Burgorum Deseuice, Creseuo, Huoinica, Jaize et Srebreniza vassallis Caprinensis et Visocinensis ecclesiarum ... », Archiv. vat., Reg. lat. 328, f. 211r.

Vissocconensis », nakon smrti biskupa Stjepana *(Radoševića)* (60). O imenovanju obaviješteni su: kaptoli navedenih biskupija, kler i narod gradova i dioceza « Srebrinicensis et Vissocconensis », dubrovački nadbiskup kao metropolita *(Ad cumulum)* (61) i « predragi sin u Kristu Tvrtko, ugledni kralj Bosne » (62).

U prvoj buli od 9 travnja 1434 nova se biskupija zove « Biduanensis et Visocinensis », a u drugoj buli dne 12 travnja 1434, izdanoj samo tri dana iza prve, biskupija se nazivlje « Capirinensis (i Caprinensis) et Visocinensis ». U trećoj buli od g. 1440 ime je biskupiji « Srebrinicensis et Vissocconensis ». Taj naziv biskupiji se daje i u vatikanskom zapisniku Obveza (Obligationes) od 22 siječnja 1440 (63). Ni u jednoj od tri bule ne kaže se, da se spomenute biskupije nalaze u Bosni, ali o tome ne može biti sumnje, jer se sva mjesta, koja se spominju u prvoj buli, nalaze u staroj Bosni Kulina bana. Da se radi o Bosni govori nam i to, što je o imenovanju biskupa Stjepana Radoševića i Tome Matića obaviješten Stjepan Tvrtko II, « ugledni kralj Bosne » (64).

Nije jasno, što se misli pod nazivom biskupija « Biduanensis » i « Capirinensis », dotično « Caprinensis ». Moguće, da se s nazivom « Biduanensis » htjelo spomenuti staru bosansku biskupiju « Bistuensis », u Bistue Nova kod današnje Zenice (65), ili mjesto Brdo (« Brduanensis ») u župi Vrhbosni, gdje je bila katedrala sre-

(60) « Dilecto filio Thome Mathei de Tragurio, Electo Srebrinicensi et Vissocconensi ... ecclesiarum inuicem canonice unitarum ... per obitum ipsius Stephani Episcopi ... », Archiv. vat., Reg. lat. 365, f. 244v.
(61) Archiv. vat., Reg. lat. 365, f. 245r.
(62) « Carissimo in Christo filio Twrthco Regi Bozne Illustri, Salutem etc. Gratie divine etc. », n. mj.
(63) Archiv. vat., Oblig. 66, f. 74r.
(64) Gl. gore, b. 62.
(65) Gl. TRUHELKA, *Starokršćanska arheologija* 131; PHZBiH 140-145.

doječ bosanske biskupije (66). Ali je najvjerojatnije, da se tim htjelo označiti budvansku biskupiju (ecclesia Buduanensis) u Boki Kotorskoj (67), da se tim opravda, zašto se nove ujedinjene biskupije stavljaju pod dubrovačku nadbiskupiju, a ne pod kaločku, kojoj je pripadao prostor srednje Bosne od g. 1247 (68).

Naziv Capirinensis, dotično Caprinensis mogao bi biti prijevod srednjovječnoga grada Kozao (69) više glasovitoga franjevačkoga samostana Fojnice (grad Kozao = castrum Caprinense). Prema tome po drugoj buli od 12 travnja 1434 biskupija bi se zvala Kozlovisočka, ili Fojničko-visočka. Spomenuti naziv mogao je nastati i od grada Krupnja u Mačvi, gdje je bio jedan od glavnih franjevačkih samostana u Vrh-Krupnju: (Vercho-) Crup (70), Crupirinensis, Capirinensis.

Davanje raznih imena novoj bosanskoj biskupiji govori nam, da se u Rimu htjelo izbjeći sukob s Ugarskom i naći opravdanje, što nova biskupija nije podvrgnuta kaločkoj nadbiskupiji nego dubrovačkoj. Radi toga se imenu Visokoga, glavnoga mjesta u Bosni, pridružilo ime neke druge biskupije, po svoj prilici budvanske, koja je bila stvarno podvrgnuta dubrovačkoj nadbiskupiji. U buli g. 1440 biskupija se zove srebreničko-visočka (71), i mi joj to ime dajemo.

Nije nam poznato, kada je točno i kako došlo do osnutka srebreničko-visočke biskupije. To bi mogli razabrati iz bule, kojom je bio imenovan prvi srebr.- visoč.

(66) Gl. gore s. 78 sl. i 154, b. 17.
(67) Pitanje biskupa u Budvi u drugoj četvrti 15-st. nije još raščišćeno. EUBEL II 106 navađa imenovanje Ivana de Sillanego budvanskim biskupom nakon smrti biskupa Matije i ponovno g. 1438 Ivana Schedemeckera kao nasljednika budvanskoga biskupa Matije. Budvanski biskup Ivan de Sillanego, kojega Eubel (n. dj. 106 i 112) navodi na dva mjesta, jedna je te ista osoba.
(68) Gl. gore s. 479, b. 13.
(69) Gl. GRĐIĆ - BJELOKOSIĆ 91; VEGO, *Naselja* 62.
(70) PISANUS 556.
(71) Gl. gore s. 488, b. 60.

biskup Petar, ali tu nijesam našao u vatikanskomu arhivu. Iz nekih onodobnih izvora možemo zaključiti, da je do osnutka ove biskupije došlo koncem prve četvrti petnaestoga stoljeća. God. 1430, naime, kralj se je Sigismund tužio ugarskom državnom saboru, da su bosansko-đakovačkoj biskupiji oteti od Bošnjaka svi krajevi južno od Save ([72]). To nam kaže, da je nova bosanska biskupija srebreničko-visočka osnovana prije g. 1430. U zapisniku pak papinskoga sudišta u Rimu od 21 srpnja 1419 stoji napisano, da Matija Englez, vikar bosanske vikarije, i njegova braća franjevci žive « u pokrajini i kraljevstvu Bosne, koja ne pripada nijednoj biskupiji, nego je neposredno podvrgnuta rimskoj Crkvi ([73]). Iz ovoga valja zaključiti, da biskupija srebrenočko-visočka nije bila ustanovljena do 21 srpnja 1419. Iz jednoga i drugoga izvora treba izvesti, da je spomenuta biskupija osnovana između g. 1419 i 1430.

Da još pobliže ustanovimo vrijeme, kada je mogla biti osnovana srebreničko-visočka biskupija, pokazuje nam put bula pape Eugena IV od 12 travnja 1434. Prema toj buli nova bosanska biskupija srebreničko-visočka bila je crkveno podvrgnuta dubrovačkoj metropoli ([74]). Iz toga valja izvesti, da je nova biskupija osnovana onda, kada je Bosna bila u neprijateljskom stanju

([72]) « ... ecclesia boznensis, cuius episcopus nunc in Diaco residet, est ultra Savum, quae similiter nunc cum suis terris a Boznyensibus possidetur », Kovaczich I 373 sl.; CDH X/7, 243 sl.; AB 133 (br. 694).

([73]) « Beatissime! Presens pro parte devotorum virorum religiosorum fratrum Mathie de Anglia, generalis vicarii nuncupati et aliorum fratrum ordinis fratrum minorum in provincia et regno Bozne consistentium, nullius diocesis, sed romane ecclesie immediate subiectorum », zapisnik papinskoga kurijalnoga suda od 21 VII 1419, Čremošnik, n. dj 30. Gl. također: AB 204 sl (br. 863-66).

([74]) « Venerabili fratri Archiepiscopo Ragusino, Salutem etc. Ad cumulum etc. ... eundem Electum, et ecclesias sibi commissas suffraganeas tuas habens pro nostra et apostolice Sedis reuerentia propensius commendatos ... », bula *Dum ad universas*, Archiv. vat., Reg. lat. 328, f. 211r.

prema Ugarskoj. Kako smo više puta naglasili, ugarski kraljevi tražili su i uspjeli, da bosansku biskupiju odcijepe od Dubrovnika i podvrgnu Kaloči, da na taj način što jače vežu Bosnu s Ugarskom ([75]). Iako je bosanska biskupija prenijela svoje sijelo u Đakovo, ugarski kraljevi nijesu bili voljni, da se u Bosni osnivaju nove biskupije ([76]). A da su na to negda i pristali, oni bi bez sumnje tražili, da i nova biskupija bude podložna kaločkoj nadbiskupiji, kao što je bila stara bosanska biskupija od g. 1247 pa dalje. Budući pak da je nova biskupija srebreničko-visočka bila podvrgnuta dubrovačkoj nadbiskupiji, to valja zaključiti, da je ona osnovana prije ljeta g. 1425, kada se Tvrtko II pomirio s ugarsko-hrvatskim kraljem Sigismundom ([77]). Tako smo ograničili postanak srebreničko-visočke biskupije na vrijeme između 21 srpnja 1419 i 9 kolovoza 1425. Godinu 1419 do 1421 valja isključiti, jer su se tada vodile prijestolne borbe u Bosni između kralja Stjepana i kralja Tvrtka II ([78]) pa se ovaj nije imao kada baviti pitanjem osnutka novih biskupija. Budući da je i za pregovore u Rimu trebalo stalno vrijeme, to je najvjerojatnije, da je biskupija srebreničko-visočka osnovana g. 1423 ili 1424.

Prvi srebreničko-visočki biskup Petar bio je, dakle, imenovan g. 1423 ili 1424. Bio je franjevac bosanske vikarije, rodom po svoj prilici iz same Bosne ili susjedne jadranske Hrvatske. Umro je koncem g. 1433 ili početkom g. 1434 ([79]). Brzo iza njegove smrti, na 9 travnja 1434, imenovan mu je nasljednik franjevac Stjepan Radošević. To je bio po svoj prilici onaj ugledni dvorski

([75]) Gl. gore s. 466-8 478 sl.

([76]) Gl. dolje b. 87.

([77]) Gl. gore s. 312 sl.

([78]) Gore s. 309-311.

([79]) U buli *Dum ad universas* od 12 IV 1434 kaže se, da je Stjepan Radošević imenovan nakon smrti biskupa Petra veoma brzo (« ad prouisionem ipsarum ecclesiarum celerem ... »), Reg. lat. 328, f. 210v.

kapelan kralja Stjepana Ostojića, imenom Stjepan, koje-ga on i njegova majka Kujava g. 1418 više puta šalju u Dubrovnik kao svoga poslanika ([80]). Franjevac Stjepan uživao je velik ugled i utjecaj i na dvoru kralja Tvrtka II tako, da mu se Dubrovčani preporučivali, kada su željeli dobiti Konavlje od spomenutoga kralja ([81]). I Stjepan Radošević bio je član bosanske vikarije, a rodom ili iz Bosne ili iz Jadranske Hrvatske. Umro je po svoj prilici u drugoj polovici g. 1439 ([82]).

Stjepana Radoševića naslijedio je Toma Matić (Mathei), član bosanske vikarije, rodom iz Trogira. Biskupom ga je imenovao papa Eugen IV brzo iza smrti Stjepanove. To je onaj biskup, koji je u studenomu g. 1441 zaposjeo kapelaniju Brštanovo i odnio iz nje crkvene stvari, napisavši o tome pismenu potvrdu hrvatskim jezikom, a s pismom glagoljskim ili bosančicom ([83]). Umro je prije 30 rujna 1446, kada se u Bosni ponovno navode mjesta « nijedne biskupije » ([84]).

Poslije smrti biskupa Tome Matića papa Eugen IV († 23 II 1447) htio je u Bosni ustanoviti više biskupija, ali je to zapriječio bosanski kralj Tomaš ([85]), bojeći se Turaka, koji su sve više pritiskivali Bosnu nakon poraza ugarsko-hrvatskog kralja Vladislava kod Varne 10 studenoga 1444. Kada su pak ugarsko-hrvatski kralj i Zapadnjaci počeli optuživati Tomaša, da je izdao kršćanstvo predajom Smedereva Turcima, on se htio pokazati revan katolik, pa je stao žestoko progoniti bosanske krstjane i od pape Pija II zatražio je, da se u Bosni osnuje više biskupija, kako je to htio papa Eugen IV. Osnivanju tih biskupija jako se opro ugarski kralj Matija Korvin. Papa Pio II mnogo je držao do Matije u obrani kršćanstva od Turaka, pa nije bio voljan da radi bosanskih biskupija pokvari dobar odnošaj sa spomenutim kraljem. Papa je i sam bio neraspoložen prema Tomašu i nije mu vjerovao, pa je njegovu molbu odbio ([86]). Postavljanje novih biskupa časovito nije bilo prijeko nužno, jer je od g. 1439 do 1461 u Bosni djelovao hrvatski biskup Toma kao stalni papin legat u bosanskom kraljevstvu ([87]). Molbu kralja Tomaša ponovio je njegov sin Stjepan g. 1461 preko posebnoga svoga poslanstva ([88]). Ovomu je Pio II želio u svemu ići na ruku, da ga ojača u borbi s Turcima, ali nije došlo ni do popunjenja srebreničko-visočke biskupije, ni do osnutka novih crkvenih pokrajina radi skoroga pada bosanskoga kraljevstva koncen svibnja 1463. I tako je Bosna dočekala tursko zaposjednuće bez svoga biskupa i uređene crkvene organizacije.

([80]) Gl. Jorga 162 sl.
([81]) N. dj. 211. Rode 60 (br. 32): Dubrovčani spominju, 26. VII. 1435, « fratrem Steffanum episcopum Capricinii ».
([82]) U buli *Ad exequendum* od 27 siječnja 1440 kaže se, da je Toma imenovan brzo iza smrti Stjepanove: « ad prouisionem ipsarum ecclesiarum celerem et felicem », Arch. vat., Reg. lat. 365 f. 244v.
([83]) Farlati IV 408; PHZBiH I 759, b. 31.
([84]) « ecclesia beate Marie in Glamoc, nullius diocesis, in regno Bosne sita », bula pape Eugena IV od 30 IX 1446, Čremošnik, n. dj 38. Gl. također AB 204 sl. (br. 863-866).
([85]) Poslanici bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića govorili su g. 1461 papi Piju II ovako: « ... Tuus antecessor Eugenius patri meo coronam obtulit et pontificales ecclesias in Bosna voluit erigere. Renuit pater, ne Turcarum in se odium provocaret », suvremenik Gobellinus kod Pray III 275; Rački, *Bogomili* 458, b. 2.
([86]) « Timere celsitudo tua videtur ... ne propter adventum oratorum Bosnensium ad concedendos illi regno episcopos, damque Thome regi coronam faciles aures prebeamus, credens omnia hec ad velandam proditionis sue infamiam pertinere », pismo pape Pija II ugar.-hrv. kralju Matiji Korvinu od 7 lipnja 1460, Raynaldus X 254; VMH II 258.
([87]) Gl. AB 202 (br. 856); 206-241 (br. 870 i 872-1014).
([88]) Gl. pismo kralja Matije Korvina papi Piju II iz g. 1462, Katona XIV 498; AB 250 (br. 1049).

4. - U sredovječnoj bosanskoj crkvi upotrebljavana je isključivo rimska liturgija

Nakon svega onoga, što smo dosada napisali, izgleda gotovo suvišno dokazivati, da se je u sredovječnoj BiH upotrebljavala isključivo rimska liturgija. Današnje b.-h. zemlje ležale su od Dioklecijanove preuredbe rimske države g. 297, dakle od početka kršćanstva u ovim krajevima, u prefekturi Italije, na području državnoga latinskog jezika (1). U rimskoj Dalmaciji, koja je obuhvaćala prvotnu Bosnu i cijelu današnju Hercegovinu, kršćanstvo je rašireno iz Rima, koji je osnovao solinsku metropoliju i sve njoj podružne biskupije. I panonsku metropoliju u Sirmiju (današnja Srijemska Mitrovica) Rim je osnovao i ona je njemu bilo podložna. U rimsko doba na području današnje BiH i biskupi i svećenstvo govorili su latinski i upotrebljavali isključivo rimsku liturgiju. God. 680, na crkvenom saboru u Carigradu solunski biskup Ivan potpisuje se kao vikar apostolske stolice u Rimu. Dakle, do tada je Bizant priznavao jurisdikciju Rima nad Balkanom (1a).

1) - *Hrvati BiH primili su kršćanstvo iz Rima*

Koncem šestoga i početkom sedmoga stoljeća došli su u zemlje današnje BiH Slaveni prve selidbe, a za njima g. 626 Hrvati, koji su prvim Slavenima od Jadrana do Drine dali državno uređenje i svoje narodno ime. U prva vremena uz nove doseljenike održalo se mnogo starih iliroromanskih kršćana s latinskim jezikom i rimskom crkvenom liturgijom. Djelovanjem ovih preostalih kršćana i novih vjerovjesnika, koje je poslao Rim, primili su kršćanstvo svi Hrvati, kako su se prozvali i Slaveni prve selidbe, koji su stanovali u hrvatskoj državi od Jadrana na sjever do Petrove Gore i na istok do Drine. Sve su te zemlje od starine bile neprijeporno područje rimske patrijaršije, a tim i rimske liturgije, i tako su ostale i nakon dovršene seobe naroda (2). Drukčije nije moglo ni biti. Svi su naime Hrvati kršteni od biskupa i svećenika, koji su došli iz Rima i Ravene, a kasnije iz Franačke (3). Ti su upotrebljavali, kako je naravno, latinski jezik i rimsku liturgiju u službi Božjoj, kako su se bili naučili u svojoj domovini, odakle su došli. Budući da je poganstva nestalo na cijelom prostoru od Jadrana do Drine koncem 9-st., dakle preko 100 godina prije pojave « bosanskih krstjana », nitko nije imao ni razloga ni mogućnosti, da izvede kakvu promjenu u liturgičnom životu kršćana u tadašnjoj BiH. Radi toga valja uzeti kao sigurnu stvar, da je bosanska crkva do konca 10-st. upotrebljavala isključivo rimsku liturgiju. Kasnije ćemo dokazati, da u liturgičnom pogledu u ovim zemljama nije učinjena nikakva izmjena ni nakon pojave bosanskih krstjana ili patarena.

2) - *U BiH nije postojala istočna liturgija*

Da se na području današnje BiH i od seobe naroda pa dalje trajno upotrebljavala isključivo rimska liturgija, navodimo između drugih ove razloge:

a) U popisu istočnih biskupija cara Vasilija II od g. 1020 (4) ne navodi se nijedna biskupija s područja današnje BiH, iako su tada postojale trebinjska i stonska biskupija i te godine bile u okviru bizantske države (5). To nam kaže, da te biskupije nijesu bile istočnoga obreda niti su ih takvim smatrali bizantski krugovi.

(1) Područje latinskoga i grčkoga jezika na Balkanu dijelilo se uglavnom crtom potegnutom od ušća rijeke Vojuše na Ohridsko jezero i odatle južno od Skoplja i Sofije na Crno more; sjeverno od te crte vladao je latinski jezik, a južno grčki. Gl. Jireček, *Die Romanen* I 13 sl.; Skok 34 sl.; Isti, *Dolazak Slovena na Mediteran* 20 i 104-106.

(1a) Rogošić 104.

(2) Gl. gore s. 422-437.

(3) Gore s. 437-456; Šišić, *Povijest Hrvata* 297-316.

(4) Gl. Gelzer, *Ungedrukte Bistümerverzeichnisse* I 245-282; II 22-72.

(5) Gl. gore s. 213 335 468-473.

Srpska biskupija u Rasu bila je međutim izričito uvrštena u Vasilijev popis među druge istočne episkopije ([6]).

b) Oko g. 1130, kada se rodio Stjepan Nemanja u Ribnici kod današnje Podgorice u Crnoj Gori, u barskoj biskupiji, morao se krstiti po obredima rimske liturgije, jer tada u Duklji nije bilo svećenika istočnoga obreda ([7]). Duklja je negda ležala na području istočnoga carstva, pa su na te krajeve bizantski patrijarsi podizali zahtjev i neko ih vrijeme posjedovali ([8]). Ako ipak razvojem vjerskih i političkih prilika u Duklji dvanaestoga stoljeća nije bilo svećenika istočnoga obreda, još ih je manje moglo biti u trebinjskoj, stonskoj i bosanskoj biskupiji, koje su ležale na neprijepornom području rimske patrijaršije ([9]), a po tom i rimske liturgije.

c) Najstariji i najdragocjeniji vjerski spomenik s područja današnje BiH, koji se do danas u izvorniku sačuvao, jest Miroslavovo Evanđelje ([10]). Ono je pisano polovicom 12-st. u Zahumlju prema obredu rimske liturgije i za uporabu vjernika te liturgije ([11]). To nam staro i dragocjeno djelo kaže, da je u Zahumlju prije dolaska Nemanjića vladala rimska liturgija, a ne istočna.

d) Daljni dokaz imamo u činjenici, da su bosanski biskupi od najstarijih vremena primali biskupsko ređenje od metropolita rimskoga obreda u Splitu, Baru i Dubrovniku po redu rimske liturgije. Mi imamo do danas izvorno sačuvane spomenike o ređenju bosanskih biskupa u Dubrovniku koncem 12- i početkom 13-st. ([12]). Da su

([6]) « Αἱ ὑποκείμεναι ἐπισκοπαὶ τῷ θρόνῳ της Βουλγαρίας... ιζ'. τὸ 'Ράσον... », GELZER n. dj. 256 sl. Gl. n. mj. II 43-46.

([7]) « roditelj njegov ... izide od bune njihove u mesto rođenja svoga, zvano Dioklitija ... rodi i ovo sveto dete ... u mestu zvanom Ribnica. Pošto su u toj zemlji bili (i latinski jereji, izvoljenjem Božjim udostoji se da u hramu primi (i) latinsko krštenje », STJ. PRVOVJEČANI 171 sl. Gl. NEMANJIĆ S. 134.

([8]) Gl. gore s. 435 sl.

([9]) Gl. gore s. 457-475.

([10]) Gl. gore s. 368-372.

([11]) Gl. gore s. 369 sl.

([12]) Gl. gore s. 465.

stari bosanski biskupi bili istočnoga obreda, oni bi tražili biskupe toga obreda, da ih rede. Ako su oni išli u Split, Bar i Dubrovnik na ređenje, tamošnji im metropoliti niti su smjeli niti su znali drukčije podijeliti biskupski red nego po obredima rimske liturgije. Ako su bosanski biskupi primali biskupsko ređenje po obredima rimske liturgije, to nam govori, da su i sami bili pripadnici toga obredoslovlja.

3) - *Bosanski krstjani potječu iz krila zapadne Crkve*

Da u obrednom pogledu na području današnje BiH nijesu nastale nikakve promjene s nastupom bosankih krstjana, dotično da oni nijesu uveli u ovim zemljama istočnu bizantsku liturgiju mjesto dotadašnje rimske, navadamo ove dokaze:

a) Kod svoga nastupa u ovim zemljama « bosanski krstjani » nijesu ništa činili, što bi upadalo u oči dotadašnjim kršćanima u Bosni, koji su bili zapadnoga, rimskoga obreda. Da su bosanski krstjani vršili bogoslužje po istočnom obredu, to bi svatko zapazio; i kako narod teško mijenja liturgičnu pripadnost, to bi bila najteža zapreka njihovu širenju. Bosanski krstjani su trajno tvrdili, da se oni ne razlikuju od drugih kršćana u zemlji, osim samo svojom dobrotom i strogim pokorničkim životom. Za to ih je ban Kulin držao pravim i dobrim kršćanima ([13]). Slično je o njima mislio i bosanski biskup, koji je bio g. 1233 svrgnut od pape Grgura IX ([14]).

b) U *Ispovijedi bosanskih krstjana* na Bilinu Polju kod Zenice g. 1203 oni se obvezuju, da će čitati knjige

([13]) Gore s. 465, b. 39.

([14]) « episcopus tamen de Bosna, prout inquisitionis tue processu diligenter examinato didicimus ... dampnabiliter prevaricans legem Christi ad doctrine incidit amaritudinem insensate ... Quamvis autem idem episcopus ex simplicitate asserat se peccasse ... », pismo pape Grgura IX legatu Jakovu Prenestinskomu od 30 svibnja 1233, VMH I 113; CDC III 379.

Novoga i Staroga Zavjeta, « kako čini crkva rimska », i da će svetkovati svetkovine, poimence « svetkovinu Svih Svetih, koja dolazi na 1 studenoga » ([15]). Ovu je svetkovinu uvela rimska Crkva i samo ona ju je svetkovala na taj dan u svojoj liturgiji ([16]). Nadalje bosanski krstjani u navedenoj Ispovijedi izričito vele, da je rimska Crkva njihova majka (« matrem nostram »), kojoj su oni pripadali u starini, pa je ponovno priznaju kao središte kršćanskoga jedinstva ([17]).

c) Bosanski krstjani govorili su i pisali ikavicom i služili se hrvatskom ćirilicom ili bosančicom, kao i njihova krvna braća Hrvati katolici. U tom su se razlikovali od Srba u Raši, koji su govorili ekavski i pisali srpskom ćirilicom ([18]). Crkveni i bogoštovni nazivi (Isukrst, križ, crkva, biskup, itd.) bili su kod bosanskih krstjana jednaki onima kod b.-h. katolika rimskoga obreda, a različiti od onih, što su ih upotrebljavali Srbi pravoslavne vjere ([19]). Bosanski krstjani su nadalje brojili godine od rođenja ili upućenja Kristova prema običaju zapadne Crkve, a različito od istočne pravoslavne, koja je brojila godine od stvorenja svijeta ([20]). Srbi su slijedili

([15]) « ... libros vero tam novi quam veteris testamenti, sicut facit ecclesia romana, legemus ... Septies in anno adminus corpus domini de manu sacerdotis accipiemus, scilicet in natali domini ... et omnium sanctorum commemoratione, que celebratur in kalendis novembris », Ispovijed bonsanskih krstjana na Bilinu Polju 8 travnja 1203, VMSM 20; CDC III 24 sl.
([16]) Gl. Nilles I 313 sl. 402; II 424; Kellner 91.
([17]) « ... et romanam ecclesiam matrem nostram caput totius ecclesiastice unitatis recognovimus ... », VMSM 20; CDC III 24.
([18]) Gl. Truhelka, *Bosančica* 65 i dalje; Jagić, *Nekoliko riječi o bosanskim natpisima* 1 i dalje; Jireček - Radonić IV 62 sl.; Vrana, *Književna nastojanja* 794-822; Tentor, *Latinsko i slavensko pismo*; Isti, *Bosančica*, PHZBiH I 823-829; Isti, *Bosančica*, HrvEnc III 97-99.
([19]) Jireček, *Das christliche Element* 9, 34; Draganović, *Katolička Crkva* 208 sl.
([20]) Gl. bilješku na Batalovu ulomku iz g. 1393 (gore s. 286), oporuku gosta Radina iz g. 1466, StPov I/2, 153-156; oporuku hercega Stjepana iz g. 1467, StPov 87-92, itd.

i u tom istočni običaj. I svoje svetkovine svetkovali su bosanski krstjani prema rimskom obredu, a ne po istočnom. Ovo nam sve govori, da su bosanski krstjani pripadali stablu Zapadne, katoličke Crkve, a ne one srpsko-pravoslavne.

d) Nedavno su otkrivena dva ulomka glagoljskih brevijara, jedan u franjevačkom samostanu u Hlivnu, a drugi u Fojnici. Potječu iz druge polovice 14-st. ([21]). Oba su dijelovi svećeničkoga brevijara rimskoga obreda. To nam govori, da su svećenici glagoljaši u Bosni u drugoj polovici 14-st. slijedili rimsku liturgiju i molili svećeničke molitve po rimskom obredu.

e) Sva poznata vjerska književnost bosanskih krstjana pisana je na osnovu glagoljskih knjiga hrvatske recenzije, koje su upotrebljavali Hrvati katolici rimskoga obreda ([22]). U to vrijeme, od 13- do 15-st., srpska pravoslavna crkva imala je u bogoštovnim knjigama svoju razvijenu bugarsko-srpsku recenziju, koja se znatno razlikovala od hrvatske glagoljske recenzije staroslavenskih liturgičnih knjiga rimskoga obreda (23). U književnoj ostavštini bosanskih krstjana nema nikakva traga srpske recenzije bogoštovninh knjiga, nego naprotiv jak i primjetljiv utjecaj hrvatske recenzije pisane glagoljskim pismom tako, da se tragovi glagoljskog pisma zapažaju u sačuvanim spomenicima patarenske vjerske književnosti ([24]). To nam kaže, da bosanski krstjani nijesu potjecali iz krila srpske pravoslavne crkve istočnoga obreda, nego da su ogranak bosanske crkve rimskoga obreda.

B. Koneski u *Vajsovu zborniku* g. 1957 iznio je mišljenje, da su bosanski krstjani kod izrade svojih bogoštovnih knjiga služili glagoljskim podlošcima make-

([21]) Gl. Hamm, *Datiranje glagoljskih tekstova* 61 sl.
([22]) Gl. gore, b. 18.
([23]) Gl. gore s. 369 sl.
([24]) Vrana, n. dj. i mj.; Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, mjestimice J. Hm, *Glagoljica*, u EncJug 467.

donske škole sv. Klementa Ohrisdoga ([25]). To je potpuno isključeno. I u Makedoniji je ćirilica bila službeno uvedena za cara Samuela (976-014). Koncem 11- i tokom 12-st. još se iznimno u Makedoniji uprotrebljavala glagoljica, ali u 14- i 15-st., kada su se prepisivale sačuvane bogoštovne knjige bosanskih krstjana izravno iz glagoljskih podložaka, makedonskih se glagoljskih knjiga nije moglo više naći osim u kojem manastirskom zabačenom arhivu. A što treba posebno naglasiti, jest to, da je cijela bugarska crkva, pa i ona u Makedoniji, primila istočni bizantski obred na crkvenom saboru u Bizantu g. 870 ([26]), pa su i bogoštovne straoslavenske knjige i u Makedoniji bile uređene prema tom obredu. S vremenom se u glagoljske knjige makedonske škole uvukla ekavica i makedonski narodni jezični izrazi. U bogoštovnim pak knjigama bosanskih krstjana nema nikakva traga ištočne liturgije ni makedonske ekavice; one su naprotiv pisane ikavicom i nose nesumnjive tragove glagoljskih knjiga hrvatske recenzije pisanih po obredu rimske liturgije.

4) - *U bosanskoj državi svetkovale su se svetkovine po rimskom obredu*

U javnom državnom životu sredovječne Bosne sve do g. 1463 pridržavalo se i svetkovalo svetkovine isključivo po propisima rimske liturgije, a ne one istočno-bizantske, koju su slijedili Srbi u sredovječnoj srpskoj državi. Tako bosanski ban Tvrtko I na 14 ožujka 1356 potvrđuje Dubrovčanima povelju datirajući je po nazivima rimske liturgije: « dano u našem dvoru u Neretvi u drugi svetkovni dan (ponedjeljak) po prvoj nedjelji korizme » ([27]). Iste godine ovako datira drugu povelju:

([25]) Koneski 192 sl.
([26]) Gl. gore s. 370, posebno b. 7.
([27]) « Data in curia nostra in Nerethva » feria secunda post dominicam primam quadragesime an. domini MCCCLVI, *Listine* III 312; AB 32 (br. 178).

« Dano u našem dvoru pod gradom Bobovcem na praznik Svih Svetih godine Gospodnje 1356 » ([28]). Svetkovinu Svih Svetih ustanovio je papa Grgur IV (827-844) i odredio da se slavi na 1 studenoga svake godine ([29]). Tu svetkovinu istočna crkva ne slavi; ona čini spomen svih svetih u drugu nedjelju po Duhovima, i to kao sporednu i pomičnu svetkovinu ([30]). Na 29 ožujka 1366 Tvrtko I piše Mlečanima pismo pisano: « u Bosni u nedjelju palminih grančica god. 1366 » ([31]), a na 8 prosinca 1374 izdaje darovnicu bosanskoj biskupiji s ovim datumom: « Dano u selu ili mjestu (Sv.) Ilije na svetkovinu Začeća Blaženje Marije Djevice godine Gospodnje 1374 » ([32]). Svetkovina Bezgrješnoga Začeća čisto je zapadna svetkovina rimskoga obreda ([33]), koju istočna crkva nije nigda slavila. Ukoliko spominje začeće Bl. D. M., to ona stavlja na 9 prosinca ([34]), a ne na 8 prosinca kao katolička Crkva.

Kralj Ostoja, nadalje, izdaje darovnicu Jurju Radivojeviću sa zaključkom: « Dano u Bosni, na Mladence, u petak, mjeseca prosinca, godine 1408 » ([35]). Istočna pravoslavna crkva slavi Mladence četvrti dan po Božiću ([36]), koji je g. 1408 padao u subotu. Bosanski je, dakle, kralj Ostoja svetkovao i datirao svoju povelju po rimskom obredu, u kojemu se Mladenci slave treći

([28]) « Datum in curia nostra sub castro Bobo[va]ch in festo omnium Sanctorum, anno domini 1356 », WM 11 (1909) 278.
([29]) Gl. gore, b. 16.
([30]) Nilles I 313 sl. 402.
([31]) « Scripta in Bosna dominica Ramis Palmarum anno domini 1366 », *Listine* IV 84; AB 34 (br. 189).
([32]) Datum in uilla seu loco Elye in festo conceptionis beate Marie uirginis anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo quarto », AB 42 (br. 217). Gl. gore, s. 240, b. 319.
([33]) Nilles 348-351.
([34]) Gl. prednju b.
([35]) « Datum Bosne, die Innocentium, in die Veneris mensis Decembris, anno millesimo quatricentesimo octavo », AB 89 (br. 482); Šišić, *Nekoliko isprava* 317.
([36]) Nilles 445.

dan po Božiću, a g. 1408 ta je svetkovina uistinu pala u petak dne 28 prosinca ([37]).

Bosanski kralj Tvrtko II izdaje svoje zaštitno pismo bosanskim franjevcima u kraljevskom Biogradu u Ugarskoj « na svetkovinu obraćenja sv. Pavla Apostola godine Gospodnje 1436 » ([38]). I ova se svetkovina tada slavila samo u rimskoj liturgiji ([39]).

Vojvoda Ivaniš Pavlović izdaje Dubrovčanima povelju: « Rožastva Hrstova na 1442. lito miseca septembrija 29 dan' u subotu na dan' svetoga Mihoila na planini na Bujaku prema našem' gradu Brodaru » ([40]). Miholjdan se tada, kao i danas, slavio na 29 rujna samo na Zapadu po obredu rimskoga goboslužja ([41]). Istočna crkva slavi sv. Mihajla na 8 studenoga, a na 29 rujna čini spomen sv. Kirijaka ([42]). Ovo nam govori, da se u zemlji Pavlovića, u istočnoj Bosni, svetkovalo svetkovine po rimskom obredu, a ne po istočnom.

Herceg Stjepan Vukčić Kosača dne 5 srpnja 1450 potvrđuje Dubrovčanima, da je primio konavljanski dohodak, « komu dohotku jest' rok' miseca agusta 3. dan' o Stipanu dnevi » ([43]), a njegov sin herceg Vlatko dne 17 kolovoza 1476 i 5 listopoda 1478 kaže, da se godišnje plaćanje konavljanskoga dototka « svršilo na 3. dni miseca agusta», « na Stipan' dan' ... » ([44]). Stjepandan, svetkovina, u kojoj se činilo spomen na našašće i prijenos kostiju sv. Stjepana prvomučenika, slavio se na Istoku dne 2 kolovoza, a na zapadu u rimskom bogosložiju dne 3 kolovoza ([45]). Herceg Stjepan i njegov

([37]) Cappelli 163.

([38]) « Datum in dicta civitate Albaregali die 25 Januarii, videlicet in festo conversionis S. Pauli, anno Domini millesimo quadrigentesimo tricesimo sexto », AB 151 (br. 737).

([39]) Nilles 377.

([40]) StPov 1/2, 103.

([41]) Nilles 289 sl.

([42]) N. dj 289 s. 319 sl. 445.

([43]) StPov 1/2, 65.

([44]) N. dj 193 sl.

([45]) Nilles 231-233 397 443.

sin herceg Vlatko slave tu svetkovinu dne 3 kolovoza, što nam govori, da je u staroj Hercegovini vladalo rimsko bogoslužje.

Vojvoda Ivaniš Pavlović i herceg Stjepan Vukčić Kosača bili su pripadnici crkve bosanskih krstjana. Prema tome gore navedeni primjeri govore nam, da su se i bosanski krstjani držali rimskoga obreda u svetkovanju svetkovina. To potvrđuje i *Oporuka gosta Radina* iz g. 1466. On piše, da oporučno ostavlja 300 dukata, koji se imaju dijeliti sirotinji « na velike blage dni ... navlašno na dan' ... svetoga Petra i na dan' svetoga Pavla ... i na dan' svetoga Mihal'ja Arhangela i na dan' svete Djeve Marije, na dan' Svith svetijeh' ... » ([46]). Istočna crkva tada nije svetkovala posebnu svetkovinu sv. Pavla, nego ga je slavila zajedno sa sv. Petrom dne 20 lipnja ([47]). Svetkovina Svih Svetih je čisto zapadna, koja se po rimskom bogoslužju slavila 1 studenoga. I u *Ispovijedi na Bilinu Polju* kod Zenice g. 1203 veli se, da će bosanski krstjani primati svetu pričest « na svetkovinu Svih Svetih, koja se slavi na 1 studenoga » ([48]).

Ove dvije čisjenice, prvo, naime, da su država i narod u srednjovječnoj Bosni u pogledu slavljenja svetkovina slijedili rimsko bogoslužje, a ne istočno, ondje, gdje su se ta dva obreda razlikovala; drugo pak, da se i crkva bosanskih krstjana držala reda rimske litur-

([46]) StPov I/2, 154.

([47]) Nilles 377 440.

([48]) Gl. gore s. 498, b. 15. – U bosanskim se izvorima spominju svetkovine: Rođenje Isusovo (Božić), Vodokršće, Blagovijest, Uskrs, Duhovi, Jurjevdan, Petrovdan, Ilindan, Velika Gospa itd.; Grgur Nazijanski bio je zaštitnik bosanske vladarske obitelji Kotromanića; sv. Dimitrije (Mitar) slavio se mnogo osobito u Hercegovini. Ali ovo su bile opće svetkovine iz doba prije rascjepa Crkve, pa su bile zajedničke i istočnoj i zapadnoj Crkvi i slavile su se isti dan u obje liturgije, pa se iz tih svetkovina ne može izvesti, da je Bosna slijedila istočnu liturgiju, kao što čini V. Glušac (*Istina o bogomilima* 130 135-137; GIDBiH V [1953] 113-115).

gije u svetkovanju svetkovina, same su za se dovoljan dokaz, da se u Bosni isključivo upotrebljavala rimska liturgija. Njezina raširenost i snaga bila je tolika i takva, da su bosanski krstjani, da se ne bi upadno razlikovali od drugih kršćana u zemlji, morali slijediti kalendar rimske crkve u svetkovanju svetkovina.

5) - *Daljna sredovječna svjedočanstva o rimskoj liturgiji u BiH*

Na koncu spomenimo još ove izvore i povjesne činjenice:

U knjižnici Sv. Marka u Mlecima čuva se djelo s glavnim izvacima iz neke opširnije rasprave između kršćanina rimskoga i patarena bosanskoga. Rukopis je u knjižnici zaveden pod oznakom: MSC. lat. Cl. II, cod. LXIV, fol. 295v-308. Djelo ovako započinje: « Ovdje su glavne točke i dokazi izvađeni iz Rasprave između kršćanina rimskoga i patarena bosanskoga » (49). Ovo je djelo u cijelosti objelodanio F. Rački u *Starinama* JA I, Zagreb 1869, 109-138.

Kako je već Rački naglasio, pisac gornje *Rasprave*, što se razabire iz samoga djela, živio je u Bosni i dobro je poznavao bosanske prilike (50). Djelo se nalazilo u rukama bosanskih franjevačkih vikara, pa treba uzeti, kako Rački veli, da ga je sastavio jedan od tadašnjih franjevačkih misionara u Bosni. Rasprava je napisana tokom druge polovice 14-st., a najkasnije prvih godina 15-st. To moramo zaključiti iz vlastoručnoga zapisa fra Ambrozija iz Sijene od 10 rujna 1421, koji je on napisao na koncu mletačkoga rukopisa (51).

(49) « Hic sunt puncta principaliora et auctoritates extracte de Disputatione inter christianum romanum et patarenum bosnensem », Rački, *Prilozi za povjest bosanski Patarena* 109.
(50) Starine I 93-100.
(51) « Ego fr. Ambrosius conventus de Venetiis concessi istum librum et dedi ad usum fr. Stephano de Tergestis vicario Bosne,

Fra Ambrozije bio je izabran bosanskim vikarom u Đakovu 25 travnja 1411. Budući da je pristajao uz papu Grgura XII, nije bio potvrđen od generala franjevačkoga reda Antuna Vinetti de Pereto, nego je bio prisiljen ostaviti Bosnu i povući se u samostan Sv. Franje u Mlecima (52). Mjesto fra Ambrozija braća su izabrala novoga vikara fra Henrika iz Poljske, koji je umro prije nego je primio potvrdu od spomenutoga generala Reda (53). Na to je general Vinetti još iste g. 1411 bosanskim vikarom imenovao fra Matiju Engleza (54), koji je upravljao Bosnom sve do g. 1420. U presudama papinskoga suda od 3 i 21 srpnja 1419 on se zove: « Matija, vikar Bosne » i « Matija, generalni vikar u okrugu bosanskomu » (55). Po svoj prilici nakon smrti Matijine, dne 25 ožujka 1420 braća su u Đakovu izabrala novoga bosanskog vikara u osobi fra Blaža iz Zalka (Blasius de Zalka) (56), rodom Madžara, ali ga novi general Reda Anđeo Salvetti de Senis (10 V 1421 - 6 X 1423) nije htio potvrditi, nego je Stjepana Tršćanskoga (Stephanus de Tergeste) imenovao bosanskim vikarom. Ovomu je s dopustom istoga generala fra Ambrozije de Senis dne 10 rujna 1421 darovao rukopis s izvacima iz *Rasprave između kršćanina rimskoga i patarena bosanskoga*, da se s djelom mogne služiti u vršenju svoje nove službe u Bosni. Ali fra Blaž de Zalka nije se dao izbaciti iz sedla. On je generalu Salvetti podnio papinska pisma i zaključke predašnjih generalnih skupština, po kojima

ex caritate et pro suis fidelibus servitiis mihi exhibitis de licentia rmi patris magistri Angeli de Bonis generalis ministri, decima die septembris anno domini 1421 », Valentinelli II 54; Rački, *Starine* XIV 4; Kniewald 63.
(52) Fermendžin 14.
(53) N. dj. 15.
(54) N. dj. 15.
(55) « ... Mathias, vicarius generalis in districtu Bosnensi ... fratris Mathie de Anglia, vicarii vicarie Bosne ... », presuda papinskoga suda u Rimu od 3 srpnja 1419, Čremošnik, *Ostaci arhiva* 27. Gl. gore s. 490, b. 73.
(56) Fermendžin, n. dj.

su braća u Bosni imali pravo birati svoga vikara. Tim je dokazao, da je njegov izbor bio valjan i da treba biti potvrđen. General je napokon pristao i fra Blaža potvrdio vikarom u Bosni ([57]). Na taj način Stjepan Tršćanski nije došao u Bosnu i primljeni je rukopis zadržao kod sebe, pa je taj s vremenom došao u knjižnicu Sv. Marka u Mlecima.

Pisac *Rasprave između kršćanina rimskoga i patarena bosanskoga,* dobar poznavalac prilika u Bosni, izričito tvrdi, da su se bosanski krstjani odcijepili od rimske Crkve, prema tome da su prije otpada pripadali toj Crkvi i slijedili rimsku liturgiju. U navedenoj *Raspravi* kršćanin veli bosanskom patarenu: « Vi ste bili s nama i od nas ste se odmetnuli. (Znaj, dakle), da je u bosanskim gorama raskol ... Vi ste se od nas odcijepili i odbjegli ste u gore bilo Lombardije bilo Bosne ... » ([58]).

I papa Bonifacije IX u svom pismu od 7 ožujka 1402 piše: « vikarija Bosne rečenoga reda [franjevačkoga], koja se nalazi među nevjernicima, koji su od katoličke vjere zastranili ... » ([59]). Na ovo primjećuje Šišić: « Ovdje se jasno kaže, da su patareni (bogumili) otpadnici od katolicizma; to je sasvim tačno » ([60]).

Na koncu spomenimo još ove izvore i povjesne činjenice:

God. 1373 fra Bartul Alvernski, starješina franjevačke bosanske vikarije, izvijestio je Sv. stolicu, da svećenici – seljaci u Bosni znaju i hoće podjeljivati krštenje obraćenim bosanskim krstjanima « po našem načinu » ([61]), tj. po obredu rimske crkve, što nam govori, da su se domaći bosanski svećenici redovito služili rimskom liturgijom.

U poruci papi Martinu V od 9 travnja 1428 bosanski kralj Tvrtko II kaže, da je on poslušan sin katoličke Crkve, da je njezine čine i obrede dosada vršio i da će ih ubuduće vršiti ([62]).

U svom pismu od 26 kolovoza 1436 papa Eugen IV na osnovu izvještaja sv. Jakova Markijskoga izričito tvrdi, da se u Bosni služba Božja obavlja po obredima rimske Crkve. Papa piše, da mu je Jakov Markijski podnio molbu, u kojoj je stalo, da je u bosanskoj vikariji velika oskudica svećenika, naravno dušobrižničkih svjetovnih svećenika, i da se radi toga ne mogu često služiti misne svečanosti « po obredu rimske crkve prema želji pobožnih i katoličkih osoba » ([63]). Iz ovoga se papina pisma razabire, da su katolički dužobrižnički svećenici na prostoru bosanske vikarije, dakle u čitavoj današnjoj BiH, i prije g. 1436 služili svete mise po rimskom obredu, a da to bude češće (frequentius), papa dozvoljava, da se klerici bosanske vikarije mogu rediti već u dvadeset i drugoj godini života, što je inače bilo zabranjeno po općim crkvenim zakonima ([64]).

([57]) N. dj. i mj.

([58]) « itaque nobiscum eratis, et ... apostatastis a nobis ... Tu ergo cum in montibus bosne est scissura ... Vos scissi fuistis a nobis et fugistis ad montes nec [uel] lombardie nec [uel] bosne ... », Disputatio inter christianum romanum et patarenum bosnensem, *Starine* I 112 sl.

([59]) « ... vicaria Bosne dicti ordinis [Fratrum Minorum], que inter infideles et a fide catholica deviantes consistit ... », Šišić, *Nekoliko isprava* 181.

([60]) N. dj. 182, b. 1.

([61]) Gl. dolje s. 526, b. 57.

([62]) Thallóczy, *Studien* 143.

([63]) « cum in vicariatu Bosnae magna catholicorum presbyterorum penuria existat, et propterea missarum solemnia secundum ritum romanae ecclesiae iuxta desiderium devotarum et catholicarum personarum frequenter celebrare non possunt ... nobis humiliter supplicastis, ut vobis fratribus dicti ordinis sub dicto vicariatu existentibus, etiam in vigesimo secundo suae aetatis anno constitutis licentiam concedere possitis, ut ad omnes etiam sacros ordines promoveri valeant ... auctoritate vobis praesentium indulgemus », AB 155 (br. 745).

([64]) U starijim vremenima tražilo se trideset godina, da netko bude ređen za svećenika. Tako je na crkvenom saboru u Baru g. 1199 zaključeno: « Similiter prohibemus, ut nullus ordinetur in sacerdotem, nisi tricesimum expleverit annum », VMSM I 8; CDC II 337. Klement V (1309-1314), u svojim dekretalijama

Sve ono, što smo naveli u ovih dvanaest točaka, jasno i nepobitno govori, da se na području današnje BiH od početka kršćanstva pa tokom cijeloga srednjega vijeka upotrebljavalo isključivo rimsko bogoslužje. I crkva bosanskih krstjana u slavljenju svetkovina morala se držati rimskoga reda, da ne bi postala upadna i zazorna domaćem pučanstvu, koje je slijedilo i poznavalo u bogoslužju samo rimsko obredoslovlje.

dozvolio je, da se svećenici mogu rediti u dvadesetpetoj godini: « decernimus, ut ... possit quis libere ... in vigesimo quinto suae aetatis anno ad presbyteratus ordines promoveri », FRIEDBERG 1140.

5. - KONCEM 9-ST. U BIH UVEDENA JE GLAGOLJSKA SLUŽBA BOŽJA RIMSKOG OBREDA

Oci i začetnici službe Božje na starom slavenskom jeziku bili su sveta braća Ćiril i Metod. God. 863, prije nego su pošli u Moravsku obraćati tamošnje Slavene, oni su preveli na slavenski jezik misnu službu Božju s poslanicama i evanđeljima, koja se čitaju nedjeljom za vrijeme svete mise. Moravska je ležala na području rimske patrijaršije, pa su sveta Braća kao pametni i razboriti ljudi preveli i uskladili misnu službu Božju za Moravsku po rimskom obredu. To nam između drugoga svjedoče stari *Kijevski i Bečki listići* (1), koji sadrže ulomke najstarijih dosada poznatih staroslavenskih misala. Matice tih *Listića* bile su prepisane koncem 9-st. iz izvornika sv. Metoda, koji je bio uređen po rimskoj liturgiji (2). J. Vašica dokazao je, da su sv. Braća pri sastavljanju službe Božje rimskoga obreda upotrijebili grčki prijevod rimske liturgije tako zvane sv. Petra, koja se upotrebljavala u negdašnjem solunskom vikarijatu rimske patrijaršije (3).

1) - *Hrvati primaju glagoljsku službu Božju*

God. 870 sv. Metod bio je imenovan od pape Hadrijana II nadbiskupom metropolitom na stolici sv. Andronika u Srijemu (4), koji se nalazio na mjestu današnje Srijemske Mitrovice. Novom srijemskom metropolitu Papa je podložio krajeve bivše srijemske metropolije, zatim Koceljevu Panoniju oko Blatnoga jezera i Mo-

(1) Izdanja i literatura donose: MOHLBERG 207-320; JAGIĆ, *Glagolitica*; ISTI, *Entstehungsgeschichte* 245 sl.; HAMM 5-72; TRUBETZKOY 43.
(2) MOHLBERG, n. dj. i mj.
(3) Gl. VAŠICA 1-54; VAJS, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal* 173; ISTI, *Liturgia S. Petri slavica* 110-115; HANSSENS, n. dj.
(4) Gl. *Vita s. Methodii* 8 (Pastrnek 230); *Vita s. Clementis* (2); RITIG I 23-49.

ravsku. Od hrvatskih zemalja u tu su metropoliju spadale zemlje između Drave i Save te današnja Bosanska Posavina, napose župe Soli i Usora. Prema tome za vrijeme Metodova djelavonja u Panoniji od g. 870 do 879 prvi su od Hrvata primili slavensku službu Božju oni, koji su živjeli u Bosanskoj Posavini i u Slavoniji.

Teže je pitanje, kada su upoznali slavensku službu Božju jadranski Hrvati i oni u užoj, sredovječnoj Bosni. Neki tvrde, da je ninski biskup Teodozije upoznao Metodija za njegova boravka u Rimu i od njega primio knjige slavenske službe Božje. Drugi misle, da su se primorski Hrvati upoznali sa slavenskim knjigama g. 881/82, kada je Metod putovao u Carigrad ploveći iz Mletaka pokraj dalmatinskih otoka u Drač. To su sve mogućnosti, ali za to nemamo sigurnih povjesnih izvora. No u svakom slučaju slavensku su službu Božju donijeli u primorske hrvatske krajeve i u Bosnu učenici sv. Metoda († 6 travnja 885), i to prvih godina iza njegove smrti. Prema *Žiću sv. Klementa,* nadbiskup Metodije iza svoje smrti ostavio je oko 200 svećenika, đakona i poddakona, koji su obavljali službu Božju na slavenskom jeziku. Ali brzo iza smrti učiteljeve nasta progonstvo njegovih učenika. Mlađi i zdravi bili su prodani u ropstvo Židovima u Mlecima, a drugi izagnani iz Moravske. Spomenuto *Žiće* nadalje kaže, da su Metodovi učenici bili prognani iz moravske države i predani vojnicima, koji su ih uputili u razne zemlje, koje su ležale do Dunava ([5]); a oni u strahu za život rastanu se i pođu jedni ovamo, a drugi onamo, da tako, po volji Božjoj, više krajeva obdare s blagodati Evanđelja ([6]). Među zemljama, koje su ležale do Dunava, i u koje su, prema *Žiću sv. Klementa,* pošli Metodovi učenici, valja na prvom mjestu ubrojiti panonsku Hrvatsku hrvatskoga kneza Braslava (o. 880 - o. 900), koja je graničila s moravskom državom i prostirala se do

([5]) *Vita s. Clementis* 13 (19); PG 126, 1217.
([6]) N. dj. 14 (19); PG 126, 1220.

obala srednjega Dunava ([7]). Iz panonske Hrvatske Metodovi učenici mogli su lako prijeći u Bosnu i u jadransku Hrvatsku.

Da se stalni broj Metodovih učenika uistinu sklonio u jadransku Hrvatsku, valja izvesti također iz činjenice, što je među njima bilo i sjevernih Hrvata, članova onoga dijela hrvatskoga naroda, koji je ostao u svojoj staroj domovini između Odre i Buga, kada su južni Hrvati g. 626 otišli na Jadran. Hrvatski krajevi tadašnje sjeveroistočne Moravske ležali su u središtu djelovanja sv. Braće, pa je bez sumnje bilo i iz tih krajeva službenika Božjih, koje je redio nadbiskup Metod. Ništa nije naravnije, nego da su ovi svećenici, sjeverni Hrvati, kada su morali ostaviti svoju domovinu, pošli k svojoj braći jadranskim Hrvatima, jer je još tada bila živa uspomena među jednim i drugima, o njihovu narodnom srodstvu ([8]).

U drugom *Žiću sv. Nauma* izričito piše, da je jedan dio protjeranih Metodovih učenika otišao u Dalmaciju i Daciju ([9]). Tim se nazivima označivalo zemlje starih rimskih pokrajina: Dacijom se zvalo zemlje prvotne rimske Dacije sjeverno od donjega toka Dunava, a Dalmacijom današnje hrvatske zemlje južno od Petrova Gvozda, Borja planine i rijeke Drinjače u Bosni. Prema navedenom *Žiću* dio je, Metodovih učenika otišao u Bosnu i jadransku Hrvatsku, koje su ležale na prostoru negdašnje rimske Dalmacije.

Druga skupina slavenskih svećenika, moguće nešto manja, prebjegla je u hrvatske zemlje između g. 892 i 906, kada su se Madžari kao saveznici njemačkoga

([7]) Gl. gore s. 395 sl.
([8]) Svatoplukova i Koceljeva država graničile su s panonskom Hrvatskom i nema sumnje, da su postojale trgovačke i društvene veze između srodnih naroda tih slavenskih država. Kako je zabilježio K. Porfirogenet (PORPHYR. 29-33; 122-162) još sredinom desetoga stoljeća bila je među primorskim Hrvatima veoma živa uspomena na njihovo sjeverno podrijetlo.
([9]) KOVAČEVIĆ 1-4; KUSSEFF 139-152.

Arnulfa borili protiv moravskoga kneza Svatopluka i uništili moravsku državu ([10]). Madžari su opustošili i Koceljevu Panoniju oko Blatnoga jezera, u kojoj je bio lijep broj slavenskih svećenika ([11]). Ovi su sa svojim narodom prebjegli preko Drave u hrvatsku državu, gdje se Madžarima hrabro opirao Tomislav, vladar svih Hrvata ([12]). Mlađi suvremenik tih događaja, Konstantin Porfirogenet, ovako piše o tome: « Poslije smrti Svatoplukove († 894) mir je potrajao godinu dana, a po tom nasta razdor i borba između njih [sinova Svatoplukovih]; i dok su oni vodili građanski rat jedan protiv drugoga, dođu Madžari i potpuno ih unište i zaposjednu njihovu zemlju, u kojoj oni [Madžari] i danas stanuju. Puk pak, koji je ostao živ, rasprši se i pobježe u susjedne zemlje: Bugarima, Madžarima, Hrvatima i drugim narodima » ([13]).

2) - *Sveta braća Ćiril i Metod poslužili su se hrvatskim prijevodima nedjeljnih poslanica i evanđelja*

Hrvati su rado primili slavensku službu Božju, jer je ona bila pisana uglavnom govorom, kojim je govorio tadašnji hrvatski narod. Činjenica je, iz koje učenjaci dosada nijesu povukli odgovorne zaključke, da se u svim djelima najstarije ćirilometodske književne ostavštine nalaze nesumnjivi i mnogobrojni ostaci hrvatskoga živog jezika, jednako u djelima, koja su nastala na sjeveru u češko-moravskom području (*Kijevski listići*), kao i u onima iz ohridske škole sv. Klementa u Macedoniji. J. Vajs, najbolji poznavalac stare hrvatske i opće glagoljske književnosti, našao je u *Asemanovu Evenđelistaru*, koji potječe iz konca 10- ili početka 11-st. iz glagoljske škole Sv. Klementa Ohridskoga, preko dvjesta čisto hrvatski izraza ([14]). Prisutnost posebno hrvatskih riječi u najstarijim ćirilometodskim spomenicima, koji su nastali na slavenskom sjeveru i jugu, ne da se drukčije rastumačiti nego da prihvatimo, da su se te riječi nalazile u samim izvornicima, koje su sveta Braća uredili i sastavili za moravske Slavene.

Prijevodi, nadalje, svetih knjiga, koje se pripisuju sv. Ćirilu i Metodu, imaju vanredno bogat, ispravan i lijep slavenski jezični izražaj ([15]). Taj nije mogao nastati najedanput niti su mu mogli biti pravi početnici sv. Braća, koji su bili rodom Grci i većinu svoga života proveli daleko od slavenskih zemalja. V. Jagić dokazivao je, što se danas općenito prihvaća, da su se Ćiril i Metod prevodeći svete knjige poslužili starijim prijevodima, koji su bili izrađeni u Makedoniji ([16]). To ne može biti ispravno, jer su macedonski Slaveni bili pogani sve do sredine 9-st. ([17]), pa oni nijesu mogli izraditi ni usavršiti riječno blago za kršćanske vjerske nazive slavenskoga jezika. Od svih Slavena prvi su se pokrstili Hrvati, i to koncem prve polovice 7-st., dakle, punih 200 godina prije puta svete Braće u Moravsku ([18]). Već prvi svećenici, koji su radili na obraćenju Hrvata, morali su tražiti i stvarati riječi i izraze na hrvatskom jeziku za kršćanske vjerske pojmove i nauku. Za pouku obraćenih Hrvata oni su morali već od početka prevo-

([10]) Gl. gore s. 395 i dalje.
([11]) God. 867 Kocelj je predao svetoj Braći na svećenički odgoj 50 mladića, a g. 870 poslao je 20 muževa u Rim sa sv. Metodom, da od pape budu zaređeni za svećenike slavenske službe Božje. Gl. *Vita s. Constantini* 15, 16 (Pastrnek 204); *Vita s. Methodii* 8 (Pastrnek 230); *Vita s. Clementis* 2 sl. (2 i 4); PG 126, 1196 sl.
([12]) Gl. gore s. 396, b. 7.
([13]) Porphyr. 41 (180).

([14]) Vajs, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal* 91-102. Gl. i Holárek 285-292; Grivec 5-34.
([15]) Gl. Jagića jezikoslovni uvod u F. Rakči, *Assemanov ili Vatikanski evanđelistar* XCIV-XCVI; Jagić, *Entstehungsgeschichte* 422-424; Wujk 74-102; Grivec 9 s.
([16]) Jagić, *Entstehungsgeschichte* 245 sl. 422 sl.
([17]) Gl. Dvornik, *Les Slaves* 123-146 184-195 216-247; Bury 377-379; Spinka 1-56.
([18]) Gl. Porphyr. 31 (148); DC 291; Thomas Arch. 11 (33). O tom spremam posebnu raspravu pod naslovom: *Pokrštenje Hrvata i osnutak splitske metropolije* [Gl. RP 77-144].

diti na hrvatski jezik poslanice i evanđelja, koja se čitaju na svetoj misi, i pisati propovijedi za nedjeljnu pouku naroda. Inače bi bio uzaludan sav njihov rad u hrvatskim širokim narodnim krugovima, koji nijesu razumijevali drugoga jezika osim hrvatskoga. Prvi takvi prijevodi i sastavci morali su biti, kako je i razumljivo, početnički i nedotjerani, ali tokom vremena vjerski su se izrazi množili i prijevodi raznih ulomka Sv. pisma usavršavali. U tom radu posebno su mogli biti plodni stvaraoci oni svećenici, koji su bili rodom Hrvati. Tih je bilo, nema sumnje, već od sredine 7-st., a od toga doba svakim danom sve to više. Jedan nadaren i poduzetan hrvatski svećenik dotadašnje je prijevode poslanica i evanđelja skupio, jezično usavršio i izdao u posebnoj knjizi, da bude na uporabu drugim hrvatskim svećenicima manje učenima. Za to je mogao imati poticaja u latinskim i grčkim evanđelistarima, kojih je tada bilo po svim crkvama u bizantskoj Dalmaciji ([19]). Putem hrvatskoga Ilirika u današnjem albanskom primorju stigao je koji hrvatski evanđelistar do svećenika, koji su tokom prve polovice 9-st. počeli raditi na obraćenju Slavena u Sklaviniji (današnja Grčka) i u Makedoniji. Preko makedonskih svećenika u okolici Soluna sv. Braća morali su upoznati hrvatske prijevode nedjeljnih poslanica i evanđelja i upotrijebiti ih kod izrade svoga Apostola i Evanđelistara. Odatle u prijevodima sv. Ćirila i Metoda ljepota slavenskoga jezika, točnost i bogatstvo izražaja. To nam ujedno tumači, kako su i na koji način hrvatske riječi došle u sve najstarije rukopise ćirilometodske književne ostavštine ([20]).

Da sveta Braća nijesu sami prevodili bogoslužne knjige izravno iz grčkoga teksta, dokaz nam je i to,

([19]) I danas se čuva u Splitu lijepo pisani Evanđelistar na latinskom jeziku, koji potječe po svoj prilici iz sredine sedmoga stoljeća. Objelodanio ga je: Novak V., n. dj. O dobi postanka gl. Faber, u WM 3 (1895) 394; Barada, *Nadvranik VII stoljeća* 412, b. 44.

([20]) Gl. Mandić, *Hrvatski sabor* 34-37 [RP 145-193].

što su se njihovi prijevodi na mnogim mjestima toliko udaljili od službenoga teksta bizantske crkve, da su Bugari g. 893 bili prisiljeni da mnoga mjesta ćirilometodskih prijevoda nanovo prevedu, da bi ih doveli u sklad sa tadašnjim svetim tekstovima bizantske liturgije. Tako je nastala, na osnovu predradnja preslavske škole, bugarska recenzija staroslavenskih svetih knjiga ([21]).

3) - *Borba za glagoljicu na crkvenom saboru u Splitu g. 925*

Hrvati su, dakle, koncem 9-st., čim su upoznali slavensku službu Božju, koju su sveta braća Ćiril i Metod bili izradili prema starim hrvatskim prijevodima poslanica i evanđelja, istu od srca prihvatili i prigrlili kao dio svoje narodne duše. Nije prošlo ni 40 godina iza smrti sv. Metoda, a slavenska se je služba Božja već bila udomaćila po svim hrvatskim krajevima. Sazivajući crkveni sabor u Splitu g. 925 papa Ivan X kori splitskoga nadbiskupa Ivana i sve njegove podređene biskupe, što se njihovom šutnjom i pristankom Metodova nauka (slavensko bogoslužje) raširila po svim biskupijama od Siska preko Duvna i Stona do Kotora ([22]). O raširenosti slavenske liturgije po svim tadašnjim hrvatskim zemljama papa govori i u pismu, što ga je upravio « Tomislavu, kralju Hrvata i Mihajlu, uzvišenom vojvodi Humljana ... i svemu narodu, koji žive u Slavoniji i Dalmaciji » ([23]). Slavenska se misa čitala i na dvoru

([21]) Gl. Zlatarski, *Istorija na parvoto* I/2 253 sl.; Koneski, *Obridska književna škola* 177-193.

([22]) « Et quia fama reuelante cognouimus, per confinia uestrae parochiae aliam doctrinam pullulare ... uobis tacentibus et consentientibus ... ad Methodii doctrinam confugiunt ... », pismo pape Ivana X splitskom metropoliti Ivanu i njegovim sufraganim biskupima, DC 188; *Priručnik* 215.

([23]) « Tamislao regi Croatorum et Michaeli excellentissimo duci Chulmorum ... uerum etiam omnibus zupanis cunctisque sacer-

hrvatskoga kralja i njegovih velikaša. Da ih odvrati od toga, Ivan X sa začuđenjem pita: « koji bi se osobiti sin svete rimske crkve, kao što ste vi, mogao nasladivati da prikazuje Bogu žrtvu u barbarskom slavenskom jeziku? » ([24]). Kao najuspješnije sredstvo, da se hrvatski narod povrati službi Božjoj na latinskom jeziku, papa preporučuje Hrvatima, da svoju djecu od najranije mladosti daju na nauku prikazavši ih Bogu, da bi ih ti, kada odrastu, mogli voditi Bogu, naravno, vršeći službu Božju u latinskom jeziku ([25]). Na samom saboru g. 925, u kojemu su bili odreda biskupi Romani, zaključeno je u 10-kanonu, da ubuduće « nijedan biskup u našoj pokrajini (splitska metropolija) ne smije nikoga promaknuti ni u jedan red za službu na slavenskom jeziku; niti dopustiti slavenskim svećenicima da govore mise u crkvama; osim ako ima potrebu svećenika, tada neka takvima s dopustom papinim podijeli svećeničku službu ». Sa znanjem samoga slavenskoga jezika može se služiti Bogu jedino u monaštvu i u najnižem stupnju klerikata (tonzura) ([26]).

dotibus et uniuerso populo per Sclauoniam et Dalmatiam ecommorantibus », DC 189; *Priručnik* 216.

([24]) « Quis etenim specialis filius sanctae romanae ecclesiae, sicut uos estis, in barbara seu sclauinica lingua deo sacrificium offere delectatur? », pismo pape Ivana X kralju Tomislavu i Hrvatima, DC 190; *Priručnik* 217.

([25]) « Unde hortamur uos, o dilectissimi filii, ut uestros tenerrimos pueros a cunabulis in studio litterarum deo offeratis; quatenus diuinitus informati uos suis admonitionibus ualeant releuare ab illecebris delictorum ... », navedeno pismo pape Ivana X, n. mj.

([26]) « Ut nullum episcopus nostrae prouinciae audeat in quolibet gradu sclauinica lingua promouere; (poterit) tam(en) in clericatu et monachatu deo seruire. Nec in sua ecclesia sinat eum missam facere; praeter si necessitatem sacerdotum haberet: per supplicationem a romano pontifice licentiam ei sacerdotalis ministerii tribuat », deseti zaključak splitskoga sabora g. 925, DC 192; *Priručnik* 219. Gl. Badurina, n. dj; Smržik, n. dj.

Kako se vidi iz pisma pape Ivana X, kojim potvrđuje zaključke crkvenoga sabora u Splitu od g. 925, za vrijeme zasjedanja nastalo je veliko razmimoilaženje i svađa među prisutnima: s jedne strane stajao je hrvatski kralj Tomislav i njegovi velikaši s hrvatskim biskupom Grgurom, a s druge strane splitski nadbiskup Ivan sa svim biskupima Latinima. Iz papina pisma proizlazi, da su se razlike između stranaka kretale oko više stvari ([27]), a u 12 kanonu saborskih zaključaka kaže se, da se uglavnom borilo oko biskupa Hrvata ([28]). No ako stvar dobro promislimo, vidjet ćemo, da je pitanje hrvatskoga biskupa u sebi uključivalo i druga teža pitanja. Da su hrvatski kralj i njegovi velikaši mimo nadbiskupa i drugih biskupa volili takozvanoga biskupa Hrvata, razlog je taj, što je on redio sinove Hrvata za slavensku službu Božju i što je sam na kraljevskom dvoru držao službu Božju na slavenskom jeziku. Hrvatski se biskup borio za pravo slavenskoga jezika u službi Božjoj, za narodnu stvar, a biskupi Latini htjeli su velikašima i narodu nametnuti latinski jezik, koji oni nijesu razumijevali, a prema tome ni voljeli.

Kada je Ivan X bio izviješten od svojih legata o prijepornim pitanjima, on je pismeno pozvao Grgura, biskupa Hrvata, i Ivana, splitskoga metropolitu, da taj osobno ili zamijenjen od kojega podložnog biskupa dođe u Rim s Grgurom i da tu pred samim papom svaki iznese svoje razloge o pitanjima, u kojima se nijesu

([27]) « Quia in uobis fuit orta contentio ante nostrorum legatorum praesentiam de ecclesiasticis negotiis, uolumus, ut ad limina apostolorum uenientes ante nostram nostrorumque episcoporum praesentiam cuncta diffinire satagatis », pismo Ivana X splitskom nadbiskupu Ivanu i njegovim sufraganim biskupima, DC 193; *Priručnik* 221.

([28]) « Quodsi rex et proceres Chroatorum omnes dioceses episcoporum intra limites nostrae metropolitanae [ecclesiae] suo cupiunt uindicare pontifici ... », dvanaesti zaključak crkvenoga sabora u Splitu g. 925. DC 192; *Priručnik* 219.

slagali na saboru, da bi sam papa mogao osobno donijeti pravedno rješenje. U izvorima nema vijesti, da li su pozvane stranke išle u Rim, ali je sigurno, da konačno rješenje nije palo do g. 928. Te naime godine, vraćajući se s posebne misije u Bugarskoj, biskup kardinal Madalbert sazvao je u Splitu crkveni sabor (29). Za svoga boravka u Bugarskoj Madalbert je vidio, i on je to odobrio, da Bugari služe svetu misu ne samo na slavenskom jeziku nego i po istočnom obredu (30), pa je na saboru u Splitu zastupao blaže, širokogrudnije držanje u pitanju uporabe slavenske službe Božje kod Hrvata. On je rastavio pitanje opstanka hrvatske biskupije i njezine sudbenosti od pitanja uporabe glagoljice. Slavensku službu Božju skinuo je s dnevnoga reda i o njoj se nije ništa unijelo u saborski zapisnik, ali je tražio, da se potpuno ukine hrvatska biskupija, koja je osnovana pred samih 60 godina i bila na uštrb crkvenoga jedinstva u zemljama, koje su bile pod vlašću hrvatskoga kralja, naime u Hrvatskoj i Dalmaciji. Na to su pristali hrvatski kralj i njegovi velikaši, pa je dotadašnjemu hrvatskom biskupu Grguru ponuđeno, da sam po svojoj volji izabere jednu od triju biskupija, koje su tada bile nepopunjene: skradinsku, sisačku, a posebno duvanjsku, dapače neka uzme sve tri, sebi i njima na propast, ako mu se mili toliki teret uzeti na se (31). Papa Leo VI svojim pismom potvrdio je zaključke toga sabora i Grguru Ninskomu doznačio samo skradinsku biskupiju (32).

(29) « ... uenerabilis Madalbertus episcopus, in ciuitatem spalatensem adueniens, synodaliter nos episcopos ... cum Chroatorum principe et eius proceribus congregauit ... », zapisnik crkvenoga sabora u Splitu g. 928, DC 195; *Priručnik* 222.

(30) Gl. Mandić, *Croatian king Tomislav* 38-43.

(31) Gl. gore s. 474, b. 85.

(32) « Gregorium uero, qui (im)probitate temporis in Chroatorum terra episcopus effectus est, praecipimus in sola scardonitana ecclesia tantummodo ministrare ... », pismo pape Leona VI g. 928 splitskom nadbiskupu Ivanu i njegovim sufraganim biskupima, DC 196; *Priručnik* 224.

5) - *Zaključci crkvenoga sabora g. 1059 u Splitu*

Novi neprijateljski val protiv službe Božje na slavenskom jeziku nastao je iza konačnoga rascjepa istočne i zapadne Crkve g. 1054. Bizantsku su crkvu slijedile: Bugarska, Srbija i druge zemlje, koje su upotrebljavale slavensku službu Božju. To je bio uzrok, da su se Rim i dalmatinski biskupi Latini počeli pribojavati, da bi se i Hrvati s glagoljskom službom Božjom mogli odmetnuti od zapadne rimske Crkve. Radi toga je ponovno oživjela misao, da se iz hrvatskih krajeva odstrani služba Božja na slavenskom jeziku. O tome se raspravljalo na crkvenom saboru u Splitu g. 1059. Zapisnik se toga sabora nije sačuvao, ali se vidi iz potvrde novoga pape Aleksandra II, da je sabor pod izopćenjem zabranio biskupima, da u buduće ne rede Hrvate, koji ne nauče latinski jezik (33). Splitski arhidakon Toma piše, da je na tom saboru glagoljica bila potpuno zabranjena i glagoljske crkve zatvorene, što je izazvalo velike smutnje u narodu i raskol među kršćanima na otoku Krku (Ulf i biskup Cededa) (34), što nije vjerojatno. Arhidakon Toma pripisuje saboru, što on uistinu nije zaključio. Na

(33) « Sclavos, nisi latinas litteras didicerint, ad sacros ordines promoveri ... sub excommunicationis vinculo omnino prohibemus », pismo pape Aleksandra II od 1 listopada 1061 upravljeno: « kralju i biskupima Dalmacija (regi et episcopis Dalmatiarum », *Priručnik* 237.

(34) « Fuerat siquidem tempore domini Alexandri pape et Johannis decessoris Laurentii supra dicti a domino Maynardo ... quedam synodus omnium prelatorum Dalmatie et Chroatie multum solemniter celebrata, in qua multa fuerunt conscripta capitula. Inter que ... ut nullus de cetero in lingua sclauonica presumeret diuina misteria celebrare, nisi tantum in latina et greca, nec aliquis eiusdem lingue promoueretur ad sacros (ordines). Dicebant enim, goticas literas a quondam Methodio heretico fuisse repertas ... cum hoc statutum sinodali fuisset sententia promulgatum et apostolica auctoritate firmatum, omnes sacerdotes Sclauorum magno sunt merore confecti. Omnes quippe eorum ecclesie clause fuerunt; ipsi a consuetis officiis siluerunt », Thomas Arch. 16 (49).

saboru je samo zaključeno, da biskupi u buduće ne rede svećenike glagoljaše, ali on nije zabranio glagoljati već ređenim svećenicima, kao što to tvrdi arhiđakon Toma. Nadalje, na crkvenim i državnima saborima, koji su se održali u Hrvatskoj od g. 1060 do 1089, nema nikakva spomena o kakvu rascjepu ili buni kršćana Hrvata. God. 1077 kralj Zvonimir dolazi na Krk i obdaruje benediktinski samostan Sv. Lucije u Baškoj nekretnim dobrima. To darovanje te iste g. 1077 opat Držiha ovjekovječuje glagoljskim natpisom, koji je urezao u oltarsku pregradu baščanske crkve ([35]). To nam govori, da se u crkvi Sv. Lucije na Krku slobodno glagoljalo 18 godina nakon splitskoga sabora g. 1059, te da je tada glagoljica bila časno pismo, opće poznato i upotrebljavano kod Hrvata. Gd. 1089, dakle samih trideset godina poslije splitskoga sabora od g. 1059, osnivajući barsku metropoliju papa Kalikst III jednako smatra zakonitima i dopuštenima samostane « Slavena » sa slavenskom službom Božjom kao i samostane « Latina » i « Grka » sa službom Božjom na latinskom i grčkom obredu ([36]). Da pričanje arhiđakona Tome nije pouzdano, govori nam i to, što se njegova priča ne nalazi u *Historia salonitana maior* ([37]), koja je starija od Tomina djela i vjerodostojnija. Svoje pričanje Toma je načinio spojivši nepovoljne priče svećenika Latina o Metodu, početniku glagoljske službe Božje, s nekim starim izvorom, koji je govorio o posve drugoj stvari, nego o uporabi glagoljice ([38]). To je bio odgovor arhiđakona Tome, zakletoga neprijatelja glagoljice, na tvrdnju hrvatskih glagoljaša, da je sv. Jeronim izumitelj glagoljskih slova i početnik staroslavenske službe Božje, o čemu ćemo do čas govoriti.

([35]) Natpis Baščanske ploče donosi *Priručnik* 135. O vremenu pisanja gl. HAMM, *Datiranje glagoljskih tekstova* 36 sl.
([36]) « ... et omnia monasteria tam Dalmatinorum quam Graecorum atque Sclauorum », AA I 21 (br. 68).
([37]) Gl. GUNJAČA, *Historia salonitana maior* 204.
([38]) Gl. BARADA, *Episcopus Chroatensis* 192-207. U trećem poglavlju drugoga sveska ovoga našega djela mi smo dali novo tumačenje natpisa na spomen-stupcu splitskoga nadbiskupa Pavla (o. 1015 - o. 1030) [MANDIĆ, BiH II 130-132].

6) - *Uporaba glagoljskoga pisma kod Hrvata*

Hrvati su naime već od prije glagoljicu bili prihvatili kao svoje narodno pismo. S vremenom su mu dali posebni uglasti oblik, koji se u povijesti pisma zove hrvatska glagoljica. Ovo su pismo Hrvati u bogoštovnim knjigama isključivo upotrebljavali, ali je glagoljica bila mnogo upotrebljavana i u svakidašnjem građanskom i državnom životu Hrvata. Glagoljicom su pisani najstariji kameni natpisi na hrvatskom jeziku iz 10- i 11-st.: plominski natpis u Istri, valunski natpis na otoku Cresu, krčki natpis na kanoničkoj kući u Krku, baščanska ploča iz benediktinskoga samostana Sv. Lucije u Baški na otoku Krku ([39]).

Na pročelju franjevačkoga samostana na Humcu kod Ljubuškoga nalazi se jedan natpis starom bosančicom, koji prema najvovijim istraživanjima potječe iz konca 10- ili početkom 11-st., dakle iz doba, kada je ljubuškim krajem vladao bugarski car Samuel (o. 990-1014) ili bizantski car Vasilije II (1018-1025). Natpis je pisan ustavnom ćirilicom, ali u njemu ima umiješano 5 glagoljskih slova. To nam govori, da je klesar toga natpisa bio poglavito naviknut pisati glagoljicom, pa su mu se glagoljska slova nehotice umiješala, kada je pisao ćirilski natpis. Ovo nam ujedno govori, da je u ljubuškom kraju, i u Zahumlju uopće, koncem 10- i početkom 11-st. glagoljica bila općenito raširena i služila kao redovito saobraćajno pismo ([40]).

([39]) Glogoljske natpise: plominski, valunski i krčki, stručnjaci još nijesu uspjeli pročitati. Oni su znamo stariji od baščanske ploče iz g. 1077.
([40]) Gl. VEGO, *Humačka ploča* 41-61.

7) - *Opća raširenost glagoljske službe Božje po hrvatskim zemljama*

Kao dokaz o raširenosti slavenske službe Božje po svim hrvatskim zemljama, osobito je znamenito pismo pape Inocencija IV senjskom biskupu Filipu od 29 ožujka 1248. U tom pismu papa piše [41]: « Predana nam tvoja molba sadržavala je, da u Slavoniji postoji posebno pismo, za koje tvrde klerici one zemlje, da ga imaju od sv. Jeronima, pa ga rabe, kada obavljaju svetu službu Božju. Da bi se i ti s njima poistovjetovao i da bi se prilagodio običaju zemlje, u kojoj si biskup, ponizno si od nas zatražio dopust, da obavljaš sveto bogoslužje u tom pismu ». Slavonija (Sclavonia) zvale su se u to doba sve hrvatske zemlje od Jadrana do Drave na sjeveru i Drine na istoku. U suvremenom opisu postanka ugarske dominikanske provincije iz g. 1059 piše, da Bosnu i Dalmaciju novomanihejci zovu Slavonijom [42]. 20 kolovoza 1317 papa Ivan XXII piše Mladenu II Šubiću: «Mladinu, vladaru Hrvata i Bosne u zemlji Slavoniji» [43]. Herceg Koloman, koji je od g. 1226 do 1241 vladao kraljevskom ovlasti hrvatskim zemljama od Drave do

(41) « Porrecta nobis tua petitio continebat, quod in Sclavonia est littera specialis, quam illius terre clerici se habere a beato Jeronimo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis. Unde cum illis efficiaris conformis, et in terre consuetudinem, in qua consistis episcopus, imiteris, celebrandi divina officia secundum dictam litteram a nobis suppliciter licentiam postulasti. Nos igitur attendentes, quod sermo rei, et non res est sermoni subiecta, licentiam tibi in illis dumtaxat partibus, ubi de consuetudine observantur praemissa, dummodo sententia ex ipsius varietate littere non ledatur, auctoritate presentium concedimus postulatum », Jelić 9; CDC IV 343; Potthast II (br. 12877).

(42) « Item in Bosnia et Dalmacia, que apud eos ecclesia Slavonie nuncupatur », Patak 308.

(43) « ...cum Milandinus (!), princeps Croatarum et Bosne in provincia Sclavonie », CDC VIII 457. – « Cum Mladinus princeps Croatie et Bosne in provincia Sclavonie », pismo Ivana XXII banu Mladenu Šubiću od 20 kolovoza 1318, CDC VIII 509.

Jadrana, nosio je naslov: « Herceg cijele Slavonije » [44]. Kada, dakle, Inocencije IV piše, da se u cijeloj Slavoniji vrši služba Božja na slavenskim jeziku, on pod tim razumijeva sve hrvatske zemlje, uključivo s BiH. Papa u tom pismu nadalje piše, da se u « Slavoniji » glagolja «po običaju zemlje », što znači, da se u hrvatskim zemljama slavenska služba Božja obavlja na osnovu običajnoga prava, koje je nastalo stoljetnom uporabom.

Slavenska se služba Božja napose raširila u sredovječnoj Bosni, jer je ona ležala daleko od mora i bila manje pod utjecajem latinske kulture i jezika nego hrvatske primorske zemlje. Dubrovački analist Rastić piše, da je bosanski biskup Radogost g. 1195 položio zakletvu crkvene vjernosti na staroslavenskom jeziku, jer nije znao latinski [45]. Po svoj prilici toga istoga biskupa, koji je umro g. 1203, papin legat Ivan de Casamare zove Slavenom [46], tj. domaćim biskupom slavenske službe Božje. Takav je bio i onaj bosanski biskup, koji je bio skinut od pape Grgura IX g. 1233 radi njegova neznanja i sumnje u njegovo pravovjerje [47]. Ako su u Bosni i biskupi glagoljali i nijesu znali latinski, to isto valja reći, i to u još većoj mjeri, o nižem pastoralmon kleru.

Papinski legat Ivan de Casamare g. 1203 ne prigovara bosanskom biskupu, ni njegovu kleru, da nezakonito glagoljaju, nego samo da su neuki i da radi neznanja ne mogu odgovarati svojim dužnostima u novim prilikama, koje su nastale pojavom krivovjerja u Bosni. Radi toga je Ivan de Casamare predložio papi Inocenciju III, da se u Bosni osnuju 2-3 nove biskupije i da budu imenovani biskupi « Latini » mjesto biskupa « Sla-

(44) « Colomanus dei gracia rex Ruthenorum et dux tocius Slavonie », CDC III 299. Gl. n. mj. 336 346 350 itd.

(45) « ne sapendo le lettere latine, ne altre, eccetto le slavoniche quando fece il giuramento della fedelta ed obedienza al suo metropolitano, lo fece in lingua slava ... », Restius 63.

(46) Gl. dolje, b. 48.

(47) CDC III 379 sl.

vena », koji je nedavno umro (48). *Već je* G. Assemani (49) *primijetio, da papin legat s navedenim izrazima nije mislio na Latina narodnošću, jer bi se malo pomoglo kršćanstvo u Bosni, kada bi došao za biskupa neki Latin iz Italije ili Francuske, koji nije znao hrvatski jezik bosanskog pučanstva. Pod imenom* « Slavena » *legat de Casamare razumijevao je biskupa, koji je obavljao službu Božju na slavenskom jeziku i nije znao latinski, a pod « Latinom », Hrvata, koji je vršio službu Božju latinskim jezikom i prije svoga ređenja stekao višu naobrazbu u latinskim školama. Takvih je biskupa Ivan de Casamare vidio u Dukljii i Dalmaciji, kada je tamo koju godinu prije vršio službu papinskoga legata* (50).

O općoj raširenosti slavenske službe Božje po svim biskupijama splitske, dubrovačke i zadarske nadbiskupije, i drugdje po hrvatskim zemljama, govori i češki kroničar Pulkava († 1380). U svojoj kronici iz g. 1374 on piše (51): *« ... I tako po nadbiskupijama i pokrajinama splitskoj, dubrovačkoj i zadarskoj i kod svih njihovih područnih biskupa, i po mnogim drugim biskupijama, tako biskupi kao i svećenici mise i druge bogoštovne čine služe do danas na slavenskom jeziku ».*

(48) « in regno bani Culini de Bosna non est nisi unus episcopatus et episcopus modo mortuus est. Si posset fieri, quod aliquis Latinus ibi poneretur et aliqui etiam ibi tres vel quatuor crearentur novi, non modicum exinde utilitati accresceret ecclesiastice, qua regnum est ipsius ad minus dietarum decem et plus », VMSM I 19; CDC III 36.

(49) *Kalendaria Ecclesiae universae* 3 (V 63 sl.).

(50) Ivan de Casamare bio je poslan sa poddakonom Simunom kao papinski legat u Duklju dne 8 I 1199. Gl. PL 214, 480 sl.; VMSM I 5; CDC II 311 sl. Tokom g. 1199 papinski legati održali su crkveni sinod u Dukljii s biskupima gornje Dalmacije. Gl. VMSM I 7 sl.; CDC II 335-338.

(51) « ... Tunc papa ... in perpetuum statuit, quod in lingua slavonica possint misse et alia divina officia celebrari. Et sic per archiepiscopatus et provincias Spalatensem, Ragusinensem, et Iadriensem et apud omnes suffraganeos eorum, et multos alios episcopatus tam per presules quam per sacerdotes misse et alia divina usque hodie in slavonico celebrantur », PRZIBICO 17.

Prema veoma vrijednim bilješkama, koje je A. Liepopili (52) pokupio iz dubrovačkoga arhiva, tokom 14-st. sve su seoske župe u dubrovačkoj republici bile popunjene sa svećenicima glagoljašima tako, da je dubrovačko veliko vijeće dne 27 srpnja 1392 donijelo zaključak (53): « da se dadne na volju i slobodnu vlast gospodinu Knezu i njegovu Malom vijeću, sadašnjim i budućima, da mogu naći slavenske svećenike i postavljati ih po dubrovačkom okrugu i u Stonu, gdje im se svidi, s plaćom ». Ako je glagoljica bila tako raširena u Dubrovačkoj republici, gdje je vladajuće plemstvo još toliko nastojalo, da održi latinski jezik (54), što tek treba reći o unutrašnjosti zemlje, u tadašnjem Zahumlju i Bosni? Dne 28 lipnja 1357 papa Inocencije VI piše, da ga je izvijestio Dionizije, župan Krupe, sin negdašnjega slavonskog bana Stjepana Babonića, da su u njegovoj župi « upravitelji crkava vješti samo u slavenskoj knjizi » (55). Ako je tako bilo u Krupi, sjeverozapadnom kutu današnje Bosne, koja je stoljećima potpadala pod kninsku biskupiju, gdje su sjedili biskupi s latinskim jezikom u službi Božjoj, što tek treba misliti o svećenstvu u drugim krajevima današnje BiH?

I nedavno otkriveni ulomci iz dvaju glagoljaških brevijara iz druge polovice 14-st., jedan u Hlivnu, a drugi u Fojnici (56), govore nam o svećenicima glagoljašima u sredovječnoj Bosni.

(52) LIEPOPILI, *Slavensko bogoslužje u Dubrovniku* 30-58.

(53) « Prima pars est de dando arbitrium et liberam auctoritatem domino Rectori et eius minori consilio presentibus et futuris inveniendi presbiteros sclavichos et ipsos ponendi per districtum Ragusii et punctam Stagni ubi eis videbitur cum salario », DDA-Ref I 133, LIEPOPILI, n. dj. 47.

(54) Gl. JIREČEK, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*.

(55) « ... Dyonisii comitis Cruppe, quondam Stephani bani Sclauonie nati; Tiniensis dioecesis petitio continebat, quod ... ecclesiarum rectores, in literatura sclauonica dumtaxat expertos, in dicto comitatu suo existentes ... », CDC XII 419.

(56) Gl. HAMM, *Datiranje glagoljskih tekstova* 61 sl.

8) - *Glagoljaški « svećenici-seljaci » u sredovječnoj Bosni*

O bosanskim svećenicima glagoljašima imamo veoma zanimljivih vijesti u odgovoru pape Grgura XI starješini bosanskih franjevaca, Bartulu Alvernskomu, od 3 veljče 1373. Tu papa veli: « ... svećenici zemlje ... koji nijesu pravi svećenici nego seljaci ... postavljeni po običaju domovine, naime koji nijesu ređeni kanonski » ([57]). Ono « po običaju domovine » potsjeća nas na svećenike glagoljaše pape Inocencija IV iz g. 1248.

L. P(etrović) misli, da su ti svećenici « bili obični seljaci, samo pismeni, koji su vršili, u nestašici pravih svećenika, sve vjerske obrede među priprostim i od svakoga napuštenim 'Bošnjanima' » ([58]). Ali to se protivi duhu i smislu navedenoga papina pisma. Grgur XI izričito veli, da su svećenici-seljaci stvarno ređeni (valide ordinati), samo nijesu ređeni po kanonskim propisima (non licite ordinati) i da žive kao seljaci. Papa ređenje tih svećenika izjednačuje s onodobnim svećenicima raskolnicima (« scismatici »), koji su po papinu shvaćanju bili valjano ređeni. Još od lateranskih crkvenih sabora g. 1179 i 1215 u katoličkoj Crkvi na zapadu bilo je propisano, da se svećenički podmladak pomno odgaja i pouči u crkvenom zvanju prije nego se pripusti na svećeničko ređenje ([59]). Tih se propisa nijesu držali u Bosni, nego su svećenike glagoljaše redili po starom običaju zemlje nakon površne priprave kod upravitelja mjesnih župa i crkava. Znanje takvih svećenika sastojalo se uglavnom u tome, da su znali služiti svetu misu glagoljicom i čitati obrasce za podjeljivanje sakramenata i blagoslova vjernicima. Svećeničko i misno odijelo oblačili bi u crkvi za vrijeme službe Božje, inače u običnom životu, i odijelom i radom, jedva bi se razlikovali od drugih seljaka. Radi toga ih papa i zove: svećenici-seljaci. Takvi su bili i takav su imali odgoj svećenici glagoljaši još u osamnaestome i početkom devetnaestoga stoljeća u zapadnoj Hercegovini i u nekim krajevima Dalmacije ([60]).

Da je bosanski vikar fra Bartul Alvernski u pismu papi Grguru XI pod nazivom: « svećenici-seljaci » imao pred očima bosanske katoličke svećenike glagoljaše, imamo neupravni dokaz u Bartulovoj okružnici braći bosanske vikarije iz g. 1378/82, koju je nedavno našao Dionizije Lasić među spisima kardinala Ivana Stojkovića u Bazelu. U toj okružnici vikar fra Bartul tvrdi za pravoslavne svećenike iz Mačve, Usore i Srijema, « da su radi svoje priprostitosti [neznanja] izgubili svaki red crkveni ([61]). Tako su u očima Bartulovim neukost i seljački način života oduzimali bosanskim katoličkim glagoljašima pravo svećeničko dostojanstvo, kako se je on izrazio u gore navedenom pismu papi Grguru XI.

Mišljenje D. Kniewalda, koji tvrdi, da bi se pod

([57]) « Ad primum articulum in quo queritur ... si debent sustinere quod baptizent sacerdotes de terris illis volentes sequi nostram formam, licet propter lucrum, cum tamen non sint veri sacerdotes, sed rustici vel scismatici, instituti per consuetudinem patrie, uidelicet ordinati non canonice ... Quodcirca censemus dictos fratres licite posse permittere prelibatos sacerdotes seu rusticos in forma ecclesie baptizare ... », odgovor pape Grgura XI na upite bosanskoga vikara Bartula, KNIEWALD 157.

([58]) L. P(ETDOVIĆ) 13 sl.

([59]) « De instructione ordinandorum. Cum sit ars artium regimen animarum, districte praecipimus, ut episcopi promovendos in sacerdotes diligenter instituant et informent, vel per se ipsos, vel per alios viros idoneos, super Divinis officiis, et ecclesiasticis sacramentis, qualiter ea rite valeant celebrare; quoniam si ignaros et rudes de cetero ordinare praesumpserint ... et ordinatores

et ordinatos gravi decrevimus subiacere ultioni », MANSI XXII 1015. Gl. odredbe crkvenoga sabora lateranskoga III g. 1179, MANSI XXII 261; lionskoga II g. 1274, MANSI XXIV 90 sl i *Decretales Clementinas*, lib. I, tit. VI, cap. 1, FRIEDBERG 1139. Gl. DRAGANOVIĆ, *Massensübertritte* 27; LASIĆ, *Fr. Bartholomaei* 71 74.

([60]) O neukosti glagoljskoga svećenstva u sredovječnoj Bosni i u Dalmaciji u 15 i 16 stoljeću gl. L. PJETROVIĆ), n. dj. 47-51 103-106; I. VITEZIĆ 1-10; 18-24.

([61]) « illi eorum sacerdotes ... iam propter suam rusticitatem perdiderunt omnem ritum ecclesiasticum ... », Cod. ms. lat. A. VI. 15 sveučilišne biblioteke u Bazelu, fol. 92r (prema saopćenju prof. D. Lasića) [Gl. LASIĆ, n. dj. 71].

svećenicima-seljacima imali razumijevati « službenici crkve bosanske », strojnici [62], sasvim je daleko od istine. Upute pape Grgura XI govore o svećenicima-seljacima, koji bi imali krstiti po katoličkom obredu obraćene sljedbenike novomanihejskoga krivovjerja, pa to nijesu mogli činiti strojnici ni drugi službenici crkve bosanskih krstjana.

(62) Kniewald 211.

6. - U Bosni do dolaska Turaka nije bilo istočnoga, bizantskog obreda

Mavro Orbini [1], a za njim Danijel Farlati [2] tvrdili su, da je stara bosanska crkva bila istočno-raskolnička (ecclesia orientalis schismatica). Isusovac A. Hoffer pobijao je raskolništvo bosanske crkve od Rima, ali je i on prihvaćao mišljenje, da je stara Bosna slijedila istočno-bizantski obred [3]. U tom se s Hofferom slagao i Sv. Ritig [4], profesor u Đakovu, a tome naginje i zagrebački profesor J. Šidak [5].

1) - *« Raskolništvo » bosanskih krstjana na Bilinu Polju g. 1203*

Orbini i Farlati došli su do svoga mišljenja zavedeni poglavito *Ispoviješću na Bilinu Polju* g. 1203, gdje predstavnici bosanskih krstjana vele: « Najprije se odričemo raskolništva (abrenuntiamus schismati), radi kojega smo ozlogašeni, i rimsku crkvu, majku našu, priznajemo za glavu cijeloga kršćanskoga jedinstva » [6].

Ovdje valja istaknuti, da bosanski krstjani ne vele, da se odriču istočnoga raskola, nego prosto raskola. Raskolnik je svaki onaj, koji se ne pokorava zakonitim crkvenim vlastima, pa prema tome može biti raskolnika zapadnih i istočnih. U Rusiji i danas postoje raskolnici, koji ne priznaju vlast službene ruske pravoslavne crkve. Na zapadu je u srednjem vijeku bio

(1) Orbini 353 i 388.
(2) Farlati IV 43.
(3) Hoffer, *Dva odlomka* 66 sl. 77-80.
(4) Ritig 198 sl.
(5) Šidak, *Crkva bosanska* 56; Isti, *Kopitarovo bosan. evanđelje* 54-56.
(6) « In primis abrenuntiamus scismati, quo ducimur infamati et romanam ecclesiam matrem nostram caput totius ecclesiastice unitatis recognoscimus ... », VMSM I 20; CDC III 24.

posebno poznat zapadni raskol (1378-1417). U hrvatskim povjesnim izvorima spominje se « raskol u Hrvatskoj » (7) za vrijeme splitskoga nadbiskupa Lovre (1060-1099). Benediktinske redovnice u Zadru g. 1207 zovu raskolom i politički rascjep, koji je nastao među hrvatskim velikašima tih vremena (8).

2) - *Šimun Šimunov i Petar Ranzanus*

U dokaz, da bi u Bosni prije dolaska Turaka postojao istočni obred, a tim i pravoslavna vjera. J. Šidak navodi izjavu irskoga franjevca Šimuna Šimunova i ugarskoga biskupa Petra Ranzani-ja (9). Šimun Šimunov boravio je u Dubrovniku g. 1323 i zabilježio, da se u taj grad « stječu Slaveni barbari, patareni i drugi raskolnici trgovci, koji su ponašanjem, odijelom i jezikom u svemu različiti od Latina. Slaveni su naime Česima mnogo slični u jeziku, ali su mnogi od njih u obredu različiti, jer Česi se služe latinskim obredom, a mnogi od Slavena grčkim » (10).

Na ovo valja primijetiti, da Šimun Šimunov ne veli, da su patareni raskolnici (schismatici), nego da su takvi trgovci, koji dolaze u Dubrovnik. Za pisca je

(7) « Tempore domini Laurentii archiepiscopi quedam execrandi scismatis fuit suborta contentio in Dalmatie et Chroacie regno », THOMAS ARCH. 16 (49).

(8) « ... propter instans scisma quod ortum est inter potentes Sclavonie ... », CDC III 66.

(9) Gl. ŠIDAK, *Kopitarovo bos. ev.* 54.

(10) « navigavimus et [ad] Ragisium civitatem opulentissimam ... ad eam confluunt Sclavi Barbari, Patereni, et alii schismatici negotiatores, qui sunt gestu, habitu et lingua Latinis in omnibus deformes; Sclavi enim sunt Boemys in lingua multum conformes, et eorum multi in ritu difformes; quia Boemy Latinorum utuntur ritu, Sclavorum enim multi Grecorum ... », SYMON SEMEONIS, *Itinerarium* (GOLUBOVICH 252). – Ovaj navod citira J. Šidak u navedenom djelu s. 55, samo iza Patereni izostavlja zarez, koji već sam daje rečenici drugi smisao, nego to tvrdi Šidak. U Golubovicha kritičnom izdenju stoji zarez iza riječi Patereni.

na ovom mjestu Slaven opće ime, u kojemu su uključeni patareni i raskolni trgovci, koji dolaze u Dubrovnik po poslu. To su dvije zasebne skupine Slavena, koje nijesu istovjetne niti jedna u drugu uključene. Izraz « i drugi raskolnici trgovci » ne odnosi se na patarene, nego je tim označena druga skupina Slavena, koji dolaze u Dubrovnik. To se vidi iz drugoga dijela navedene rečenice, gdje se kaže, da od Slavena, koje je Šimun Šimunov nabrojio (patareni i raskolni trgovci), mnogi pripadaju grčkom obredu, iako ne svi. Trgovci su raskolnici, a za patarene se to ne veli. Navod Š. Šimunova treba ovako prevesti: « ... [U Dubrovnik] se stječu Slaveni barbari, naime, patareni i drugi trgovci raskolnici ... Česi se služe obredom Latina, a mnogi od Slavena onim Grka ».

Biskup Petar Ranzanus u svom djelu *Kratki pregled ugarske povijesti,* govoreći o padu Bosne, ovako piše: « ... javljeno je [kralju] Matiji, da je turski car Mehmed došao u Bosnu, koja je zemlja jedan dio gorske Dalmacije, čiji stanovnici štuju Krista po obredu istočne crkve » (11).

Ranzanus je pisao svoje djelo koncem 15-st. U navedenom odlomku on ogovori jedino o Bosni, kojom su u to doba vladali Turci, dakle o jednom dijelu srednje i istočne Bosne, o tadanjem sandžakatu bosanskom i hercegovačkom, a ne o zapadnoj i sjevernoj Bosni, koja je tada bila u rukama kralja Matijaša pod imenom jajačke i srebreničke banovine. Ranzanus nije nigda bio osobno u turskoj Bosni. Prema tome on ne govori iz vlastitoga zapažanja i osobnoga znanja, nego bilježi ono, što je čuo od drugih, pa je lako mogao to pričanje krivo razumjeti i netočno zabilježiti. Nadalje ovdje treba

(11) « nuntiatur Mathiae, Muhametem Turcarum Imperatorem, cum magno bellicarum omnis generis rerum apparatu, venisse in Bosnam; quae regio est portio quaedam montanae Dalmatiae, cuius habitatores colunt Christum iuxta orientalis Ecclesiae ritum », RANZANIUS 397.

naglasiti, da Ranzanus ne govori o starom stanju Bosne, nego o prilikama, kakve su vladale koncem 15-st. u turskoj Bosni, u kojoj je tada uistinu bio velik broj kršćana istočnoga obreda. Kako smo već u drugom dijelu naveli, bosanski ban Tvrtko I g. 1373 pridružio je Bosni Podrinje, dio negdašnje srpske Raše, u kojemu su živjeli čisti pravoslavci istočnoga obreda. Istočna Bosna i današnje Sarajevo došli su u turske ruke još u drugoj četvrti 15-st., pa su s Turcima i u njihovoj službi došli u te krajeve mnogi Vlasi istočnoga obreda. Stvarnu prisutnost pravoslavnih istočnoga obreda u raškom dijelu bosanskoga kraljevstva, a djelomično i u nekim mjestima tadašnje turske Bosne, Ranzanus je previše generalizirao i napisao kao da su svi stanovnici tadašnje turske Bosne istočno pravoslavni. Da je kod dolaska Turaka g. 1463 glavni dio bosanskoga stanovništva bio katolički rimskoga obreda, svjedoči nam *Abdnama,* vladarska povelja međunarodnog značenja, koju je sultan Mehmed II izdao na Milodražju g. 1463 na molbu franjevca Anđela Zvizdovića, u kojoj sultan zapadnim kršćanima osigurava slobodno vršenje vjerskih čina i podržavanje veza s Rimom ([12]).

I u nekoliko drugih izvora, napose onih, koji se tiču djelovanja franjevaca bosanske vikarije, kao u rješenju pape Grgura XI od g. 1373, spominju se raskolnici, ali to se ne odnosi na rad franjevaca u užoj Bosni nego u okolnim pokrajinama, u Raši, Bugarskoj i Vlaškoj, u kojima je bosanska vikarija vršila vjersku misiju ([13]).

3) - *Hvalov Apostol*

Kao poseban dokaz, da su bosanski krstjani bili pravoslavne vjere s istočnim obredom, V. Glušac navodi

([12]) Gl. gore s. 159 i 325.

([13]) Odgovori Grgura XI na upite bosanskoga vikara Bartula, br. 8, 8 i 9, *Rad* 270 157 i 159; gl. nadalje: povelju kralja Sigismunda od 5 XI 1428, AB 127-130 (br. 679); pismo Eugena IV od 1 II 1445, n. dj. 190-194 (br. 835) itd.

Hvalov Apostol ([14]). U njemu su na nekim mjestima navedeni « začela » i « kon'ci » (početak i svršetak čitanja), koji se naznačuju samo u bogoštovnim knjigama istočne crkve. No već je Đ. Daničić, opisujući *Hvalov Apostol,* napomenuo, da su « začela » i « kon'ci » u *Hvalovu Apostolu* naznačeni samo 18 puta, i to gdjegod samo na početku, a gdjegod samo na koncu, te da ih nema u većini mjesta, gdje ih stavlja istočna crkva ([15]). J. Šidak istakao je, nadalje, da se « začela » i « kon'ci » ne nalaze u *Hvalovu Evanđelistaru* niti u ijednomu drugomu bogoslužnom spisu bosanskih krstjana ([16]). To znači, da bosanski krstjani nijesu čitali poslanice ni evanđelja prema običaju pravoslavne crkve, dotično da oni nijesu bili sljedbenici istočnoga obreda pravoslavne crkve.

L. P(etrović), oslanjajući se na Daničićevu napomenu, misli, da je Hval u svom *Apostolu* označio « začela » i « kon'ce », da bi služili kao naputak za čitanje samostanskim zajednicama bosanskih krstjana ([17]). Ali tome se protivi manjak takvih naputaka u svim drugim vjerskim knjigama bosanske crkve. *Hvalov* je *Apostol* napisan g. 1404, dakle 31 godinu poslije nego je Tvrtko I zauzeo srpsko Podrinje, pa je Hvalu mogao dopasti u ruke neki rukopis *Apostola,* u kojemu su istočnjaci bili unijeli oznake « začela » i « kon'ca ». Hval, prepisujući iz takva rukopisa, nehotice je na nekoliko mjesta zabilježio početak i svršetak čitanja. Da je imao namjeru, da to ne naznačuje, vidi se iz toga, što je redovito ispuštao « začela » i « kon'ce », zatim što je više puta naznačio « začelo », a ispuštao « konac »; ili izostavio « začelo », a napisao « konac ».

4) - *Bogomilsko duhovno krštenje*

B. Petranović u svom djelu *Bogomili, crkva bosanska i krstjani* dokazivao je, da je bosanska crkva u po-

([14]) Glušac 122-124.

([15]) Daničić, *Hvalov rukopis* 7.

([16]) Šidak, *Kopitarovo bos. ev.* 3 i 57.

([17]) L. P(etrović) 177, b. 290.

četku bila pravoslavna sa staroslavenskim jezikom; od 11-st. u nju su se počeli uvlačiti krivovjerci, bosanski krstjani, ali se s vremenom bosanska crkva očistila od krivovjerja i s dolaskom Turaka stopila u srpsko-pravoslavnu crkvu ([18]). Kao glavni dokaz za to, on je naveo i potanko raščinio duhovno krštenje (*consolamentum*) bosanskih krstjana, koje bi isti uzeli iz slavensko-pravoslavnoga obreda polaganja monaških zavjeta ([19]).

Strani istraživači utvrdili su, da su duhovno krštenje polagali samo « savršeni » bogomili ili patareni i da je razlika između « savršenih » i « nesavršenih » nastala u školi bizantskih monaha, koji su primili bogomilski neomanihejizam iz Bugarske ([20]). Ovi bizantski monasi proglasili su, da pravi, savršeni bogomili mogu biti samo oni, koji se potpuno odreknu stvarnoga svijeta kao monasi s evanđeoskim zavjetima. Budući da je po novoj nauci krštenje tvarnom vodom bilo nedopušteno i nekorisno, bizantski su monasi proglasili duhovnim krštenjem svoj obred polaganja zavjeta. Za to su odabrali kratki obred (τὸ μικρόν σχῆμα) koji se upotrebljava u istočnoj crkvi kod polaganja monaških zavjeta. Na taj su način vezali novu manihejsku nauku, koja je u Bizant do njih došla preko bugarskih bogomila, s redovničkim samostanskim životom. Samo oni, koji po navedenom obredu prime duhovno krštenje i žive u samostanskoj zajednici, potpuno se odrekavši svijeta, pravi su savršeni članovi istinskoga duhovnog kršćanstva, nauke svijetla i dobra. Ovi samostanci, prosvijetljeni duhovnim krštenjem, jedini su i isključivi čuvari, učitelji i nosioci nove nauke. Svi drugi ljudi, da se spase, dotično da se njihova duša oslobodi zla tijela i povrati bogu dobra i svijetla, moraju barem na času smrti primiti duhovno krštenje i pridružiti se njihovoj redovničkoj duhovnoj družbi.

([18]) Petranović 127-172.
([19]) N. dj. 64 sl 75-78.
([20]) Runciman 163-170; Oboleneky 168-229; Borst 66-71.

Novomanihejska nauka s navedenim obredom iz istočne bizantske liturgije prešla je iz Bizanta u Bosnu i Dalmaciju, a odavle u sjevernu Italiju i južnu Francusku ([21]). Manihejsko duhovno krštenje, iako nosi u sebi nesumnjive tragove istočne liturgije – a ne isključivo slavensko-pravoslavne – nije dokaz, da su bosanski krstjani potekli iz krila istočne crkve, dotično da su tu crkvu slijedili u svemu svomu obredoslovlju. Isti obred duhovnoga krštenja polagali su i francuski i talijanski patareni, iako su proistjecali iz krila zapadne Crkve i u drugim svojim obredima pridržavali se obreda svoje stare katoličke Crkve. Patarenski obred duhovnoga krštenja stari je arheološki ostatak, koji nam svjedoči, da je novomanihejizam prošao kroz školu bizantskih monaha istočnoga obreda, koji su novoj nauci dali crkveno ustrojstvo i oblikovanje. Iz koje su pak crkve i obreda nastali novomanihejci u pojedinom kraju, to valja utvrditi iz drugih vjerodostojnih izvora. Ti nam pak za bosanske krstjane kažu, da ti potječu iz krila zapadne Crkve s rimskih obredom.

5) - *U sredovječnoj Bosni nije bilo istočno-pravoslavnih*

Da stara bosanska crkva nije nigda bila u raskolništvu s Rimom, dokazuje sve ono, što smo naprijed rekli o osnutku b. h. biskupija i o njihovoj ovisnosti o zapadnim metropolijama u Splitu, Dubrovniku, Baru i Kaloči ([22]); da nije pak bila istočnoga obreda, dokazuje ono, što smo napisali u prednjim stranicama o rimskoj liturgiji na području današnje BiH. U potvrdu jednoga i drugoga navađamo i slijedeće povjesne činjenice:

Sava Nemanjić g. 1219, kada je provodio organizaciju srpske pravoslavne crkve u srednjem Balkanu, u

([21]) Rački, *Bogomili* 341-359; Ivanov 113 sl.; Obolensky 286-289; Borst 71-98.
([22]) Gl. gore s. 457-493.

maloj Raši osnovao je sedam biskupija, dok u tadašnjoj Bosni ne osniva nijednu pravoslavnu biskupiju ([23]). U Trebinju za vrijeme i poslije Savina života sjedi katolički biskup rimskoga obreda ([24]). U Stonu, glavnom gradu sredovječnog Zahumlja, Sava postavlja istočnog episkopa Hilariona oslanjajući se na nasilje srpskih vladara, koji nijesu dopuštali, da se redi katolički biskup u staroj stonskoj biskupiji rimskoga obreda ([25]). Ali ta je Savina ustanova propala u roku od 22 godine, jer u Zahumlju episkop « ni vr'hovine n'ima, ni biri, ni jedinoga dohod'ka niotkuder' ... » ([26]). A to radi toga, što su u Zahumlju živjeli zapadni kršćani rimskoga obreda, koji nijesu htjeli uzdržavati episkopa istočne crkve.

God. 1317 Sv. stolica bila je izviještena, « da su grad i biskupija bosanska, koja se nalazi u blizini raskolnika, gotovo razrušene » ([27]). Dne 28 veljače 1340 papa Benedikt XII piše franjevačkomu generalu Geraldu Odonis, na osnovu njegova osobnoga izvida i pismenoga izvještaja, da bosanski ban Stjepan II Kotromanić ima iskrenu volju iskorijeniti krivovjerje iz Bosne, ako ga pomogne Sv. stolica i ugarsko-hrvatski kralj Karlo Robert. Ta je pomoć Banu potrebna, « radi raskolnika, susjeda njegovoj zemlji, od kojih bi raskolnika zatražili pomoć navedeni krivovjerci, kada bi saznali, da će biti istrijebljeni » ([28]). U oba ova svjedočanstva jasno se kaže, da u Bosni, dotično na području bosanske biskupije, živu krivojerci, koji su bosansku katoličku biskupiju go-

([23]) Gl. JIREČEK - RADINIĆ I 218-225; II 11-13; III 75-98; IV 171.
([24]) Gl. gore s. 468-470; PANDŽIĆ, *De dioecesi Tribuniensi* 12-19.
([25]) Gl. gore s. 370, b. 6 te ĆOROVIĆ, *Hist. Bosne* 223-231; VEGO, *Povijest humske zemlje* I 111-117.
([26]) SSKA 3 (1891 8; 44 (1914) II; VEGO, n. dj. 114 sl.; SOLOVJEV, *Svedočanstva* 75 s.; TARANOVSKI I 99-101.
([27]) « in civitate et dioecesi Boxinensi. Nihil vacavit ... quia illa civitas et dioecesis eius sunt prope scismaticos et sunt quasi destructe », VMH I 486; CDC VIII 473.
([28]) Gl. gore s. 260, b. 45.

tovo potpuno rastočili, dok su raskolnici, kako se tada zvalo pravoslavce, bili susjedi Bosne, a ne njezini stanovnici.

Da bosanski krstjani nijesu bili pravoslavci, to nam dokazuju i sinodici srpske pravoslavne crkve iz 14- i 15-st., u kojima se bosanski krstjani osuđuju i proklinju kao krivovjerci ([29]). Nakon studija i dokaza, koje je o toj stvari iznio A. Solovjev ([30]), o tome ne može više biti opravdane sumnje.

I carigradski patrijarh Genadije II Skolarios (1453-1459) u pismu sinajskim monasima tvrdi, da kadugeri, kako on zove tadašnje bosanske krstjane u Hercegovini, nijesu pravoslavni kršćani ([31]). Slično čitamo o svim « bosanskim krstjanima » u izvještaju što ga je upravio s. Ivan Kapistran, branitelj Beograda, papi Kalikstu III u pismu od 4 srpnja 1455. Na osnovu obavijesti, koju je dobio od bosanskih franjevaca, Kapistran izričito veli, da bosanski krstjani nijesu pripadnici istočne crkve; dapače da oni « radije vole umrijeti u nevjeri nego prihvatiti vjeru Rašana [Srba] » ([32]).

Danas i ozbiljni srpski povjesničari priznaju, da prije Turaka nije bilo u Bosni do Drine pravoslavnih eparhija, manastira i parohija, a to znači, da nije bilo ni vjernika istočne crkve i njezina obreda. *Prvi šematizam srpske mitropolije banjolučko-bihaćke za g. 1901* piše ([33]): « ... u Pounju kao i uopće u cijeloj Bosanskoj Krajini nije bi-

([29]) SOLOVJEV, *Svedočanstva* 54-63.
([30]) N. dj. 1-103.
([31]) Gl. KOVAČEVIĆ, *Nekoliko priloga* 12 sl.; SOLOVJEV, *Fundajajiti* 133-144; MILETIĆ 83 sl.
([32]) « Multis ex illis haereticis Bosnensibus, qui fidem tenuerunt Patharenorum (et) audientes verbum Dei, convertuntur ad fidem romanam; sed a metropolitano Rascianorum et aliis non permittuntur reconciliari; de quibus multi moriuntur extra fidem, magis volentes extra fidem mori, quam eorum Rascianorum fidem suscipere », AB 225 (br. 954). – GLUŠAC 108, vidio je, da ovo svjedočanstvo obara njegove teze o pravoslavlju bosanskih krstjana, pa ga je svijesno falzificirao i krivo preveo.
([33]) *Prvi šematizam* 75.

lo pravoslavnog naroda prije Turaka. Ti su krajevi potpadali pod hrvatsku kraljevinu, u kojoj nije trpljena druga vjera osim latinsko-rimske ». Arhimandrit Ilarion Ruvarac, a za njim Vl. Ćorović tvrde, da se ne može dokazati, da bi ijedan srpski manastir postojao u Bosni prije Turaka, osim manastira Paprače u istočnoj Bosni, za koji nije isključeno, kako oni misle, da je bio osnovan prije turskih vremena (34). Dokazujući, da bosanski ban, pa kralj Tvrtko I nije bio pravoslavni nego katolik, M. Dinić, današnji profesor srpske povijesti na beogradskom sveučilištu, piše ovo: « Ne treba gubiti iz vida, da u pravoj Bosni – Hum i dijelove Raše se izuzimaju – nije bilo u Tvrtkovo doba pravoslavnih. Za nas je ovo pitanje definitivno rešeno » (35).

(34) Ruvarac, *Nešto o Bosni* 247; Isti, *O humskim episkopima* 26-29; Ćorović, *Hercegovački manastiri* 505-508; Prelog I 54.

(35) JIČ I (1935) 151.

KRATICE

AA = *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatisi illustrantia*, collegit et digessit L. Thallóczy, C. Jireček et E. Sufflay, I-II, Wien 1913-1918.

AB = *Acta Bosnae*, izd. E. Fermendžin u MSM 23, Zagreb 1892.

AD = *Anali historijskog instituta Jugosl. akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, Dubrovnik.

AFH = *Archivum franciscanum historicum*, 1 sl. (Quaracchi, Firenze 1908 sl.).

AFHerc = *Acta franciscana Hercegovinae*, I (1463-1699) izd. D. Mandć, Mostar 1934.

AfSPh = *Archiv für slavische Philologie*, 1 sl. (Berlin 1876 sl.).

AHID = *Anali hist. instituta JAZU u Dubrovniku* 1 sl. (Dubrovnik 1952).

APF-Scritt = *Archivum S. Congregationis di propaganda fide - Scritture orig. riferite*, Roma.

APJ = *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 1-12 (Zagreb 1851-75).

b. = bilješka.

BASD = *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 1-42 (Split 1878-1922).

BFns = *Bullarium franciscanum*, nova series, I-II (Quaracchi Firenze 1929 1939).

BiH = Bosna i Hercegovina.

br. = broj.

Byz = *Byzantion*, 1 sl. (Paris-Liège 1924 sl.).

BZ = *Byzantinische Zeitschrift*, 1 sl. (Leipzig 1892 sl.).

CDC = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, izd. T. Smičiklas, I-XV (Zagreb 1904-1934).

CDH = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, izd. G. Fejér, 1-42 (Buda 1829-44).

CDK = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, izd. I. Kukuljević, I-III (Zagreb (1874).

CIG = *Corpus inscriptionum graecarum*, 1 sl. (Berlin 1825 sl.).

CIL = *Corpus inscriptionum latinarum*, 1-16 (Berlin 1864 sl.).
CS = *Croatia sacra*, 1-14 (Zagreb 1930-1944).
DC = *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, izd. F. Rački u MSM 7 (Zagreb 1877).
DDA-Canc = Dubrovački državni arhiv: Cancelleriae diversa.
DDA-Cons = Dubrovački državni arhiv: Consilii rogatorum.
DDA-Lett = Dubrovački državni arhiv: Lettere e commissioni di Levante.
DDA-Not = Dubrovački državni arhiv: Diversa notariae.
DDA-Ref = Dubrovački državni arhiv: Liber reformationum.
DR = *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusinae cum regno Hungariae*, izd. Gelcich-Thallóczy (Budapest 1887).

EncJug = *Enciklopedija Jugoslavije*, I-VIII (Zagreb 1955 sl.).

FV = *Franjevački vjesnik* 1 sl. (Sarajevo 1893 sl.).

g. = godina.
gl. = gledaj.
GDSS = *Glasnik društva srpske slovesnosti*, 1 sl. (Beograd 1847 sl.).
GIDBiH = *Godišnjak istoriskog društva BiH*, 1 sl. (Sarajevo 1949 sl.)
GSA = *Glas srpske kraljevske akademije*, 1 sl. (Beograd 1887 sl.).
GSUD = *Glasnik srpskog učenog društva*, 18 sl. (Beograd 1865 sl.).
GZM = *Glasnik zemaljskog muzeja* u BiH, 1-55 (Sarajevo 1890-1944; nova serija, 1 sl., 1946 sl.).

HE = *Hrvatska enciklopedija*, I-V (Zagreb 1942-1945).
HK = *Hrvatski kalendar*, 1 sl. (Chicago 1944 sl.).
HNJ = *Historija naroda Jugoslavije*, I (Zagreb 1953).
HR = *Hrvatska revija*, 1 sl. (Buenos Aires 1951 sl.).
HSpom = *Hrvatski spomenici* (*Acta croatica*), I, izd. Gj. Šurmin u MSM VI (Zagreb 1898).
HZ = *Historijski zbornik*, 1 sl. (Zagreb 1948 sl.).

IRC = *Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I, izd. I. Kukuljević Sakcinski (Zagreb 1861).
izd. = izdao, izdanje.

JAZU = *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, Zagreb.
JIČ = *Jugoslavenski istoriski časopis*, 1 sl. (Ljubljana-Zagreb-Beograd 1934 sl.).

Listine = *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i mletačke republike*, I-X, izd. Š. Ljubić u MSM (Zagreb 1886-1891).

MGH = *Monumenta Germaniae historica*: Ep = Epistolae; SS = Scriptores rerum germanicarum; AA = Auctores antiqui (Hannover 1826 sl.).
MHEZ = *Monumenta historica episcopatus zagrabiensis*, I-X, izd. J. Tkalčić (Zagreb 1889-1904).
MHH = *Monumenta Hungariae historica. Acta extera*, I-II, izd. G. Wenzel (Budapest 1874-1876).
MOP = *Monumenta ordinis fratrum praedicatorum historica*, 1 sl. (Louvain 1896 sl.).
MR = *Monumenta ragusina. Libri reformationum*, I-V, u MSM (Zagreb 1879-1897).
MS = *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, izd. F. Miklosich (Wien 1858).
MSM = *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, 1 sl. (Zagreb 1868 sl.).
MVH = *Monumenta vaticana historiam regni Hungariae illustrantia* (Budapest).

N. dj. = navedeno djelo.
N. mj. = navedeno mjesto.
NotDign = *Notitia dignitatum*, izd. O. Seeck (Berlin 1876).
NS = *Naše starine*, 1 sl. (Sarajevo 1954 sl.).
NV = *Nastavni vjesnik*, 1 sl. (Zagreb 1892 sl.).

o. = oko.
OSpom = *Odabrani speminici srpskoga prava od XII do kraja XV veka*, izd. A. V. Solovjev (Beograd 1926).

PAULY-WISSOWA = PAULY-WISSOWA, *Realencyclopaedie der klassischen Wissenschaften*, 1 sl. (Stuttgart 1893 i sl.).
PG = *Patrologia graeca*, 1-161, izd. J. P. Migne (Paris 1857-1865).
pgl. = poglavlje.
PHZBiH = *Poviest hrvatskih zemalja BiH*, I (Sarajevo 1942).
PL = *Patrologia latina*, 1-221, izd. J. P. Migne (Paris 1844-1864).

Priručnik = *Priručnik izvora hrvatske historije,* I/1, izd. F. Šišić (Zagreb 1914).

Rad = *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti,* 1 sl. (Zagreb 1867 sl.).

RegLat = *Regesta lateranensia,* u Vatikanskom arhivu.

RegPont = *Regesta pontificum romanorum,* I-II, izd. P. Jaffé (Leipzig 1885-1886).

RP = D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti* (Rim 1963).

s. = stranica.

SAN = Srpska kr. akademija nauka (Srijemski Karlovci).

sl. = slijedi.

SSA = *Spomenik srpske kr. akademije,* 1 sl. (1887 sl.).

st. = stoljeće.

Starine = *Starine,* 1 sl. (Zagreb 1869 sl.).

StPov = *Stare srpske povelje i pisma,* I/1-2, izd. Lj. Stojanović (Beograd-Srijemski Karlovci 1929 1934).

sv. = sveti.

TabPeut = *Tabula Peutingeriana,* gl. Miller.

= *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku,* 1 sl. (Split 1921 sl.).

VHAD = *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva,* 1 sl. (Zagreb).

VHZA = *Vjesnik hrvatskog zemaljskog arhiva,* 1 sl. (Zagreb 1899 sl.).

VMH = *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia,* I-II, A. Theiner (Roma 1859 1862).

VMSM = *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia,* I-II, izd. A. Theiner (Roma-Zagreb 1863).

Wadd = Waddingus L., *Annales minorum,* I-XXXII Roma 1731), 3. izd. (Roma 1933 sl.).

WM = *Wissenscaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina,* I-XII (Wien 1893-1916).

ZRuv = *Zbornik Ilariona Ruvarca,* I (Beograd 1934).

KAZALO NAVEDENIH SPISA

Agnellus, *Liber pontificalis ecclesiae ravennatis,* u MGH-SS rerum langob.

Amari M. A. - Schiaparelli C., *L'Italia descritta nel « Libro del re Ruggero » compilato da Idrisi,* Roma 1883.

Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt,* izd. C. U. Clark i F. Eyssenhardt, Berlin 1871 i 1910.

Anastasijević D. N., *Otac Nemanjin,* Beograd 1914.

Anđelić P., *Srednjevjekovni gradovi u Neretvi,* u GZMns 13 (1958) 194-6.

Annales fuldenses, u MGH-SS I.

Annales sangallenses maiores, u MGH-SS I.

Anonymus valesianus.

Anonymus Zwetlensis, *Historia pontificum romanorum,* u Mansi 22.

Antal L., *Geographica globi terraquei synopsis,* Trnava 1746.

Appianus, *Historia romana,* I, izd. I. Bekker, Leipzig 1852.

Asboth J., *Bosnien und Hercegovina,* Wien 1888.

Assemani G., *Kalendaria ecclesiae universalis.*

Badian E., *Notes on Roman Policy in Illyria (230-201 B. C.),* London 1952.

Badurina Th., *Gregorio di Nona.*

Bakula P., *Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovima pro an. Dom. 1867,* Split 1867.

Barabás S., *Codex diplomaticus familiae Teleki de Szek* I, Budapest 1895.

Barada M., *Pad Mladena Šubića,* u GZM 14 (1905).

—— *Vrijeme smrti i obiteljski odnošaji bana Mladena II,* u *Šišićev zbornik* (Zagreb 1929) 167-71.

—— *Episcopus chroatensis,* u CS 1 (1934).

—— *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća,* u VAHD 50 (1928) 157-199.

—— *Nadvratnik VII stoljeća iz Kaštel Sućurca,* u *Serta Hoffilleriana* (Zagreb 1940) 401-418.

—— *Hrvatski vlasteoski feudalizam,* Zagreb 1952.

—— *Lapčani,* u *Rad* 300 (1954) 473-535.

Barić H., *Linguističke studije,* Sarajevo 1945.

Barišić F., *Kada i gdje su napisani Pseudo-Cezarijevi Dialozi,* u *Vizantološki institut* 1 (Beograd 1952) 29-51.

Bartoli M. G., *Schriften der Balkan Kommission* IV.

Bašagić S., *Kratka uputa u prošlost BiH,* Sarajevo 1900.

—— *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, u GZM 24 (1912).
—— *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Zagreb 1931.
BATINIĆ M., *Djelovanje franjevaca u BiH* I-III, Zagreb 1881-7.
—— *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, u *Starine* 17 (1885).
—— *Relatione data all'Imperatore dal sig. Athanasio Georgiceo del viaggio fatto in Bosna l'anno 1626*, u *Starine* 17 (1885) 116-149.
BEHAMB F., *Notitia Hungariae antiquo-modernae*.
BEIGL S., *Spisi grofa Marsilija (Marsigli) u sveučilišnoj biblioteci u Bolonji (Bologna)*, u GZM 10/II (1901) 537-63.
BEJTIĆ A., *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, u NS 3 (1956).
BELL M., *Compendium regnorum Slavoniae, Croatiae et Dalmatiae*, Požun 1777.
BENAC A., *Srednjevjekovni stećci od Slivna do Čepikuća*, u AD (1953).
BJELOVUČIĆ N.Z., *Zahumska pravoslavna episkopija u XIII i XIV stoljeću*, Dubrovnik 1928.
—— *Crvena Hrvatska i Dubrovnik*, Zagreb 1929.
BLAU O., *Reisen in Bosnien und der Hercegovina*, Berlin 1877.
BODENSTEIN G., *Povijest naselja u Posavini god. 1718-1739*, u GZM 19 (1907).
BÖSENDORFER J., *Istočna granica Tomislavove, Krešimirove i Zvonimirove Hrvatske u savsko-dravskom interamniju*, u *Rad* 286 (1952) 143-170.
BONFINI A., *Rerum hungaricarum decades*, izd. I. Fogel, Leipzig 1936.
BONHARD M., *Topographia magni regni Hungariae cum adnexis Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Serviae et Bulgariae regnis*, Wien 1718.
BORGEAUD W., *Les Illyriens en Grèce et en Italie*, Genève 1943.
BORST A., *Die Katharer*, Stuttgart 1953.
BOŠNJAK P., *Gdje je Zažablje?*, u GZM 4 (1892).
BOŠNJANIN H., *Hrvati i Herceg-Bosna*, Sarajevo 1940.
BOŽIĆ T., *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952.
BOŽITKOVIĆ J., *Kritički ispit popisa bosanskih vikara i provincijala (1339-1735)*, Beograd 1935.
BRAŠIĆ M., *Močvara imeđu Murse i Cibala*, u *Program vinkovačke gimnazije god. 1877*, Vinkovci 1877.
BRUNŠMID Đ., *Najstariji hrvatski novci*, u VHAD 1903/4.
BRYENNIUS N., *Commentarii*, izd. A. Heineke, Bonn 1836.
BUDIMIR M., *Iliri i Protoiliri*, u VAHD 1,3 (1952).
BULIĆ F., *Storia e leggenda di s. Domnione o Doimo, vescovo e

martire di Salona e delle sue reliquie, u BASD, suppl. 12 (1901).
—— *Sull'anno della distruzione di Salona*, u BASD 29 (1906) 268-304.
—— *Zbornik Matice hrvatske o 1000-god. hrvatskog kraljevstva* I, Zagreb 1925.
BULIĆ-BERVALDI, *Kronotaksa solinskih biskupa i splitskih nadbiskupa*, Zagreb 1912-1913.
BURY J.B., *A Story of the Eastern Empire*, London 1912.
CAESAR C.J., *De bello civili; De bello gallico*.
CAPPELLI A., *Dizionario di abbreviazioni latine ed italiane*, Milano 1929.
CARLERIUS AEG., *Liber de legationibus*, u *Monumenta conciliorum generalium saeculi XV, Concilium basiliense* I, Wien 1857.
CASSIODORUS, *Chronica*, izd. Th. MOMMSEN u MGH-AA XI 109-119, Berlin 1894.
CASTOR, *Tabula Peutingeriana*, gl. Miller.
CECAUMENUS, *Strategicon*, izd. B. Wassiliewski - V. Jarnstedt, Petropolis 1896.
CEDRENUS G., *Historiarum compendium*, I-II, izd. I. Bekker, Bonn 1838-9.
CELESTIN VJ., *Opis nakih bosanskih novaca*, u GZM 10 (1899).
CHALCOCONDYLAS L., *De rebus turcicis*, izd. I. Bekker, Bonn 1843.
CHONIATA N., *Historia*, izd. I. Bekker, Bonn 1835.
Chronicon gyöngyösiense, u *Starine* 22 (1891).
Chronologia historico-legalis Seraphici ordinis fratrum minorum I, Napoli 1650.
CINNAMUS I., *Historiae epitome*, izd. A. Meineke, Bonn 1836.
CIVEZZA, M. R. DA, *Storia universale delle missioni francescane* I-II, Firenze 1892.
CONS H., *La province romaine de Dalmatie*, Paris 1882.
CONSTANT P., *Epistolae romanorum pontificum* I, Paris 1721.
Consularia Constantini, u MGH-AA IX/1.
CUNTZ O., *Die Grundlagen der Peutingerische Tafel*, u *Hermes* 1894.
ČREMOŠNIK G., *Ostaci arhiva bosanske franjevačke vikarije*, u *Radovi nauč. društva BiH* 3 Sarajevo (1955).
—— *Kancelariski i notariski spisi 1278-1301*, u *Zbornik srp. ak.* 3/1 (Beograd 1932.
—— *Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka*, u GZMns II (1950).
—— *Bosanska kraljica Gruba*, u GIDBiH 4 (1952) 147-163.
—— *Original povelje Kulina bana*, u GZMns 2 (1957) 195-213.

Ćremošnik - Sergejevski D., *Novitates Musei sarajevoensis*, Sarajevo 1930.
Ćirković S., *Stefan Vukčić Kosača*, Beograd 1964.
Ćorović Vl., *Hercegovački manastiri*, u GZM 23 1913).
—— *Ban Kulin*, u *Godišnjica N. Čupića* 34 (1921) 13-41.
—— *Jedan novi izvor za srpsku historiju iz početka XIV veka*, u *Prilozi P. Popovića* 4 (Beograd 1924).
—— *Kralj Tvrtko I Kotromanić*, Beograd 1925.
—— *Pitanje o poreklu Kotromanića*, u *Prilozi za književnost, jezik, ist. i folklor* 5 (Beograd 1925).
—— *Dubronik u srpskim rodoslovima i letopisima*, u *Rešetarov zbornik*, Dubrovnik 1931.
—— *Mostar i njegova srpsko-pravoslavna općina*, Beograd 1933.
—— *Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem veku* u GSA 2/147 (1935) 3-47.
—— *Historija Bosne* I, Beograd 1940.
Dandolo A., *Chronicon venetum*, izd. Muratori, *Scriptores rerum italicarum* 12 (1728) 9-416.
Daničić Đ., *Hvalov rukopis*, u *Starine* 3 (1871).
Danilo, *Žitije Uroša I*, izd. Đ. Daničić, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih* 1866.
Demougeot E., *De l'unité à la division de l'Empire romain, 395-410*, Paris 1951.
Deniker J., *Les races et les peuples de la terre*, Paris 1926.
Diehl Ch., *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-715)*, Paris 1888.
Dinić M., *O krunisanju Tvrtka I za kralja*, u GSA II (1932).
—— *O Nikoli Altomanoviću*, Beograd 1932.
—— *Dubrovački tributi*, u GSA II 168 (1935).
—— *Zemlje Hercega sv. Save*, u GSA 82 (1940).
—— *Državni sabor srednjevjekovne Bosne*, Beograd 1955.
Dio Cassius, *Historiae romanae*, Hamburg 1750.
Dlugoss I., *Historia Poloniae*, Krakov 1878.
Doležal E., *Razvođe između Pontusa i Adrije u jednom dijelu Bosne*, u GZM 9 (1898).
Domentijan, *Život sv. Simeona*, preveo L. Marković, u *Srpska književ. zadruga* 41/282 (Beograd 1938).
Draganović K., *Katolička crkva u BiH nekad i danas*, u CS 4 (1934).
—— *Massenübertritte von Katholiken zur « Orthodoxie » im kroatischen Sprachgebiet*, Roma 1937.
—— *Katolička crkva u sredovječnoj Bosni*, u PHZBiH I (1942).
Du Cange C. F., *Glossarium mediae et infimae latinitatis* I-IV, Paris 1842.
—— *Illyricum vetus et novum*, Požun 1746.

Duchesne L., *L'Illyricum ecclésiastique*, BZ 1 (1892).
—— *Les anciennes évêchés de la Grèce*, u *Mélanges d'archéol. e d'hist.* (1895).
Dvornik F., *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, Paris 1926.
—— *The making of Central and Eastern Europe*, London 1949.
—— *The Slavs. Their early history and civilization*, Boston 1956.

Eberhardus Windeckius, *Historia vitae imperatoris Sigismundi*, izd. J. B. Menchenius, *Scriptores rerum germanicarum*, I, Leipzig 1728.
Einhardus, *Annales*, u MGH-SS I 135-218, Hannover 1826.
Elezović, *Turski izvori za istoriju Jugoslavije*, u *Brastvo* 26 (Beograd 1932), 30 (1939).
—— *Turski Spomenici* I, Beograd 1940.
Engel J. Ch., *Geschichte von Servien und Bosnien*, Halle 1801.
Ennodius, u MGH-AA VIII.
Erdbeschreibung zum Gebrauch der studierenden Jugend in Ungarn und der damit verbundenen Staaten.
Eubel C., *Hierarchia catholica medii aevi* I-VI, Münster 1898 sl.
Eusebius, *Historia ecclesiastica*, u PG 20.
—— *Vita Constantini*, u PG 20, 909-1232.
Eutropius, *Breviarium ab urbe condita*, izd. F. Ruhl, Leipzig 1887.
Evlija Čelebija, *Seyahatnama*, gl. Šabanović.

Farlati D., *Illyricum sacrum* I-IX, Venezia 1751-1819.
Fermendžin E., *Chronicon observantis provinciae Bosnae Argentinae*, u *Starine* 22 (1890).
Flavius Vopiscus, *De principibus Romanorum*, izd. H. Peter, Leipzig 1884.
Foretić V., *Dvije isprave za humskoga kneza Dese o Mljetu iz 1151 godine*, u AHID 1 (1952).
Fournier A., *Wie wir zu Bosnien kamen?*, Wien 1909.
Fredegarius, *Chronicon*, u MGH-SS rerum merov. II, Hannover 1888.
Frick C., *Chronica minora*, Leipzig 1892.
Friedberg Aem., *Corpus iuris canonici*, Leipzig 1881.

Gebhard J., *Vollständige Geographie* I-II, Hamburg 1733.
Gahs A., *Čovjek*, u HE IV (1942) 335-75.
Gelzer H., *Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitiae episcoporum*, u *Jahrbücher für prot. Theol.* 12 (1886).

— *Ungedrukte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orient. Kirche*, BZ 1 (1892).
— *Ungedrukte und ungenügend veröffentliche Texte der Notitiae episcoporum*, u *Abhandl. der k. Bayer. Akad. der Wiss.*, I Kl. 21 (München 1901).
Gesta pontificum romanorum I, izd. Th. Mommsen, Berlin 1898.
GLAVINICH P. F., *Origine della provincia Bosna Croata*, Udine 1648.
GLÜCK L., *Zur physischen Anthropologie der Albanesen*, u WM 5 (1897) 365-402.
GLUŠAC V., *Istina o bogomilima*, Beograd 1945.
GOLUBOVICH G., *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'ordine francescano*, Quaracchi 1927.
GONZAGA F., *De origine seraphicae religionis franciscanae eiusque progressibus* I-II, Roma 1587.
GEORGIUS CYPRIUS, *Descriptio orbis romani*, izd. H. Gelzer, Leipzig 1890.
GRĐIĆ-BJELOKOSIĆ L., članak u GZM 1 (1892).
GREGORIUS MAGNUS, *Epistolae*, u MGH-Ep II; *Registrum*, u MGH-Ep I-II.
GREIDERER V., *Germania franciscana* I, Innsbruck 1777.
GRIVEC F., *Dikcija Assemanijevega glagolskog evangelistarja*, u *Slovo* 3 (Zagreb 1953) 5-34.
GUBERNATIS D., *Orbis seraphicus* I-II, Roma 1684.
GUNJAČA S., *Historia salonitana maior*, u *Rad* 283 (1951) 75-243.
GUSIĆ B.-FISKOVIĆ C., *Otok Mljet, naš novi nacionalni park*, Zagreb 1958.

HADDON A. C., *The races of man and their distribution*, Cambridge 1924.
HADŽIBEGIĆ H., *Rasprava Ali Čauša iz Sofije o timarskoj organizaciji u XVII. stoljeću*, u GZMns 2 (1947).
HADŽIJAHIĆ M., *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878*, Sarajevo 1938.
— *O nekim lokalitetima iz povelje Bele IV od 20. VII. 1244 god.*, u *Radovi naučnog društva BiH, Društvene nauke* 12 (Sarajevo 1969) 289-95.
HAMM J., *Datiranje glagoljskih tekstova*, u *Radovi staroslov. inst.* 1 (Zagreb 1952) 5-72.
— *Glagoljica*, u EncJug III (1958) 462-8.
HAMMER J.-PURGSTALL, *Geschichte des osman. Reiches*, Pest 1836.
HANSENS J. M., *La liturgie romano-byzantine de Saint Pierre*, u *Orientalia christ. periodica* 4 (1938); 5 (1939).
HARDOUIN J., *Acta conciliorum et Epistolae decretales* II.

HAUPTMANN LJ., *Prihod Horvatov*, u *Bulićev zbornik* (Zagreb-Split 1924).
— *Podrijetlo hrvatskog plemstva*, u *Rad* 273 (1942).
— *Hrvatsko plemstvo*, u *Rasprave slov. akad.* 1 (Ljubljana 1950).
HERGENRÖTHER J., *Photius, Patriarch von Constantinopel* III, Regensburg 1869.
— *Handbuch der allgemeiner Kirchengeschichte* I, Freiburg/Br. 1884.
HERODOTUS, *Historiarum libri* IX.
HIEROCLES, *Synecdemus et notitiae graecae episcopatuum*, izd. G. Parthey, Berlin 1866.
HIERONYMUS EUSEBIUS STRIDONENSIS, *Epistolae*, u PL 22.
Histoire de l'état présent du royaume de la Hongrie.
HOERNES M., *Römische Altertümer in Bosnien und Hercegovina*, u *Sitzungsber.* Wien 1888.
HOFFER A., *Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni*, u *Spomen-knjiga iz Bosne*, Zagreb 1901.
— *Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426*, u GZM 5 (1893).
HOLÁREK K., članak u *Slavia* 19 (1950).
HOLZAPFEL H., *Manuale historiae ordinis fratrum minorum*, Freiburg 1909.
HÓMAN B., *Geschichte des ungarischen Mittelalters* I, Berlin 1940.
HORVAT K., *Monuumenta historica*, u GZM 21 (1909.
HUEBER F., *Menologium sanctorum ... ex triplici ordine*, München 1698.

ILIĆ A., *Jedno epohalno hrvatsko znanstveno djelo*, u *Hrvatska*, Božić (Buenos Aires 1957).
ILJINSKI, *Gramota bana Kulina*, u *Pamjatniki drevnej pismenosti* (Petrograd 1906).
ISIDORUS HISPALENSIS, *Chronicon*, u PL 83; MGH-Chronica minora II, Berlin 1894.
— *Etymologiae*, u PL 82.
ISTHUANFFIUS N., *Historiae de rebus hungaricis.*
IVANOV J., *Bogomilski knjigi i legendi*, Sofija 1925.
IVEKOVIĆ M., *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb 1900.
IVIĆ A., *Kada i od koga je Stjepan Vukčić dobio titulu hercega sv. Save?*, u *Letopis Mat. srp.* 230 (Novi Sad 1906) 80-94.

JAGIĆ V., *Nekoliko riječi o bosanskim natpisima na stećcima*, u GZM 2 (1890).
— *Glagolitica. Würdigung neuentdekten Fragmente*, u *Denkschriften der k. Akad.* 38, 2 (Wien 1890).

— *Entstehungsgeschichte der kirchen-slav. Sprache*, Berlin 1913.
Jakšić G., *Bosna i Hercegovina na Berlinskom kongresu*, Beograd 1955.
Jambrešić A., *Lexikon latinum*, Zagreb 1742.
Jazdrewski K., *Atlas to the prehistory of the Slavs* I-II, Lodz 1948.
Jelenić J., *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*, Sarajevo 1906.
— *Kultura i bosanski franjevci* I-II, Sarajevo 1912 1915.
— *Dva ljetopisa Bosne Srebrene*, Sarajevo 1919.
— *Problem dolaska franjevaca u Bosnu i osnutak bosanske vikarije*, Split 1926.
— *Spomenici kulturnoga rada franjevaca Bosne Srebreničke*, Mostar 1927.
— *Problem imena Bosna*, u FV 37 (1930) 1-5.
Jelić L., *Fontes liturgiae glagolito-romanae*, Veglae 1900.
— *Narodni kalendar*, Zadar 1898.
Jerković R., *Zažablje*, u *Hrvatski kalendar « Napredak »*, Sarajevo 1944.
Jireček K., *Die Wlachen und Maurovlachen in den Denkmälern von Ragusa*, u *Sitzungsberichte* (Prag 1880).
— *Die Edelleute von Hum*, u WM 3.
— *Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer*, u *Sitzungsberichte*, Wien 1897.
— *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters* I, Wien 1902.
— *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, u AfSPh 25 (1903); 26 (1904).
— *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag 1916.
Jireček - Radonić, *Istorija Srba* I-IV, Beograd 1922-1923.
Joannes Diaconus, *Chronicon venetum*, u MGH-SS VII 4-47, Hannover 1846.
Jordanes, *Romanorum historia; Getica*, u MGH-AA, V 1.
Jorga N., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle* II, Paris 1899.
— *Geschichte des osmanischen Reiches* I, Gotha 1908.
Jukić I. F., *Putopisi i istorisko etnografski radovi*, Sarajevo 1953.
Jullian C., *De la réforme provinciale attribuée à Dioclécien*, u *Revue hist.* 19 (Paris 1892).
Jurišić K., *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb 1972.
Justinianus, *Novellae*, u *Corpus iuris civilis*, izd. Krüger-Mommsen III, Berlin 1904.

Kállay B. - Schwicker, *Geschichte der Serbien* I, Budapest 1878.
Kalendaria ecclesiae universae, Roma 1755.
Kapetanović M., *Narodno blago*, Sarajevo 1888.
Karaman Lj., *Basrelief u splitskoj krstionici*, u VAHD (1925).
— *Deux portraits de souverains yougoslaves sur des monuments dalmates du haut moyen âge*, u Byz 4 (1927).
— *Crkvica sv. Mihajla kod Stona*, u VAHD (1928).
— *Još o kralju Slavcu*, u *Zgodovinski časopis* (Ljubljana 1952) 259-69.
Karanović M., *Granice srednjevjekovne župe Zemljanik*, u GZM 48.
— *Još koju o župi Zemljanik*, u GZM 49.
Kastorova karta, gl. Miller.
Katić L., *Pregled povijesti Hrvata*, Zagreb 1938.
Katona S., *Historia critica regni Hungariae*.
Kaznačić G. A., *Bosna, Hercegovina e Croazia Turca*, Zadar 1862.
Kehr P. E., *Papsturkunden in Rom*, u *Nachrichten d. götting. Gesell.* 1900.
Kellner H., *Heortologie*, Freiburg 1911.
Keza, Simon de, *Gesta regum*, izd. Endlicher, *Rerum hungaricarum monumenta arpadiana* I.
Kirsch P. J., *Kirchengeschichte* I, Freiburg 1930.
Klaić N., *Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske*, u *Hist. zbornik* 9 (Zagreb 1956).
Klaić Vj., *Bosna, zemljopis*, Zagreb 1878.
— *Atlas za hrvatsku povjestnicu*, Zagreb 1888.
— *O hercegu Andriji* (1197-1204), u *Rad* 136 (1898) 200-222.
— *Hrvatski bani za Arpadovića*, u VHZA.
— *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.
— *Bribirski knezovi od plemena Šubića do god. 1347*, Zagreb 1897.
— *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća* I-III, Zagreb 1899-1901.
— *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića* (1652-1713), Zagreb 1914.
Klement III Vibert, *Quia divina pietas*, gl. u Kehr 148.
Knezović O., *Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, hercegovački vezir* (1832-1851), u GZM 4 (1928).
Kniewald D., *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, u *Starine* 270 (1949).
Koneski B., *Ohridska književna škola*, u *Vajsov zbornik - Slovo* 6/8 (1957).
Konstantinović M., *Istorija ili letopisi turski*, u GSUD 18 (1865).
Kos F., *Gradivo za zgodovino Slovencev*, Ljubljana 1906.
Kostrenčić M., *Fides publica (javna vjera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do kraja XV veka*, Beograd 1930.

Kostrzewski J., *Les origines de la civilisation polonaise*, Paris 1949.

Kovaczich, *Supplementum ad vestigia comitiorum* I.

Kovačević J., *Beleške za proučavanje Miroslavljevog jevanđelja*, u *Istoriski časopis* 1 (Beograd 1948).

Kovačević Lj., članak u GSUD 63 (1885).

Kozlowski L., *Kultura lużycka a problem pochodzenija Slowian*, u *Memorial of the IVth Congress of Polish Historians in Poznan*, Lwow 1925.

—— *Mapy kultury lużyskiej*, u *Kart. hist.* 11 (Lwow 1937).

Kraljevstvo Hrvata, u Pop Dukljanin, *Ljetopis*, izd. Šišić, *Letopis* 383-416; Mošin, *Ljetopis* 39-68; posebno izd. I. Kukuljević, *Kronika hrvatska iz XII vieka*, u APJ 1 (1851); I. Crnčić, *Popa Dukljanina ljetopis*, Kraljevica 1874. U navodima slijedimo izdanje V. Mošina, brojevi u zagradama.

Kreševljaković H., *Stari bosanski gradovi*, u NS 1 (1954).

—— *Saraji ili dvori bosanskih namjesnika* (1463-1878), u NS 3 (1956).

—— *Počitelj na Neretvi*, u godišnjaku *Narodna uzdanica*, Sarajevo 1933.

Kretschmer P., *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen 1896.

Kreutzer F., *Die Vukaregulierung*, Osijek 1894.

Kukuljević I., *Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* I, Zagreb 1861.

—— *Književnici u Hrvatah iz prve polovine XVII vieka*, Zagreb 1869.

—— članak u APJ 2 (1852).

Kujlakovskij J., *Gde načinaestja teritorija Slavjan' po Jordanu?*, u *Žurnal narod. prosv.*, čast 358 (Petrograd 1905).

Kuljbakin S. M., *Paleografska i jezična ispitivanja o Miroslavljevu jevanđelju*, Srijemski Karlovci 1925.

Kondakoff N. P. - Jagić V., *Miroslavovo jevanđelje*, u AfSPh 21 (1899).

Kusseff M., *St. Naum*, u *The Slavonic and Eats European Review* 29 (London 1950).

Lasić D., *Fr. Bartholomaei de Alverna, vicarii Bosnae 1367-1407, quaedam scripta hucusque inedita*, u AFH 55 (1962) 59-81.

—— *De vita et operibus s. Iacobi de Marchia. Studium et recensio quorundam textuum*, Falconara M. (Ancona) 1974.

Lašvanin N., *Ljetopis*, izd. J. Jelenić, Sarajevo 1916.

Laterculus Veronensis, *Notitia dignitatum*, izd. O. Seeck, Berlin 1876.

Laugier, *Histoire des negociations pour la paix conclue à Belgrade* I-II, Paris 1768.

Lazzarini V., *Un'iscrizione torcellana del sec. VII*, u *Atti d. Istituto Veneto* 73 (1914).

Liber pontificalis, izd. L. Duchesne, II, Paris 1892.

Liepopoli A., *Zapisnik Confraternitatis s. Francisci u Stonu*, u *Rad* 220.

—— *Slavensko bogoslužje u Dubrovniku*, u *Rad* 220.

Lisbona M. de, *Chroniche degli ordini istituti dal P. S. Francesco* III, Napoli 1680.

Lopašić R., *Bihać i bihačka krajina*, Zagreb 1890.

Lorković Ml., *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939.

Luccari G., *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*, Venezia 1605.

Lucio Giov., *Memorie di Traù*.

Lucius I., *De regno Dalmatiae et Croatiae*, Amsterdam 1666; 2. izd. u J. G. Schwandtner, *Scriptores rerum hungaricarum, dalmaticarum, chroaticarum et sclavonicarum* III, Wien 1748.

—— *Inscriptiones dalmaticae*, Venezia 1673.

Lüttich R., *Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert*, u *Hist. Studien* 84 (Berlin 1910).

Lukas F., *Zemljopisni i geopolitički položaj (hrvatskih zemalja)*, u *Zemljopis Hrvatske* I (Zagreb 1942) 7-35.

—— *Bosna i Hercegovina u geopolitičkom pogledu*, u PHZ-BiH I (1942) 39-77.

—— *A geopolitical analysis of Croatian Territory*, u *The Croatian Nation* (Chicago 1955) 71-100.

Lukas G. A., *Orographie von Bosnien und der Hercegowina* u GZM 11; WM 8 (1902) 303-333.

Ljubić Š., *Poviestnička istraživanja o Hrvoju bosanskom vojvodi i splitskom hercegu*, u *Rad* 26 (1874).

—— *Libellus policorion, qui Tipicus vocatur*, u *Starine* 23 (1890) 154-243.

—— *Opis jug. novaca*.

—— *Ogledalo književne poviesti* II, Rijeka 1869.

M. Hj., *Vrhbosanje*, u *Dobri pastir* 9 (Sarajevo 1959) 88-110.

Madius Micha, *Historia*, kod Lucius, *De regno*.

P. Magister, *Gesta Hungarorum*, izd. E. Szentpétery, *Scriptores rerum hungaricarum* I, Budapest 1937.

Majkov A. - Daničić Đ., *Istorija srpskog naroda*, Beograd 1876.

Makušev V., *Monumenta historica Slavorum meridionalium vicinorumque populorum e tabulariis et bibliothecis italicis deprompta* I-II, Varsavia 1874; Beograd 1882.

MANDIĆ D., *Osnutak franjevačkog samostana i bogoslovije u Mostaru*, u *Stopama otaca* (Mostar 1935).
— *Duvanjska biskupija od XIV-XVII stoleća*, Zagreb 1936.
— *Hrvatstvo Bosne i Hercegovine*, u HR 4 (1954) 17-33; gl. RP 491-514.
— *Sredovječna Bosna bez Srba*, u HR 5 (1955) 439-460.
— *Postanak Vlaha*, Buenos Aires 1956; gl. RP 515-567.
— *Hrvatski sabor na Duvanjskom polju god. 753*, u HR 7 (1957) 5-40; gl. RP 1451193.
— Dr. N. M., *Gdje je bilo sijelo biskupije Sarsiterensis?*, u *Dobri pastir* 8 (Sarajevo 1957) 65-68; 9 (1959) 71-77; gl. RP 19-31.
— *Sv. Venancij ili sv. Dujam?*, u HR 8 (1958) 239-255; gl. RP 1-18.
— *Župa Hlivno u Bosni vladarsko dobro hrvatskih kraljeva*, u HK 16 (1959) 81-92; gl. RP 470-482.
— *Osnutak dubrovačke nadbiskupije*, u HR 8 (1959) 148-151; gl. RP 266-283.
— *Migrations of the Slavs into the Danube basin and the Balkans*, u *Croatian Review* 2 (Chicago 1959).
— *Croatian king Tomislav defeated bulgarian Emperor Symeon the Great on May 27, 927*, u *Journal of Croatian Studies* 1 (New York 1960).
— *Bosna i Hercegovina II: Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962.
— *Bosna i Hercegovina III: Etnička povijest BiH*, Rim 1967.
— *Franjevačka Bosna. Razvoj i uprava bosanske vikarije i provincije 1340-1735*, Rim 1968.
— *Crvena Hrvatska u svjetlu povijesnih izvora* (Sabrana djela dr. o. Dominika Mandića 2), 3. upotpunjeno izdanje, Chicago-Rim 1973.
— *Za hrvatstvo i hrvatsku državnost*, München-Barcelona 1973 (Posebni otisak iz HR).
MANDIĆ M., *Povijest okupacije BiH (1878)*, Zagreb 1910.
MANSI D., *Conciliorum amplissima collectio* I-XXXI, Firenze 1759 sl.
MARINI G., *I papiri diplomatici*, Roma 1805.
MARQUARDT J., *Römische Staatsverwaltung* I-II, Leipzig 1881-1884.
MATANIĆ A., *De origine tituli «Dalmatiae ac totius Croatiae primas»*, Roma-Subiaco 1952.
MATASOVIĆ J., *Fojnička regesta*, u SSA (Beograd 1930).
MATKOVIĆ P., *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, u *Rad* 56.
— *Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI vieka*, u *Starine* 10 (1878).

MAZALIĆ Đ., *Tešanj*, u GZMns 8 (1953) 289-302.
— *Borač, bosanski dvor u srednjem vieku*, u GZM (1941) 31-94.
— *Kraći članci i rasprave*, u GZMns 4 (1950).
MENANDER PROTECTOR, *Historiarum fragmenta*, izd. L. Dindorf, Leipzig 1871.
— *De legationibus Romanorum ad gentes*, PL 113, 841 sl.; izd. L. Dindorf, Leipzig 1871.
MESIĆ M., *Hrvati nakon bana Berislavića do muhačke bitke*, u *Rad* 18 (1872) 77-163.
MIKLOSICH F., gl. Nestor.
MILAŠ N., *Ston u srednjim vijekovima*, Dubrovnik 1914.
MILETIĆ M., *I «krstjani» di Bosna alla luce dei loro monumenti di pietra* (Orientalia christ. analecta 149), Roma 1957.
MILLER K., *Die Weltkarte des Castorius gennant die Peutingerische Tafel*, Ravensburg 1887.
— *Itineraria romana*, Stuttgart 1916.
MIKROVIĆ L., *Miroslavljevo jevanđelje*, Beograd 1950.
Miroslavovo jevanđelje. Évangéliaire ancien serbe du prince Miroslav, Wien 1897.
MITTARELLI, *Annales camaldulenses*.
MOHLBERG C., *Il messale glagolitico di Kiew (sec. IX) ed il suo prototipo romano del sec. VII*, Roma 1928.
MOMMSEN TH., *Römische Geschichte. Gesammelte Schriften* V, Berlin 1908.
MONTICOLO, *Croniche veneziane*, Roma 1890.
MORAVCSIK G., *Byzantinoturcica*, Budapest 1942.
MORAVCSIK G. - JENKINS R. J. H., *Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio, General introduction*, Budapest 1949.
MOŠIN VL., *Ljetopis popa Dukljanina. Latinski tekst s hrvatskim prijevodom i Hrvatskom kronikom*, Zagreb 1950.
MÜNSTER S., *Cosmographie oder Beschreibung aller Länder*, Basel 1550.
— *Cosmographia universalis*, Köln 1575.
MURVAR V., *Hrvatska i Hrvati*, Chicago 1953.

N(OVAK) G., *Dalmacija*, u HE 4 (1942) 463-480.
Nadgrobnni spomeici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica, u GZMns 10 (1955).
NAGY I., *Codex diplomaticus hung. andegavensis* V.
— *Codex Sztaray* I.
NAGY J. - NYARY A., *Monumenta Hungariae historica Mathyás király korábol* II.
NAGY L., *Notitiae politico-geographico-statisticae ... Slavoniae et Croatiae ...*, Buda 1829.

Nardi F., *Tre documenti della famiglia Morosini*, Padua 1840.
Necrologium Bosnae Argentinae, u GZM 28 (1916).
Nemanjić Sava, *Žiće sv. Simeona*, izd. L. Mirković, Beograd 1939.
Nestor, *Chronica*, izd. F. Miklosich, Wien 1860.
Nicolaus Grammaticus, *Epistola synodalis*, PG 119, 877-880.
Niederle L., *Slovanske starožitnosti* I-V, Praha 1902-1924.
—— *Manuel de l'antiquité slave* I-II, Paris 1923-1926.
Nilles N., *Kalendarium manuale utriusque ecclesiae orientalis et occidentalis* I, Innsbruck 1896.
Nodilo S., *Li annali della nobilissima reppublica di Ragusa*, Zagreb 1883.
—— *Historija srednjega vijeka* I-II, Zagreb 1898-1900.
Notitia dignitatum, occidentis et orientis, izd. O. Seeck, Berlin 1876.
Novak G., *Povijest Splita*, Split 1957.
—— *Prošlost Dalmacije* I, Zagreb 1944.
Novak V., *Najstariji dalmatinski rukopis, Evangelistarium spalatense*, Split 1923.
Novaković St., *Obridska arhijepiskopija u početku XI veka*, u GSA 76 (1908).
—— *Srpske oblasti u X i XI veku*, u GSUD 48 (1880).
—— *Hadži-Kalfa ili Ćatib-Ćelebija, turski geograf XVII veka o Balkanskom poluostrvu*, u SSA (1892).

Obolensky D., *The bogomils*, Cambridge 1948.
Orbini M., *Il regno de gli Slavi oggi corrotamente detti Schiavoni*, Pesaro 1601.
Orelli I. C., *Inscriptionum selectarum amplissima collectio* I, Turicum 1826.
Origenes, *In Romanos*, PG 14.
Origine della provincia Bosna Croatia e come fu divisa dalla provincia di Bosna Argentina, Udine 1648; 2. izd. 1691.
Origo gentis Langobardorum, u MGH-SS rerum langob.
Ostrogorsky G., *Geschichte des byzantinischen Staates*, 2. izd. München 1952.
Othmer C., *Quaestio de tempore adventus fratrum minorum in Bosnam deque fundatione primae eorum vicariae*, Roma 1931.

Palanque J. R., *La préfecture du prétoire d'Illyricum au IVe siècle*, u Byz 21 (1951) 5-14.
Pandžić B., *De dioecesi tribuniensi et mercanensi*, Roma 1959.
Parthey G., *Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum*, Berlin 1866.
Pašalić E., *Rimska cesta između Banjaluke i Bosanske Gradiške*, u NS 4 (1957) 63-73.

Patak P., *Commentariolum de provinciae Hungariae originibus an. 1259*, u MOP I.
Paterculus C. Velleius, *Historiae romanae*, izd. F. Haase, Leipzig 1884.
Patsch C., *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, u WM 9-12 (Wien 1897-1912).
—— *Dalmatiae; Delminium*, u Pauly-Wissowa IV (1901) 2448-55.
Pauler J., *Wie und wann kam Bosnien an Hungarn*, u WM 2 (1894).
Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, u MGH-SS rerum langob., Hannover 1878.
Pavičić S., *Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji*, u Djela JAZU 47, Zagreb 1953.
Pavić M., *Kaptol bosanski i srijemski u srednjem vijeku*, u *Glasnik bos.-đak.-srijem. biskupije* 21.
Peez C., *Mostar und sein Kulturkreis*, Leipzig 1891.
Pernice A., *L'imperatore Eraclio*, Firenze 1905.
Pertusi A., *Const. Porfirogenito, De thematibus*, Città del Vaticano 1952.
Pervan M., *Fra Peregrin Saksonac*, u *Dobri pastir* 4 (Sarajevo 1955).
Petranović B., *Bogomili, crkva bosanska i krstjani*, Zadar 1867.
Petriniensis (= F. Milobar), *Bosnien und das kroatische Staatsrecht*, Zagreb 1898.
Petrović J., *Dinarići u ugarsko-hrvatskih kraljeva (u Bosni)*, u GZMns 10 (1955), Arch. 167-179.
Petrović L., *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo 1953.
Pfeiffer N., *Die Ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241-1242*, Zürich 1913.
Pflug-Harttung, *Acta pontificum romanorum inedita* I-II, Tübingen-Stuttgart 1880-86.
Pisani P., *Mletački posjedi Dalmacije od XVI do XVIII vijeka*, u BASD (1891).
Pisanus B., *De conformitate vitae b. Francisci*, u *Ananlecta franciscana* 4 (Quaracchi 1906).
Pittard E., *Les peuples des Balkans*, u *Recherches anthropologiques* (Genève-Paris 1920) 125-32 561-627.
Pius II, *Cosmographia*, Paris 1520.
Plinius Secundus, *Naturalis historia* I-III, izd. C. Mayhoff, Leipzig 1933.
Polybius, *Historiae* I-III, izd. Büttner-Wobst, Leipzig 1905.
Pop Dukljanin, *Ljetopis*, izd. F. Šišić, Beograd-Zagreb; Vl. Mošin, Zagreb 1950.

Popović T., *Kad je sedište hercegovačkog sandžaka prenešeno iz Foče u Plevlje*, u *Prilozi or. instit.* 10-11 (Sarajevo 1961) 267-71.

Porphyrogenitus Constantinus, *De administrando imperio*, izd. G. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Budapest 1949; PG 113, 158-422; E. Bekker, Bonn 1840.

—— *De thematibus*, izd. I. Bekker, Bonn 1840.

Potthast A., *Regesta pontificum romanorum* I-II, Berlin 1874-1875.

Povest' vremennyh let'. Čast I, izd. S. Lihačev, Moskva-Leningrad 1950.

Pray N., *Annales Hungariae*.

Prelog M., *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade* I-II, Sarajevo 1911.

Priručnik izvora hrvatske historije I, 1, izd. F. Šišić, Zagreb 1914.

Procopius Caesariensis, *Historiarum tetras* (De bello gothico, persico, vandalico, de aedificiis), izd. Dindorf, Bonn 1838.

Prokić B., *Die Zusätze in der Handschrift des Ioannes Skilitzes*, München 1905.

—— *Postanak obridskog patrijarhata*, u GSA 90 (1912).

Prosper, *Chronicon*, u MGH-Chronica minora I.

Przibico, *Chronica dicta Pulcava, scripta an. 1374*, u *Fontes rerum bohemicarum* V, Prag 1893.

Pseudo-Caesarius, *Dialogus*, PG 38.

Pseudo-Scylax, *Periplus*, izd. C. Müller, Paris 1882.

Ptolemaeus Cl., *Geographica*, izd. C. Müller, Paris 1833.

Pucić M., *Spomenici srpski od god. 1395 do 1423*, I-II, Beograd 1858-1862.

Rački F., *Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srpsku povijest srednjega vijeka*, u *Književnik* 1 (1861).

—— *Assemanov ili Vatikanski evangelistar*, Zagreb 1865.

—— *Prilozi za povjest bosanskih patarena*, u *Starine* 1 (1869).

—— *Notae Ioannis Lucii*, u *Starine* 13 (1881).

—— *Hrvatska prije XII. vieka glede na zemljišni obseg i narod*, u *Rad* 56 (1881).

—— *Prilozi za geografsko statistički opis bosanskoga pašaluka*, u *Starine* 14 (1882) 173-195.

—— *Obitelj Kačić u povjestnin dokumentima*, Zadar 1885.

—— *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća*, u *Rad* 99 (1890) 73-128.

—— *Borba južnih Slovena za državnu neovisnost*, 2. izd., Beograd 1931.

—— *Bogomili i patareni*, 2. izd., Beograd 1932.

Radić P., *Isprave o bitci kod Siska dne 22. lipnja 1593 god.*, u *Starine* 19 (1887) 172-192.

Radojčić N., *Obred krunisanja bosanskoga kralja Tvrtka*, Beograd 1934.

—— *Srpski državni sabori u srednjem veku*, Beograd 1940.

—— *Društveno i državno uređenje kod Srba u ranom srednjem veku prema Barskom rodoslovu*, Skopje 1936.

Radojičić Đ. S., *Srpsko zagorje, das spätere Raszien*, u *Südost-Forschungen* 16 (Oldenburg-München 1957).

Radonić J., *Der Grossvojvoda von Bosnien, Sandalj Hranić-Kosača*, u AfSPh 19 (1897).

Ragnina N., *Annales ragusini*, u MSM 14 (1883).

Ranzanius P., *Epitome rerum hungaricarum*, izd. Schwandtner I, Wien 1746.

Ravennas Anonymus, *Cosmographia et Guidonis Geographica*, izd. M. Pinder - G. Parthey, Berlin 1860.

Raynaldus, *Annales ecclesiastici*.

Rendeo I., *Prvi hrvatski novci*, u *Hrvatski narodni kalendar «Napredak» 1937* (Sarajevo 1936).

—— *Novci Pavla Šubića bana Hrvatske i gospodara Bosne*, u *Numismatika* 2-4 (Zagreb 1936).

—— *Novci bosanskih vladara*, u PHZBiH I 673-75.

—— *Novci bosanskih banova i kraljeva*, u GZM 55 (1943) 237-91.

Restius J., *Chronica ragusina*, u MSM 25 (1893).

Rešetar M., *Dubrovačka numizmatika* I-II, Beograd 1924.

Réthy C., *Corpus nummorum Hungariae* I.

Richter E., *Beiträge zur Landeskunnde Bosniens und der Herzegowina*, u WM 10 (1907).

Ritig Sv., *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju sa osobitim obzirom na Hrvatsku* I, Zagreb 1910.

Ritter - Vitezović P., *Plorantis Croatiae saecula duo*, Zagreb 1703.

Rječnik JAZU 1 sl. (Zagreb 1880 sl.).

Robert U., *Bullaire du pape Calixte II*, Paris 1891.

Rössler R., *Über den Zeitpunkt der slavischen Ansiedlungen an der untern Donau*, u *Sitzungsberichte* 73 (Wien).

Röther A., *Johannes Teutonicus (von Wildeshausen), vierter General des Dominikanerordens*, u *Römisch Quartalschrift* 9 (1895).

Rode B., *Documenti francescani di Ragusa an. 1379-1541*, u *Miscellanea francescana* 14 (1912) 14-26 54-66 sl.

Rogošić R., *Veliki Ilirik*, Zagreb 1962.

Runciman S., *The medieval manichee*, Cambridge 1946.

Ruvarac I., *Zažablje u Hercegovini*, u GZM 2 (1890).

—— *O humskim episkopima i hercegovačkim mitropolitima do g. 1766*, u *Srpska pravosl. herceg. mitropolija*, Mostar 1901.

—— *Nešto o Bosni*, u *Godišnjica N. Čupića*.

SAKAČ STJ., *Ugovor pape Agatona i Hrvata*, u CS 1 (1931) 1-32; isto u Život 17 (1936) 100-112.
— *Le culte marial en Croatie-Dalmatie médiévale (640-1090)*, u *Maria. Etudes sur Sainte Vierge*, Paris 1956.
SARIA B., *Dalmatia*, u Pauly-Wissowa, Suppl. 8 (1956) 22-59.
SAX C., *Über die Entstehung des Namen von Bosnien und den ursprunglichen Umfang des bosnischen Banates*, u *Mitteill. d. öster. geogr. Gesell.* 25 (Wien 1882).
Schematismus seu status localis et personalis prov. franc. s. Hieronymi in Dalmatia et historia anno D. 1959 descriptus, Roma 1959.
Schematismus almae prov. Slavoniae S. Crucis O.F.M., Rocno 1939.
SCHMETTAU, *Mémoires secrets de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1737, 1738, 1739*, Frankfurt 1771.
SCHUCHHARDT K., *Die Urillyrier und ihre indogermaniesirung*, Berlin 1937.
SCHWIDETZKY J., *Rassenkunde der Altslawen*, Stuttgart 1938.
SDERCI P., članak u *La Verna* (1913).
SEECK O., *Geschichte der Unterganges der Antiken Welt* I, Berlin 1901.
SIDONIUS, *Epistolae*, u MGH-AA XI, 1.
SKARIĆ VL., *Župa i grad Borač u Bosni*, u *Prilozi* 2 (1922) 184-7.
— *Sarajevo i njegova okolina*, Sarajevo 1937.
SKOK P., *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1934.
— *'Mokr'ski grad'*, u JIČ (1937) 92-101.
— *Beiträge zur thrakisch-illyrischen Ortsnamenkunde*, u *Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 7 (München-Berlin 1931) 34-55.
SMERŽIK ST., *The glagolitic or romano-slavic liturgy*, Roma 1939.
SMIČIKLAS T., *200-g. oslobođenja Slavonije*, Zagreb 1891.
SOLOVJEV A., *Vjersko učenje bosanske crkve*, Zagreb 1948.
— *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne*, u GIDBiH 1 (1948) 42-79.
— *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, u GIDBiH 5 (1953).
SPANNBAUER J., *Die Kanalisierung der Drau-Donau Ebene*, Osijek 1876.
SPINKA M., *A history of christianity in the Balkans*, Chicago 1923.
SRKULJ STJ., *Izvori za hrvatsku povijest*, Zagreb 1910.
STEINHAUSER A., *Ortskarte von Türkisch-Croatien, Bosnien, der Herzegowina nebst Serbien, Montenegro und den angrenzenden Ländern*, Wien 1875.
STJEPAN PRVOVJENČANI, *Žitije sv. Simeona*, izd. L. Mirković, Beograd 1939.
STOJANOVIĆ LJ., *Stari srpski rodoslovi*, u *Zbornik srp. akad.* I 16 (Beograd-Srijemski Karlovci 1927).

STRABO, *Geographica* I-II, izd. A. Meineke, Leipzig 1866.
STRAXAMENO J. DE (= fr. Ivan Kopijarević), *Paraphrastica et topographica expositio totius almae prov. Bosnae Argentinae*, Velica 1730.
SUETONIUS C. TRANQUILLUS, *De vita caesarum*, izd. C. L. Poth, Leipzig 1891. 2. izd. Leipzig 1908.
SUIĆ M., *Istočna jadranska obala u Pseudo Skilaksovu Periplu*, u *Rad* 306 (1955) 121-186.
SWOBODA E., *Octavian und Illyricum*, Wien 1932.
SYMON SEMEONIS, *Itinerarium*, izd. Golubovich, *Biblioteca* II.
ŠABANOVIĆ H., *Upravna podjela jugoslavenskih zemalja pod turskom vladavinom do Karlovačkog mira 1699 god.*, u GIDBiH 4 (1952).
— *Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463 g.*, u GIDBiH 7 (1955) 37-51.
— *Bosansko Krajište*, u GIDBiH 9 (1958) 177-222.
— *Je li postojao grad Vrhbosna?*, u *Sarajevo* (Sarajevo 1958) 52-55.
— *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959.
ŠAFARIK P., *Slovanké starožitnosti* I, Praha 1837.
ŠIDAK J., *Crkva bosanska i problem bogomilstva u Bosni*, Zagreb 1940.
— *Kopitarovo bosansko evanđelje*, u *Slovo* 4 (1955).
ŠIŠIĆ F., *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1415)*, Zagreb 1902.
— *O ratu bana Tvrtka s ugarskim kraljem Ljudevitom I g. 1363*, u GZM 15 (1903) 319-325.
— *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb 1916.
— *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.
— *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd-Zagreb 1928.
— *La formation du terme géographique actual de « Dalmatie »*, u *Narodna starina* (Beograd 1930).
— *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, u *Starine* 39 (1938).
— *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*, Zagreb 1944.

TACITUS C., *Germania*, izd. R. P. Robinson, Middleton, Conn. 1935.
TADIĆ J., *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939.
TARANOVSKI T., *Istorija sprskog prava*, Beograd 1931.
TENTOR M., *Latinsko i slavensko pismo*, Zagreb 1932.
— *Bosančica*, u PHZBiH (1942); HE 3 (1942)
THALLÓCZY L., *O značenju imena Bosna*, u GZM 1 (1890) 5-11.
— *Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, u WM 3 (1895).

—— *Geschichte des Landes Bosnien und Hercegovina*, Wien 1900.
—— *Istraživanja o postanku bosanske banovine*, u GZM 18 (1906).
—— *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München 1914.
—— *Studien zur Geschichte der Familie Kosača und der Hercegowina*, u *Studien* 146-168.
—— *Illyrisch-albanische Forschungen* I-II, Wien 1916.
—— *Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski?*, u GZM.
THALLÓCZY - ALDÁSY, *Codex diplomaticus*, u *Monumenta Hungariae* 33.
THALLÓCZY - BARABÁS, *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, Budapest 1897.
THALLÓCZY - HORVÁTH, *Codex diplomaticus banatus, castrorum et opidum Jajcza*, Budapest 1915.
THALLÓCZY - ŠUFFLAY, *Povijest banovine, grada i varoši Jajca*, Zagreb 1916.
THEOPHANES, *Cosmographia*, izd. C. Boor, Leipzig 1883.
THEOPHILUS SIMOCATTA, *Historiae*, izd. Boor, Leipzig 1887.
THÖMMEL G., *Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist eigentliche Bosnien, nebst Türkisch-Kroatien, der Hercegowina und Rascien*, Wien 1867.
THOMAS ARCHIDIACONUS, *Historia salonitana*, izd. F. Rački u MSM 27, Zagreb 1894.
THOMASCHEK W., *Die vor-slawische Topographie der Bosna*, u *Mitteil. de. geogr. Gesell.* 23 (Wien).
—— *Bassania*, u Pauly-Wissowa III (Stuttgart 1899)
TIMON A., *Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte*, Berlin 1904.
TKALČIĆ I. K., *Monumenta historica episcopatus zagrabiensis* I-X, Zagreb 1889-1904.
TOMAŠIĆ N., *Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga, najstarije doba, Pacta conventa*, 2. izd., Zagreb 1915.
TOMIĆ J., *Novi podaci o bitci kod Siska*, u SSA 31 (1898) 76-89.
TRETJAKOV P. I., *Vostočno slavjanskie plemena*, USSR Akademija 1948.
TRUBETZKOY N. S., *Altkirchenslavische Grammatik*, Wien 1954.
TRUHELKA Ć., *Bosanski, srpski i bugarski novci u Zemaljskom muzeju u Sarajevu*, u GZM 6 (1894).
—— *Slavonski banovci*, u GZM 9 (1897).
—— *Kroničke bilješke*, u GZM 20 (1908).
—— *Dubrovačke vijesti o god. 1463*, u GZM 22 (1910).
—— *Vuk Banić-Kotromanić*, u GZM 27(1915) 359-63.
—— *Turkoslovjenski spomenici*, u GZM 23 (1911) 1-162.

—— *Natpis Kulina bana*, u GZM 10 (1898).
—— *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931.
—— *Kolijevka i groblje prvih Kotromanića*, u NV 41 (1933) 189-201.
—— *Bosančica*, u PHZBiH (1942)
—— *Sredovječni stećci BiH*, u PHZBiH (1942).
—— *Bosanska narodna crkva*, u PHZBiH (1942).
TUBERO L., *Commentarii de temporibus suis* (1490-1522), izd. J. H. Schwandtner II, Wien 1746.

UGHELLI F., *Italia sacra sive de episcopis Italiae*, 2. izd., I-X, Venezia 1717-1722.
UJEVIĆ A., *Imotska krajina*, Split 1953.

VAJS J., *Najstariji hrvatsko-glagoljski misal*, Zagreb 1948.
—— *Liturgia s. Petri slavica*, u *Acta acad. Velehradensis* 19 (1948).
VALENTINELLI, *Bibliotheca manuscripta ad S. Marcum Venetiarum*, Venezia 1869.
VANINO M., *Prve pojave kršćanstva u Bosni*, u PHZBiH (1942) 138-158.
VASILIEV A., *The Goths in Crimea*, u *Monographies of the Med. Acad. of America* II (Cambridge, Mass. 1926).
VASMER M., *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*, Leipzig 1923.
—— *Die Slaven in Griechenland*, u *Abhandlungen* (Berlin 1941).
VAŠICA J., *Slovanska liturgie sv. Petra*, u *Byzantino-slavica* 8 (1939-46).
VEGO M., *Povijest humske zemlje*, Samobor 1937.
—— *Humska ploča, najstariji pisani spomenik u BiH*, u GZM 11 (1956).
—— *Naselja i revidirani ćirilski natpisi iz župe Bročno u Hercegovini*, u GZMns 14 (1959) 221-237.
VERNADSKY G., *Goten und Anten in Südrussland*, u *Südostdeutsche orschungen* 3 (Leipzig 1938).
VERTNER M., članak u VHZA 8 (1906).
VICTOR, AURELIUS, *Epitome caesarum*, Leipzig 1911.
VICTORIUS AQUITANUS, *Cursus paschalis*, u MGH-AA IX.
Vita s. Clementis, episcopi Bulgariae, izd. F. Miklosich, Wien 1847.
Vita s. Constantini et s. Methodii, izd. F. Pastrnek, Prag 1902.
VITEZIĆ I., *La prima visita apostolica postridentina in Dalmazia (nell'anno 1579)*, Roma 1957.
VITEZOVIĆ P., *Kronika*, Zagreb 1696.
VRANA VL., *Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni*, u PHZBiH (1942).

— *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana?*, u *Radovi starosl. inst.* 2 (Zagreb 1955) 5-57.
VULIĆ N., *Reka Bathinus*, u GSA (1933) 3-12.

WAHLE E., *Deutsche Vorzeit*, Leipzig 1932.
WEISBACH A., *Die Herzegowiner*, u *Mitt. der Anthropol. Gesell.* (Wien 1889).
— *Die Bosnier*, n. mj. (1895).
WENZEL G., *Codex diplomaticus arpadianus continuatus* 1-12, Budapest 1860-74.
WUJK, N. VAN, *Zur sprachlichen und stilistischen Würdigung der Vita Constantini*, u *Südostdeutsche Forschungen* 6 (1941).

ZANINOVIĆ A., *Pogled na apostolsko-znanstveni rad dominikanaca u hrvatskim zemljama*, u *Bogoslovska smotra* 8 (Zagreb).
ZARNIK B., *O rasnom sastavu evropskog pučanstva*, u *Kolo Matice hrvatske*, Zagreb 1927.
ZIPPEL G., *Die römische Herrschaft in Illyrien bis Augustus*, Leipzig 1877.
ZLATARSKI N., *Isvestijata za b'lgarite v' kronikata na Simeona Metafrasta i Logoteta*, u *Sbornik za nar. umotvor.* 24 (Sofija 1908).
— *Istorija na parvoto b'lgarsko carstvo* I 1, Sofija 1918.
— *Istorija na b'lgarskata dr'žava prez srednite vekove* I-III, Sofija 1918 1927 1934 1940.
— *Die Besiedlung der Balkan-halbinsel durch die Slaven*, u *Revue internationale des États Balcaniques* 2 (1936).
ZLATOVIĆ S., *Bribirski nekrolog XIV i XV vieka*, u *Starine* 21 (1889).

KAZALO
mjesnih imena

KAZALO
osobnih imena